Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна академія наук України

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна академія наук України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Вакульчук Ольга Анатоліївна

УДК 070.328-022.218(477):[001.12.070(47+57)]"1917/1941"

ДИСЕРТАЦІЯ

БАГАТОТИРАЖНІ ГАЗЕТИ УКРАЇНИ ЯК ФЕНОМЕН РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ (1917–1941 рр.)

27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство
Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. А. Вакульчук

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Вакульчук О. А. **Багатотиражні газети України як феномен радянської преси (1917–1941 рр.)**. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» (27 – соціальні комунікації). Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Національна академія наук України. Київ, 2022.

Дисертацію присвячено дослідженню багатотиражних газет України 1917–1941 років, що розглядаються як цілісне явище, окремий сегмент загальної системи преси; розкривається їх потенціал як історичного і бібліографічного джерела. Науковою проблемою представленої дисертації є історико-бібліографічна реконструкція складу і змісту масиву багатотиражних газет 1917–1941 років, аналіз становлення, розвитку, визначення особливостей та оцінка явища багатотиражної преси як феномена радянської періодики, організація доступу до цього бібліотечно-інформаційного ресурсу і забезпечення можливостей його використання.

У дисертації багатотиражна преса розглядається як комплексне історичне та бібліографічне джерело, що відображає історичний розвиток України, має специфічні форми друку та методи впливу на масову свідомість, формування трудових відносин, відображає факти повсякденного життя, де зафіксовані всі тогочасні проблеми і події – від побутових до загальнополітичних – мікроісторія, мікротематика і макроісторія та макропроблематика, а також дозволяє простежити тенденції розвитку цього специфічного виду преси у період утвердження радянського тоталітаризму. Будучи засобом масштабного колективного спілкування, багатотиражні

газети, охоплюючи через своє призначення найширше коло читачів, розкривають можливості акумуляції масових настроїв, визначення громадянської позиції людей, формування і вияв масової свідомості. Як засіб масштабного колективного спілкування, газета розкриває можливості акумуляції масових настроїв, формування масової свідомості, контролювання різних психоемоційних станів як всього суспільства, так і його частин. Ідеологічна концепція ролі багатотиражної преси базувалася на трактуванні її як інструмента формування свідомості «мас», важеля виховання та організації трудових колективів «знизу», психологічного сприйняття радянських перетворень, розвитку політичної й економічної стратегії компартії, реалізації курсу на підсилення впливу партії та уряду, розуміння необхідності проведення індустріалізації, колективізації, перебудови вищої освіти й науки.

Обґрунтовано, що в науковій літературі відсутнє спеціальне дослідження, в якому б комплексно розглядалася проблема багатотиражної преси: специфіка етапів становлення, розвитку і функціонування, характеристика загальних та специфічних рис її видів, розкривалися особливості розповсюдження і побутування на тлі суспільно-політичної ситуації, що склалася в Україні у період 1917 – початку 1940-х років.

Дисертаційне дослідження здійснено на основі широкого джерельного комплексу, що складається з кількох груп джерел, що мають значний інформаційний потенціал і яким притаманні репрезентативність і надійність. Основним джерелом дослідження стала багатотиражна преса, представлена газетами періоду 1917–1941 років. Вперше до наукового обігу залучаються значні обсяги газетної періодики – 5 025 назв газет, що виходили на території УСРР-УРСР у межах 1917–1941 рр. відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу і які до цього часу не розглядалися у спеціальній літературі. Бібліотекознавчий аспект сучасного стану формування газетного фонду, що зберігається в НБУВ, та організації доступу до інформаційних ресурсів газетної періодики, передбачає використання новітніх технологій, що впроваджуються у бібліотечну практику і дозволяють

здійснити якісну перебудову роботи бібліотек, що включає в себе формування нових науково-інформаційних ресурсів, удосконалення організації фонду. Дослідження багатотиражних газет супроводжувала робота з наукового опису, уточнення та розширення інформації, проводилася змістовна атрибуція, класифікація та систематизація цього масиву газет, що представляє всю Україну радянського періоду, оскільки Бібліотека отримувала обов'язковий примірник усіх видань.

Серед специфічних особливостей багатотиражних газет, виявлених у процесі дослідження, – нестабільність назв – часта їх зміна, що пояснюється історичними особливостями розвитку України, зміна мови назв газет, мови викладу матеріалів; анонімність авторства статей та складність атрибуції (наявність численних додатків, бюлетенів, листівок, «сторінок»); застосування однакової назви для газет різного підпорядкування; зміни адміністративно-територіального устрою, регіональної підпорядкованості, а також питання, пов'язані з перейменуванням міст і сіл, присвоєнням імен партійних діячів назвам підприємств і колгоспів, перепрофілюванням підприємства; різна періодичність, що пояснюється як економічними причинами, так і впливами суспільно-політичної ситуації тощо.

У роботі виявлено та проаналізовано основні групи багатотиражної преси зазначеного періоду: фабрично-заводські газети (у тому числі шахтні, транспортні), колгоспні, військові, газети машинно-тракторних станцій (МТС), навчальних закладів, виправно-трудових установ. Розглянуто матеріали центральних (загальносоюзних і республіканських), обласних, місцевих періодичних видань, залучено значну кількість архівних документів, які дозволили розширити фактологічний матеріал дослідження.

Методологічною основою дослідження стали системний підхід у застосуванні принципів історизму, об'єктивності, комплексності, загальнонаукових та спеціальних методів, таких, як аналітичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, структурно-функціонального та причинно-наслідкового аналізу, джерелознавчий, бібліографічний,

класифікації, систематизації, бібліографічно-описовий, теоретичного узагальнення тощо. На основі застосованої методології отримано достовірні результати дослідження, розкрито специфічні особливості багатотиражних газет як виду історичних соціальних комунікацій та феномена радянської преси, розкрито можливості вивчення їх інформаційного потенціалу.

Результати проведеного дослідження мають практичне значення, що полягає у використанні фактичного матеріалу, теоретичних положень і висновків при підготовці узагальнюючих праць і навчальних програм з історії вітчизняної преси, створенні бібліотечно-інформаційних ресурсів. Введений до наукового обігу масив газетних видань, раніше невідомих бібліографії періодики, дозволяє заповнити прогалини ретроспективної частини національної бібліографії України. Практичним результатом є створена за участю автора база даних «Багатотиражні газети України 1917–1941 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», а також серія вперше опублікованих бібліографічних довідників багатотиражних газет 1917–1997 років.

Доведено значення багатотиражної преси як складової ретроспективної національної бібліографії України, основне призначення якої – реєстрація та науковий опис усіх засобів друку, що виходили на території України; запропоновано методи бібліографічного аналізу різних видів багатотиражних газет. Формування бібліографічного репертуару вітчизняної періодики пов’язано з завданням створення національної бібліографії в аспекті повноти національного друку, що відтворює цілісну картину буття України як держави у різні історичні періоди, що є актуальним завданням наукових бібліотек та інформаційних центрів.

Дослідження показало, що як сегмент радянської преси багатотиражні газети виконували функції пропаганди та виховання мас. Особливість цих газет полягає у тому, що вони відображали не лише «лінію партії», але й мобілізували працівників на трудову діяльність, яка мала як ідеологічний аспект, так і аспект формування згуртування трудових колективів для ударної

праці, відпрацьовувала засоби впливу на працівників шляхом створення внутрішнього психологічного клімату та місцевого патріотизму, зацікавленості у культурному житті, підтримки творчого самоствердження авторів публікацій тощо. З метою забезпечення організації цієї спільної діяльності для найшвидшого і успішного виконання поставлених радянською владою завдань, використовувалися і маніпулятивні методики задля стимулювання окремих робітників, їх груп всередині колективу і всього колективу в цілому.

Розвиток багатотиражної преси на засадах історичної періодизації дозволив виявити етапи її розвитку. Перший етап – 1917–1921 рр. – зародження, побутування первинних форм багатотиражних газет, насамперед, форм більшовицького друку; 1920-ті – початок 1930-х років – етап розвитку, пов'язаний з проведенням індустріалізації та колективізації 1929–1933 рр., трансформація від певної автономії редакторської політики до поступового підпорядкування волі чинного політичного режиму і включення їх до системи інформаційної монополії більшовицької партії; середина 1930-х – 1941 р. – етап остаточного затвердження вимог до багатотиражної преси як засобу пропаганди з орієнтуванням на її зміст в ідеологічному та психологічному аспектах в умовах тоталітарного режиму.

Проведено галузеву класифікацію багатотиражних газет 1917–1941 рр. як історичних джерел; визначено особливості складу і змісту багатотиражних газет різного галузевого спрямування в контексті їх оцінки як феномена «низової преси», висвітлено форми існування і функціонування цих видів періодичних видань, методів і механізмів впливу на масову свідомість; розкрито сутнісні риси радянської тоталітарної ідеології щодо управління масовою свідомістю та організації інформаційного простору. Класифікація здійснювалася за основними ознаками: призначення (профіль); походження (галузь та підпорядкування); склад і зміст; соціальна приналежність; хронологія; географічний (регіональний) критерій; мова; періодичність; а

також види та різновиди видань. Ця схема класифікації впроваджена у практику створення реєстру багатотиражних газет.

Феномен такого явища як радянська багатотиражна преса характеризується тим, що вона слугувала формуванню більшовицьких ідеологічних засад в усіх галузях економічної, політичної і культурної діяльності держави шляхом організації трудових колективів на виконання поставлених владою завдань одночасно із застосуванням гнучкої системи впливу на масову свідомість. Ця форма управління свідомістю була встановлена в результаті пошуків ефективних методів залучення мас до процесу прискорення економічного розвитку в найскладніший політичний та економічний період утвердження радянської влади на рівні конкретних колективів.

Доведено, що багатотиражні газети – це змістовне інформативне джерело місцевого характеру, регіональної історії. Зміст багатотиражної преси визначався їхнім статусом як видань, що виходили на виробництві і для потреб виробництва. З усіх функцій багатотиражної преси, виокремлюються три головні, які є видоутворюючими і які переважали на практиці: 1) інформаційне обслуговування виробничої діяльності, 2) ідеологічний вплив, 3) згуртування колективів на рівні повсякденних питань – побутових справ, культурних потреб, природного бажання людей мати інформацію про свою сферу діяльності, що стало великим психологічним фактором активної участі працівників у цьому процесі. Ці функції тісно перепліталися, діяли в комплексі і, залежно від ситуації, об’єднувалися.

Із самого початку багатотиражні газети стали полігоном маніпулятивних методів формування більшовицької ідеології та свідомості широких народних мас через їх трудову діяльність та формування нових трудових відносин. Формувався ідейний та місцевий патріотизм працівників, спрямований на згуртованість трудових колективів на загальнополітичних засадах та виконанні трудових завдань, на використанні уваги до життєвих інтересів і потреб людей та підтримки їхніх пізнавальних прагнень, але насправді

створювалася лише видимість урахування думки окремої особистості. Важливим стало залучення величезної армії робсількорів (майже півмільйона осіб) із середовища трудових колективів, які стали додатковим інструментом системи політичного контролю радянської держави та позірним проявом місцевої «демократії». Висвітлення повсякденного життя колективів робило зміст багатотиражних газет цікавим для працівників, матеріали були живим інформативним джерелом місцевого характеру та регіональної історії. В умовах нечіткої визначеності змістовного аспекта інформаційної структури багатотиражних газет у конкретно-історичних умовах, дозволялася певна, хоча й контрольована, ініціатива. Але цей процес характеризується й поступовим рухом від відносної самостійності до практично повної інтеґрованості у загал радянської преси наприкінці 30-х років XX ст.

Ключові слова: багатотиражні газети України, багатотиражна преса, 1917–1941 роки, бібліографічний репертуар періодики, бібліотечно-інформаційні ресурси, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

ANNOTATION

Vakulchuk O. A. **Mass-circulation newspapers of Ukraine as a phenomenon of the Soviet press (1917–1941)** – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 27.00.03 – Book Science, Library Science, Bibliography (27 – social communications). Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, 2022. National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2022.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the mass-circulation newspapers of Ukraine during 1917–1941, which are considered as a holistic phenomenon, a separate segment of the general press system; their potential as a historical and bibliographic source is revealed. The scientific problem of the presented dissertation is the historical and bibliographical reconstruction of the composition and content of the array of mass-circulation newspapers of 1917–1941, the analysis of the formation, development, determination of features and evaluation of the phenomenon of mass-circulation press as a phenomenon of Soviet periodicals, the organization of access to this library and information resource and providing opportunities for its use.

In the dissertation, the mass-circulation press is considered as a complex historical and bibliographic source that reflects the historical development of Ukraine, has specific forms of printing and methods of influencing the public consciousness, the formation of labor relations, reflects the facts of everyday life, where all the problems and events of the time are recorded – from everyday to general political ones – microhistory, microtheme and macrohistory, macro issues, and also allows to trace the trends in the development of this specific type of press during the establishment of the totalitarian system of the Soviet Union. As a means of large-scale collective communication, large-circulation newspapers, covering the

widest range of readers due to their purpose, reveal the potential to accumulate mass sentiments, determining the civil position of people, forming and manifesting public consciousness. As a means of large-scale collective communication, the newspaper reveals the potential to accumulate mass sentiments, forming public consciousness, controlling various psycho-emotional states of both society as a whole and its parts. The ideological concept of the role of the mass-circulation press was based on interpreting it as a tool for forming the consciousness of the "masses", a lever for educating and organizing labor collectives "from below", psychological perception of Soviet transformations, development of the political and economic strategy of the Communist Party, implementation of the course to strengthen the influence of the party and government, understanding the need for industrialization, collectivization, restructuring of higher education and science.

It is substantiated that in the scientific literature there is no special study that would comprehensively address the problem of the mass-circulation press: the specifics of the stages of formation, development and functioning, the characteristics of the general and specific features of its types; the peculiarities of its distribution and existence against the background of the socio-political situation in Ukraine in the period 1917 – early 1940s.

The preparation of the dissertation research was carried out on the basis of a wide complex of sources, consisting of several groups of sources that have significant information potential and inherent representativeness and reliability. The main source of the study was the mass-circulation press, represented by newspapers from the period 1917–1941. For the first time, significant volumes of newspaper periodicals – 5,025 titles of newspapers published on the territory of the Ukrainian SSR-USSR within 1917–1941 in accordance with the administrative-territorial division of that time and which have not yet been considered in the special literature – are involved in scientific circulation. The library science aspect of the current state of formation of the newspaper collection, stored in the VNLU, and the organization of access to information resources of newspaper periodicals, involves the use of the latest technologies that are

introduced into library practice and allow for a qualitative restructuring of libraries, including the formation of new scientific and information resources, improving the organization of the collection. The study of mass-circulation newspapers was accompanied by the work on scientific description, clarification and expansion of information, substantive attribution, classification and systematization of this array of newspapers representing the whole Ukraine of the Soviet period, as the Library received a legal deposit copy of all editions.

Among the specific features of mass-circulation newspapers identified in the course of the research are instability of titles – their frequent change, which is explained by the historical peculiarities of Ukraine's development, change of the language of newspaper titles, language of material presented; anonymity of authorship of articles and complexity of attribution (the presence of numerous appendixes, bulletins, leaflets, ‘pages’); use of the same name for newspapers of different subordination; changes in the administrative-territorial structure, regional subordination, as well as issues related to renaming cities and villages, the naming of enterprises and collective farms after party figures, the re-profiling of enterprises; different frequency, which is explained by both economic reasons and the influence of the socio-political situation, etc.

The work identifies and analyzes the main groups of the mass-circulation press of this period: factory, collective farm, military newspapers (including mines, transport), as well as newspapers of machine-tractor stations (MTS), educational institutions, and correctional labor institutions. The materials of central (all-union and republican), regional, local periodicals were studied, a significant number of archival documents were used to expand the factual material of the study.

The methodological basis of the research is based on a systematic approach and a set of principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, the use of general scientific and special methods, such as analytical, comparative-historical, problem-chronological, structural-functional and cause-effect analysis, source study, bibliographic, classification, systematization, bibliographic-descriptive,

theoretical generalization, etc. Based on the methodology applied, reliable research results were obtained, the specific features of mass-circulation newspapers as a type of historical social communications and the phenomenon of the Soviet press and the possibilities of studying their information potential were revealed.

The results of the study are of practical importance, which consists in the use of factual material, theoretical positions and conclusions in the preparation of generalizing works and curricula on the history of the national press, the creation of library and information resources. An array of newspaper publications, previously unknown to the bibliography of periodicals, introduced into scientific circulation, allows filling the gaps in the retrospective part of the national bibliography of Ukraine. The practical result is the "Mass-circulation newspapers of Ukraine 1917–1941 in the collections of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine" database created with the author's participation, as well as a series of first published bibliographic directories of mass-circulation newspapers of 1917–1997.

The article proves the significance of the large-circulation press as an obligatory segment of the retrospective national bibliography of Ukraine, the main duty of which is the registration and scientific description of all the print media that were published in Ukraine; the methods of bibliographic analysis of different types of mass-circulation newspapers are suggested. Formation of the bibliographic repertoire of national periodicals is connected with the task of creating a national bibliography in the aspect of completeness of the national press, which reproduces a holistic picture of Ukraine as a state in different historical periods, which is an important task of scientific libraries and information centers.

The study showed that, as a segment of the Soviet press, mass-circulation newspapers performed their functions of propaganda and education of the masses. The peculiarity of these newspapers is that they reflected not only the 'party line', but also mobilized workers for labor activity, which had both an ideological aspect and an aspect of forming the unity of labor collectives for shock labor, practiced means of influencing workers by creating an internal psychological climate and

local patriotism, interest in cultural life, support for the creative self-affirmation of authors of publications, etc. In order to ensure the organization of this joint activity for the fastest and most successful implementation of the tasks set by the Soviet authorities, manipulative methods were also used to stimulate individual workers, their groups within the team and the entire team as a whole.

The development of the mass-circulation press on the basis of historical periodization allowed to identify the stages of its development. The first stage – 1917–1921 – the origin, the existence of the primary forms of mass-circulation newspapers, primarily the Bolshevik press; 1920s – early 1930s – the stage of development associated with the industrialization and collectivization of 1929–1933, the transformation from a certain independence of newspapers to gradual submission to the tasks of Soviet construction; mid-1930s – 1941 – the stage of final establishment of the requirements for the mass-circulation press as a propaganda tool with a focus on its content in ideological and psychological aspects under the dictatorship of a totalitarian regime.

The branch classification of mass-circulation newspapers of 1917–1941 as historical sources was carried out; the peculiarities of the composition and content of mass-circulation newspapers of various branches in the context of their assessment as a phenomenon of the mass-circulation press have been determined; the forms of existence and functioning of these types of periodicals, methods and mechanisms of influence on the mass consciousness have been highlighted; the essential features of the Soviet totalitarian ideology of mass consciousness management and organization of the information space have been revealed. The classification was carried out according to the main features: purpose (profile); origin (industry and subordination); composition and content; social affiliation; chronology; geographical (regional) criteria; language; frequency; as well as types and varieties of publications. This classification scheme has been implemented in the practice of creating a registry of mass-circulation newspapers.

The genesis of such a phenomenon as the Soviet mass-circulation press is characterized by the fact that it served the formation of Soviet ideological principles

in all spheres of economic, political and cultural activity of the state by organizing labor collectives to fulfill the tasks set by the authorities simultaneously with the use of a flexible system of influence on the mass consciousness. This form of consciousness management was established as a result of the search for effective methods of involving the masses in the process of accelerating economic development in the most difficult political and economic period of the establishment of Soviet power at the level of specific collectives.

It is proved that mass-circulation newspapers are a living informative source of local nature, regional history. The content of the mass-circulation press was determined by their status as publications issued in production and for the needs of production. Of all the functions of the mass-circulation press, there are three main ones, which are formative and which prevailed in practice: 1) information service of production activities, 2) ideological influence, 3) rallying of collectives at the level of everyday issues - everyday affairs, cultural needs, people's natural desire to have information about their field of activity, which became a great psychological factor of active participation of workers in this process. These functions were closely intertwined, acted in a complex and, depending on the situation, were combined.

From the very beginning, mass-circulation newspapers became a testing ground for manipulative methods of shaping the Soviet ideology and consciousness of the masses through their work and the formation of new labor relations. The ideological and local patriotism of workers was formed, aimed at uniting labor collectives on a general political basis and fulfilling labor tasks, using attention to the vital interests and needs of people and supporting their cognitive aspirations, but in fact only the image of taking into account the opinion of an individual was created. Important was the involvement of a huge army of "robsilcors" (workers rural correspondents) (almost half a million people), who became an additional factor in the system of political control of the Soviet state and a manifestation of local "democracy". Coverage of the daily life of the collectives made the content of mass-circulation newspapers interesting for

workers, the articles were a living informative source of local character and regional history. In the conditions of vagueness of the content aspect of the information structure of mass-circulation newspapers in specific historical conditions, a certain, though controlled, initiative of employees was allowed. But this process is also characterized by a gradual movement from relative independence to almost complete integration into the general Soviet press in the late 30s of the 20th century.

Keywords: mass-circulation newspapers of Ukraine, mass-circulation press, 1917–1941, bibliographic repertoire of periodicals, library and information resources, Vernadsky National Library of Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Вакульчук О. А. Багатотиражна преса України 1917–1941 років: становлення, розвиток, контент : монографія / О. А. Вакульчук ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2021. – 536 с. – ISBN 978-966-02-9645-9 (друк.); ISBN 978-966-02-9646-6 (електрон.). – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004099. – Назва з екрана.

Рец.: Омельчук В. Ґрунтовне історико-бібліографічне дослідження багатотиражної преси України 1917–1941 років. Рец. на кн.: Вакульчук О. А. Багатотиражна преса України 1917–1941 років: становлення, розвиток, контент : монографія / О. А. Вакульчук ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2021. – 536 с. // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 3. – С. 118–120.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України, зарубіжних виданнях, у тому числі, включених до наукометричних баз

2. Вакульчук О. А. Формування системи науково-інформаційних ресурсів на газетні фонди НБУВ / О. А. Вакульчук // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – Вип. 5 (23) / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2015. – С. 261–267.

3. Вакульчук О. Пресознавчі дослідження в наукових бібліотеках України / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2017. – № 6. – С. 60–61.

4. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості / О. А. Вакульчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2018. – Вип. 22. – С. 67–82.

5. Вакульчук О. Інтеграція друкованих і електронних бібліографічних ресурсів у формуванні репертуару періодики / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2018. – № 6. – С. 55–56.

6. Вакульчук О. Багатотиражні газети України у системі радянської преси (1920-ті – початок 1930-х рр.) / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2020. – Вип. 57. – С. 342–354.

7. Вакульчук О. Розвиток багатотиражних газет України як масового виду первинної преси (1930-ті рр.) / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2020. – Вип. 58. – С. 363–376.

8. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети як комплексне історичне і бібліографічне джерело та засіб комунікації / О. А. Вакульчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2020. – Вип. 26. – С. 224–238 (*Web of Science*).

9. Вакульчук О. А. Стінні газети як різновид радянських багатотиражних видань (20–30 рр. XX ст.) / О. А. Вакульчук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – Київ, 2020. – № 1. – С. 150–158.

10. Вакульчук О. А. Робсількорівський рух у системі діяльності багатотиражної преси України (1920 – початок 1930-х рр.) / О. А. Вакульчук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – Київ, 2020. – № 4. – С. 71–78.

11. Вакульчук О. Багатотиражні газети у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2020. – Вип. 60. – С. 337–346.

12. Вакульчук О. Особливості науково-інформаційного та бібліографічного опису радянських багатотиражних газет / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 1. – С. 56–64.

13. Вакульчук О. Багатотиражна преса України 1920 – початку 1930-х років: вплив суспільно-політичної ситуації на особливості розвитку, зміст, умови функціонування / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2021. – Вип. 62. – С. 355–366.

14. Вакульчук О. А. Історіографія багатотиражних газет 1920–1940-х рр. як складової радянської періодики / О. А. Вакульчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2021. – Вип. 27. – С. 211–220 (*Scopus, Web of Science*).

15. Вакульчук О. Електронні бібліотечно-інформаційні ресурси багатотиражної преси як складової газетної періодики України / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2021. – Вип. 61. – С. 226–235.

16. Вакульчук О. Офіційна преса радянських виправно-трудових установ (1920– початок 1940-х рр.) / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 2. – С. 69–79.

17. Вакульчук О. Джерельна база досліджень багатотиражних газет України 1917–1941 років / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 4. – С. 60–70.

18. Вакульчук О. Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження / О. Вакульчук, Л. Дубровіна // Український історичний журнал. – Київ, 2022. – Число 1. – С. 170–179 (*Web of Science*).

Здобувачу належать матеріали, присвячені класифікації багатотиражних газет, аналізу тематичної складової публікацій.

19. Вакульчук О. А. Газети вищих навчальних закладів України (1920 – початок 1940-х рр.) як об’єкт історії газетної періодики / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 3, No. 67. – S. 21–26.

20. Вакульчук О. А. Фабрично-заводські, колгоспні і газети політвідділів МТС як різновиди радянських багатотиражних періодичних видань (1930-і роки) / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 3, No. 68. – S. 28–33.

21. Вакульчук О. А. Заснування багатотиражної преси як окремого виду газетної періодики у період 1917–1921 рр. / О. А. Вакульчук // Evropský filozofický a historický diskurz. – Praha, 2021. – Svazek 7, 1 vydání. – S. 60–66. [European philosophical and historical discourse. – Praha, 2021. – Vol. 7, Iss. 1. – P. 60–66].

22. Вакульчук О. А. Становлення і розвиток багатотиражних газет України (1920 – початок 1930-х рр.) / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 1, No. 70. – S. 18–24.

23. Вакульчук О. А. Цензурний контроль преси в Україні (1917–1921 рр.) / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 2, No. 72. – S. 35–40.

24. Вакульчук О. Багатотиражні газети України 1950–1990-х років: особливості функціонування, зміст / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2022. – № 2. – С. 60–69.

Публікації, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

25. Вакульчук О. А. Київські газети 1838–1960 рр. у фондах НБУВ: формування колекції, використання у бібліотечно-інформаційній практиці, підготовка до оцифрування / О. А. Вакульчук, О. С. Залізнюк // Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2013 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к

України, Рада директорів наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН ; редкол.: В. І. Попик та ін. – Київ : НБУВ, 2013. – С. 250–253.

Здобувачу належать матеріали щодо характеристики різновидів газет, що виходили у Києві впродовж зазначеного періоду, розкриття їх потенціалу як складника цифрових бібліотечно-інформаційних ресурсів.

26. Вакульчук О. А. Українські газети 1917–1921 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: перспективи створення електронної колекції / О. А. Вакульчук // Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 21–23 жовт. 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 111–114.

27. Вакульчук О. А. Науковий каталог «Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» як джерело інформаційного забезпечення користувачів / О. А. Вакульчук // Бібліотека. Наука. Комунікація : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовт. 2015 р.) : у 2 ч. Ч. 2 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2015. – С. 240–243.

28. Вакульчук О. А. Створення електронних бібліотечно-інформаційних ресурсів на газетні фонди НБУВ: актуальні завдання, пріоритети, перспективи / О. А. Вакульчук // Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації : матеріали II Всеукр. наук. конф. (28–29 жовт. 2016 р.) : у 2 ч. Ч. 2. – Дніпро, 2016. – С. 243–244.

29. Вакульчук О. А. Основні напрями роботи відділу пресознавства / О. А. Вакульчук // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2017. – С. 594–597.

30. Вакульчук О. А. Перспективи комплексного розвитку друкованих і електронних бібліографічних ресурсів періодики / О. А. Вакульчук //

Бібліотека. Наука. Комунікація. 100-річчя Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 листоп. 2018 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2018. – С. 527–530.

31. Вакульчук О. А. База даних «Багатотиражні газети України у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1922–2002 років) у системі науково-інформаційних ресурсів НБУВ / О. А. Вакульчук, Л. А. Білименко // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовт. 2019 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2019. – Т. 2. – С. 180–184.

Здобувачу належить теоретична частина, де охарактеризовано багатотиражні газети України, які зберігаються у фондах НБУВ, розкрито особливості їх науково-бібліографічного опису і створення науково-інформаційних баз даних.

32. Вакульчук О. А. Харківські газети 1818–2019 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) як історичне джерело / О. А. Вакульчук, О. С. Залізнюк, І. М. Швець // Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнт-орієнтованість» : матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 24–25 жовт. 2019 р.) : у 2 ч. Ч. 1 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. держ. акад. культури, Харків. обл. від-ня (філія) ВГО Укр. бібл. асоц. ; [редкол.: В. Д. Ракитянська (голова) та ін.]. – Харків, 2020. – С. 25–40.

Здобувачу належать матеріали щодо вивчення багатотиражних газет Харкова відповідно до наукової теми відділу пресознавства «Історичні і бібліографічні дослідження газетної періодики України: атрибуція, історія, контент».

33. Вакульчук О. А. Науково-дослідний відділ пресознавства НБУВ: напрямки роботи, здобутки, перспективи розвитку / О. А. Вакульчук // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку : матеріали

ІІ Міжнар. наук. конф. (27–28 берез. 2020 р., м. Дніпро). Ч. ІІ / наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро : СПД «Охотнік», 2020. – С. 309–310.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження:

34. Вакульчук О. А. Розвиток пресознавчих досліджень у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / О. А. Вакульчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – Вип. 8 (26). – Львів, 2018. – С. 162–170.

35. Вакульчук О. А. Анотований бібліографічний покажчик «Симон Петлюра на сторінках українських газет 1917–1920 років : матеріали до біобібліографії» у системі бібліографічних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / О. А. Вакульчук // Українська біографістика = Biographistica Ucrainaca : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Вип. 14. – Київ : НБУВ, 2016. – С. 310–324.

36. Вакульчук О. А. Діяльність спеціалізованих відділів у галузі комплектування, наукового опису та обліку документів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002) : монографія / Т. Д. Антонюк, Т. І. Арсеєнко, Н. П. Бондар, О. А. Вакульчук [та ін.] ; ред. Л. А. Дубровіна. – Київ : НБУВ, 2019. – С. 125–127. – ISBN 978-966-02-9077-8. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003589. – Назва з екрана.

Здобувачу належить частина розділу 2.1.3 щодо діяльності відділу газетних фондів НБУВ (з 2016 р. – відділу формування і використання газетних фондів) у галузі комплектування, обліку, бібліографічного опрацювання газетних видань.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 25

ВСТУП 29

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРИ ГАЗЕТНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ 38

1.1. Історіографія тематики історії преси 20-х – початку 40-х років XX ст. та багатотиражних газет як об’єкта дослідження 38

1.2. Джерельна база дослідження 49

1.3. Газетна періодика в системі бібліотечних фондів 66

1.4. Електронні бібліотечно-інформаційні ресурси газетної періодики 75

Висновки до першого розділу 83

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ 88

2.1. Особливості багатотиражних газет як комплексного історичного та бібліографічного джерела 88

2.2. Багатотиражна преса як засіб комунікації 94

2.3. Особливості бібліографічного та науково-інформаційного опису багатотиражних газет 111

2.4. Методика моделювання та змістово-кількісного аналізу багатотиражної газети 121

Висновки до другого розділу 128

РОЗДІЛ 3. ЗАСНУВАННЯ БАГАТОТИРАЖНОЇ ПРЕСИ ЯК ОКРЕМОГО ВИДУ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. 133

3.1. Друковані органи політичних партій, більшовицьких комітетів і організацій; військова преса, газети повстанських анархістських формувань 133

3.2. Газети виробничих об’єднань, профспілкові, «світлові», «живі» газети, інформаційна періодика. 140
3.3. Цензурний контроль преси..... 149
Висновки до третього розділу..... 156

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК БАГАТОТИРАЖНОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ 159
4.1. Стінні газети як різновид багатотиражної преси 159
4.2. Місце і роль багатотиражних газет у системі радянської преси 171
4.3. Вплив суспільно-політичної ситуації на зміст і умови функціонування багатотиражної преси 193
4.4. Робсількорівський рух у системі діяльності багатотиражної преси 231
Висновки до четвертого розділу..... 257

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОТИРАЖНОЇ ПРЕСИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД 1934–1941 РОКІВ 264
5.1. Розвиток багатотиражних газет як масового виду первинної преси у ході індустріалізації, колективізації, «культурної революції» та утвердження «сталінської» конституції УРСР..... 264
5.2. Фабрично-заводські, газети вищих навчальних закладів, політвідділів МТС, колгоспні і військові газети у другій половині 1930-х – на початку 1940-х років 291
5.3. Офіційна преса радянських виправно-трудових таборів 309
Висновки до п’ятого розділу..... 326

ВИСНОВКИ 334

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 358

ДОДАТКИ..... 419

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

Агітпроп – агітація і пропаганда

ББД – бібліографічна база даних

БД – база даних

БУД – Бюро українського друку

БУП – Бюро української преси

ВГФ – відділ газетних фондів

Військкор – військовий кореспондент

ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків)

ВКСГШ – Вища Комуністична сільськогосподарська школа

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія

ВОМ – відділ образотворчих мистецтв

ВОХР (рос.) – военизированная охрана

ВП – відділ пресознавства

ВТТ – виправно-трудовий табір

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ВУІКО – Всеукраїнський інститут комуністичної освіти

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВФВГФ – відділ формування і використання газетних фондів

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий комітет

ВЧК (рос.) – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем

ГЕС – гідроелектростанція

ГИЗ (рос.) – Государственное издательство

Головполітосвіта – Головний комітет політико-освітньої роботи НКО УСРР

ГУЛАГ (рос.) – Главное управление исправительно-трудовых лагерей, поселений и мест заключений

ГЭЗ (рос.) – государственный электромеханический завод

ДАЗ – Дніпровський алюмінієвий завод

ДВУ – Державне видавництво України

ДВОУ – Державне видавниче об’єднання України

ДЕЗ – Державний електромеханічний завод

Держвидав – Державне видавництво

Диткор – дитячий кореспондент

ЗК, завком – заводський комітет

ЗМІ – засоби масової інформації

ІТР – інженерно-технічний робітник

ІНО – інститут народної освіти

ІУК – Інститут української книги НБУВ

ІЧП – Інститут червоної професури

К. М. Р. І. – Київський механічний робітничий інститут

Колгосп – колективне господарство

КПІ – Київський політехнічний інститут

культпроп – відділ культури і пропаганди при ЦК КП(б)У

КЧЗ – Київський Червонопрапорний завод

Лагкор – (рос.) – лагерный корреспондент

Лікнеп – ліквідація неписьменності

ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України

ЛННБ – Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

МТС – машинно-тракторна станція

НБ – національна бібліографія

НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського

НДІ – науково-дослідний інститут

НДЦ – науково-дослідний центр

НКВД (рос.) – Народный комиссариат внутренных дел

НКЗ – Народний комісаріат землеробства

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО, Наркомос – Народний комісаріат освіти

НКЮ, Наркомюст – Народний комісаріат юстиції

ОГИЗ (рос.) – Объединение государственных книжно-журнальных издательств

ОДПУ – об’єднане державне політичне управління

ОПК – окружний партійний комітет

Партбюро – партійне бюро

Партком – партійний комітет

Партос – партійна освіта

Поупраформ – політвідділ Головного управління формування та укомплектування військ Червоної Армії

ППО – протиповітряна оборона

ПТУ – поправно-трудова установа

Протофіс – Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства

Проюг – (рос.) союз промышленников Юга России

Радгосп – радянське господарство

Радпартшкола – радянсько-партійна школа

РАТАУ – радіотелеграфне агентство України

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНБ – ретроспективна національна бібліографія

РНК – Рада народних комісарів

Робсількор (робселькор) – робітничо-селянський кореспондент

Робфак – робітничий факультет

РОСТА – Російське телеграфне агентство

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СВУ – Спілка визволення України

Совинформбюро (рос.) – Советское информационное бюро

Соробкооп – спілка робітничих кооперативів

Студкор – студентський кореспондент

СУОЗіФ – Союз товариств заводчиків і фабрикантів України

ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу

Тракторoцентр – Змішане акціонерне товариство під назвою «Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій»

Тюркор – тюремний кореспондент

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УБІ – Український бібліотечний інститут

УВО – Українська військова організація

УКІЖ – Український комуністичний інститут журналістики

Укрголовліт – Головне управління в справах літератури та видавництв УСРР

УКРОСТА – Українське відділення російського телеграфного агентства

УНР – Українська Народна Республіка

УНЦ – Український національний центр

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ФЗД (рос.) – фабрично-заводская десятилетняя школа

ФЗУ – школа фабрично-заводського учнівства

ХЕМЗ – Харківський електромеханічний завод

ХДБІ – Харківський державний бібліотечний інститут

ХМІ – Харківський медичний інститут

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ЦНБ АН УРСР – Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР

Юнкор – юний або юнацький кореспондент

ЮОПС (рос.) – южный округ путей сообщения

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Багатотиражні газети – специфічне явище в історії преси, окремий вид газетної періодики, який отримав визначення «низова преса» (або «мала преса»). Ця назва відбиває і розкриває проблему мікросоціуму, будучи його своєрідним «дзеркалом», та об'єднує у собі всі різновиди газет, котрі видавалися промисловими підприємствами, установами, політвідділами МТС, редакціями колгоспів, радгоспів, навчальних та культурних закладів, профспілкових та громадських організацій. Передусім ідеться про масив газет 1917–1941 рр., коли відбувалися процеси зародження, розвитку, розповсюдження, функціонування багатотиражних газет у тісному зв'язку з насадженням комуністичної ідеології та становленням сталінської диктатури. Хоча історія різних країн знає приклади корпоративних малотиражних видань, багатотиражна преса є феноменом радянського періоду історії і заслуговує на окреме наукове дослідження. Багатотиражна преса як цілісне явище залишилася малодослідженою ланкою в історичній науці значною мірою через відсутність опрацьованого бібліотечно-бібліографічними методиками (спеціальні методи атрибуції, класифікації, створення кваліфікованого науково-довідкового апарату, передусім анотованих бібліографічних довідників, а сьогодні – цифрових ресурсів) ретроспективного масиву первинної газетної інформації. Ця робота не може відбуватися без аналізу інформаційного змісту газет. Опрацювання ретроспективних масивів газет того періоду є ґрунтовною науковою роботою, яка асоціюється дослідниками з бібліотечним пресознавством, основні засади якого розглядаються та реалізуються в цій дисертації на такому об'єкті як багатотиражні газети.

Ця робота дала змогу провести історичне дослідження багатотиражної преси на широкому та достовірному матеріалі, що, безумовно, є актуальним в умовах високого рівня зацікавленості історичної науки у вивченні питань пропаганди в ЗМІ, маніпулювання суспільною думкою, дискусійності проблем, пов'язаних з вивченням радянського періоду історії України та недостатнім вивченням окремих

видів газетної періодики, які становлять органічну частину історії преси. Отже, проблема дослідження феномена радянської багатотиражної преси, процесів її становлення, розвитку та інформаційне представлення в науковому просторі є актуальним завданням історичної науки.

З розвитком науково-дослідних напрямів наукових бібліотек, передусім національних бібліотек НАН України – Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) та Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ), пресознавство в аспектах специфіки бібліотек стає органічною складовою науково-дослідної роботи. Це передбачає не лише виявлення та науковий опис газетної періодики на засадах джерелознавчої атрибуції та експертизи і складання бібліографії її видів та різновидів, а й встановлення принципів історичної та бібліографічної типологічної та родо-видової класифікації газет за різними ознаками (профілем, походженням, адміністративно-територіальними особливостями, мовою, хронологією, спеціалізацією, унікальністю тощо), а також дослідження змісту та ролі в політичному, освітньому та культурному житті країни. Тим самим бібліотекознавство та бібліографознавство заповнюють свій простір розвитку історичних досліджень преси. Такі дослідження мають значні перспективи, пов’язані із загальною демократизацією суспільного життя в умовах незалежної України, сучасним розвитком науки та стрімким розвитком інформатизації, яка висунула нові умови для створення ресурсної бази науки.

Багатотиражні газети як явище тривалий час залишалися поза увагою дослідників, що пов’язано з однобічним сприйняттям їх як частини ідеологічної машини СРСР та недооцінкою преси загалом як джерела. Комплексне дослідження «малої» преси допоможе заповнити наявні лакуни в історії установ, підприємств, громадських об’єднань та історичних дослідженнях преси, а також стане джерелом для створення репертуару національної бібліографії. Вивчення змісту багатотиражних газет може дати матеріал для нових думок, суджень і висновків. Окреслена сукупність чинників актуальності та стан наукової розробки проблеми

обумовили вибір теми дослідження: **«Багатотиражні газети України як феномен радянської преси (1917–1941 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалось у рамках науково-дослідних робіт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за темами: «Створення бібліографічних баз даних спеціалізованих фондів НБУВ» (2013–2015 рр., державний реєстраційний номер РК 0113U000497), «Концептуальні та методичні засади у формуванні національної книжкової колекції «Україніка» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер РК 0116U000059), «Атрибуція та експертиза як складова досліджень книжкових та інших бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики» (2019–2021 рр., державний реєстраційний номер РК 0119U100216).

Мета дослідження: системне дослідження багатотиражної преси як феномена суспільно-політичного та культурного життя радянської України.

Для реалізації мети визначено завдання:

– розкрити зміст та обсяг поняття «багатотиражна преса», його особливості як складової галузевого поняттєвого апарату;

– проаналізувати стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу;

– визначити методологічні засади дослідження багатотиражної преси як комплексного історичного і бібліотечно-бібліографічного джерела та засобу соціальних комунікацій, здійснити бібліотечно-бібліографічну та джерелознавчу класифікацію з огляду на склад, зміст та функції цього виду періодичних видань;

– на базі спеціально розробленої комплексної джерелознавчої та бібліографознавчої методики з'ясувати можливості вивчення особливостей різних за походженням видів багатотиражних газет та їх різновидів;

– з'ясувати передумови виникнення багатотиражної преси у період Української революції 1917–1921 рр., визначити особливості побутування її первинних форм, насамперед, форм більшовицького друку;

– розглянути процес становлення багатотиражної преси України як складової радянської суспільно-політичної системи та визначити її місце в загальній системі радянської преси у 1921–1933 рр.;

– схарактеризувати особливості розвитку радянської багатотиражної преси у 1934–1941 рр.;

– провести джерелознавчий аналіз різновидів газет, виявити характерні особливості змісту багатотиражної періодики України на різних етапах її еволюції, розкрити загальне та специфічне у розвитку її видів та особливості функціонування на тлі суспільно-політичної ситуації, що склалася у 1917–1941 рр.;

– розкрити сутність багатотиражних газет України як феномена радянської преси, тісно пов'язаного із завданнями «соціалістичного будівництва» в усіх сферах діяльності держави та інтеґрації у загальний контекст завдань радянських засобів масової інформації.

Об'єктом дослідження є феномен багатотиражних газет України 1917–1941 рр. **Предмет** дослідження – закономірності становлення, особливості розвитку і функціонування багатотиражних газет України 1917–1941 рр.

Хронологічні рамки охоплюють 1917–1941 рр. Визначення саме таких меж ґрунтується на принципах періодизації, прийнятих в історичній науці. Загалом багатотиражна преса є феноменом радянської доби, але передумови її зародження пов'язані з періодом Української революції 1917–1921 рр., коли в Україні з'являються різноманітні за походженням первинні форми багатотиражних газет. Виокремлено також етап 1920-х – 1933 р. (завершення першої п'ятирічки) – час активного розвитку основних видів багатотиражних газет. Третій етап – від середини 1930-х років до середини 1941 р., коли завершується формування радянської багатотиражної преси на єдиних принципах форми і змісту всіх основних видів багатотиражних газет.

Географічні межі охоплюють терени радянської України 1917–1941 рр. відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу. За короткий термін після приєднання західних регіонів України процес заснування і

розповсюдження багатотиражної преси не набув широкого розвитку на цих територіях.

Методи дослідження. Розв'язання проблеми потребувало залучення методології, що ґрунтується на системному підході, принципах історизму, наукової об'єктивності, комплексності. У ході дослідження використовувалися методики джерелознавчого, бібліографічного та історіографічного аналізу, застосовувалися загальнонаукові та конкретно-наукові методи, зокрема: *аналітичний* – для вивчення історичних, джерелознавчих, пресознавчих праць з зазначеної проблематики; *порівняльно-історичний* та *проблемно-хронологічний* – дозволили структурувати значний обсяг фактологічного матеріалу за хронологічним принципом, проаналізувати процеси становлення і розвитку багатотиражної преси у взаємозв'язку та взаємозалежності з історичною та соціально-політичною ситуацією, скласти уявлення щодо еволюції сутності багатотиражної преси як явища на різних етапах розвитку; *структурно-функціональний* – для аналізу структури багатоаспектного поняття «багатотиражна преса», вивчення різновидів багатотиражних газет, їх зовнішніх та внутрішніх зв'язків, урахування їхнього функціонального призначення. Методи *класифікації* та *систематизації* дозволили розкрити видову і типологічну структуру системи багатотиражної преси, надати матеріал для подальшого аналізу та синтезу інформації, оцінки багатотиражних газет як явища; *причинно-наслідкового аналізу* – для вивчення об'єкта в контексті історичних чинників, напрямів діяльності, умов створення та існування, встановлення загального та специфічного у розвитку різних видів багатотиражних газет; застосування *джерелознавчого, бібліографічного* методів – для вивчення та використання масиву документальних, наративних, бібліографічних джерел і для вивчення масиву газет за зовнішніми, фактичними даними про них; *бібліографічно-описовий* метод використано для складання наукового зведеного бібліографічного опису багатотиражних газетних видань і створення системи традиційних і електронних бібліотечно-інформаційних ресурсів (бібліографічних покажчиків і баз даних); *теоретичного узагальнення* – для підведення підсумків дослідження. Організована сукупність методів надала можливість розкрити специфічні

особливості комплексного дослідження багатотиражних газет, засобів відображення історичної дійсності, можливості вивчення їх інформаційного потенціалу і досягнення об'єктивного результату.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше комплексно розглядається і розв'язується проблема визначення та наукової оцінки феномена багатотиражної радянської преси як цілісного явища, що формується у 20–30-х роках XX ст., в аспектах бібліотечно-бібліографічних та історичних досліджень.

Нові результати дослідження:

– вперше до наукового обігу вводиться широка джерельна база, що включає газети, археографічні публікації та архівні джерела;

– здійснено комплексну науково-бібліографічну реконструкцію масиву багатотиражних газет 1917–1941 рр. (5025 назв газет з повним описом класифікаційних ознак), проаналізовано джерелознавчу цінність, розкрито джерелознавчий потенціал цих видів періодичних видань та включено інформацію до наукового простору;

– класифіковано багатотиражну пресу на засадах історичної періодизації: 1917–1921 рр. – зародження; 1920-ті – початок 1930-х років – етап розвитку, трансформації від певної незалежності змісту газет та пропагованих ними ідей до поступового підкорення завданням чинної влади; середина 1930-х – 1941 р. – остаточне унормування вимог до багатотиражної преси з підпорядкуванням змісту в ідеологічному та психологічному аспектах тоталітарному режиму (встановлення інформаційної монополії і більшовицького диктату);

– встановлено класифікаційні засади наукового дослідження багатотиражної газетної періодики з урахуванням суспільно-політичного аспекту та проведено наукову класифікацію багатотиражних газет 1917–1941 рр. як історичних джерел;

– визначено особливості складу і змісту багатотиражних газет різного галузевого спрямування в контексті їх оцінки як феномена «низової преси», агітаційної ланки у справі організації трудових колективів на виконання завдань

побудови «соціалістичної економіки».

Уточнено:

– склад і зміст видів та різновидів багатотиражних газет як газетної періодики України та внесено зміни до науково-довідкового апарату наукових бібліотек;

– сутнісні риси тоталітарної ідеології щодо керування масовою свідомістю та організації інформаційного простору, форми існування і функціонування багатотиражної преси.

Набули подальшого розвитку:

– засади використання загальнонаукових методів у бібліотекознавстві та бібліографознавстві та їхніх спеціальних методів як інструментарію дослідження багатотиражних газетних видань на базі фасетної класифікації, що збагачує методичний апарат досліджень газетної періодики;

– наукове знання щодо закономірностей зародження й особливостей розвитку багатотиражної преси України, методів і механізмів впливу багатотиражної газетної періодики на масову свідомість упродовж 1917–1941 рр.;

– наукове осмислення характеру впливу історичних, суспільно-політичних факторів на розвиток багатотиражних газет України 1917–1941 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання фактичного матеріалу, теоретичних положень і висновків при підготовці узагальнюючих праць та навчальних програм з історії вітчизняної преси для профільних закладів вищої освіти, проведенні бібліографічних досліджень, публікації науково-довідкових видань, заповненні лакун історії преси та періодики, що уможливлює подальші спеціальні історико-джерелознавчі та бібліографознавчі дослідження. Вагомим практичним результатом є створена за участю автора база даних «Багатотиражні газети України 1917–1941 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», а також серія вперше опублікованих бібліографічних довідників багатотиражних газет 1917–1997 рр., представлених у паперовому та

електронному вигляді, що дали змогу заповнити лакуни ретроспективної частини національної бібліографії України і водночас створили нову джерельну базу для вивчення преси України 1917–1941 рр.

Особистий внесок здобувача. Робота є самостійно виконаним дослідженням і всі результати належать здобувачу особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати роботи оприлюднено на Міжнародній науковій конференції «Інноваційна модель наукової бібліотеки XXI століття» (Київ, 9–10 жовтня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів» (Київ, 8–11 жовтня 2013 р.), Одинадцятій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 29–30 листопада, 2013 р.), під час роботи круглого столу «Якісна трансформація сучасної бібліотечної професії» (Київ, 23 квітня 2013 р.), на Міжнародній науковій конференції «Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору» (Київ, 21–23 жовтня 2014 р.), Науковій конференції за міжнародною участю «Періодичні видання у бібліотеках як інститутах національної пам’яті» (Львів, 15–16 травня 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація» (Київ, 6–8 жовтня 2015 р.), Науково-практичній конференції «Фонди періодичних видань бібліотек вищих навчальних закладів України як засіб формування і збереження національної ідентичності» (Львів, 15 травня 2015 р.), II Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації» (Дніпро, 28–29 жовтня 2016 р.), Науково-практичній конференції «Просвітницька діяльність бібліотек вищої школи: проблеми, пошук, перспективи» (Кам’янець-Подільський, 20 квітня 2016 р.)», Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Київ, 6–8 листопада 2018 р.), Дванадцятій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 30 листопада – 1 грудня

2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху» (8–10 жовтня 2019 р.), XXII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Короленківські читання 2019. Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість» (Харків, 24–25 жовтня 2019 р.), II Міжнародній науковій конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (Дніпро, 27–28 березня 2020 р.)

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 36 публікаціях, серед яких 1 монографія, 22 одноосібних статті, 1 стаття у співавторстві (авторський внесок 75 %), опублікованих у наукових фахових виданнях України, у тому числі у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus, Web of Science та в статтях у закордонних наукових періодичних виданнях; 9 – у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференцій і 3 публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження.

Структура і обсяг дисертації підпорядковані меті та дослідницьким завданням, зорієнтовані на цілісне висвітлення обраної проблеми, узгоджені з об’єктом і предметом дослідження. Дисертаційна робота складається з переліку умовних скорочень, анотації (українською і англійською мовами) зі списком публікацій, вступу, п’яти розділів (18 підрозділів), висновків, додатків, до яких включено список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації. Повний обсяг дисертації – 427 сторінок (17,8 авт. арк.), основний текст викладений на 329 сторінках (13,7 авт. арк.). Список використаних джерел та літератури містить 662 найменування.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРИ ГАЗЕТНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ

1.1. Історіографія тематики історії преси 20-х – початку 40-х років XX ст. та багатотиражних газет як об'єкта дослідження

Історіографія історії преси 20–30-х років XX ст. в Україні мала специфічні особливості, обумовленні особливостями формування та еволюцією тоталітарної системи, яка поширювалася на всі республіки, що увійшли до складу СРСР. Існує чимало наукових та публіцистичних праць, що характеризують ідеологічні аспекти, які диктували методологічні засади та зміст досліджень преси впродовж радянської доби. Ці роботи є важливим джерелом для дослідження більшовицької концепції інформаційної та ідеологічної монополії влади щодо формування свідомості мас, покликаної будувати «соціалістичну реальність».

У радянські часи багатотиражні газети розглядалися вченими у контексті вивчення партійно-радянської преси. Об'єктивно це пояснюється тим, що з самого початку виникнення і в процесі подальшого розвитку багатотиражні видання утверджувалися як складова загальної системи періодичних видань СРСР. За роки радянської влади створена значна історіографія партійно-радянської преси, перші ж спроби її дослідити, узагальнити основні принципи становлення і накреслити шляхи розвитку, з'являються у 1920-ті рр. За підрахунками О. Л. Мішуріса – одного з основоположників теорії радянської журналістики, з даної проблематики у той час опубліковано приблизно 80 брошур, статей і збірників [398, с. 5]. Вивчення газетної преси у той час ще не мало наукового характеру. Авторами перших праць про пресу 1920-х років були безпосередні учасники більшовицького революційного руху, організатори радянської преси, працівники газет, які декларували принципи більшовицького підходу до ролі

газетної публіцистики: їх автори надавали короткі нариси з історії зародження радянської преси, висвітлювали боротьбу нових органів влади з небільшовицькими виданнями, переконували у перевагах ідеології більшовизму. Основне своє завдання вони вбачали у перетворенні преси на знаряддя впливу партійно-радянського керівництва. Серед інших вирізняються праці партійних діячів перших років радянської влади: В. Антонова-Овсієнка, В. Бонч-Бруєвича, В. Бистрянського (Ватіна), І. Вардіна, І. Варейкіса, С. Інгулова, П. Керженцева, Н. Крупської, А. Луначарського, С. Урицького, І. Цареградського, Я. Шафіра, О. Ярославського та ін. [404, с. 5]. Деякі роботи 1920-х рр. присвячені окремим найбільшим, як правило центральним, більшовицьким газетам.

Значна частина цих праць ґрунтується на особистому досвіді авторів статті, в них у популярній формі викладено погляди керівників держави на свободу слова, роль газет у перемозі більшовицької революції тощо. Цінність таких досліджень полягає у тому, що писалися вони безпосередніми учасниками подій, отже, містять цікаві факти і, здебільшого правдиву інформацію. Крім того, вони надають можливості досліджувати процес розвитку ідеологічної комунікації більшовиків з народом, дедалі жорсткішого впливу на народні маси, прослідкувати перші кроки формування класового підходу до формування суспільних відносин. Проте, всі тогочасні праці не позбавлені суб’єктивних оцінок, ідеологічних штампів і стилістично більше скидаються на публіцистику, ніж на наукові розвідки.

У наступне десятиліття увага дослідників концентрується на висвітленні пресою проблем внутрішньополітичної боротьби у партійних лавах, як у період до встановлення радянської влади, так і в перші її роки. У першій половині 1930-х рр. преса розглядалася також під кутом зору її ролі у висвітлення успіхів у партійному, культурному будівництві, індустріалізації, колективізації [509]. У другий половині 1930-х домінуючою стає тема партійних чисток і простежується у таких публікаціях, як, зокрема: «Сталінська преса у боротьбі з троцькістськими дворушниками у 20-ті рр.»

А. Сидорова (1938), «Внутріпартійна боротьба в ВКП(б) і газета "Правда"» П. Анікєєва (1939), «Робсількори Середньої Азії у боротьбі за чистку лав ВКП(б)» П. Рашидова (1937) [206] тощо.

Аналіз літератури засвідчив, що у 1930-ті рр. історіографія з історії преси не отримала значного розвитку і концентрувалася, здебільшого, на вузькому підході партійної критики. Ситуація ускладнилася після виходу у 1938 р. Сталінського «Краткого курса ВКП(б)»: дослідники змушені вивчати лише історію партії більшовиків і більшовицької періодики, висвітлюючи її однобоко і тому не об'єктивно. Кількість праць про періодику значно зменшилася, у статтях і монографіях дослідників тих років (Т. Антропов, Б. Глазов, Т. Крилов, Н. Лернер, П. Сатюков та ін.) декларується теза про швидку перемогу більшовиків над політичними опонентами, а відтак і легку перемогу більшовицької преси [404, с. 7].

Більш активні розробки теми партійно-радянської преси почалися з середини 1940-х рр. і продовжувалися до кінця 1950-х. Серед тогочасних праць «Радянський друк у роки громадянської війни» Н. Авдєєвої (1944), «Боротьба комуністичної партії за зміцнення і розвиток партійно-радянської преси у відбудовчий період (1921–1925 рр.)» Л. Бєлова (1956), «Розбудова більшовицької преси у період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.)» В. Верховського (1959), «На варті завоювань революції: радянська преса у роки громадянської війни» С. Полуектова (1943), «Партійна зброя – преса» П. Поспєлова (1945), «Партійно-радянська преса України у роки відбудови народного господарства (1921–1925 рр.)» А. Просянник (1952), «Радянська преса у боротьбі за соціалізм» П. Тяпкіна (1953) та ін. [206]

Новий етап розвитку досліджень проблем партійно-радянської преси припав на 1960–1980-х рр., але усі ці роботи написані з позицій істориків партії. У цей час виходять книжки і брошури, статті з цієї тематики: «Партійно-радянський друк відбудовчого періоду (1921–1925)» В. Учьонової (1964) [608], «Становлення партійно-радянської преси (жовтень 1917–1918 гг.)» А. Юрка (1965) [650], «Жовтень і крах російської буржуазної преси»

А. Окорокова (1970) [430], «Газета – орган партійного комітету» В. Кузіна (1971) [356], «В. І. Ленин і становлення радянської преси» А. Круглова (1973) [353], «Партійна і радянська преса як знаряддя соціалістичного будівництва (1926–1932 рр.)» С. Матвієнка (1975) [391], «КПРС – організатор и керівник масової партійно-радянської преси» В. Козлова (1978) [323], «Теорія и практика радянської періодичної преси» (1980, за ред. В. Д. Пельта) [585], «Комуністична преса Закарпаття 20–30-х років» П. Лісового (1982) [376], «Роль партійно-радянського друку в ідейно-політичній боротьбі з дрібнобуржуазними партіями (листопад 1917–1920 рр.)», «В. І. Ленін – засновник преси нового типу» О. Сергеєва (1983) [540], «Радянська селянська преса – один з типів соціалістичного друку» Г. Жиркова (1984) [262], «Біля витоків радянського друку» Б. Варецького (1985) [157], «Радянська індустріальна преса періоду перших п’ятирічок» І. Кузнєцова [358] та багато ін. Усі названі праці передають загальні радянські підходи та стереотипи у вивченні преси.

Українські вчені також зробили значний внесок у справу дослідження радянської преси. Серед авторів таких праць – В. Будников [130], Г. Вартанов [159], М. Дмитрієнко [244; 245], В. Коцур [345], І. Копотієнко [343], А. Москаленко [296], В. Солдатенко [563; 565], А. Хідекелі [625; 626], Й. Цьох [633; 635; 636] та ін. Окрім опублікованих книжок, брошур і статей, українськими вченими радянського періоду захищено цілий ряд кандидатських і докторських дисертацій, присвячених проблемам партійно-радянської преси. Це, зокрема, такі: В. Ваколюк: «Військова преса більшовиків у боротьбі за солдатські маси у трьох російських революціях» [136], І. Крупський: «Роль газети "Комуніст" (орган ЦК КП(б)У) у боротьбі трудящих за перемогу і зміцнення радянської влади на Україні (1918–1925 рр.)» [355], В. Рубан: «Українська радянська газета. Проблеми становлення і розвитку (1917–1925)» [524], І. Сергійчук: «Преса рад робітничих, солдатських і селянських депутатів як джерело з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні (25 жовтня – березень 1918 р.)» [542].

Висвітлення пресою партійного життя, досягнень перших п’ятирічок і соціалістичного змагання, діяльності Леніна як організатора преси нового типу, утворення СРСР, ідей інтернаціоналізму, розкривають такі дисертаційні дослідження: І. Горпиненко – «Розвиток масовості у діяльності партійного друку у роки першої п’ятирічки (1928–1932 гг.) (за матеріалами Харківщини)» (1965) [219], П. Гринюк – «Партійно-радянська преса України у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію (1926–1929 рр.)» (1968) [223], Н. Зайцев – «В. І. Ленин в "Правді" 1921–1923 рр.», (1970) [219], О. Мукомела – «Становлення типу масової селянської газети на Україні (1921–1925 рр.)» [406], В. Солдатенко – «Більшовицька преса України у боротьбі за здійснення ленінської стратегії і тактики соціалістичної революції (березень 1917 – березень 1918 р.)» [564], Ю. Сурай – «Більшовицька військова преса у боротьбі партій за злам старої армії і створення збройних сил соціалістичної революції (березень 1917 – березень 1918 рр.)» [583], М. Федорина – «Партійно-радянська преса як джерело з історії розвитку соціалістичного змагання та поширення передових методів праці в сільському господарстві (1933–1937)» (1972) [609], А. Хідекелі – «Преса Радянської України у боротьбі за утворення Союзу РСР на завершальному етапі об’єднавчого руху (1922–1924 рр.)» (1972) [623].

Методи впливу преси на розвиток ефективності праці розглядалися у дисертаціях І. Лубковича «Вплив преси на сільську аудиторію і шляхи підвищення його ефективності» (1982) [381], Н. Остапенко «Роль масовх селянських газет української РСР у пропагандистській підготовці суцільної колективізації сільського господарства 1926–1929 гг.» (1982) [437], І. Маковійчука «Радянська преса – могутній засіб комуністичного виховання і організації мас в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах Української РСР)» (1984) [386].

Тема багатотиражної преси у дослідженнях радянського періоду не була у колі наукових зацікавлень вчених, за винятком поодиноких праць, серед яких «Фабрично-заводська преса – гостра зброя Комуністичної партії в

боротьбі за розвиток соціалістичного змагання і стахановського руху в роки другої сталінської п'ятирічки» (1953) О. Алексеєвої, яка у своїй дисертації дослідила роль багатотиражних газет у розгортанні соцзмагання [101]. Починаючи з другої половини 1950-х років, ситуація змінилися, відбулося розширення тематичних фокусів дослідження в контексті засудження культу особи, «відлиги» та стабілізації піздньорадянської системи. Отже, історія багатотиражної преси та її ролі в житті країни знайшли певне відображення у дисертаціях істориків партійного друку у радянський період. Серед найбільш значимих досліджень слід назвати такі: «Багатотиражна преса в системі радянської преси» Г. Вичуба (1972), в якому висвітлено історію виникнення, розвитку і функціонування багатотиражних газет [177]; формування і діяльність багатотиражної преси у роки першої п'ятирічки за матеріалами газет новобудов важкої індустрії дослідила М. Сланська [553]; питанням координації галузевих багатотиражних газет, їхній взаємодії присвячено дисертацію М. Дзялошинської «Профілюванн і координація галузевих багатотиражних газет як фактор оптимізації їхньої діяльності» (1986) [243]; багатотиражні газети вищих навчальних закладів розглянуто у дослідженні В. Воробйова «Роль вузівської багатотиражної преси у формуванні активної життєвої позиції студентської молоді (за матеріалами БРСР. 1976–1985 рр.)» (1987) [171], газети водного транспорту стали об'єктом дисертаційного дослідження О. Смірнової «Галузева багатотиражна преса: історичний досвід і особливості розвитку в умовах перебудови (на матеріалах газет водного транспорту)» (1990) та деякі ін. [558]. Однак, в цілому історики 1970–1980-х років, вивчаючи партійно-радянську пресу, лише побіжно згадували багатотиражні газети, як один з її видів.

За часів, коли Україна входила до складу СРСР, дослідження нерадянської преси були неможливими. У низці праць партійних істориків ці видання свідомо характеризувалися у принизливій або карикатурній формі. Насаджувалася думка, що нерадянська преса не мала всенародної підтримки: «Ті газети… не мали ні масового читача, ні будь-якого впливу на переважну

більшість (90%) українського населення. Ніхто не пам’ятає тепер тих газет, та і в роки їх видання вони були мало кому потрібні» [523, с. 6–7].

Новий етап у вивченні історії преси починається після розпаду СРСР, з початком демократизації суспільства та здобуттям Україною незалежності. Наприкінці 1980-х – у 1990-ті роки під впливом «перебудови» і «гласності» акценти зміщуються, партійно-радянська преса розглядається під кутом «нового прочитання». Для першого пострадянського десятиліття характерним є перегляд стереотипів у поглядах на події минулого, розвінчання міфів, пов’язаних, зокрема, з історією відносин влади і преси, часткове або повне заперечення попереднього досвіду.

На тлі зміни загальнополітичної ситуації в країні, відбуваються зміни концептуальних основ вітчизняної історіографії. У цей час формуються нові теорії, на зміну марксистсько-ленінським догматам поволі приходить широкий спектр універсальних наукових методів і методик, широко застосовуваних у світовому цивілізаційному просторі.Впровадження інформаційних технологій, поява Інтернету, відкритий доступ до архівних джерел, надають нові можливості для досліджень.

Як об’єкт досліджень періодика активно залучається у наукову практику саме у 1990-ті рр., її розглядають як самостійний комплекс джерел, а не лише як допоміжний ілюстративний матеріал історії партії. На сучасному етапі вже сформовано новий погляд на значення преси для історичного дослідження. Природно, що вивчення преси отримує нові перспективи, тематика досліджень відкидає заідеологізований вектор і значно розширюється. Українські вчені починають активно розробляти проблеми історії вітчизняної преси у контексті визвольного руху і національного розвитку, Української революції, національно-культурного відродження; на хвилі національного підйому розгортаються дослідження регіональної преси.

У 1990-х – на межі 2000-х рр. з’являються праці, що певною мірою стосуються відновлення вивчення історії преси в цілому, в тому числі й окремих аспектів багатотиражної преси 1917–1941 рр. Серед таких праць –

«Науково-просвітницька преса України. XIX – перша третина XX ст.: Історія. Теорія. Практика» О. Коновця (1994) [341], 1992; «Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина XIX–перша чверть XX ст.) І. Крупського 1996 [354]; «Українська таборова преса першої половини XX століття: проблеми національно-духовного самоствердження» Н. Сидоренко (2000) [544]; «Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті рр. XX ст.)» О. Коляструк (2003) [325], «Запорізька преса 20–40-х рр. XX ст.: жанрово-стильові особливості» І. Герман (2004) [209], «Культурно-освітній розвиток УСРР 1920-х рр. (за матеріалами Харківської періодики)» К. Шпакович (2016) [648] тощо.

Значний розвиток отримало вивчення преси Галичини, Закарпаття 1920–1930-х років, що не набуло розвитку у радянський період. Серед ґрунтовних праць – дисертації В. Ґабора «Закарпатська україномовна преса 20–30-х років XX століття у контексті національного відродження краю» (1997) [231], О. Дроздовської – «Українська преса повітових міст Галичини 20–30-х років XX ст.: особливості становлення та розвитку, система текстових публікацій» (2003) [252], Л. Сніцарчук – «Українська преса Галичини (1919–1939 рр.): політико-правові умови функціонування, тенденції розвитку, організаційно-журналістська практика» (2010) [559].

Над усталенням дослідницького інструментарію та теоретичних засад вивчення нерадянської преси 1917–1921 рр. працювали О. Богуславський, П. Губа, Л. Волосянко, О. Коновець, І. Крупський, Р. Пиріг, О. Позняков, М. Романюк, Г. Рудий, С. Сегеда, Н. Сидоренко, П. Федоришин. Серед дисертацій, об’єктом досліджень яких є періодика зазначеного періоду, – «Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр.» О. Богуславського [125], «Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр.» В. Губи [224], «Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.)»

В. Гутковського [229], «Преса як джерело дослідження національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.)» І. Крупського [354], «Одеська періодична преса періоду визвольних змагань» О. Пархітька [447], «Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідей державності (1917–1921 рр.)» О. Познякова [466], «Формування типу військових видань в процесі українського державотворення 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису "Стрілець")» С. Сегеди [538] тощо.

Окреме місце в історіографії посідає творчий доробок Г. Я. Рудого, який фундаментально опрацював проблему розвитку преси у період Української революції і здійснив ґрунтовний внесок у справу розробки даної теми, адже послідовно вивчав її різні аспекти. Протягом декількох років вчений публікує праці, де різнобічно розглядається вітчизняна періодика 1917 – початку 1920-х років, зокрема: методологічні засади вивчення преси, тематика часописів періоду Української Держави П. Скоропадського, проблеми української культури через переломлення їх у періодиці. Серед таких праць – дисертації вченого «Періодична преса як джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави (1918)» та «Періодика України як об’єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.)» [531; 532]; окрім дисертацій, – ґрунтовна монографія «Українська преса 1917–1920 років як об’єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти» (2005), додаток до якої містить список з 1128 найменувань газет, бібліографічний покажчик «Преса України: газети 1917–1920 рр.», де подано 765 назв газет, що не увійшли до жодного з існуючих на той час бібліографічних видань, а також книги «Преса Української Держави, 1918: питання освіти, науки, культури» (1996), «Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр.» (2000) [526; 533; 535; 536], статті у фахових виданнях [527; 528; 529; 530; 534]. Щодо періоду, висвітленого у нашій дисертації, то необхідно вказати на статті Г. Рудого «Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело» (2008),

«Монументальна політика в Україні 1930 рр. у висвітленні української періодики» (2010), «Преса України 1917–1940 рр. як джерело вивчення охорони історико-культурної спадщини», «Матеріали періодичної преси 1917–1940 рр. як джерело до вивчення культурної спадщини України» [529; 530; 534].

У процесі здійснення досліджень преси України Г. Я. Рудий відзначив внесок багатьох вітчизняних вчених у справу вивчення радянських періодичних видань 1917–1921 рр., серед їх числа В. Будников, В. Ваколюк, Г. Вартанов, М. Дмитрієнко, І. Копотієнко, В. Рубан, В. Солдатенко, Й. Цьох та ін. У пострадянських працях, про які згадує у своїх роботах Г. Рудий, переважають дослідження преси в аспектах національно-культурного розвитку, що є цілком закономірним з огляду на коло проблем, що їх розв'язує Г. Рудий.

Розгляд періодики як джерела дослідження суспільно-політичного розвитку України у період 1917–1941 рр. складають роботи, де висвітлено питання ролі преси у проведенні політики українізації (О. Коляструк) [325], таборової преси у національно-духовному самоствердженні українців (Н. Сидоренко) [544], культурно-освітнього розвитку України у 1920-х рр. (К. Шпакович) [648] тощо.

Окремих досліджень багатотиражної преси вкрай небагато, більшість матеріалів мають науково-популярний характер, як, наприклад: «Твоя заводська газета» Ю. Юрова [651], «Фабрично-заводська преса в третьому році п'ятирічки» В. Філова [619], «Газета на виробництві» В. Авдеєва і В. Добриніна [96], «Стінна і багатотиражна преса» Г. Зав'ялова (1957) [272], «Багатотиражна газета в колгоспі» В. Богданова (1957) [123], «Великі справи маленьких газет» колективу авторів (1957) [127]. Багатотиражній пресі присвячено декілька розділів у навчальному посібнику О. Андреєвої «Історія книжкової справи в документальних джерелах і матеріалах періодичної преси» (2011) [103]. Авторка, зокрема, характеризує багатотиражну пресу як історичне джерело, надає загальну характеристику багатотиражних газет

підприємств і організацій книжкової і книготоргівельної справи, поліграфії, видавництв і навчальних закладів. Через призму соціологічного дослідження розглядає газетну періодику, зокрема й багатотиражну М. Алєксеєва у своїй праці «Газета у дзеркалі соціологічного аналізу» (1970) [100]. Упродовж останніх років різні аспекти багатотиражної преси досліджує Н. Солощенко. Зокрема, у колі її наукових зацікавлень процес формування «нової людини» у роки перших радянських п'ятирічок у висвітленні багатотиражних газет, галузеві газети як історичне джерело і методика їх дослідження [568; 569; 570].

Оскільки багатотиражна преса УРСР була часткою преси СРСР, для нашого дослідження важливо залучити й деякі праці загального підходу, де розкриваються окремі аспекти цієї проблеми. Питання формування і діяльності багатотиражної преси у роки перших п'ятирічок на прикладі газет важкої індустрії дослідила М. Сланська, вона ж розкрила роль партійного керівництва багатотиражною пресою, прослідкувала історію виникнення багатотиражних газет на радянських заводах і будівництвах [551; 553], газету «Кіровець» як історичне джерело розглядає В. Петров [457]; стінним газетам як попередникам багатотиражок присвячена стаття Г. Старкової «Стінні газети як форма вияву і засіб розвитку соціальної активності молоді у 20-ті рр. XX сторіччя» [576].

На сучасному етапі у полі зору дослідників перебуває корпоративна преса як послідовниця багатотиражної з тією різницею, що багатотиражки, здебільшого, – явище радянського періоду, а корпоративні видання – «віяння» сучасної медіасфери. Одним із дослідників, у колі наукових зацікавлень якого цей вид ЗМІ, є Д. Олтаржевський. Серед його праць – «Корпоративні медіа: теорія і практика» (2012), «Корпоративні медіа та сучасне інформаційне суспільство» (2010), «Українська корпоративна періодика: сьогодення і майбутнє» (2010), «Корпоративні медіа як новітній різновид ЗМІ» (2014) [431; 432; 433; 434]. Ці роботи мають для нас значення як приклад осмислення сучасних трендів трансформації багатотиражної преси на рівень загальних

тенденцій у світовому пресознавстві. Цей вид преси притаманний західним країнам, де питання організації праці та досягнення мають чітко виражений зміст в економічній комунікацій як комунікаційно-популяризаційний, а також рекламний характер.

З представленого історіографічного аналізу можна зробити висновок, що проблема бібліотечно-бібліографічної реконструкції багатотиражних газет 1917–1941 рр. (крім праць Г. Я. Рудого та бібліографічних покажчиків НБУВ), теоретичні і практичні засади виникнення, розвитку і функціонування багатотиражних газет та з'ясування феномена багатотиражної преси в цілому, питання організації доступу до цього інформаційного ресурсу, не були об'єктом історичних досліджень у галузі бібліографознавства, бібліотекознавства та джерелознавства.

1.2. Джерельна база дослідження

Специфіка об'єкта і предмета дослідження, необхідність забезпечення вирішення поставлених завдань визначили залучення кількох груп джерел, котрі забезпечують об'єктивність дослідження, його повноту, можливості верифікації.

До ***першої групи джерел*** належить сама **багатотиражна преса**, представлена газетами, що виходили на території радянської України у 1917–1941 роках відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу. Також у ході дослідження розглянуто такий підвид газетної періодики як стінні газети та її допоміжні види – бюлетені, додатки, листівки, звернення, «газети в газеті», спецвипуски, одноденки, цехові, бригадні, а також газети, які випускали виїзні редакції тощо.

У роботі виявлені та проаналізовані усі основні групи багатотиражної преси: фабрично-заводські (у тому числі шахтні, транспортні), колгоспні, машинно-тракторних станцій (МТС), військові, газети начальних закладів, установ, виправно-трудових закладів (видання для співробітників ВНК, ОДПУ,

НКВС, дитячих виправних колоній, ув'язнених системи ГУЛАГу). Всього опрацьовано 5025 назв багатотиражних газет 1917 – початку 1941 рр., вивчено матеріали сотень центральних (загальносоюзних і республіканських), обласних, місцевих газет, всі вони розглянуті de visu. У роботі побіжно йдеться про газети пізнішого періоду аж до сучасного їх різновиду – корпоративних видань, а також проаналізовано за різними ознаками публікації багатотиражної газети «Трикотажка» («Трикотажниця») за весь час її існування (1929–1999 рр.). Це здійснено свідомо задля загального уявлення про поступовість і наявність тяглості у розгортанні процесів становлення і розвитку такого специфічного феномена, як багатотиражна преса. У ході дослідження вивчалися багатотиражні газети 1917–2016 рр., загальна їх кількість складає 12 115.

У процесі дослідження опрацьовано фонди НБУВ – найбагатшого сховища газет в Україні, де зберігається найбільша колекція радянських газет, у тому числі, багатотиражних. Станом на кінець 2021 р. в НБУВ налічувалося 256 тис. 859 річних комплектів газет (більше 30 млн. номерів). Хронологічні рамки охоплюють XVIII–XXI сторіччя. Окрім спеціалізованого відділу формування і використання газетних фондів НБУВ газети зберігаються й у відділі юдаїки Інституту рукопису, у двох відділах, що входять до структури Інституту книгознавства – відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій та музичному, і у відділі організації та обслуговування основним фондом (приблизна кількість – 2 250 річних комплектів), тобто всього в НБУВ зберігається понад 259 тис. річних комплектів газет. Таким чином, газетний фонд НБУВ є найбільшим в Україні, масив газет, що зберігається в Бібліотеці, представляє всю Україну, оскільки НБУВ отримувала обов'язковий примірник усіх без винятку видань, у тому числі й газет. Отже, газетний фонд НБУВ є репрезентативним, що дає змогу і підстави для проведення узагальнюючих наукових досліджень як теоретичного, так і науково-практичного характеру.

Джерелами для виявлення і опрацювання газет стали бібліографічні праці, електронні інформаційні ресурси. Варто наголосити, що окремих

бібліографічних покажчиків багатотиражної преси не існує, ці газети доводилося шукати і вибирати «по крихтах» з різних джерел.

Обстеженню масиву багатотиражних газет, що зберігаються у фондах НБУВ, передувала копітка робота з пошуку і відбору видань за певними критеріями. У даному випадку таких критеріїв декілька і розроблені вони на основі класифікаційної схеми, за допомогою якої всередині даного виду газет виокремлювалися окремі сегменти (групи). Кожна група видань має спільні риси, на основі яких стало можливим їхнє об'єднання.

Першим класифікаційним критерієм став принцип розподілу масиву багатотиражних газет на окремі великі групи за профілем або походженням: це фабрично-заводські газети (з підгрупою шахтних, транспортних, промислових трестів і союзів), газети навчальних закладів (ВНЗ, технікумів, ФЗД, ФЗУ), установ (у тому числі виправно-трудових), кооперативів, профспілок, військових частин, політвідділів МТС, колгоспів. Ще один принцип, застосований у процесі відбору газет – хронологічний, зумовлений рамками чітко окресленого періоду.

З метою виявлення багатотиражних газет вивчалися матеріали науково-довідкового апарату (бібліографічних покажчиків, довідників, списків, каталогів і картотек, електронних баз даних) НБУВ і найбільших бібліотек України: Державної наукової установи «Книжкова палати України імені Івана Федорова», Бібліотеки науково-довідкових видань Центральних державних архівів України, Львівської Національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також Російської книжкової палати, Державної бібліотеки СРСР імені Леніна (нині – Російська державна бібліотека).

Другою групою джерел є **чинні закони України** та ін. **нормативно-правові документи**, зокрема ті, що регулюють розвиток бібліотечної справи та інформаційного суспільства в Україні і визначають роль бібліотек у формуванні бібліотечно-інформаційних ресурсів. Це, передусім, Закон України «Про

інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII (Відомості Верховної Ради України, 1992. № 48., Закон України «Про науково-технічну інформацію» від 25 червня 1993 р. № 3322-XII, який створив основні засади правової бази для отримання і використання науково-технічної інформації та функціонування Національного інформаційного фонду України, до складу якого входили інформаційні ресурси наукових та науково-технічних бібліотек, «накопичувачі та зберігачі інформаційної продукції та послуг, а також посередники у сфері науково-інформаційної діяльності».

У дослідженні враховано: Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні від 16 листопада 1992 р. № 2782-XII, Закон України «Про бібліотеку і бібліотечну справу» від 27.01.1995 р. № 33/95-ВР, Закон України «Про обов'язковий примірник документів» від 09.04.1999 р. № 595-XIV, Постанову Кабінету Міністрів «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів» від 10.05.2002 р. № 608, Розпорядження Президента України від 02.12.2003 р. № 396 / 2003-РП та Постанову Кабінету Міністрів від 24.03.2004 р. № 387 «Про внесення змін у додаток 1 і 2 до Постанови Кабінету Міністрів України від 10.05.2002 р. № 608» тощо [78–86].

Історична законодавча база представлена наступними документами: «Закон про пресу» Центрального Комітету УСДРП (1919) [36], декрети, що стосуються розвитку друку, опубліковані у виданні «Декрети Радянської влади». Том I. 25 жовтня 1917 г. – 16 березня 1918 г., (Москва, 1957) [235], «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їдів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1988)» (Москва, 1983–1990. В 16 т. Т. 1 : 1989–1917. 1983; Т. 2 : 1917–1922. 1983; Т. 3 : 1922–1925. 1984; Т. 4 : 1926–1929. 1984; Т. 5 : 1929–1932. 1994; Т. 6 : 1932–1937. 1985; Т. 7 : 1937–1945. 1985 [329; 330; 331; 332; 333; 334; 335], «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (Київ, 1976), «Комуністична партія України: з'їзди і конференції» (Київ, 1991) [338; 339], «Директиви ВКП(б) з питань освіти: питання народної просвіти в основних директивах з'їздів, конференцій, нарад ЦК і ЦКК ВКП(б)» (М. – Л., 1931) [239], «Про

партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів» (Київ, 1974) [477], «Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення» (М., 1972), «Про партійну і радянську пресу : збірник документів і матеріалів» (М., 1954) [426; 427] тощо.

Окрема група джерел – **партійні документи щодо організації та функцій преси**: резолюції з'їздів РКП(б)/ВКП(б), КП(б)У, постанови, циркуляри, зокрема: «Декрет про друк» від 27 жовтня (9 листопада) 1917 р., Декрет РНК «Про Революційний трибунал друку» від 28 (10 лютого) 1918 р., Постанова президії ВЦВК щодо Російського телеграфного агентства (РОСТА) від 7 вересня 1918 р., «Про програму місцевої газети» – циркуляр ЦК РКП(б) від 4 квітня 1921 р., «Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу» – лист ЦК РКП(б) від 8 листопада 1921 р., «Про посилення місцевої періодичної преси» – резолюція наради секретарів обкомів, облбюро і губкомів РКП(б) (27–29 грудня 1921 р.), «Про пресу і пропаганду» – резолюція XI з'їзду РКП(б) (27 березня – 2 квітня 1922 р.), «Про план місцевих газет» – лист ЦК РКП(б) від 7 червня 1922 р., «Про періодичну пресу» – циркуляр ЦК РКП(б) від 20 листопада 1922 р., «З питань преси, пропаганди і агітації» – резолюція XII з'їзду РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), «Головні чергові задачі партії в галузі преси» – постанова ЦК РКП(б) від 6 лютого 1924 р., «Про пресу» – резолюція XIII з'їзду РКП(б) (23–31 травня 1924 р.), «Про форми зв'язку газет з робітничими і селянськими читачами» – постанова оргбюро ЦК РКП(б) від 1 грудня 1924 р., «Про підсилення партійного керівництва пресою і роботою видавництв» – постанова ЦК РКП(б) від 22 лютого 1924 р., «Про завдання радянської партійної преси» – резолюція Всеукраїнської наради працівників друку 23 січ. 1924 р., «Про покращення парткерівництва пресою» – постанова ЦК ВКП(б) від 3 жовтня 1927 р., «Про відображення в пресі соцзмагання» – Постанова ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р., «Про кадри газетних робітників» – постанова ЦК ВКП(б) від 11 листопада 1930 р., «Про сільську районну і низову пресу» – постанова ЦК ВКП(б) від 18 січня 1931 р., «Про фабрично-заводську пресу» – постанова ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1932 р., «Про фабрично-заводські

газети» – постанова ЦК ВКП(б) від 23 січня 1941 р. тощо. [31; 32; 34; 39; 40; 41; 43; 44; 45; 46; 48; 50; 51–53; 57; 60; 62; 63; 66; 69; 71; 74–76].

Наступна ***група документів*** представлена опублікованими **статистичними** матеріалами, зокрема: «Преса Української РСР 1918–1975. Науково-статистичний довідник» (Харків, 1976), «Преса Української РСР 1918–1980. Статистичний довідник» (Харків, 1981), «Відомості ЦСУ СРСР про розвиток газетної мережі і збільшення тиражу по республікам Союзу РСР» за 1923–1927 рр. «Друк в СРСР за 40 років. 1917–1957. Статистичні матеріали» [473; 474; 167; 459] тощо.

Використано документи, що стосувалися **організації робсількорівського руху,** адже діяльність робсількорів тісно пов'язана з багатотиражними газетами. Це, зокрема, такі: постанова оргбюро ЦК РКП(б) «Про робсількорівський рух. 1 червня 1925 р.», постанова ЦК ВКП(б) «Про чергові задачі партії у галузі робсількорівського руху» від 27 серпня 1926 р., постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову робсількорівського руху» від 16 квітня 1931 р. [54; 56; 65].

Залучено документи, щодо **політики українізації,** а саме: постанову ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвиткові української мови», що містить заклик до активнішого вивчення української мови працівниками радянських установ, вивчення української мови в загальноосвітніх школах і професійно-технічних закладах та викладання українською мовою у вищій школі, постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового проведення повної українізації партійного апарату» [47; 55] тощо.

Для висвітлення взаємозв'язку преси та культури використовувалися документи, дотичні до теми дослідження, зокрема, **археографічні публікації**, які стосуються сфери культури: «Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 : збірник документів і матеріалів. (Київ, 1979), «Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941 : збірник документів і матеріалів» (Київ, 1986) [361; 362]. У питаннях цензурного контролю за

діяльністю преси ми спиралася на археографічні публікації Т. М. Горяєвої: «История советской политической цензуры. Документы и комментарии», «Политическая цензура в СССР. 1917–1991» [217; 218], дослідження О. Ю. Кирієнка «Цензура в Україні» [314] тощо. Вивчення таборової преси спиралося на інформацію, що надала у своїх роботах А. Ю. Горчева, зокрема: «Пресса ГУЛАГа (1918–1955)», «Пресса ГУЛАГа. Списки Е. П. Пешковой».[215; 216], серію видань «Библиотека "Перековки"» та «Музыкальная библиотека "Перековки"» [405]. Задля забезпечення повноти вивчення теми залучено і опрацьовано масив таборових газет, що зберігаються у фондах НБУВ.

Осібну групу становить **комплекс архівних джерел,** зокрема, документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): ф. 555 – Комітет у справах друку при Раді Народних Комісарів УСРР; ф. 1738 – Бюро Українського друку при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті; ф. 2695 – Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки працівників машинно-тракторних станцій та наймитства (ВУК МГС та наймитства); ф. 2847 – Центральний комітет профспілки працівників машинно-тракторних станцій Півдня та Центру; ф. 2848 – Центральний комітет профспілки працівників машинно-тракторних станцій Півдня; ф. 2853 – Центральний комітет професійної спілки зернових радгоспів СРСР; ф. 2854 – Центральний комітет Всесоюзної професійної спілки працівників бурякорадгоспів СРСР; ф. 4605 – Головне управління з охорони військових та державних таємниць в печаті Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі (Головліт УРСР); ф. 169 – Видавництво «Всеукраїнський пролетарій» – орган ЦК КП(б)У і Всеукраїнської ради професійних спілок; ф. 176 – видавництво журналу «Шляхи індустріалізації» при Українській економічній нараді; Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України): ф. 1 – Центральний Комітет компартії України; Центральному державному архіві-

музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України): ф. 277 – Борисов Валентин Тихонович; архіві НБУВ.

Найбільше інформації з досліджуваної проблеми міститься у документах, об'єднаних у таких справах: ЦДАВО, фонд 555, опис 1, справа 125 «Відомості про випуск газетної та журнальної продукції в УСРР у 1929 р. та книжкової продукції у 1931 р.», справа 292 «Накази комітету в справах друку при РНК УСРР» [3; 4]; фонд 1738, опис 1, справи 33, 61, 62 – «Інформаційні повідомлення про декрети Раднаркому УСРР, внутрішнє становище країни і події за кордоном. Оперативні зведення РОСТА про стан на фронтах», «Листування з центральними установами України про доставку інформації», «Листування з місцевими установами про доставку інформації, по фінансовим та організаційним питанням» [5; 6; 7], опис 2, справа 14 «Зведення відділу інформування РНК УСРР при Бюро Українського Друку» [8]; фонд 2695, опис 1, справа 198 «Справа організації випуску польової газети», опис 2, справа 1 «Всеукраїнський комітет МТС і наймитства. Протоколи загальних зборів МК» [9; 10]; фонд 2847, опис 1, справа 271 «Матеріали культмасової роботи по машинно-тракторних станціях Півдня та Центру» [11]; фонд 2848, опис 2, справа 151 «Плани і директиви культвідділу з питань культурно-масової роботи» [12]; фонд 2853, опис 1, справа 643 «Постанова ВЦРПС і президії ЦК РЗР щодо культроботи», справа 644 «Директиви ЦК зернорадгоспів щодо культмасової роботи» [13; 14]; фонд 2854, опис 1, справа 217 «Річний звіт з культмасової роботи за 1936 р. ЦК бурякорадгоспів», справа 456 «Матеріали з культмасової роботи в радгоспах. 1937 р.» [15; 16]; фонд 4605, опис 1, справа 1 «Штатний розпис Головного управління у справах літератури та видавництв в Українській РСР (Головліту УРСР) і обллітів, кошториси витрат по центральному апарату і місцевим органам цензури на 1941 р. і документи до них. Список співробітників органів цензури республіки» [17].

У ході дослідження переглянуто й документи про листування з робкорами щодо висвітлення у газетах теми «Дніпрельстану» і питань українізації (ф. 169: оп. 1, спр. 182), про підготовку статей до збірника «Дніпрельстан» (ф. 176, оп. 1,

спр. 91) [1; 2]. Опрацьовано також документи з Архіву НБУВ (оп. 1, од. зб. 86 – Звіт про роботу бібліотеки за 1923–1924 роки), а також документи щодо правил внутрішнього розпорядку біліотеки, інструкцій відділів, сформовані у справу 50 [29; 30].

Для вивчення досліджуваної проблеми вагомими стали документи, віднайдені у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО). У роботі використано матеріали стосовно роботи відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 6, спр. 238; оп. 20, спр. 7515) [18; 27], списки стінних і багатотиражних газет, що видавалися в різних регіонах України і надсилалися до цього відділу (ф. 1, оп. 20, спр. 7515, 4417, 4418) [27; 24; 25], протоколи засідань парткомітетів і комітетів ЛКСМУ (ф.1, оп. 20, спр. 2699) [20], обговорення матеріального забезпечення редакцій і друкарень всім необхідним для випуску газет, збільшення їх накладів (ф. 1, оп. 20, спр. 2493, 2699, 6841) [19; 20; 26], матеріали про роботу робсількорів (ф. 1, оп. 20, спр. 2699, 4184, 4185) [20; 21; 22], про заснування і реорганізацію навчальних закладів для журналістів (ф. 1, оп. 20, спр. 6841) [26], засідання редколегій, роботу редакцій шахтних газет (ф. 1, оп. 20, спр. 4184–4186) [21–23], проведення конкурсів низової преси (ф. 1, оп. 20, спр. 4184) [21], організацію курсів підвищення кваліфікації газетних працівників, про українізацію преси (ф. 1, оп. 20, спр. 2493, 2699, 4184) [19; 20; 21].

У роботі використано статистичні збірники, накази, звіти і плани видавництв, протоколи зборів і засідань редакцій, нарад робкорів і сількорів, «ударних бригад преси», листування з різними установами про редакційно-видавничу роботу, розповсюдження і розподіл газет тощо.

Значно розширили фактологічний матеріал публікації центральних, обласних газет і журналів зазначеного періоду з досліджуваної проблематики, зокрема: «Комуніст», «Пролетарська правда», «Більшовицька зброя», «Киевский пролетарий», «Правда», «Література і мистецтво», «Луганська правда», «Панорама», «Прапор селекціонера», «Красный журналист»,

«Робселькор», «Робітнича газета», «Слово», «В помощь районной газете и многотиражке», «Прапор соціалізму» тощо.

Упродовж кількох років над укладанням бібліографії багатотиражних газет працювали фахівці Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна (нині – Російська національна бібліотека, РНБ), про що свідчить Т. С. Григор'янц – у 1980 році завідувачка газетного відділу цієї бібліотеки. У статті «Організація газетного фонду Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна та його використання» [221] вона зазначає, що поштовхом для початку такої роботи слугувала Постанова ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р. «Про видання "Історії заводів"» (постанова опублікована у газеті «Правда» 11 жовтня 1931 р.). За цією постановою «ОГИЗ» мав видати серію збірок щодо розвитку старих і виникнення нових заводів, їхньої ролі в економіці країни, про робітників, ударництво, соцзмагання, підйом виробництва. У постанові зазначалося, що до створення «Історії заводів» мають долучитися як робітники, так і господарники та інженерно-технічний персонал [67, с. 410]. У складі редакційної колегії цією ж постановою затверджено М. Бухаріна, М. Горького, А. Єнукідзе, Вс. Іванова, Л. Кагановича, П. Постишева, Г. П'ятакова ті ін. Було створено Головну редакцію під проводом Максима Горького, тоді ж сформовано республіканські, обласні, заводські та фабричні комісії «Історії заводів», ухвалено методичні рекомендації [550]. У цій серії друкувалися і матеріали з історії будівництва об'єктів, споруджуваних в'язнями таборів системи ГУЛАГу як, наприклад «Біломорсько-Балтійский канал ім. І. В. Сталіна: історія будівництва» за редакцією М. Горького, Л. Авербаха, С. Фірина. Загалом упродовж 1931–1938 у серії опубліковано понад 30 праць. Однак, бібліографія заводських і фабричних багатотиражних газет не була складена, про що пише у своїй статті Т. С. Григор'янц, яка відзначає сталий читацький попит на багатотиражки і робить висновок про необхідність об'єднання зусиль різних бібліотек і Всесоюзної книжкової палати для укладання і публікації бібліографії багатотиражної преси. Втім, машинописні службові каталоги у бібліотеці все ж

існували, і вони надавалися у користування. Нині вони доступні у мережі Інтернет. Зазначається, що ці службові каталоги включають багатотиражні газети союзних республік з початку їх видання і до 1975 р. Багатотиражні газети України представлені у томах 2–4 [401].

У 1932–1934 рр. видавалися спеціальні методичні бюлетені для написання «Історії заводів». У підготовці серії брали активну участь Спілка радянських письменників України, Товариство істориків-марксистів, Інститут історії Комуністичної академії й інші товариства та інституції. Розвідки, документи та матеріали з серії видань «Історії фабрик і заводів» широко публікувалися на сторінках журналів «Боротьба класів», «Історія пролетаріату СРСР» тощо. На 7-му Міжнародному конгресі істориків у Варшаві (1933) радянська делегація представила доповідь Г. Панкратової, присвячену завданням і методам роботи над «Історією заводів». Втім, наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. під час масових репресій цей рух зупиняється паралельно з ліквідацією видавництва «Історії заводів» у 1938 р. Робота відновлюється після оприлюднення постанови ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик та заводів» від 21 жовтня 1958 р. Упродовж 1960–1980-х рр. історія заводів та фабрик як напрям досліджень вийшла за межі історії промислових підприємств – почали з’являтися праці з історії новобудов, радгоспів, колгоспів, наукових, культурно-освітніх та інших установ [659]. В Україні було підготовлено бібліографічний покажчик «Історія промислових і сільськогосподарських підприємств Української РСР (1946–1986 рр.)» (1987), який дає відомості щодо всіх виданих на той час праць з цієї тематики [286].

Наступна група джерел представлена **бібліографічними покажчиками і каталогами**, котрі вивчалися за хронологічним принципом. Найбільше інформації (порівняно з іншими бібліографічними працями) вдалося знайти у бібліографічному довіднику «Періодичні видання УРСР. 1917–1960. Газети.», укладеному фахівцями Книжкової палати України (1965) [456]. У колі джерел бібліографічної інформації – науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917–1921 рр.)» (Київ, 2018). Важливе значення для

уявлення про репертуар преси 1917–1920 рр. має монографія Г. Я. Рудого «Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти», додаток до якої містить список з 1128 найменувань газет, що виходили упродовж зазначеного періоду (Київ, 2005) і його ж бібліографічний покажчик «Преса України : газети 1917–1920 рр.» (Київ, 1997) [603; 533; 535].

До ґрунтовних бібліографічних праць, що охоплюють різні види газетної періодики, що виходила у 1917–1920 рр., належить науковий каталог «Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Київ, 2014) [185], анотований бібліографічний покажчик «Симон Петлюра на сторінках українських газет 1917–1920 років : матеріали до біобібліографії» (Київ, 2015) [546]. Варто назвати і опублікований у 1979 р. покажчик «Газети Радянської України 1917–1920 рр.» [180].

Бібліографічні джерела про Українську революцію і державність дозволяють окреслити газетну періодику, яка вирізняється своїм інформаційним потенціалом, адже поєднує у собі комплекс історичних джерел і документальних матеріалів; ступінь інформативності і спектр охоплюваної тематики характеризується широтою і різноплановістю – від офіційних публікацій до приватних оголошень. Тому процес вивчення цього виду газетних першоджерел в бібліографічних дослідженнях, розпочавшись із здобуттям Україною незалежності, коли вчені отримали доступ до всього масиву тогочасної періодики, на сучасному етапі активно продовжується.

Фахівці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського здійснили вагомий внесок у справу бібліографування газет України, у тому числі, й багатотиражних, включаючи їх до своїх друкованих покажчиків і електронних баз даних. Серед друкованих праць – згадуваний вище каталог «Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», що містить і первісні багатотиражні видання, два випуски каталогів київських газет 1838–1991 рр., в яких представлено видання місцевих заводів, фабрик, вищих навчальних закладів, установ [312; 313].

Каталоги «Газети Радянської України 1921–1925 рр. (за матеріалами ЦНБ АН УРСР» (682 назви, 1981) та «Газети Радянської України 1926–1929 рр. у фондах ЦНБ АН УРСР» (984 назви, 1985) охоплюють репертуар радянських газет 1920-х років [181; 182]. Ці каталоги допомогли встановити кількісний склад газет, зокрема, вирахувати кількість одноденних газет, що виходили в Україні впродовж 1920-х років. Так, за даними цих каталогів у 1921–1925 рр. вийшло 75 одноденок, у 1926–1929 рр. – 183. Отже, загальна їх кількість становить 258 назв.

Серію каталогів газет, укладених фахівцями НБУВ, продовжує видання «Газети України 1930–1934 рр. у фондах НБУВ» (2004, у двох частинах). Каталог містить описи 9 тис. 177 газет, до нього включено ті, що виходили в УСРР, а також на теренах Польщі, Чехословаччини, Румунії, Криму та Молдавії (територія Придністров'я), видання виїзних редакцій московських центральних газет. Серед загалу видань у каталозі описані і багатотиражні, котрі видавалися партійними і радянськими органами, військовими, профспілковими, культурно-освітніми установами [186; 187].

У покажчику «Газети України 1935–1940 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2012, у двох частинах) наведено описи 6 120 газет. Видання містить бібліографічні відомості про республіканські, обласні, міські, районні та багатотиражні газети, котрі видавалися партійними і радянськими органами, військовими, профспілковими, культурно-освітніми установами тощо. Каталог має два покажчики – географічний – з назвами газет, що виходили у певному населеному пункті впродовж зазначеного періоду (географічні назви відповідають тогочасним нормам, є відсилання на сучасну назву) і покажчик мов видання. Важливим джерелом бібліографічної інформації є додаток, де наводиться перелік українських газет, виданих за межами УРСР у 1935–1940 рр. та іменний покажчик до нього [188; 189]. Продовжують серію каталогів видання «Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2009), «Газети України 1946–

1950 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2012), «Газети України 1951–1955 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2013) та «Газети України 1956–1960 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2017) [191–193]. Усі каталоги містять багатотиражні газети, а до каталогу, що охоплює період 1956–1960 рр., вперше включено масив колгоспних газет. Останні видання виходять за хронологічні рамки, окреслені нашим дослідженням, тому детально не розглядаються.

В усіх зазначених покажчиках повні бібліографічні описи газет розташовуються за алфавітом назв у хронологічному порядку. Одиницею опису слугують всі номери однієї газети за п’ять років незалежно від того, змінювалася її назва, чи ні; кожна назва подається мовою оригіналу. Всі зміни відбиваються у відповідних рубриках: назва, підзаголовок, періодичність, місце видання, мова, додатки, примітки. Ці каталоги і бібліографічні покажчики містять усі види багатотиражних газет, що виходили на території сучасної України впродовж певного хронологічного періоду. Звичайно, цими виданнями не вичерпується весь репертуар газет 1917–1960-х рр., адже вони включають лише ті газети, котрі зберігаються у фондах НБУВ. Втім, газетний фонд НБУВ – найбільший в Україні, отже, він є репрезентативним і це дає підстави зробити висновок, що у зазначений період існувала велика різногалузева мережа газетної періодики, серед яких вражаючим є кількісний склад багатотиражних газет.

Кількісні показники **видання багатотиражних газет досліджувалися на основі даних, вміщених у статистичних збірниках Книжкової палати України** (1971, 1979, 1981 років видання), а також **списків**, складених іншими установами. Відомості у таких довідниках часто різняться, незважаючи на твердження, що в умовах «комуністичного будівництва» облік і статистика спираються на «всебічні і достовірні показники та науково обґрунтований статистичний аналіз», досягнуті в усіх галузях народного господарства. У передмові до науково-статистичного довідника «Преса Української РСР

1918–1975» (1976) зазначається, що його основною метою є демонстрація невпинного розвитку видавничої справи і преси України у радянські роки і що з усією можливою повнотою та різнобічністю у довіднику представлено статистичні дані про видання в республіці газет та іншої періодики. Проте не повідомляється, наскільки точними є наведені статистичні дані і чи відбивають вони усі види і типи видань, що виходили друком в Україні у період з 1918 по 1975 роки [473].

На початку 1930-х рр. виходили каталоги періодичних видань, що містили перелік газет і журналів, на які приймалася передплата. У передмові до каталогу 1931 р. міститься пам'ятка «збирачу передплати»: «Вишукуй нових читачів партійної, професійної, радянської преси; дбай про українську центральну і місцеву пресу…; треба притягти до збору передплати громадський актив: партійців, комсомольців, колгоспників, сільське вчительство, агрономів, робітників сільрад, школярів, доброхітні т-ва, робітників кооперації, хат-читалень». Ці заклики продиктовані ухвалами XVI партз'їзду щодо «покращення преси та підвищення її ваги в розгортанні соціалістичного наступу» і збільшення тиражів преси [308]. У каталозі є декілька фабрично-заводських газет, вихід яких був запланований на 1931 р. і на які оголошено передплату.

Професійно складеним та інформативним є видання Всесоюзної книжкової палати «Летопись периодических изданий СССР». Цей «Літопис» одразу набув провідного значення в системі первинної державної реєстраційної бібліографії, виходив з 1933 як щорічник, спершу під назвою «Список периодических изданий», а в 1939 і 1940 рр. мав назву «Ежегодник периодических изданий СССР». У 1940 р. вперше вийшов зі статистичною таблицею, де відбито кількісні показники газет всіх типів, виданих в усіх республіках СРСР. Так, згідно із статистикою, в УРСР у 1939 р. вийшло 987 назв багатотиражних газет (77 тис. 142 номера), річний наклад склав 127 тис. 683 примірники. У таблиці відбито всю мережу багатотиражних газет, виготовлених друкарським способом. Це джерело надає можливості

порівняльного аналізу, Так, наприклад, в РРФСР цього ж року вийшло 3 139 (215 тис. 406 номерів), у Білоруській РСР 114 (5 тис. 152 номера), у Казахській РСР 105 (6 тис. 964 номера) тощо; найменше низової преси виходило у Киргизькій РСР (всього 7 – 250 номерів). Загальна кількість багатотиражних газет в СРСР у 1939 р. згідно статистики, наданої Всесоюзною книжковою палатою, склала 4 582 назви (317 037 номерів) річним накладом 471 тис. 947 примірників. Отже, кількість багатотиражних газет, що виходили в Україні наприкінці 1930-х років, складає майже п'яту частину від загальносоюзної цифри. У цьому ж виданні у розділі «Прочие газеты» знаходимо одеський «Черноморский гудок», артемівський «Железнодорожник Донбасса», дніпропетровську «Сталинскую магистраль», харківську «Большевик Южной», ясиноватську «Магистраль угля» тощо [257]. «Летопись периодических изданий СССР» надає вичерпну бібліографічну інформацію про різні типи періодичних видань (журнали, газети, бюлетені), у тому числі, й надруковані в УРСР. Важливо, що «Летопись» розкриває імена редакторів, зокрема, й деяких багатотиражних газет.

Варто наголосити, що у різних довідниках і подібних до них видань статистичні відомості різняться, тому отримати абсолютно точні дані щодо кількості багатотиражних газет, що виходили впродовж 1917–1941 рр., не видавалося можливим. Менше з тим, шляхом аналізу і співставлення даних з різних джерел, можна з великим ступенем імовірності уявити правдиву картину щодо видання, побутування, розповсюдження, функціонування багатотиражних газет України у певний хронологічний період, зокрема, й у 1917–1941 роки.

Важливою ***групою джерел*** є **Держстандарти в галузі бібліографічного опису, методичні матеріали** щодо специфіки газетного описування. Так, у процесі дослідження бралися до уваги: ДСТУ 2394-94. Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів. Терміни та визначення; ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила

складання; ДСТУ 3582:2013. Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). – На заміну ДСТУ 3582–97. Чинний від 2014–01–01; ДСТУ 7093:2009. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Скорочення слів і словосполук, поданих іноземними європейськими мовами (ГОСТ 7.11–2004 (ИСО 832:1994), MOD; ISO 832:1994, MOD). Чинний від 2010–04–01 [89–95].

Окрему вагому групу джерел склали методичні рекомендації та розробки, здійснені фахівцями Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника М. М. Романюком і М. В. Галушко і представлені у роботі «Схема бібліографічного опису періодичного видання» [516]. Цю схему апробовано на бібліографічних нарадах в Україні, вона лягла в основу підготовки історико-бібліографічних праць. Опрацьовано також Методичний посібник з бібліографічного опису, укладений фахівцями ЛННБ ім. В. Стефаника (розділ Електронні ресурси) [394], методичні рекомендації, розроблені у науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка «ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис, бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання. Методичні рекомендації з впровадження» [89]. Використовувалися й методичні документи в галузі наукової роботи та науково-бібліографічного опису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, методичні розробки Інституту інформаційних технологій, що регулювали створення електронного ресурсу, зокрема електронного каталогу газет України.

Автором опрацьовувалися дослідження у галузі пресознавства, журналістики, бібліотекознавства, бібліографознавства, джерелознавства, соціальних комунікацій, професійна видавнича література.

Отже, джерельна база з досліджуваної проблеми є доволі представницькою і достатньою для вирішення поставлених у дисертації завдань.

1.3. Газетна періодика в системі бібліотечних фондів

Фонди (а також в сучасній «транскрипції» – документальні та електронні ресурси) – наріжний камінь бібліотеки, основа діяльності і виконання всіх її основних функцій і завдань. Бібліотечні фонди створювалися з метою упорядкування і збереження накопичених суспільством знань; на їх становлення і розвиток впливали суспільно-політичні, економічні, культурні фактори. Бібліотечний фонд, який сьогодні зберігають бібліотеки, пройшов довгий шлях комплектування, організації, розвитку і формування своєї структури за різними ознаками, зокрема, залежно від виду його системоутворюючих елементів – документів. Сучасні бібліотеки є відкритими для пошуку нових форм існування. Через впровадження електронних технологій бібліотеки поступово почали перетворюватися на інформаційні центри, розширивши свої функції і додавши до традиційних видів діяльності нові.

Наприкінці XX ст. з впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, поширенням можливостей Інтернету, появою повнотекстової електронної інформації, постала нова модель наукової бібліотеки, що дозволило вченим-бібліотекознавцям говорити про інформаційну парадигму діяльності наукових бібліотек. Цим спричинена трансформація складу, змісту і структури фонду. Новітні технології, що впроваджуються у бібліотечну практику, дозволяють здійснити якісну перебудову роботи бібліотек, що включає в себе формування нових науково-інформаційних ресурсів, удосконалення організації фонду, підвищення ефективності використання, забезпечення якісного рівня обслуговування через організацію доступу до всіх видів інформаційних ресурсів, у тому числі, й газетної періодики, всім категоріям користувачів. У зв’язку з цим актуалізуються питання, пов’язані з визначенням місця газетної періодики в системі формування інформаційних ресурсів наукових бібліотек, з’ясуванням особливостей функціонування

масиву газетних видань в умовах впровадження нових інформаційних технологій та інтенсифікації інформаційних обмінів у суспільстві.

Процес упровадження нових технологій розгортається в бібліотеках поступово. Перехідним етапом вважається існування т. зв. гібридних бібліотек, де зберігаються різні ресурси – рукописні, друковані, електронні. Термін «гібридна бібліотека» у бібліотечній сфері почав активно використовуватись з середини 1990-х років і означав накопичення і співіснування документів на різних носіях – паперових і електронних. Нині таке співіснування вже є повсякденною справою. Поряд з рукописними, друкованими фондами зберігаються фонди електронних документів, котрі проходять обробку за бібліотечними технологіями. Слід визнати, що об'єктивною даністю є невпинне зростання обсягів електронної інформації. Цей процес попутно викликає ряд питань. Наприклад: питання достовірності інформації, сприйняття інформації тощо. І, хоча у вітчизняному інформаційному просторі все частіше використовуються сучасні інформаційні і комунікаційні технології, преса, як і раніше, залишається однією з наймасовіших комунікативних систем; періодика, зокрема, газетна, залишається серед основних засобів масової інформації.

На сучасному етапі друкована і електронна газетна періодика розглядається як сучасний, цілісний інтегрований ресурс фондів наукових бібліотек України, під цим кутом вивчаються особливості і тенденції інтеграційних процесів як чинників творення нового ресурсу періодики, зміст та функціональні особливості газетних фондів характеризуються в контексті розвитку інформатизації; вирішується питання створення пошукового апарату, пропонуються методичні рекомендації щодо забезпечення доступу до інформаційних ресурсів газетної періодики всіх категорій користувачів; узагальнюється досвід наповнення ресурсом періодичної інформації системи сучасних соціальних комунікацій, визначаються перспективи багатоаспектного використання інформаційних ресурсів періодики в сучасних умовах.

Визнання інформації одним із найважливіших суспільних ресурсів, постійне зростання запитів на інформацію, розширення кола її споживачів, зумовлює зростання ролі бібліотек як сучасних науково-інформаційних центрів, що, в свою чергу, призводить до визнання необхідності перегляду підходів до формування фондів, методик опрацювання документів, пошуку і впровадження нових форм обслуговування користувачів бібліотеки. Ці підходи у повній мірі відбивають завдання, пов'язані з комплексним дослідженням газетних фондів наукових бібліотек України, аналізом процесу накопичення та використання, формування ресурсів національного, галузевого та регіонального рівнів, визначенням їх місця і значення в системі сучасних соціальних комунікацій.

Газетний фонд (ГФ) з-поміж інших є найдинамічнішим, адже газети надходять щоденно, цей вид документів містить актуальну оперативну інформацію. Формування і розвиток газетного фонду як підсистеми бібліотечного, його виокремлення, зумовлені об'єктивними чинниками, насамперед, суспільною потребою. ГФ як сховище періодичних видань з'явився і розвивався і нині розвивається через інформаційні потреби суспільства і в той же час має можливість впливати на формування цих потреб. Газетні фонди бібліотек активно використовуються для обслуговування різних категорій користувачів, задоволення потреб читачів різного рівня освіти, різних професій, віку. Така універсальність вкупі з іншими специфічними властивостями, надає газетним фондам особливої ролі у загальному обсягу роботи з обслуговування користувачів. Попит на газети і газетні матеріали має сталий високий відсоток. При цьому з року в рік зростає кількість користувачів, які працюють з газетами з науковою метою. Отже, бібліотечно-бібліографічна робота з газетними фондами дедалі більше будується, вдосконалюється, розвивається на науковій основі.

Як правило, газетні фонди концентруються у спеціалізованих відділах універсальних наукових бібліотек, архівах. Газетні відділи свої основні завдання вбачають у науково обґрунтованому формуванні фонду,

забезпеченні його збереження і гідних умов зберігання, максимально повному розкритті складу і змісту фонду, його наукове вивчення та залучення до наукового та соціокультурного простору засобами формування науково-бібліографічного апарату, створення електронних ресурсів, та через комплекс різних наукових та культурно-просвітницьких заходів (конференції, семінари, виставки, у тому числі, електронні).

Теоретичні засади БФ, наукове обґрунтування його формування, зберігання і використання вчені-бібліотекознавці активно розробляли, починаючи з кінця XIX ст. Серед них Д. А. Балика, М. А. Годкевич, Ю. В. Григор'єв, В. О. Кордт, Н. М. Кушнаренко, В. А. Мільман, Ю. І. Меженко, М. О. Рубакін, С. О. Сірополко, А. А. Соляник, М. С. Слободяник, Ю. М. Столяров, В. І. Терьошин, Н. Я. Фрид'єва, Л. Б. Хавкіна, Н. І. Хахалева, О. С. Чубар'ян та ін. Теоретичне підґрунтя для вивчення електронного бібліотечного фондознавства як підсистеми БФ закладено у працях А. І. Земскова, Т. В. Майстрович, І. А. Павлуші, А. А. Соляник, Я. Л. Шрайберга та ін. Серед сучасних праць – комплексні бібліотекознавчі дослідження Т. В. Добко, О. В. Воскобойнікової-Гузєвої, В. М. Горового, Т. Ю. Гранчак, Л. А. Дубровіної, І. О. Давидової, Н. Е. Кунанець, К. В. Лобузіної, Т. В. Новальської, О. С. Онищенка, В. І. Попика, А. А. Соляник, Н. В. Стрішенець, Г. В. Шемаєвої та ін. Отже, проблематика газетної періодики у системі бібліотечних фондів насьогодні є розвиненим напрямом бібліотекознавчих та бібліографознавчих досліджень. Однак розвиток бібліотек як інформаційних центрів в сучасних умовах ставить перед бібліотекознавцями та бібліографознавцями нові завдання організації наукової та соціокультурної комунікації, а також розширюються межі традиційних наукових напрямів дослідження фондів бібліотек, які існують як науково-дослідні установи та інформаційно-аналітичні центри [411–413].

Фундаментом, на якому базується діяльність бібліотеки, вчені-бібліотекознавці визначають формування фондів та організацію їх

використання. Остання функція тісно пов'язана із створенням каталогів, науково-бібліографічного апарату та наукових досліджень. Тому ґрунтовне вивчення оптимальних можливостей його комплектування та створення науково-пошукового апарату на фонди з урахуванням різних аспектів, таких, як інформаційні потреби користувачів, можливості опрацювання, умови зберігання, проблеми збереження, триває впродовж всього періоду існування бібліотек.

Питання комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів регулюється низкою стандартів, у тому числі міжнародних, зокрема: ДСТУ 2394-94 «Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів. Терміни та визначення», ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ДСТУ 3017:2015 Видання. Основні види. Терміни та визначення понять, ДСТУ 3582:2013. Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ), ДСТУ 7093:2009, Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Скорочення слів і словосполук, поданих іноземними європейськими мовами (ГОСТ 7.11–2004 (ИСО 832:1994), MOD; ISO 832:1994, MOD) [90; 92–95] тощо.

Традиційне сприйняття бібліотеки як місця скупчення різних документів відійшло у минуле. Сучасні бібліотеки – відкриті, орієнтовані на найширше коло користувачів. Нові форми зберігання і тиражування інформації, пошук нових способів і можливостей залучення читачів, спонукають бібліотеки змінюватися згідно з вимогами часу. Інформаційні, інформаційно-аналітичні служби, електронні каталоги, бази даних дозволяють з максимальною повнотою і швидкістю задовольняти інформаційні потреби користувачів, які розвиваються у процесі розвитку суспільства. Разом з тим, ця діяльність

ґрунтується на системній методології, яка передбачає усі аспекти організації доступу до інформації.

Щодо ***формування газетних фондів***, то цей процес можна будувати на таких принципах:

– збирати з максимальною повнотою і зберігати якомога більшу кількість періодичних видань, в ідеалі – всю газетну періодику включно з тими оперативними виданнями, випуск яких «прив'язаний» до певної події, наприклад, президентських або парламентських виборів;

– на основі моніторингових досліджень встановити ступінь відповідності фондів інформаційним потребам користувачів і таким чином корегувати репертуар періодики, необхідної для бібліотеки.

Щодо використання фондів та організації максимально повного доступу до періодичних видань, то тут основним напрямом бібліотечно-бібліографічної діяльності виступає наукове опрацювання газетної періодики, яке включає бібліографічний опис газетного документа з урахуванням сучасних вимог, – індексування, анотування, реферування та підготовку наукових продуктів як результатів наукової обробки документів, які складають як науково-пошуковий апарат, в тому числі каталоги та бази даних, так і сукупність науково-інформаційних видань і досліджень.

З впровадженням електронних технологій у бібліотечну сферу, поступовим перетворенням бібліотек на інформаційні, науково-інформаційні центри, перебудовується їхня робота. Переходити на нові методи роботи бібліотеки спонукають й економічні чинники. Значна частина населення більше не читає центральні газети і журнали; щоденні газети, у тому числі, регіональні, регулярно зменшують наклади. Серед газетних видань все більше стає тижневиків, місячників, а їхні наклади охоплюють лише незначну частину аудиторії.

Тому, останніми роками все більше газет відмовляється від друкованої форми і переходить на електронну. До прикладу: газета «Вечірній Київ», з історією видання понад 70 років, перетворилася на інтернет-видання; в

інтернеті представлені аналоги друкованих газет «Голос України», «Урядовий кур'єр», «День», «Дзеркало тижня», «Сегодня» тощо, а також майже всі головні обласні видання з архівом номерів у форматі PDF [251]. Надалі означена тенденція посилюватиметься, дедалі більше газет відмовлятимуться від друкованої форми. Не всі бібліотеки мають технічні можливості зберігати газети в електронному форматі, хоча розуміння того, що саме такий спосіб комплектування і зберігання у недалекому майбутньому стане пріоритетним, є. У 2019 р. закрилися газети «Кієвскій телеграф», «Молодь України», «Спорт-Экспресс», а газета «Хрещатик» перетворилася на офіційний бюлетень міської ради м. Києва.

Серед причин поступового зменшення аудиторії читачів газет можна назвати і невідповідність моделі періодичної преси вимогам сучасності. Типи газет, незважаючи на вимоги інформаційної епохи, залишаються незмінними, отже, дедалі помітнішими стають протиріччя між моделями періодики і соціальним середовищем, з яким вони взаємодіють (структура суспільства постійно змінюється, стаючи більш складною і різноманітною, а друковані газети не встигають за суспільними змінами). Газетна преса має суттєво оновитися – насамперед, існує потреба переглянути предметно-тематичну складову задля залучення читацької аудиторії. Нині спостерігається домінування розважальної функції преси в масовій культурі: перевага надається сенсаційним, рекламним, виданням для дозвілля, що дає змогу редакціям якщо не мати беззбиткові бюджети, то триматися «на плаву». Означена проблема призводить до зниження якості інформаційної продукції.

Втім, періодична преса як об'єкт наукового дослідження істориків, культурологів, соціологів, журналістів, спеціалістів в галузі наукової та масової комунікації залишається актуальною та надає можливостей включати цю інформацію у сучасний контекст розвитку суспільства, адже має розгалужену мережу видань, організованих у впорядковану систему і тому може успішно удосконалювати і впроваджувати пізнавальну, освітню, науково-інформаційну функції, впливаючи при цьому на різні процеси і події,

якими живе суспільство. Усі жанри періодики, які пройшли випробування часом, продовжують розвиватися, трансформуються в інші види. Це стосується й об'єкта нашого дослідження – багатотиражної преси, яка мала свої прообрази в історії соціокомунікаційної діяльності суспільства, виконала свою політичну роль, видозмінилася, втілившись у форму корпоративної преси, що, в свою чергу, пов'язане з структурними перетвореннями у соціально-економічній сфері та її новим орієнтуванням.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського є найбільшим в Україні сховищем газет. Свою історію спеціалізований відділ газетних фондів веде з 1919 р., коли почалося цілеспрямоване формування газетного фонду. Через сто років, станом на кінець 2021 р. газетний фонд налічував понад 256 тис. річних комплектів газет (256 859), збільшуючись щороку приблизно на 2 300 одиниць зберігання (річних комплектів); кількість назв газет, що надійшли протягом 2021 р., склала 1 430, з них нових – 250. Частина газет (приблизно 2 250 річних комплектів), зберігається в інших відділах НБУВ – відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій і музичному відділі Інституту книгознавства, відділі фонду юдаїки Інституту рукопису, відділі організації та обслуговування основним фондом.

Основна маса газет НБУВ зосереджена у відділі формування і використання газетних фондів (ВФВГФ). У листопаді 2016 р. на базі відділу газетних фондів шляхом реорганізації утворено два відділи: науково-дослідний Відділ пресознавства і бібліотечний Відділ формування і використання газетних фондів (підстава: Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність») [87; 88]. За бібліотечним відділом залишилися функції комплектування, обслуговування і забезпечення збереження фондів, а у відділі пресознавства сконцентровано наукову роботу. Організація роботи ВФВГФ направлена на забезпечення збалансованого комплектування, обробку отриманих газет, якісне і своєчасне обслуговування користувачів, збереження фондів, створення карткових каталогів, щоденне поповнення бази даних нових надходжень тощо.

У відділі формування і використання газетних фондів представлений весь технологічний цикл «Шлях документа»: газети проходять повне бібліотечне опрацювання включно з газетами на електронних носіях, що надходять з редакцій. В організації своїх фондів ВФВГФ НБУВ керується Законом України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 27.01.1995 р. № 33/95-ВР, Законом України «Про обов'язковий примірник документів» від 09.04.1999 р. № 595-XIV, Постановою Кабінету Міністрів «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів» від 10.05.2002 р. № 608, Розпорядженням Президента України від 02.12.2003 р. № 396/2003-РП та Постановою Кабінету Міністрів від 24.03.2004 р. № 387 «Про внесення змін у додаток 1 і 2 до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 р. № 608», яким Бібліотеці повернено право отримання двох обов'язкових безоплатних примірників документів, які друкуються в Україні [78; 82; 83; 85; 86].

Усі отримані газети проходять технологічний процес бібліотечної обробки: реєструються у картотеках обліку газет за типами (центральні, обласні, районні, іноземні видання), щотижня відповідні дані про наявні та відсутні номери газет вносяться до обліково-бібліографічної електронної бази даних «Газети. Нові надходження». Основним джерелом надходження видань в останні роки є обов'язковий примірник, деяку кількість газет Бібліотека отримує за обміном і як дари. Обсяг газетного фонду (згідно з Інструкцією з обліку документів, що знаходяться в бібліотечних фондах) обчислюється річними комплектами газет. Наведемо цифри: як обов'язковий примірник у 2021 р. надійшло 2 тис. 029 річних комплектів газет, за обміном – 6, у дар отримано 1.

В останні роки з'явилися специфічні проблеми, пов'язані з отриманням обов'язкового примірника, які Бібліотека намагається розв'язати. Йдеться про видання, включені до списку, що підлягають реформуванню державних та комунальних ЗМІ: з першого січня 2019 р. «нереформовані» державні ЗМІ втратили ліцензії (з них – 72 газети). Загалом простежується стала тенденція

до зменшення кількості надходжень газет (у середньому на 100–200 річних комплектів, відповідно, зменшується і кількість назв).

У спеціалізованому відділі формування і використання газетних фондів згідно з Наказами адміністративно-господарської частини (АГЧ) регулярно ведеться переоблік центральних, обласних, районних газетних видань, а також малоформатних багатотиражних газет, звіряння відбувається за каталогами і картотеками, щоквартально складаються акти перевірки і звіти.

1.4. Електронні бібліотечно-інформаційні ресурси газетної періодики

Інформатизація сучасного суспільства на порядок денний поставила питання про створення електронних інформаційних ресурсів бібліотек і, в першу чергу, наукових, які зобов'язані створити умови для повного доступу до джерел інформації, що зберігається в бібліотеках. Закони України, і передусім, Закон України «Про інформацію» від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII, Закон України «Про науково-технічну інформацію», який регламентує використання науково-технічної інформації та функціонування Національного інформаційного фонду України, до складу якого входили інформаційні ресурси наукових та науково-технічних бібліотек [80; 81]. В Указі президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» від 22 березня 2000 р. № 420/2000 зазначається, що бібліотеки мають вжити заходів щодо створення національної системи електронного інформаційно-бібліотечного ресурсу.

Процес інтеграції бібліотечних ресурсів ставить перед фахівцями ряд питань, пов'язаних з комплектуванням бібліотек друкованими і електронними ресурсами, оперативної обробки і збереження електронної інформації, забезпечення вільного доступу користувачів до цієї інформації тощо. Газетний відділ НБУВ, як і вся Бібліотека, розглядає стратегію свого розвитку у річищі гармонізації традиційних і сучасних бібліотечно-інформаційних ресурсів. Завданням бібліотек на осяжне майбутнє є створення електронних аналогів

інформації на паперових носіях, зокрема, й газет, для введення до інформаційного обігу. Мета і кінцевий результат створення інтеґрованого ресурсу – забезпечення і спрощення доступу до документальних джерел всім категоріям користувачів в рамках реалізації однієї з основних функцій бібліотеки – інформаційної.

Протягом століть бібліотечний фонд (БФ), зокрема й газетний, акумулював у собі власне сам фонд і традиційний довідково-пошуковий апарат, що розкриває його зміст і складається з системи друкованих і електронних ресурсів: каталогів, покажчиків, картотек, електронного каталогу, баз даних, котрі є важливою джерельною базою сучасних досліджень, меморіальним фондом історичного минулого держави та одним з найбільш важливих бібліотечних джерел друку активного попиту в усі часи. Бібліотечно-бібліографічне опрацювання цього фонду завжди проводилося в оперативному режимі та швидко включалося в бібліотечні каталоги і сьогодні вони є основним підґрунтям створення електронних ресурсів. Однак, багатотиражна преса рідко була в пріоритеті наукового опрацювання, оскільки вважалася в радянській історичній науці пресою якщо не другорядного значення, то такою, що значно поступається «великій» пресі у питаннях реалізації завдань, що їх ставила перед пресою керуюча партія і держава.

Розвиток інформатизації сьогодні набув глобального значення. У всьому світі газети є одним з найбільш затребуваних та актуальних об’єктів для створення електронних науково-довідкових та цифрових ресурсів з можливостями розширенного пошуку, реалізацією оптичного розпізнавання символів для автоматичного перетворення зображень газет в цифровий формат. Усі провідні бібліотеки світу вже створили та активно поповнюють свої газетні електронні колекції [346].

Так, прикладом можуть слугувати цифрові ресурси бібліотеки Конгресу США «National Digital Newspaper Program (NDNP)» – Національна програма цифрових газет, що забезпечує розширений доступ до газет США, виданих між 1826 і 1922 роками. Кількість оцифрованих сторінок складає майже

9,5 млн. Насправді у ресурсі є і давніші газети, починаючи з XVII століття («Historic Newspapers» – «Історичні газети»). Газети упорядковані за роками, штатами, місцями видання, назвами, темами. Є можливість проводити пошук за ключовими словами та переглядати повний бібліографічний опис газети (альтернативні назви, перейменування, роки виходу тощо), а також отримати цифрову копію, здійснювати пошук за змістом газети. Цей ресурс створено як результат партнерства між Національним гуманітарним фондом США (NEH) та Бібліотекою Конгресу (LC) [662]. Такий цифровий ресурс створюється і у загальноєвропейській електронній цифровії бібліотеці Europeana, а також в усіх провідних національних та університетських бібліотеках світу.

Основні тенденції у світових бібліотечних ресурсах – рух у напрямку створення цифрових баз даних газетної періодики, зокрема колекцій, які збираються бібліотеками на базі розширеної інформації і включають у систему опису зміст випусків газет та можуть забезпечувати повнотекстовим пошуком. Це дозволяє максимально використовувати газету як джерело за предметними рубриками, авторами та іншими показниками, інформувати користувачів про повноту комплектів газетного видання, історичні зміни назви газети та всі наявні варіанти представлення (втілення) газетних матеріалів: паперовий, мікрофіші, цифрові копії тощо. Під час укладання опису газет необхідною умовою є дотримання загальноприйнятих стандартів та рекомендацій з метою подальшої інтеграції колекцій цифрових газет до міжнародних бібліотечних проектів. Однак такі завдання щодо можливостей повноцінної реалізації розширених баз даних в наших умовах потребують значних матеріальних затрат, часових та людських ресурсів, якими українські бібліотек поки не володіють.

Разом з тим, незважаючи на незадовільний матеріальний стан, НБУВ впродовж декількох років створює електронний ресурс (електронний каталог, цифровий ресурс) газетного фонду та багатотиражних газет, зокрема, адже вони руйнуються швидше у зв’язку із специфікою паперу та інших матеріальних характеристик. Бібліографічне опрацювання цих фондів

потребує особливої уваги, хоча і регулюється спеціальними державними стандартами.

У НБУВ роботу з оцифрування фонду розпочато 2010 р. і на даний час сформовано електронні колекції документів різного профілю, у тому числі, й газет, що, окрім вирішення проблеми збереження фонду, розширило можливості у сфері обслуговування користувачів. На даний час здійснене наукове обґрунтування щодо критеріїв відбору видань для оцифрування, основними з яких є: час виходу газети, цінність інформації (мають значення з точки зору історії та культури), інтенсивність запитів читачів, фізичний стан оригіналів. Відділом інформаційно-комунікаційних технологій у співпраці з відділом пресознавства формується електронна колекція ретроспективних газет, виготовлено цифрові копії 28 газет, котрі є доступними для перегляду онлайн у мережі Інтернет [631]. Це значно розширює можливості дослідження газет науковцями різних галузей науки, діячами культури.

Серед електронних ресурсів – колекція видань у складі газетного фонду НБУВ – газети, видані на території сучасної України (з 1816 р.), російські газети 1732–1916 рр., видання з фонду спеціального зберігання, газети української діаспори тощо. У складі колекцій – давні газети, зокрема: додаток до газети «Санктпетербургскія ведомости» (1732), «Suplement z gazet cudzoziemskich» (1760), «Dodatek do Gazety Lwowskiey» (1816), «Харьковские известия» (1818) тощо [294].

На сучасному етапі важливим напрямком роботи відділу пресознавства НБУВ є створення баз бібліотечно-інформаційних ресурсів газетної періодики: науково-бібліографічних покажчиків, каталогів, баз даних, цифрових копій. У цьому контексті впродовж 2016–2018 рр. тривала науково-дослідна і науково-практична робота у рамках теми «Створення науково-інформаційних ресурсів на фонди газетної періодики XIX–XXI сторіччя: електронний каталог газет України з фондів НБУВ, друковані ретроспективні бібліографічні покажчики газет України з фондів НБУВ» [278]. Наукова робота базувалася на теоретико-методологічних, методичних засадах

національної бібліографії та досвіді практичної бібліографічної діяльності співробітників НБУВ та інших бібліотек і спрямовувалася на вивчення і розкриття джерелознавчого, інформаційного потенціалу газетної періодики, в тому числі багатотиражної, із залученням сучасних методів опрацювання газетних джерел для електронних ресурсів, науково-довідкових видань та інших наукових праць. Практичним втіленням поставлених планових завдань став електронний каталог «Газети України 1816–2016 років у фондах НБУВ», що охоплює різноманітний репертуар газетної періодики України (у тому числі, і багатотиражні газети) за 200 років і є вагомим і вартісним внеском у справу створення бібліографічного реєстру вітчизняних періодичних видань. Проведено значну роботу для включення газетних ресурсів у інтеґрований ресурс фондів НБУВ: організовано формування ретроспективних каталогів та каталогізацію нових надходжень газет на єдиній платформі з іншими каталогами НБУВ. База даних «Газети України 1816–2016» відбиває наявність у фондах НБУВ газетних видань, що виходили на території сучасної України впродовж 1816–2016 рр. і репрезентує весь спектр вітчизняної газетної періодики за 200 років від найдавнішого часопису – «Dodatek do Gazety Lwowskiey» (1816) до 2016 р. включно, а база даних «Газети. Нові надходження» є її продовженням, де фіксуються всі газетні виданні аж до сьогодні.

Отже, у контексті формування електронних інформаційних ресурсів преси фахівцями ВП створено електронний каталог газет України 1816–2016 рр. з фондів НБУВ, котрий є значним внеском у справу створення бібліографічного реєстру вітчизняних періодичних видань. У співпраці з відділом інформаційно-комунікаційних технологій на сайті НБУВ представлено цифровий ресурс «Електронна колекція газет», бази даних «Газети Росії 1732–1916 рр. у фондах НБУВ», «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського на сторінках газет»; у відділі наповнюються службові БД «Науковці України у газетних публікаціях» та «Багатотиражні газети України 1917–2016 рр. у фондах НБУВ» [294].

Сьогодні продовжується дослідження цієї проблематики в аспекті комплексних історичних, бібліографічних та джерелознавчих досліджень газетної періодики України, де значне місце приділяється атрибуції газет, історії розвитку преси та контенту газетної періодики. З допомогою джерелознавчих та бібліографознавчих методик проводиться поглиблене дослідження багатотиражних газет, що виходили на території сучасної України, зокрема: здійснюється атрибуція, яка встановлює походження, назви, підпорядкування, дати виходу газети, редакції, друкарні тощо, а також складається зведений бібліографічний опис, підготовка до публікації серії каталогів, котрі охоплюють всі сегменти даного типу видань.

Нині у бібліотеках зберігається значний масив багатотиражних газет. Проте їх пошук у фондах значною мірою утруднений тим, що багатотиражки спеціально не збиралися (а деякими бібліотеками не збиралися зовсім), вони розпорошені, часто зберігаються у менш комфортних умовах, ніж «великі» газети. Крім того, надруковані багатотиражки на неякісному папері, особливо ті, що виходили у зазначений період; під дією часу папір зазнавав пошкоджень, тому тексти часто важко читаються. Непоодинокими є випадки нестачі окремих номерів, сторінок. Втім, у фондах бібліотек нині існує значний масив цих видань і вони потребують подальшого дослідження, опрацювання, оцифрування, заслуговують гідних умов зберігання. У НБУВ до вивчення багатотиражних газет долучилися фахівці відділу пресознавства, включивши їх до планової наукової теми «Історичні і бібліографічні дослідження газетної періодики України: атрибуція, історія, контент» (2019–2021 рр.).

Сьогодні підготовка серії каталогів газетної періодики відбувається з допомогою електронних технологій у контексті формування бази даних «Газети України». Створенню метаданих електронних науково-інформаційних ресурсів газетної періодики також передує комплексне дослідження газетних видань, яке передбачає з позицій сучасного розвитку науково-інформаційної діяльності бібліотек проведення поглибленого аналізу

та уточнення інформації про походження газет, залучення атрибутивних методик, урахування вимог створення інтеґрованого електронного інформаційного ресурсу.

Всі друковані каталоги газет, що готуються фахівцями відділу пресознавства, будуються на основі спеціалізованої бібліографічної бази даних «Газети України», створеної разом з Центром бібліотечних електронних ресурсів і технологій, нині – Інститутом інформаційних технологій НБУВ (з 2016 р.) під керівництвом доктора наук із соціальних комунікацій К. В. Лобузіною для ведення каталогу газет [411, с. 282–283]. У процесі створення бази даних здійснено кропітку роботу з адаптації стандартних бібліографічних описів з урахуванням вимог міжнародних стандартів метаданих для можливості описування різних видів документів, деякі з яких можуть бути прирівняні до музейних експонатів і можуть бути атрибутовані лише фаховим експертом, репрезентують рукописну (XI–XX ст.) та книжкову спадщину (XV–XX ст.), спеціалізовані види документів (карти, ноти, гравюри, плакати, листівки, газети). Для професійних бібліографів організовано засоби автоматичного введення даних та пошукові словники, що значно спростили процес редагування інформації. К. В. Лобузіною розроблено спеціальні прийоми сортування каталожних записів, уніфікований формат представлення бібліографічної інформації, засоби автоматичного формування покажчиків до каталогів (іменних, географічних, хронологічних, мов видання). Опис газет у БД здійснюється мовою оригіналу, його елементи розміщуються у такому порядку: назва (заголовок), підзаголовок, періодичність, місце видання, мова видання, роки видання, перелік наявних номерів. У випадках, коли газета змінювала назву (іноді більше десяти раз), зберігаючи при цьому наступність нумерації, вона розглядалася як одне видання.

На початку бази даних газет України формувалися за принципом поділу на певні відтинки, починаючи з 1816 р. – по п’ять-шість років для можливості осягнення обсягів роботи та зручності підготовки друкованих каталогів з великою кількістю позицій. Такий підхід пояснюється тим, що концепція

науково-інформаційного забезпечення розвитку науки в Україні передбачає й публікацію друкованих каталогів і бібліографічних покажчиків. Після передачі каталогів до друку, проводилася робота з об'єднання БД. На даний час БД газет України включає губернські, повітові, центральні, обласні, районні, міські, багатотиражні газети, додатки до них. Внесенню записів до електронних БД завжди передує робота з атрибуції та перевірки кожного номера газети (як правило, це до 1 млн. номерів і більше для кожного покажчика), встановлення місця видання, змін у підзаголовкових даних, розшифрування псевдонімів і криптонімів редакторів, видавців, членів редакційних колегій, авторів публікацій, підготовки зведених бібліографічних описів всіх типів газет. Пошук за ключовими словами передбачає методику уніфікації мови та упорядкуваня пошуку: вводиться фраза природною мовою. Пошук відбувається практично за всіма елементами бібліографічного опису. Фраза розбирається на окремі слова (цифри не враховуються). Російські слова морфологічно нормалізуються (ігноруються закінчення слів). Знайдені документи сортуються за порядком зменшення їх рангу (чим більше в знайденому документі слів із запиту, чим ці слова ближчі одне до одного, тим вищий ранг документа).

Час від часу в інформаційному просторі з'являється твердження про неминучу «загибель» друкованої газети як виду ЗМІ. Про це заговорили ще наприкінці 1960-х рр. Тогочасні дослідники відзначали, що газета майбутнього буде електронною, адже читач в умовах «технічного перевороту» та «інформаційного вибуху», прогресу телебачення скоріше обере екран у ролі посередника, ніж друковану сторінку. Висувалася гіпотеза, що друковані вісники інформації відійдуть, поступившись місцем візуальним і слуховим засобам. Як аргумент наводився той факт, що кількість друкованих газет у світі дедалі зменшується, цей процес набирає обертів і в наш час продовжується. Імовірною причиною такого стану речей є різні соціально-економічні умови, адже закриття частини газет і журналів пояснюється їхньою нерентабельністю у порівнянні з численними телеканалами та інтернет-

ресурсами. Втім, у цьому проглядається і певний позитив у тому сенсі, що преса має вирішити проблему шляхом покращення відбору і аналізу повідомлень, вибираючи з потоку новин найактуальніші, бути незаангажованою і вільною від будь-яких ідеологічних і партійних впливів.

Розвиток газетної справи все більше пов'язується з електронними технологіями: в сучасному інформаційному просторі дедалі збільшується частка електронних газетних видань, деякий час поширеними були газети на компакт-дисках. Новим явищем, що можна певною мірою співставити з багатотиражною пресою, але без ідеологічної складової в період демократичного розвитку України, є створення сайтів установ з можливостями існування не лише у просторі свого підприємства, держави, а й у світовій мережі.

Сьогодні почала формуватися «Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини», у якій є можливість переглянути повні тексти унікальних пам'яток із фондів НБУВ, де представлена й частина унікальних газет, що полегшує завдання ідентифікації та атрибуції книжкових пам'яток для регіональних бібліотек України; також розпочато формування електронної повнотекстової колекції оцифрованих видань з фондів НБУВ.

Висновки до першого розділу

1. Більшовицькі періодичні видання 1917–1921 рр., партійно-радянські газети пізнішого періоду неодноразово ставали об'єктом досліджень радянських партійних істориків, які концентрували свою увагу на агітаційно-пропагандистській функції цієї періодики, однак відверто ігнорували розвиток іншої, в тому числі багатотиражної, що на той час було наукової нормою. Напрям партійного пресознавства мав значний розвиток в історичній науці радянського часу. Вперше він виникає у 1920–1930-х роках, його представляють популярні більшовицькі політичні діячі, роботи яких зосереджувалися на розкритті ролі більшовицької преси. Отже, у цей період

історія преси та її бібліографія не отримала значного наукового розвитку і концентрувалася на вузькому підході партійної критики.

2. Період Другої світової війни та післявоєнного сталінізму не відрізняється від попереднього в сенсі досліджень преси. Починаючи з 1960-х років процес вивчення преси пожвавлюється – виникає значна кількість дисертацій, статей, публікацій. Втім, всі вони продовжують базуватися на ідеологічній основі утвердження визначної ролі газетної періодики у становленні та укріпленні радянської влади в Україні. У той час активно розроблялася проблематика партійного керівництва пресою та організації трудових мас на побудову соціалізму. Багатотиражна преса вкрай рідко ставала о’бєктом вивчення, оскільки вважалася другорядною. Разом з тим, у низці статей висвітлювалися окремі питання ролі багатотиражної преси, досвід функціонування окремих видів видань та конкретних газет тощо.

3. У роки незалежності України починається об’єктивне вивчення історії газетної періодики. Історія преси розглядається критично, виникає нова періодизація історії України, дослідники на новому рівні переглядають змістовну частину історії періодики, виникає новий вид багатотиражної преси в умовах нових засад соціально-економічного розвитку, який визначається як «корпоративна преса».

Особливого розвитку в наукових дослідженнях набув напрям нерадянської преси, який ґрунтовно заповнив білі плями історії української преси, створивши цілісну картину історії її розвитку. Більшість цих праць належить до кола наукових досліджень у галузі історії журналістики та культурології. Виняток складають історичні праці, котрі розглядали пресу в контексті українського державотворчого процесу 1917–1921 років.

4. Водночас, на нашу думку, вивчення феномена багатотиражної преси на засадах історико-бібліографічного та джерелознавчого аналізу шляхом виявлення тенденцій організації агітаційно-пропагандистської роботи радянської влади, форм та методів формування партійної ідеології та соціалістичного трудового ентузіазму, ролі народних мас в історії, механізмів

мобілізації робітників, селян, військових, освітян для роботи в промисловості та сільському господарстві, завдяки яким закладено успіхи у справі побудови соціалізму ціною примусової праці широких мас населення в умовах репресивної машини сталінізму напередодні Другої Світової війни, дозволить наповнити новим знанням про становлення та поширення комуністичної ідеології, про її вплив на свідомість народу «знизу» шляхом поширення низової преси.

5. Історико-бібліографознавчий аспект дослідження багатотиражних газет має своє конкретне завдання – створення повного бібліографічного репертуару газетної періодики, розробку засад науково-бібліографічного опису, підготовку бібліографічних покажчиків, формування баз даних, електронних каталогів, цифрового ресурсу періодики. Залучення до наукового та інформаційного простору історико-бібліографічного масиву інформації дозволить поповнити джерельну базу досліджень історії України часів укріплення тоталітарної системи. Цьому сприяє з’ясування обставин виникнення конкретної газети, умов функціонування, механізму організації роботи редакції, тематики публікацій тощо.

6. Джерельну базу дослідження склали декілька груп джерел. Основною з них є, безумовно, сама багатотиражна преса, представлена газетами, що виходили на території УСРР-УРСР у період 1917–1941 років. Джерелами для виявлення і опрацювання газет стали каталоги, бібліографічні праці, електронні інформаційні ресурси, різні опубліковані довідники. Загальна кількість опрацьованих багатотиражних газет складає 12 115, з них – 5025 – багатотиражних газет 1917–1941 рр., а також дотичних видів: стіннівки, бюлетені, листівки, звернення, додатки до газет тощо. Розглянуто також газети, які випускали виїзні редакції, «газети в газеті», спецвипуски, одноденні, цехові, бригадні тощо. Газети згруповано за призначенням: фабрично-заводські (з підгрупою шахтних, транспортних, великих промислових трестів і союзів), навчальних закладів (ВНЗ, технікумів, ФЗД,

ФЗУ), установ (у тому числі виправно-трудових), кооперативів, профспілок, військових частин, колгоспів, політвідділів МТС.

Важливою групою джерел стали чинні закони України, правові та нормативні документи, зокрема ті, що регулюють розвиток бібліотечної справи, визначають роль бібліотек у формуванні інформаційних ресурсів держави.

Окрема група джерел – партійні та урядові документи щодо організації та функцій преси: резолюції з'їздів ВКП(б) та КП(б)У, рішення партійних органів, резолюції, постанови, циркуляри, висновки нарад тощо. Залучалися документи щодо організації і розгортання робсількорівського руху, політики українізації: декрети ВУЦВК і Раднаркома щодо політики українізації, питань цензурного контролю за діяльністю преси, у тому числі, таборової тощо. Залучено також документи архівів ЦДАГО України та ЦДАВО України, що стосуються управління діяльністю преси в цілому та багатотиражних газет зокрема.

7. Повноті вивчення теми сприяли ретроспективні бібліографічні покажчики та каталоги, літописи періодичних видань і статистичні збірники Книжкової палати України (1971, 1979, 1981 років видання), збірники документів тощо. Одним із джерел стали публікації та матеріали серії видань «Історії заводів» та «Історії фабрик і заводів». Для розкриття історико-бібліографічного аспекту дослідження здобувачка спиралася на державні стандарти в галузі бібліографічного опису, використовувала методичні матеріали щодо специфіки газетного описування, опубліковані та неопубліковані методичні матеріали НБУВ та ЛННБ.

У процесі дослідження вивчалася історична література, дослідження у галузі історії пресознавства, журналістики, бібліотекознавства, бібліографознавства, джерелознавства, соціальних комунікацій. Вивчалися також сучасні історичні праці окремих вчених та колективів, спогади та щоденники сучасників, які розкривають специфічні аспекти розвитку преси в

умовах більшовицької ідеології, політики українізації, партійно-урядового цензурного контролю за пресою тощо.

8. Бібліотечний фонд, який сьогодні зберігають бібліотеки, пройшов довгий шлях розвитку, що відбився у процесах комплектування, організації, розвитку і формування його структури, етапів створення каталогів, бібліографічних покажчиків і баз даних. Сучасні бібліотеки є відкритими для пошуку нових форм існування, в тому числі, на базі електронних документів і готовими перетворюватися на інформаційні центри. З розвитком процесу інформатизації відбувається трансформація функцій та завдань бібліотек у галузі формування фондів та організації доступу до всіх видів бібліотечно-інформаційних ресурсів, у тому числі й багатотиражної газетної періодики, всім категоріям користувачів. У зв’язку з цим актуалізуються питання, пов’язані з визначенням місця багатотиражних газет в системі формування інформаційних ресурсів наукових бібліотек, з’ясуванням особливостей функціонування масиву цих видань в умовах впровадження нових інформаційних технологій та інтенсифікації інформаційних обмінів у суспільстві.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Особливості багатотиражних газет як комплексного історичного та бібліографічного джерела

Об’єктом даного дослідження є феномен багатотиражних газет України 1917–1941 років. Багатотиражні газети – група радянських видань, що виходили на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах, установах, військових частинах типографським, літографським або іншими розмножувальними способами. До цієї групи видань об’єктивно відносяться й такі їх види, як листівки, звернення, тематичні додатки, «сторінки», спецвипуски, бюлетені.

Термін «багатотиражна преса», «багатотиражна газета» є скоріше усталеним, аніж таким, що відбиває кількісні параметри цих видань, і пов’язаний з тим, що перші видання цього типу створювалися на основі стінних газет шляхом тиражування, що означало їхню багатотиражність порівняно із стінгазетами [176, с. 376]. Ця суперечність вже відзначалося в спеціальній літературі, а також у практиці. У періодиці 1920–1930-х років щодо характеристики газет підприємств, установ, закладів вищої освіти трапляється назва «малотиражки», що є логічно зрозумілим, адже наклади цих видань, порівняно з центральними, обласними та міськими газетами були значно меншими і здебільшого не перевищували 5000. Для порівняння: газета «Коммунист» (з 1926 р. «Комуніст») – орган ЦК КП(б)У – в 1924 р. мала тираж 60 тис., а в 1932 р. 450 тис. У 1929 р., коли зросла кількість заводських, «вишівських» і газет установ (понад 110 по Україні), наклади деяких з них («Дзержинець», «Петровець») досягали 10 000, що перевищувало тиражі багатьох окружних газет, але від тиражів «великих» газет вони значно відставали [266]. Вірогідно, назва «багатотиражні» у традиційному застосуванні терміну, визначає скоріше тип газет, аніж кількість накладів, якими ці видання виходили.

За роки існування багатотиражна преса у різних джерелах називалася по-різному: «багатотиражна», «первинна», «низова», «мала», «малотиражна». Це також відображає її змістовну складову як низової ланки у ланцюзі побудови структури періодики, призначенням якої є обслуговування абсолютно всіх соціальних прошарків суспільства.

Як сегмент радянської партійної преси багатотиражні газети виконували завдання формування масової свідомості, але вони, на відміну від центральних газет відображали не лише «лінію партії», але й мобілізували працівників на трудову діяльність, яка мала як ідеологічний аспект, так і аспект формування внутрішнього психологічного клімату в колективі, відпрацьовувала засоби впливу на працівників, творче самоствердження авторів публікацій тощо. Вплив багатотиражної газети базувався на застосуванні методів урахування соціально-психологічного стану колективу, всі учасники якого пов’язані між собою спільною діяльністю та поставленими завданнями, що сприяють згуртуванню колективу. З метою забезпечення організації цієї спільної діяльності для найшвидшого і успішного виконання поставлених завдань, використовувалися і маніпулятивні методики задля стимулювання як окремих робітників, їх груп всередині колективу і всього колективу в цілому.

У сукупності всіх аспектів багатотиражної преси як соціального явища, її історичне значення може бути охарактеризовано як унікальний феномен радянської періодики, комплексне історичне джерело, що відображає як методи впливу на свідомість, на формування трудових відносин, так і факти повсякденного життя, де зафіксовані всі тогочасні проблеми і події – від побутових до загальнополітичних – мікроісторія, мікротематика і макроісторія та макропроблематика. Віддаючи належне періодичній пресі як засобу синхронного відбиття всіх значних явищ і подій життя, Артур Шопенґауер заявляв, що «газети – секундні стрілки історії».

Разом з тим багатотиражна преса є і бібліографічним об’єктом, адже вона – джерело складання репертуару періодики як складової ретроспективної національної бібліографії України – державної та етнографічної, основний

обов'язок якої – реєстрація та науковий опис усіх засобів друку, що виходили на території України. Планомірне створення корпусу науково-довідкових видань у галузі ретроспективної національної бібліографії на підтримку найважливіших державних проектів у сфері науки, освіти, культури, укладання тематичних інформаційно-бібліографічних покажчиків та електронних інформаційних ресурсів розпочалося на початку 90-х років XX ст. З того часу отримав можливості для свого розвитку новий напрям бібліографічної роботи наукових бібліотек – створення національної бібліографії України та ретроспективного бібліографічного репертуару української книги та періодики. Через проведення всеукраїнських дискусій поступово викристалізовувалися теорія та методологія національної бібліографії, шляхи координації наукових бібліотек, зокрема НБУВ та ЛННБ імені В. Стефаника.

Нову концепцію ретроспективної національної бібліографії (РНБ) України запропоновано доктором історичних наук В. Ю. Омельчуком. Під його керівництвом Інститутом української книги (ІУК) НБУВ розроблено концепцію ретроспективної національної бібліографії України та її теоретичні й методичні основи, які обговорювалися на сторінках фахової періодики, на конференціях та семінарах [435; 436].

Створення репертуару РНБ у контексті розвитку змісту цього терміну з огляду на історичні особливості розвитку України, пропонує підходи та методи ретроспективної реєстрації творів друку та рукописів, що ґрунтуються на глибокому історичному дослідженні їхнього походження, історичного контексту та умов, в яких їх було створено. Ця концепція передбачає, що бібліографічні покажчики мають стати науковими довідниками, які супроводжуються історико-бібліографічними та джерелознавчими дослідженнями, а не лише мати реєстраційну форму. Концентрація на створенні бібліографічної джерельної бази, що дозволяє аналізувати історичні шляхи розвитку українського народу, вимагає аналітичного підходу до методів бібліографічної реєстрації, в тому числі, в інформаційному суспільстві.

Створення бібліографії періодики супроводжувалося паралельною розробкою багатьох науково-методичних і технологічних питань бібліографії. Ці питання виникали в ЛННБ, там працювали над створенням універсальної схеми науково-бібліографічного опису об’єктів преси. У результаті наукової розробки даної проблеми в НДЦ періодики ЛНБ ім. В. Стефаника, опубліковано наступні праці: «Схема повного бібліографічного опису періодичного видання» авторства М. М. Романюка і М. В. Галушко (Львів, 1994), «Загальна та спеціальна бібліографія : навчальний посібник для студентів спеціальності «Видавнича справа та редагування» М. М. Романюка (Львів, 2002), «Методичний посібник з бібліографічного опису» (Львів, 2010), укладений Н. А. Рибчинською (керівник проєкту – Л. І. Ільницька) [516; 517; 394].

Одночасно створюється система бібліографічних покажчиків серії «Національна бібліографія України» на базі автоматизації процесів їхньої підготовки. Також уперше в історії України (1996–2001) побачили світ фундаментальні випуски видання «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1916» (1996–2001) [600]. Відповідно до розробленої концепції ретроспективна бібліографія описує усі без винятку об’єкти бібліографії, котрі продукувалися на території України і розглядає їх як свідчення історичної епохи в усіх її проявах. Об’єкти бібліографії при цьому трактуються як історичні джерела, це стосується об’єктів книжкового та газетного формату.

Водночас, провідними бібліотеками України обговорюється питання комп’ютерної каталогізації усіх видів документів, створення національного формату представлення бібліографічних даних для забезпечення обміну бібліографічною інформацією та сумісності вітчизняних інформаційних ресурсів на рівні бібліографічних даних (УкрМАРК). УкрМАРК складається з формату представлення бібліографічних даних, формату представлення авторитетних даних, формату представлення класифікації даних, інструктивно-методичних матеріалів для каталогізації спецвидів документів [112; 478].

Популяризація фондів бібліотек, зокрема, й газетних, на сучасному етапі розвитку бібліотек як інформаційних центрів, відбувається на новому рівні; бібліотечні установи входять в систему сучасних інформаційних комунікацій. Масив багатотиражних газет, накопичений у фондах бібліотек, також потребує вивчення, бібліографічного опрацювання, введення до суспільного обігу через створення бібліотечно-інформаційних ресурсів традиційного і електронного типу, оцифрування цього фонду і надання доступу до ресурсу всім категоріям користувачів.

Багатотиражна преса є послідовним «літописом» історії певного підприємства, установи, навчального закладу у фактах, документах, поглядах сучасників; у цьому полягає її особливість. Безумовно, як джерело вона також підлягає джерелознавчій критиці, ступінь її достовірності як джерела можна встановити лише за умови знання історичних обставин її існування і залучення комплексу інших джерел. Багатотиражна преса вводить дослідника у проблеми певної галузі, що проявляються на рівні колективу, надає можливість вивчати їх крізь призму функціонування одного конкретного підприємства, установи, а регулярність і частота виходу газети – відслідковувати процеси в їх ґенезі і розвитку. На сторінках газет публікувалися звіти органів управління, відбивалася загальна хроніка подій, порушувалися актуальні питання розвитку окремих галузей виробництва тощо. Слід зазначити, що багатотиражні газети випускалися не лише на промислових підприємствах великих міст, але й у провінції. Тому для маленьких підприємств 1920–1930-х років, котрі існували у невеликих містах і містечках, іноді дуже короткий час, їхні газети мають велике значення для реконструкції діяльності підприємства і, ширше – місцевого життя. Багатотиражні газети як окремий вид газетної періодики не були «замкнені» у своїй сфері побутування, а знаходилися у тісному зв’язку із системою періодики в цілому. Багатотиражні газети передруковували матеріали центральних, а центральні, обласні газети, у свою чергу, часто спиралися на матеріали багатотиражок, які можна було використати для загальної пропаганди, публікуючи їх на своїх сторінках.

Досліджуючи багатотиражну пресу, необхідно враховувати її соціальні завдання, що полягали у здійсненні публічного громадського контролю над усіма сферами життя колективу, оприлюдненні відомостей про хід виробництва або навчального процесу, пропаганді цінностей, котрі на той час вважалися актуальними, мобілізації членів колективу на виконання планових та інших завдань тощо. Газети виробничих колективів виконували у радянські часи роль засобу «соціалістичної демократії», були важелем впливу на різні сфери діяльності колективу, інструментом безпосереднього залучення рядових працівників до управління виробництвом. Завдання, котрі виконувала багатотиражна преса, залишалися майже незмінними впродовж усього часу її існування, декларувалося її значення як виразника і ретранслятора думок певного колективу. Цей підхід до багатотиражної преси закладеній у 1920–1930-х роках.

У контексті дослідження феномена багатотиражної преси можна розглядати і її соціально-психологічну роль, адже значною мірою колективна думка через газету впливала на його внутрішню психологічну атмосферу, виступаючи певним чином регулятором поведінки членів колективу. Окремим аспектом дослідження можуть виступати і процеси взаємодії багатотиражної газети і аудиторії. Взаємодія прослідковується, з одного боку, через формування газетою своєї читацької аудиторії шляхом представлення тих чи інших інформаційних зацікавлень як громадсько значущих, з іншого боку, вплив аудиторії на друкований орган полягає у необхідності врахування виданням інформаційних потреб цієї аудиторії. У випадку з багатотиражними газетами спостерігається найбільший коефіцієнт співпадіння інформаційних потреб з потребами, що виникають у процесі діяльності людей у колективі. Читачі багатотиражок цікавляться матеріалами, надрукованими в них, більше, ніж читачі міських чи районних газет. Втім, такого висновку дотримувалися дослідники, що розглядали багатотиражну пресу з позицій, характерних для радянського часу.

Участь працівників підприємства (робітників, інженерно-технічних кадрів тощо), студентів і викладачів навчальних закладів, службовців різних рівнів у роботі багатотиражних газет як наочний приклад самодіяльності мас – одна із

специфічних рис багатотиражних газет. Соціальний склад кореспондентів певною мірою відображає структуру колективу. Окремо підкреслимо, що багатотиражна газета має всі ознаки і підстави називатися «масовим виданням», адже розповсюджується поміж усіх вікових, соціальних, професійних груп, працюючих у конкретному колективі.

2.2. Багатотиражна преса як засіб комунікації

Приступаючи до характеристики багатотиражної преси, необхідно звернутися до визначення основних понять, що вже затвердилися і є усталеними у наукових колах. Йдеться, зокрема, про терміни «засоби масової інформації», «преса», «періодичні видання», а також про їх види, типи і форми.

Правові засади діяльності ЗМІ та основні поняття визначені Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»: «Під друкованими засобами масової інформації (пресою) в Україні розуміються періодичні і такі, що продовжуються, видання, які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію»; за цією ж статтею Закону, друкований ЗМІ вважається виданим, якщо він підписаний до виходу в світ і видрукуваний будь-яким тиражем. Цим законом до друкованих ЗМІ віднесено і додатки у вигляді видань газетного і журнального типу, вони ж є окремими періодичними і продовжуваними виданнями і такими, що підлягають реєстрації на загальних підставах [79].

Закон України «Про інформацію» у ст. 20 дає таке визначення масової інформації та її засобів: «Масова інформація – це публічно поширювана друкована та аудіовізуальна інформація. Друкованими засобами масової інформації є періодичні друковані видання (преса) – газети, журнали, бюлетені тощо і разові видання з визначеним тиражем» [80].

Велика радянська енциклопедія визначає періодичну пресу як «сукупність друкованих видань, що вийшли або випускаються в певні проміжки часу, однин з

основних засобів масової інформації і пропаганди» [451, с. 483]. До періодичної преси належать газети, журнали, періодичні збірники і бюлетені; у бібліографічних покажчиках і бібліотечній практиці періодикою вважаються також продовжувані видання і щорічники. У традиційному розумінні періодичні видання поділяються на дві групи – газети і журнали. Державний стандарт України (ДСТУ 3017:2015) визначає періодичне видання як серіальне, що виходить через певні, рівні проміжки часу та має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість нумерованих (датованих) випусків й однакову назву; періодичне видання може бути щоденним, щотижневим, щомісячним, щорічним тощо. Газетним виданням за цим ДСТУ є аркушеве видання, видавничо пристосоване до його специфіки [90, с. 6].

Газета – це періодичне видання, що виходить через певні, короткі проміжки часу, містить офіційну, оперативну інформацію й публікації з актуальних суспільно-політичних, наукових, виробничих та інших питань, а також літературно-художні твори й рекламу. Газета може виходити впродовж нетривалого часу, обмеженого періодом проведення певного заходу; газета може мати додаток у вигляді неперіодичного, періодичного або продовжуваного видання. За сферою розповсюджування розрізняють газети загальнодержавні, регіональні, місцеві, зарубіжні [689, с. 6–7].

За визначенням, наведеним у посібнику «Довідник журналіста», газета – це «періодичне видання з матеріалами про поточні суспільно-політичні, економіко-виробничі, культурні, спортивні та ін. події. Залежно від типу і призначення вони мають різні терміни виходу (від одного до семи разів на тиждень), різні формати і наклади» [124, с. 72]. Сьогодні широко вживаним є термін «газетна комунікація», що розуміється як універсальна, але складна і постійно модифікуюча сфера спілкування адресанта і адресата. Сукупність різних аспектів їхньої взаємодії характеризується як процес передачі і прийому певної інформації. Газета містить оперативну інформацію, викладену у формі репортажів, хроніки, інтерв’ю тощо, а також статті, огляди, фейлетони, листування з читачами тощо. Від типу газети залежить її формат. Загальноприйнятим форматом газет є А2, А3, А4. Ці

стандартні формати введено у 1928 р. [290, с. 55]. Обсяг газет складає 4–6 сторінок, обсяг багатотиражних газет – 2, 4, рідше – 6 сторінок.

Загальна формальна ознака всіх багатотиражних газет – структура: на першій сторінці – передові статті, передруковані з місцевих і центральних газет (деякі багатотиражки першу сторінку присвячували виробничим новинам, проблемам, подіям), на наступних сторінках – нотатки і листи робкорів, критичні статті, гасла. На останній сторінці – вірші, фейлетони, побутові історії. Обсяг видань коливався у 1920–1930-ті роки, остаточно був визначений Постановою ЦК КПРС «Про порядок дозволу на видання багатотиражних газет та про зміни назв місцевих газет» від 18 червня 1956 р.: дві шпальти половинного формату «Правди»; наклади – з розрахунку один примірник на 3–4 особи.

Щодо типу видання, то його визначають як образ, модель однотипних видань, що входять до окремо взятої типологічної множини, яка може бути родом, видом, підвидом або іншою кваліфікаційною множиною. Серед ознак, що взаємодіють, можна виокремити такі, як характер аудиторії, цільове призначення, що включає реалізацію комунікативних функцій всіх основних видів соціальної діяльності, а також характер інформації [689, с. 6–7].

Наведемо також визначення, яке дає ДСТУ для спеціального випуску газети і для бюлетеню, адже їх у даному дослідженні розглядатиметься чимало як характерних для зазначеного хронологічного періоду. Отже, спеціальний випуск газети – це «газета, що її присвячено спеціальній темі або підготовлено з якоїсь нагоди для оперативного доведення потрібної інформації до читача, має назву основного видання, його поточний та валовий номери (або може бути ненумерованою), а також рік і дату виходу у світ. Спеціальний випуск може мати, крім назви основного видання, власну тематичну назву» [90, с. 19]. Бюлетень – це «періодичне чи продовжуване видання. яке випускають оперативно, має ознаки журнального або газетного видання й містить стислі оперативні відомості з питань, що належать до сфери діяльності організації, яка його видає; періодичні бюлетені мають зазвичай постійну рубрикацію» [90, с. 20].

З огляду на те, що у дисертації побіжно йдеться про корпоративну пресу як сучасний різновид багатотиражної, наведемо її визначення, яке надає доктор наук із соціальних комунікацій, професор Д. Олтаржевський: «Корпоративне медіа – це особливий різновид ЗМІ, який компанії, підприємства, установи утримують власним коштом з метою інформаційної підтримки власного основного виду діяльності шляхом формування позитивного іміджу, обміну інформацією всередині організації між співробітниками та поширення її назовні, серед клієнтів, партнерів тощо» [432, с. 7].

Вводячи періодичні видання до наукової джерелознавчої практики, необхідно враховувати їх характерні особливості, що є визначальними для встановлення видових ознак періодичної преси. Йдеться про періодичність, регулярність, оперативність інформування, багатоплановість змісту, вплив на масову свідомість, формування стереотипів мислення, активність функціонування преси у суспільстві тощо.

Преса містить у собі інформацію щодо усіх сфер життя суспільства в цілому, а також певного колективу, окремої людини. Періодичне видання, а надто газета, органічно поєднує у собі різні за походженням матеріали. У газетах, окрім суто журналістських матеріалів, публікуються тексти затверджених законодавчих актів і законопроекти, документи і статистичні матеріали, художні твори, фото, малюнки і зображення тощо. Систематичності і впорядкованості відомостям, що з’являються в пресі, додає наявність періодичності виходу видання.

Пресі притаманна властивість як відбивати, так і формувати суспільну думку. Одним із напрямків роботи, що характеризує усі періодичні видання, у тому числі й багатотиражні газети, є зворотний зв’язок з читачами через листування. Видова особливість цих видань як історичного джерела полягає у специфіці суб’єктно-об’єктних відносин автора/творця газети і читача [103, с. 174], що розкривається, зокрема, й через зазначений вид комунікації. Варто підкреслити, що значна частина листів у радянські часи ініціювалася «зверху» – партійними комітетами, але деяка їх кількість все ж готувалася безпосередніми читачами.

Багатотиражні газети акумулюють у собі величезний масив інформації, що потребує наукового узагальнення. Хоча значення багатотиражної преси як інформативного джерела для вивчення історичної дійсності наукою вже доведено, цей феномен системно не вивчений, інформаційний потенціал багатотиражної преси не розкритий, він досі залишається за рамками джерелознавчих, пресознавчих, бібліотекознавчих, бібліографознавчих досліджень. Серед причин майже повної відсутності розробок цього виду періодичних видань – недооцінка їх науковцями, які досліджують «велику» пресу, відсутність методики дослідження «малої» преси, значний масив цих видань.

Усталеною є думка, що багатотиражні газети, будучи друкованими органами первинних компартійних організацій, найбільше піддавалися ідеологічному тиску і цей факт наводився як причина, що унеможливлює отримання об’єктивних даних. Втім, шляхом застосування спеціального аналізу та порівняння з іншими джерелами, можна прослідкувати як загальні історичні тенденції, так і відновити картину буття окремого підприємства чи установи на тлі суспільно-політичних подій минулого, тим більше, що нині всі ті процеси оцінюються з певної часової віддалі.

Таким чином, наукова значимість досліджуваної проблеми зумовлена необхідністю подолання стереотипів у ставленні до багатотиражної преси як історичного джерела, з’ясування особливостей її створення і функціонування у певних історичних умовах і хронологічних рамках, а також визначення її місця і значення у системі радянської преси.

Актуальність дослідження багатотиражної преси в сучасних умовах зумовлена і необхідністю створення бібліографічного репертуару вітчизняної періодики, що, у свою чергу є одним із завдань національної бібліографії. Залучення якомога більшої кількості джерел сприятиме відтворенню цілісної картини буття України у зазначений період.

Зазначимо, що в НБУВ зберігається велика колекція багатотиражних газет. Протягом останніх років співробітниками відділу газетних фондів (з листопада 2016 р. – відділ пресознавства) підготовлено і опубліковано серію каталогів газет

України, що охоплюють період від 1917 по 1960 рр. Всі каталоги містять багатотиражки, а до покажчика «Газети України 1956–1960 рр. у фондах НБУВ» увійшли і колгоспні газети, масовий вихід яких припадає саме на цей час. Однак, зазначимо, що це чи не єдина спроба включити багатотиражні видання до бібліографії газет. Крім того, випуск друкованих каталогів газет України відділом пресознавства призупинено, тому газети, що виходили після 1960 р., фіксуються співробітниками ВП лише в електронному вигляді.

Важливим і необхідним інструментом вивчення преси є **методологія**. Розв'язання проблеми даного дослідження потребує застосування методології, що базується на **системному підході,** який передбачає вивчення об'єкта у його цілісності, адже саме поняття «система» відбиває усі реальні явища у формі дискретних упорядкованих частин, з яких складається цілісна картина. Системний підхід відзначається універсальністю, адже з його позицій можна розглядати будь-який об'єкт. Системність як об'єкт пізнавальної діяльності існує у формі конкретних систем. У даному випадку розглядається багатотиражна преса як один із сегментів системи преси в цілому. Структура системи преси та її функції характеризували її як підсистему радянської системи управління в умовах соціально-політичної, економічної та культурної ситуації 20-х – початку 40-х років XX ст.

Пошук підходів до вітчизняної багатотиражної преси як до специфічного виду історичних джерел, що характеризуються внутрішньою єдністю, призвів до усвідомлення, що бажаного результату можна досягнути шляхом *комплексного* вивчення окремих видань, групи (груп) або всього масиву багатотиражної преси певного хронологічного періоду у їхній єдності і з допомогою комплексу методів. У даному дослідженні для комплексного аналізу обрано масив багатотиражних газет 1917–1941 рр.

Приступаючи до вивчення преси як історичного джерела, необхідно визначити основні наукові **принципи**, якими доцільно послуговуватися у процесі роботи з газетною періодикою. Такими є принципи ***історизму, об'єктивності, комплексності.***

Принцип ***історизму*** у даному дослідженні полягає в оцінці кожного багатотиражного видання у контексті конкретного часу та місця, врахуванні суспільно-політичної, соціокультурної ситуації в Україні у період 1917–1941 рр., що впливала на закономірності виникнення, організації та функції багатотиражної преси, її завдань, видового складу, форми та змісту газет, з'ясування особливостей функціонування газет на тлі суспільно-політичних процесів, зіставлення змісту публікацій з тогочасною дійсністю і визначення об'єктивності відображення дійсності в її багатоаспектності. Усе це дало змогу визначити загальне та специфічне значення багатотиражної преси як історичного джерела, місце у системі періодики, міру об'єктивності відображення багатотиражними газетами тогочасних подій у житті країни, і міру об'єктивності самої багатотиражної преси як історичного джерела. Для даного дослідження важливо, що принцип історизму означав «тривимірний» розгляд проблеми: з позицій минулого, під кутом зору сьогодення і прогнозування перспектив на майбутнє.

Дотримання принципу ***об'єктивності*** дозволяє уникнути чи принаймні обмежити суб'єктивність в оцінці явища багатотиражної преси, залучити широку джерельну базу різного походження, яка б надала можливість всебічно розглянути об'єкт дослідження, виявити фактори, що впливали на виникнення та розвиток багатотиражної преси. Передусім, це стосується ролі внутрішньої політики радянської влади, ідеологічного управління та цензурного контролю, загальної соціополітичної та економічної ситуації в Україні, історичних умов, наслідків, впливу робсількорівського руху, внутрішньої структури, форми, змісту різних видань та відображення в них реальної дійсності, явищ, процесів, основних властивостей. Предмет дослідження розглядається з різних боків, у сукупності явищ, що його характеризують.

Принцип ***комплексності джерельної бази*** пов'язаний з принципами історизму та об'єктивності. Предметом дослідження є закономірності становлення, особливості розвитку і функціонування багатотиражних газет України 1917–1941 рр., що збереглися у бібліотеках України, з урахуванням, що основна база цих видань сконцентрована в НБУВ, оскільки вона поповнювалася

обов'язковим примірником і є найбільш репрезентативною. Руйнівні події XX ст. не дозволили зберегти повного комплекту цих видань, але залучення фондів інших бібліотек забезпечило репрезентативну базу. Отже, загальноукраїнська репрезентативність цього масиву газет дає змогу і підстави для отримання статистичних даних та проведення узагальнюючих досліджень теоретичного і науково-практичного характеру.

Задля забезпечення цілісного уявлення про виникнення, розвиток, функціонування і значення багатотиражної преси автором опрацьовано комплекс джерел: **12 115** багатотиражних газет, що виходили на території сучасної України. З них: заводських і фабричних – **2 901**, транспортних – **823**, шахтних – **718**, навчальних закладів – **776**, колгоспних – **3 063**, радгоспних – **868**, газет МТС – **1 276**, артілей – **250**, виїзних редакцій – **307**, блискавок – **45**, листівок – **1 088**. У процесі обстеження багатотиражних газет опрацьовувалися профспілкові видання, друковані стіннівки, одноденні газети, бюлетені, випуски виїзних редакцій з різних питань і різного місцевого підпорядкування, а також такі різновиди багатотиражних газет, як додатки, «сторінки», спецвипуски, екстрені та «штурмові» випуски, спецбюлетені [137] тощо. З цих загальних обсягів виокремлений для дослідження масив видань 1917–1941 років, що складає **5 025** найменувань газет. Виявлення багатотиражних газет зазначеного періоду стало можливим завдяки фронтальному перегляду газетних фондів НБУВ з подальшою підготовкою науково-довідкових видань, які включають усі види газет. Вперше у покажчики включено всі виявлені багатотиражні видання, що представляють усю Україну, створено електронний ресурс на базі аналітичного бібліографічного опису [294; 184–193].

Комплексність джерельної бази характеризує також залучення таких джерел як закони, нормативні документи, архівні матеріали, статистичні збірники, довідники, плани і звіти редакцій, бібліографічні покажчики, каталоги і картотеки провідних бібліотек України, електронні бази даних.

Методологічний апарат пресознавчих досліджень поєднує у собі загальнонаукові і конкретно-наукові *методи,* що зумовлено природою такого

складного об’єкта, як преса. Застосування сукупності методів спрямоване на всебічне вивчення об’єкта (у даному дослідженні об’єктом є феномен багатотиражної преси) задля отримання достовірного знання про нього. Отже, для розкриття багатотиражних газет як багатоаспектного джерела, що акумулює у собі величезний масив інформації, використовувалися як загальнонаукові та історичні методи, так і методики джерелознавчого, бібліографічного та історіографічного аналізу. У комплексі застосовувалися методи: *аналітичний* – для вивчення історичних, джерелознавчих, пресознавчих праць із зазначеної проблематики; *порівняльно-історичний* та *проблемно-хронологічний* – дали змогу структурувати значний обсяг фактологічного матеріалу за хронологічним принципом, проаналізувати процеси становлення і розвитку багатотиражної преси у взаємозв’язку та взаємозалежності з історичною та соціально-політичною ситуацією, скласти уявлення щодо еволюції сутності багатотиражної преси як явища на різних етапах розвитку; *структурно-функціональний* – для аналізу структури багатоаспектного поняття «багатотиражна преса», вивчення галузевих різновидів багатотиражних газет, їхніх зовнішніх та внутрішніх зв’язків, урахування їхнього функціонального призначення. Методи *класифікації* та *систематизації* дали змогу розкрити видову і типологічну структуру системи багатотиражної преси, надати матеріал для подальшого аналізу та синтезу інформації, оцінки багатотиражних газет як явища; *причинно-наслідкового аналізу* – для вивчення об’єкта в контексті історичних чинників, напрямів діяльності, умов створення та існування, визначення загального та специфічного у розвитку різних видів багатотиражних газет; застосування *джерелознавчого, бібліографічного* методів сприяло вивченню масиву газет за зовнішніми, фактичними даними про них; *бібліографічно-описовий* метод використано для складання наукового зведеного бібліографічного опису багатотиражних газетних видань і створення системи традиційних і електронних бібліотечно-інформаційних ресурсів (бібліографічних покажчиків, довідників та баз даних); *теоретичного узагальнення* – для підбиття підсумків дослідження. Організована сукупність методів дала змогу розкрити специфічні особливості комплексного дослідження

багатотиражних газет, засобів відображення ними історичної дійсності, сприяла вивченню їхнього інформаційного потенціалу і досягненню об'єктивного результату дослідження.

Необхідним етапом опрацювання та введення до наукового обігу усього великого комплексу джерел стала емпірична стадія дослідження, на якій реалізовано *методи джерелознавчої атрибуції, бібліографознавчої реконструкції, статистичного аналізу*. Застосування цих методів дає можливість отримати об'єктивну інформацію про джерельний комплекс газет: загальну кількість, назви та їх зміни у певний історичний період, походження та підпорядкування, профіль, час існування та періодичність, наклад і кількість номерів, видавців та авторів, мову та лексичні особливості, місце видання (географічна локалізація та адміністративне підпорядкування), наявність додатків тощо. Наступним етапом є застосування спеціальних *камеральних методик* наукового описування багатотиражних газет, які б виходили за межі формально-бібліографічного, заснованого на засадах фасетної класифікації і формували принципи аналітичного джерелознавчого описування БГ як історичного джерела, з визначенням обов'язкових або бажаних елементів розкриття їх складу і змісту. Це дає матеріал для проведення *класифікації та систематизації газетних джерел* як методів пізнання об'єкта, що допомагають розкрити видову і типологічну структуру системи багатотиражних газет, надати матеріал для подальшого аналізу та синтезу інформації, їх оцінку як явища в контексті історичних чинників, напрямів діяльності, умов створення та існування, встановлення загального та специфічного у розвитку різних видів багатотиражних газет, змістовних особливостей їх функціонування на тлі суспільно-політичної ситуації.

Класифікація є одним із широко застосовуваних методів. Для нашого дослідження ми використовували різні класифікаційні ознаки:

1. За *походженням*: а) як джерела колективного походження, пов'язаного з різними адміністративними, громадськими та партійними установами регіонального та місцевого значення; б) окремі газети підприємств, установ та організацій.

2. За *призначенням* (профілем) газети об'єднано в групи фабрично-заводських (з підгрупою шахтних, транспортних, великих промислових трестів і союзів), навчальних закладів (ВНЗ, технікумів, ФЗД, ФЗУ), установ (у тому числі виправно-трудових), кооперативів, профспілок, військових частин, політвідділів МТС, колгоспів, радгоспів.

3. *Хронологічний* принцип застосований відповідно до періодизації історії України з одного боку та за хронологічними ознаками часу появи і розвитку багатотиражних газет: перший етап – передумови їх виникнення – 1917–1921 рр. (період Української революції), другий етап – 1920-ті – 1933 р. – затвердження радянської влади, завершення першої п'ятирічки – час активного розвитку основних видів багатотиражних газет, третій етап – від середини 1930-х до середини 1941 р. – зміцнення сталінського тоталітарного режиму та повного підпорядкування преси ідеології. Отже, у пропонованій праці 1917–1941 роки розглядаються як цілісний період, в якому виокремлено 1917–1921, 1920-ті – початок 1930-х і середину 1930-х – початок 1940-х років.

4. Інші засади класифікації надають можливість охарактеризувати типи, види, підвиди та групи видань *за складом і змістом газет*, *соціальною приналежністю* їхньої аудиторії (робочі, селяни, народна інтелігенція тощо, що має виражений політично класовий характер); вони також можуть групуватися за деякими спеціальними ознаками. Основним підходом є класифікація джерел за родо-видовою і типологічною класифікаційними схемами, у тому числі, в системі періодики вони класифікуються як масові джерела, що мають свою специфіку.

Багатотиражна преса є категорією «рід» у системі типології періодичної преси (центральні, області, районні тощо) і має ознаки масового газетного джерела, пов'язаного з виробництвом у промисловості, сільському господарстві, діяльності в галузях освіти і культури. Ми розглядаємо багатотиражну пресу як сукупність джерел, що склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають її призначенню і функціонуванню як засобу масової інформації, агітації та пропаганди, морально-етичного впливу, направленого на

формування соціалістичної свідомості та організації й участі мас у створенні економічних засад розвиту радянського суспільства.

Рід джерел характеризується їх спорідненою внутрішньою формою, структурою, зумовленою призначенням джерела на етапі його створення та подальшого існування.

5. Залишається актуальною схема класифікації за *видовою ознакою*, адже поняття «вид» визначається як сукупність загальних ознак «походження, змісту і форми», завдяки яким є можливість «виробити загальні прийоми джерелознавчого аналізу для всіх різновидів джерел цього виду» [535, с. 39]. Під видом багатотиражних газет розуміється історично сформована сукупність газетних джерел, що характеризується однаковістю внутрішньої форми (структури), яка випливає з єдності походження, змісту, призначення джерела при його створенні [399, с. 54–58]. Тому видом багатотиражної преси є газети відповідного профільного спрямування за характером виробництва.

6. Застосовується й *географічний* або регіональний критерій, який надає можливості уявити картину локалізації розповсюдження багатотиражних видань в системі економічної структури промисловості та сільського господарства, вищої освіти тощо.

7. Важливими критеріями класифікації є *мова видання* та його *періодичність*. Мовний критерій важливий для того часу, адже у суспільстві співіснували дві діаметрально протилежні тенденції – українізація та панування російської мови у пресі, що також характеризує політико-мовний аспект. Періодичність пов’язана з економічними умовами, в яких існувала преса у той чи інший проміжок часу і зумовлена значенням, якого надавала влада кожному конкретному виданню як засобу пропаганди в сенсі його ідеологічного впливу на маси; при цьому періодичність, за словами Л. В. Сніцарчук, проявляла себе як індикатор інтенсивності комунікації [560].

Така джерелознавча класифікація, обґрунтована українським джерелознавством, застосовується як засіб пізнання історичного та

бібліографічного джерела і підпорядкована меті і предмету дослідження та вивчення багатотиражних газет як радянського феномена преси [238; 304].

Якісний джерелознавчий аналіз матеріалів газетної періодики передбачає вивчення не лише масивів річних комплектів газет за певний проміжок часу, але й виявлення документів і матеріалів, пов'язаних з організацією роботи певного видання: плани й звіти редакцій, протоколи засідань, варіанти статей, підготовлених до друку, тематику і якість текстів тощо.

У цьому дослідження враховано теоретико-методологічні розробки авторського спрямування, які містяться в наукових працях, присвячених дослідженню преси. Корисними стали методологічні засади дослідження преси, що розвивалися вітчизняними дослідниками, зокрема, запропоновані Г. Я. Рудим, М. М. Романюком, Ю. С. Ганжуровим та ін.

Г. Я. Рудий здійснив ґрунтовний історіографічний аналіз преси та визначив особливості періоду 1917–1921 рр., аналізуючи формування інформаційно-пропагандистського потенціалу преси як джерела з суспільно-політичного та соціально-економічного життя; вчений вперше фундаментально дослідив періодику України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.), захистив докторську дисертацію, видав монографії, опублікував численні статті. Він є прихильником думки, що розвивається також НДІ пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, що українська преса є маловивченим наративним джерелом, а наукою, яка має його досліджувати, є спеціальна історична дисципліна – пресознавство. Вона має свій об'єкт, предмет, територіальні та хронологічні межі, наукові принципи і методи дослідження. Г. Рудий першим почав вивчати українську пресу 1917–1940 рр. як історичне джерело, де автор зазначає, що розуміє періодичну пресу України 1917–1940 рр. як функціонально об'єднану і таку, що завдяки своїм соціальним функціям відіграє важливу роль у житті суспільства як засіб масової інформації, агітації та пропаганди і визнає, що преса через свою специфіку може бути самостійним предметом вивчення джерелознавства [530], а також

запропонував джерелознавчий і методологічний аспекти дослідження преси 1917–1940 рр. [535, с. 65].

Рудий Г. Я. розглядає пресознавство як окрему історичну дисципліну і пропонує своє бачення предмету пресознавства: тенденції та закономірності зародження та особливості розвитку періодики як історичного джерела, наукові принципи роботи з матеріалами преси, експертиза їхньої цінності, класифікація і систематизація. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їх розв'язання є головним завданням пресознавства.

З ключових засад пресознавства випливає його головна функція – розробляти теорію і методи комплектування, реєстру, зберігання періодичних видань та інформування про них. Г. Я. Рудий пропонує ввести до об'єкту й історико-бібліографічний та бібліотекознавчий профіль досліджень, що повністю збігається з нашими підходами до вивчення багатотиражної преси. Тому абсолютно слушною ми вважаємо думку вченого щодо з'язку пресознавства з іншими науковими дисциплінами, насамперед з історією України, історичним джерелознавством, архівознавством, бібліотекознавством, бібліографознавством, документознавством, текстологією, інформатикою. Важливими є зв'язки пресознавства з філологічними науками, соціальними комунікаціями, політологією тощо.

Продовжуючи думку про пресознавство як спеціальну історичну дисципліну, зазначимо, що досвід роботи з газетною періодикою минулого переконує нас у тому, що газети слід розглядати як самостійний вид історичного джерела, окремий об'єкт пресознавчих досліджень у контексті розвитку комунікаційних функцій суспільства. Газети постійно відбирають соціально значущу для сучасників інформацію, щодня оприлюднюють відомості про найважливіші події, явища, політичні процеси сучасної історії. Повідомлення газет є безпосереднім синхронним відображенням дійсності, які набувають особливого розвитку в часи великих суспільних зрушень, формуючи у читачів стереотип сприйняття подій, про які йдеться. Однак водночас газети містять аналітичну інформацію, що пояснює суть і значення подій з погляду сучасників.

Багатотиражки є специфічним видом джерел, вони слугували значною джерельною базою для центральних і місцевих газет, котрі не тільки залучали до роботи в редакціях найактивніших авторів таких низових органів друку, а й використовували їхні матеріали у власних публікаціях. Однак згодом багатотиражна преса втратила своє значення в колективі як неформального прискорювача робітничої ініціативи, була повністю підпорядкована державно-партійному контролю. У досліджуваний період широко практикуються і такі форми роботи преси, як участь у її діяльності так званих робітничих і селянських кореспондентів – робкорів і сількорів (селькорів), тобто тих, хто активно співробітничає у мас-медіа на громадських засадах. Слід відзначити, що самодіяльні кореспонденти постачали редакціям значний аналітичний матеріал. Позаштатні кореспонденти виступали на сторінках газет зі своїми повідомленнями і пропозиціями, критикували номенклатурних працівників, висвітлювали актуальні проблеми суспільного життя.

Широке коло питань, пов’язаних з пресою, розробляє М. М. Романюк у своїх методологічних працях у галузі журналістики та історії культури. У статті «Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми» вчений зазначав, що серед українських науковців довгий час не було вироблено спільних підходів, де б знайшли наукове відображення такі проблеми, як особливості функціонування періодики, адже вона «живе своїм життям», «для її розвитку характерні певні принципи, нею керують відповідні закони, вона залежить від соціально-економічних умов і сама впливає на них» [519, с. 13]. М. М. Романюк вважає, що особливістю преси як історичного джерела є її поліфонізм, що зумовлює, з одного боку, багатоаспектність періодики як історичного джерела, з другого – специфіку засобів і методів аналізу опублікованих у ній окремих текстів-джерел. Більш того, вже доведено, що пресознавство має свій об’єкт, предмет, наукові принципи і методи дослідження. За спостереженнями вченого, пресознавчим дослідженням перешкоджали величезні обсяги періодичних видань, які «зупиняли» багатьох науковців неможливістю охопити весь фактичний матеріал і знайти способи його

систематизації та опрацювання. Науковці Науково-дослідного інституту пресознавства Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України змогли вирішити цю проблему [518].

Характеризуючи два підходи до вивчення періодики, М. М. Романюк розглядає цю проблему з позицій історії журналістики, підреслюючи, що перший, загальноаналітичний підхід вивчає історію виникнення і функціонування певного видання чи групи видань, а другий – конкретно-аналітичний, – має на меті дослідження певної проблеми за матеріалами періодичної преси. Обидва підходи передбачають, зазвичай, змістово-описовиий аналіз преси на основі фронтального чи комплексного методу її вивчення. Сьогодні з метою підвищення інформативної віддачі джерела застосовується змістово-кількісний аналіз преси, головним чином, контент-аналіз, суть якого зводиться до того, аби виявити ознаки, риси, властивості джерела (наприклад, частота використання певних термінів, газетних рубрик, висвітлюваних проблем тощо), які б відображали суттєві аспекти його змісту. Об’єкт пресознавства Романюк М. М. визначає так: «це іншомовна преса на етнічних українських землях (з 1776 р.) та українські періодичні видання (за мовною ознакою) з 1848 р., стан їх збереження і можливості використання як історичного джерела. Предмет дослідження – закономірності зародження й особливості розвитку української періодики як історичного джерела, з’ясування її місця і важливості в базі джерел української історії» [519, с. 14].

У роботах Ю. С. Ганжурова як конкретно-наукові методи дослідження виділяються три найчастіше вживані, які забезпечують всебічне й об’єктивне відтворення журналістського процесу. Перший – бібліографічно-описовий – характерний для початкової стадії наукового опрацювання періодики як фундаменту для наукової будівлі, причому такий фундамент, який продовжує поповнюватися новими фактичними даними про українську періодику; другий метод – комплексно-аналітичний – являє собою поєднання різних методів: системно-хронологічного, історико-описового й аналітичного, проблемно-тематичного, жанрово-видового, біографічного, бібліографічного [205, с. 17–18]. Менш вживаним, але, як вважає Ю. Ганжуров, дуже перспективним, зважаючи на

специфічні особливості функціонування періодики в умовах «розірваності України між різними державами» є третій метод – *монографічне дослідження* преси певних регіонів, окремих видань, що посіли чільне місце в історії української журналістики. Залежно від типу видань чи поставлених завдань з успіхом можуть практикуватися такі конкретно-наукові методи дослідження, як структурно-типологічний, жанрово-видовий, мовностилістичний.

Уміле поєднання різних способів аналізу періодичних видань дозволяє, на думку Ю. С. Ганжурова, робити вагомі наукові висновки, давати практичні рекомендації та поради. Для розв'язання конкретних завдань, поряд з традиційно описовими підходами та аналізом кількісних даних, варто всебічно застосовувати методи *джерелознавчої критики* і *класифікації*, а також *комплексно-аналітичний, проблемно-хронологічний, структурно-типологічний, бібліографічно-описовий і жанрово-видовий* методи дослідження.

Предметом пресознавства, за Ю. С. Ганжуровим, є тенденції і закономірності зародження та особливості розвитку періодики як історичного джерела, наукові принципи роботи з матеріалами преси, експертиза їхньої цінності, класифікація і систематизація. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їх розв'язання є головним завданням пресознавства. Об'єкт пресознавства – періодичні видання, процес їх створення та функціонування, місце преси в житті суспільства, стан, збереження і можливості використання її як історичного джерела. Об'єктом українського пресознавства вважає Ганжуров, є також українська періодика – спадщина українського народу, що відклалась у вітчизняних і зарубіжних архівах, музеях та бібліотеках [205, с. 17–18].

Періодична преса, зокрема, багатотиражна, містить у собі ознаки масового джерела, що дозволяє застосовувати *кількісні* методи аналізу у ході вирішення основних завдань дослідження. На сьогодні існує чимало наукових розробок, в яких доведено доцільність використання кількісних методів для оцінки якісного стану масових джерел. І кількісний, і якісний аналізи преси суміщає в собі метод контент-аналізу, суть якого полягає у переведенні інформації, що вивчається, у кількісні показники і її подальшій статистичній обробці.

Метод контент-аналізу зародився наприкінці XIX – початку XX ст., активно використовувати його почали в 1930-ті рр., чимдалі сфера застосування методу розширювалася. Нині контент-аналіз є широко вживаним спеціалістами у галузі реклами, маркетингу, психології, політології, літературознавства, PR, бібліотекознавства, джерелознавства, документознавства тощо. У галузі засобів масової інформації використання контент-аналізу пов'язане з усвідомленням факту їхньої здатності формувати громадську думку, можливостей здійснювати неабиякий вплив на людей, і тому тексти, продуковані ЗМІ, вивчаються за допомогою спеціального інструментарію, що складається з комплексу методів, серед яких і контент-аналіз. Результати досліджень з використанням цього методу викладаються за допомогою таблиць, відсотків, цифр, тобто контент-аналіз є точним науковим методом, що оперує математичними засобами.

Задля отримання коректних результатів, у даному дослідженні необхідно було визначити конкретний фізичний обсяг матеріалів за певними тематичними напрямками. Отже, методика дослідження включала використання описових методів інтерпретації джерел і одного з найбільш загальних варіантів контент-аналізу. У даній роботі з масиву багатотиражних видань виокремлено по 10% кожного з зазначених видів, що є загальновизнаною репрезентативною кількістю.

2.3. Особливості бібліографічного та науково-інформаційного опису багатотиражних газет

Методичною основою описування багатотиражних газет у даній роботі стали рекомендації щодо схеми опису, вимог наукової точності опису, що регулюються положеннями Держстандартів. Складання бібліографії періодики – процес довготривалий і складний з огляду на обсяг матеріалу. Над вивченням і бібліографуванням газет працювали видатні вітчизняні вчені, чиїми зусиллями створено чимало цінних праць; роботу над укладанням бібліографії вітчизняної періодики послідовно налагоджували різні наукові установи України.

Ці розробки стали можливими завдяки тому, що у 1990-х роках увага бібліографів сконцентрувалася на питаннях форми і змісту бібліографічного опису. Науково-методичні питання повноцінного бібліографічного опису періодичного видання як основи історико-бібліографознавчих досліджень розроблялися саме у 1990-х роках – з початку діяльності Науково-дослідного центру періодики ЛННБ імені В. Стефаника (з 2010 р. – Науково-дослідний інститут пресознавства). Зусиллями вчених НДІ пресознавства ЛННБ створено ряд науково-теоретичних, науково-методичних праць, апробованих на практиці науковцями бібліотечних установ України.

Необхідною умовою для здійснення бібліографічного дослідження газет стало наукове опрацювання фондів з метою уточнення історико-бібліографічної інформації. Пласт історичної інформації, що міститься в газетних джерелах, на жаль, не опрацьовувався повноцінно і тому впродовж 2016–2019 рр. фахівцями відділу пресознавства НБУВ проведено значну роботу з упорядкування науково-інформаційного опису багатотиражних газет, адже давно на часі введення їх до наукового та інформаційного простору із залученням сучасних інформаційних технологій, і, відповідно, створення вдосконаленого науково-довідкового апарату. Лише наукове опрацювання цього великого масиву газетної періодики, дослідження багатотиражної преси як джерела, атрибуції, класифікації та систематизації цього масиву, вивчення специфіки складання науково-бібліографічного опису, характеристика змісту, дозволить визначити її місце серед інших джерел, залучити до наукового обігу. У цьому зв’язку постала необхідність ґрунтовного вивчення багатотиражної преси, зокрема з’ясування обставин виникнення, умов функціонування, механізму роботи редакцій, тематики публікацій тощо.

Питання про необхідність укладання зведеного довідника реєстраційно-облікового типу на багатотиражні газети порушувалося ще у 60-х рр. XX ст. у зв’язку з зацікавленістю науковців цими видами видань, зокрема під час роботи з підготовки серії видань «Історії фабрик і заводів УРСР», що розпочалася 1958 р., адже покажчик значно полегшив би пошук і надав можливість плідно працювати з

цими джерелами, однак це питання у той час так і не було вирішено. Новий етап виникає вже у часи незалежності України, коли постало питання про необхідність створення джерельного масиву історичних досліджень, який би об'єктивно, без ідеологічних лакун, висвітлював історичне минуле і дозволив би надати дослідникам повноцінну джерельну базу, де газетні фонди зайняли б своє місце. У цей час, а саме, у 1996 р., Центральній науковій бібліотеці України повертається статус національної, розгортається її діяльність як науково-дослідної установи, починається робота з наукового опису фондів Бібліотеки, «перезавантажується» робота відділу газетних фондів, змінюється профіль НБУВ в системі наукових досліджень НАН України [184]. У 1990-х роках оформлюються найважливіші наукові напрями, затверджені Президією НАН України для НБУВ як науково-дослідної установи, в тому числі «Формування і використання науково-інформаційних ресурсів. Інформатизація наукових бібліотек та створення національної бібліографії» [413].

У перші десять років незалежності України формуються нові методологічні засади бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, документознавства, де виокремлюється напрям історико-бібліографічних досліджень. Тоді ж виникло рішення опрацювати газетні фонди в повному обсязі, включаючи до кола історико-бібліографічних досліджень і багатотиражні газети, які не були до цього опрацьовані у достатньому обсязі та з необхідною глибиною. Питання про розвиток такого напряму дослідження стало можливим завдяки багаторічній роботі відділу газетних фондів, де колективом бібліографів проводилась ґрунтовна робота по створенню науково-довідкового апарату на газетні фонди НБУВ та відпрацьовувалися методики атрибуції в умовах постійного зростання наукових вимог щодо бібліографічного опису та вдосконалення бібліографічних стандартів, у тому числі міжнародних, у зв'язку із зростанням запитів на інформацію щодо наукового опису, обліку, залучення до наукового обігу максимально можливої кількості джерел. Фундаментальні історико-бібліографічні праці створено львівськими істориками преси – В. Ґабором, М. Галушко, О. Дроздовською, І. Павлюком М. Романюком,

Л. Сніцарчук [232; 202; 252; 390; 438; 601] та ін. Значний внесок у складання бібліографії газет України належить фахівцям відділу газетних фондів НБУВ Т. Борисенко, О. Залізнюк, О. Лук'янчук, Л. Пахучій, І. Сірій [181; 186; 187], вченим Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка – Н. Сидоренко, О. Сидоренку, О. Школьній [453] та ін.

Створення наукового відділу пресознавства НБУВ шляхом його виокремлення з відділу газетних фондів у 2016 р, значно прискорило розгортання дослідження і розкриття унікальних газетних фондів, впровадження результатів досліджень через підготовку до друку науково-бібліографічних, науково-інформаційних видань, статей і монографій, наповнення електронних БД задля розширення доступу до інформації широкого загалу користувачів. Створення спеціалізованого відділу стало можливим тому, що історія преси і пресознавство під час формування напряму соціальних комунікацій в Україні, завоювало місце у бібліотекознавчих та бібліографознавчих дослідженнях як органічна частина науково-дослідної роботи наукових бібліотек. Це право обґрунтовано багаторічною діяльністю Науково-дослідного центру періодики (Науково-дослідного інституту пресознавства) ЛННБ імені В. Стефаника, а також меншою мірою, але в реаліях бібліотечних наук, НБУВ.

Упродовж 2019–2021 рр. у відділі пресознавства НБУВ проводилося дослідження багатотиражної преси України. Під час роботи з багатотиражними газетами виявлено низку специфічних особливостей, які ускладнювали роботу з підготовки метаданих для БД. Ці особливості є свідченням інформаційної нестабільності таких газет. Перша характерна особливість багатотиражної газети – **анонімність** (**деперсоналізація**) авторства статей, відсутність відомостей про особу, яка писала статтю або надавала документ для друку. Усі автори – звичайні працівники підприємств, відомих особистостей серед них немає. Матеріали часто підписані так: «Робкор», «Селькор», «Інженер Ренке», «Стінгазетчик», «Робітник», або ініціалами чи псевдонімами – «Ударник», «Партієць», «Штампувальник», «Гострий», «Активіст», «Нещадний», які неможливо розшифрувати. У випадках, коли статті підписані справжнім прізвищем автора (напр., Заславський,

Гаркавенко, Зоров), пошук інформації про особу потребує чималих зусиль і залучення додаткових джерел, зокрема, архівних. Отже, встановити особи тих, хто співпрацював у багатотиражках у багатьох випадках не видається можливим.

2. Значне ускладнення надає **нестабільність назв газет** – часта їх зміна, що пояснюється історичними особливостями розвитку України. Так, «Стахановець шкіряник» – орган партбюро, завкому та дирекції київського шкіркомбінату (1929–1940) мав назви: «Кліщі» (1929, № 1 – 1930, № 8), «Чинбар» (1930, № 9 – 1930, № 10), «Червоний чинбар» (1930, № 11 – 1937, № 46), «Стахановець шкіряник» (з 1937, № 47); газета київського судноремонтного заводу «Сталінець» (1929–1936, 1939, 1940) починала виходити під назвою «Червоний затонець» (1929, № 1 – 1934, № 27), № 33 від 19 травня 1933 р. вийшов з подвійною назвою «Червоний затонець = Экономическая жизнь»; тижневик «Сталінський шлях» – орган партбюро, фабкому та дирекції фабрики ім. Смірнова-Ласточкіна (Київ, 1932–1940) змінював назву декілька раз: «Червона швачка» (1932, № 1–3 – 1934, № 15), «Червоний швейник» (1934, № 15), «Смірновка» (1934, № 20 – 1937, № 23), надалі – «Сталінський шлях»; щоденна газета «Домна» : орган парткому, завкому СРМПГО и заводоуправління Макіївського металургійного заводу ім. Кірова (1926–1936, Дмитріївське ; Макіївка), після смерті Кірова перейменована на «Кировец» (1936–1941р.); «Голос КРЕСу» : газета робітників та службовців будівництва Київських райелектростанції. (Київ, 1929, 1930) з 1930 по 1933 р. мала назву «Турбогенератор», 1930–1933, надалі – «Електрик на варті» (1933), «Электрик на варті» (1934), «Столичний КРЕС» (1935–1941); «Зубчатка» : газета робітників та службовців Першого держ. велозаводу ім. Г. І. Петровського (Харків, 1929, 1930), у 1930–1931 рр. – «Тривога», у 1931–1934 і в 1936–1941 рр. – «Велоударник»; «Червоний плугатар» : двотижнева газета робітників та службовців виробень «Червоний плугатар» (Київ, 1929–1931), у 1931–1933 рр. – «Сівалка», у 1933–1934 рр. – «Різець», у 1936–1941 рр. – «Екскаватор»; «Вагранка» : пятидневная газета, орган ЗПК, завкома и заводоуправления Макеевского трубозавода имени В. В. Куйбышева (Макіївка, 1931–1938), у 1939–1941 рр. – «Куйбышевец»; «Червона голка» : орган робітників та службовців

швацької ф-ки в м. Вінниця. – (Вінниця, 1931, 1932), у 1933–1941 рр. виходила під назвою «Володарка», у 1941 р. – «За стахановські темпи»; «Червона швачка» : орган партколективу та фабкому ф-ки ім. Смірнова (Київ, 1932), у 1932–1934 рр. – «Червоний швейник» (1932–1934), «Смірновка» (1934–1937), «Сталінський шлях» (1937–1941). Таких прикладів безліч, адже часта зміна назв газет, пов'язана великою мірою з політичною кон'юнктурою, – характерна ознака 1930-х років.

3. **Зміна мови назв газет та/або зміна мови викладу матеріалів**, що пояснюється чинністю політики українізації. Так, газета «Будь готов : орган Екатеринославского губкома ДКСМУ и губерского бюро комдетдвижения», що видавалася як додаток редакцією газети «Звезда» у Днепропетровську у 1925 р., у 1926–1928 рр. виходить українською мовою під назвою «Будь напоготові!»; харківська газета «Турбиностроевец : орган ячейки КП(б)У, ЛКСМУ и постройкома Турбиностроя» у 1931–1937 рр. виходила під назвами «Турбиногигант», «Турбіновелетень», у 1940-х рр. – «Турбовелетень»; кременчуцький «Красный табачник : орган партколлектива и завкома 4-й табачной ф-ки» у 1933 р. змінила назву на «Червоний тютюнник»; «Днепрострой : орган райкома КП(б)У, райкома строителей, райсовета и Управления объединённого строительства» (Кичкас, 1927–1930) мала назви «Пролетар Дніпробуду» (1931–1933), «Днепровский пролетарий» (1934). Краматорський «Червоний машинобудівельник» **(**1931, 1932), виходив також під назвами «За металь і машини» **(**1932), «За металл и машины» (1932). «Факел рабкора : стенная газета рабочих и служащих Шосткинского завода № 9» (1926–1928, Шостка), з 1929 по 1939 р. виходила під назвою «Шлях робітника». Зі зміною мови видання відповідним чином змінюються і всі вихідні дані; додатки до таких газет також друкувалися різними мовами.

4. **Складність атрибуції.** Ідентифікацію багатотиражних газет як окремого виду ускладнює наявність численних додатків, бюлетенів, листівок, «сторінок» тощо. Великі заводи випускали свою основну газету, яка мала безліч додатків. Так, наприклад, щоденна газета «Домна» – орган парткому, завкому СРМПГО та заводоуправління Макіївського металургійного заводу ім. Кірова (Дмитріївське ;

Макіївка, 1926–1936) мала такі додатки: «Будь на чеку!» (1928); «За 12 тонн : ежедн. листовка» (1928); «Листовка "Домны"» (1928); «Листок "Домны"» (1928, 1930); «Четырнадцатый МЮД» : листовка (1928); «За колективізацію» (1930); «За коллективизацию» (1930); «Пароль – Домна 6» : штурмовка выездной редакци газеты «Комсомольская правда», «Макеевский рабочий», «На стройке», «Домна» и комитета ЛКСМУ строительства и завода им. Томского (1931); «Техническая страница» (1931, 1932, 1934–1936); «За чистый завод» (1933); «Макеевский рабочий=Домна» : спец. вып. к общезаводской техпартконференции (1934); «Литературная страница» (1935, 1936); «За 12 тонн» : спецвыпуск (1936).

Така ж ситуація з газетою акціонерного товариства «Харківський канатний завод» «Канатка» (Харків, 1926–1941), що виходила з такими додатками, як позачерговий бюлетень «Под контроль масс» (1928), «Бюлетень огляду виробничих нарад при газеті "Канатка" 1-го Держканатного заводу ім. тов. Петровського» (1929), бюлетень «Виробничі наради» (1929), об’єднана газета «Канатка та привід» (1929, 1936, 1937, 1939), «Літературна сторінка» (1929, 1933, 1936, 1937, 1939,) бюлетень «Під контроль мас» (1929), «Сторінка молоді» (1930, 1932), щоденний бюлетень «Дайош 100% виконання промфінпляну» (1930), дводенний бюлетень «Канатка» (1930), триденна газета «Канатка» (1930), бюлетень «"Канатка" на селі» (1930), бюлетень «"Канатка" в селі Пересічному Харківської приміської смуги» (1931), «Технічна сторінка» (1931–1933), «"Канатка" на виборчих дільницях» (1937–1939).

Двотижневик робітників і службовців Харківського заводу с/г машин «Серп и молот» «Молотилка» (Харків, 1926, 1927, 1929), впродовж 1926–1941 рр. виходив з 19 додатками: «Сторінка молоді» (1930), «Страничка молодежи» (1930), «Додаток до газети "Молотарка"» (1932); «Літературна сторінка» (1932, 1933, 1935–1938), «Молодняцька сторінка» (1932–1935), «Технічна сторінка» (1932, 1933, 1935–1938), «Літературна газета : додаток» (1933, 1934), «Молотарка : ударна листівка» (1933, 1934, 1936), «"Молотарка" в Лозівській МТМ» (1933), «"Молотарка" в Мечебилівській МТС на Петрівщині» (1933), «"Молотарка" на Петрівщині» (1933); Технічна газета : додаток» (1933, 1934), «Більшовицька

зміна» (1934, 1935), «Молотарка : екстрений випуск» (1934, 1936), «Молотарка : листівка» (1934, 1936, 1941), «Молотарка : листок "Лёгкой кавалерии" на Харьков. электростанции» (1934), «Тсоавіахемівська сторінка» (1935), «"Молотарка" на карнавалі» (1936); «Литературная страница» (1939, 1941), «Техническая страница» (1940, 1941). Такий стан речей – характерна ознака більшості тогочасних газет. Тому, у випадках, коли додатки, бюлетені, «листки», «сторінки», «газети у газеті» важко відрізнити від основного видання, майже єдиною розпізнавальною ознакою стає формат. До його зменшення чи збільшення, зміни кількості полос газети редакції вдавалися тоді, коли хотіли виділити якийсь номер і привернути увагу читача. Це стосується переважно спец. номерів – святкових, цільових, тематичних. У разі публікації «газети в газеті» випускався один номер з полосами різного формату.

5. Застосування **однакової назви** для газет різного підпорядкування. Так, назву «Паровозник» («Паротяжник») мали газета робітників і службовців Олександрівських паровозних майстерень і вузла (Запоріжжя, 1929) та Дніпропетровського паровозоремонтного заводу НКШ (Дніпропетровськ, 1929, 1936–1941); під назвою «Об’єктив» виходили газета партійного колективу та фабкому Київської кінофабрики і газета партійного осередку та фабкому Одеської кіно-фабрики «Українфільм». Найчастіше, мабуть, трапляється назва «Ударник». Відомими є такі «Ударники»: газета Харківської взуттєвої фабрики, Полтавського паровозоремонтного заводу, держшкірзаводу ім. Ільїча в Бердичеві, швейной фабрики ім. Воровского в Одесі, гнутомеблевої та столярної фабрик ім. 1-го Травня в Житомирі, Прилуцької держдрукарні, Миколаївського державного суднобудівного заводу імені 61 комунара, Калінінського цукрозаводу у Глухові, Рокитнянського маслозаводу, тресту Головспирту, механічного заводу НКВС УСРР у Харкові, Київського консервного заводу ім. Мікояна, Бердичівської пісочної цукроварні, 10-ї Бердичівської держвзуттярні тощо.

Серед повторюваних назв – «Друкар». Це газети державних друкарень у Черкасах і в Кривому Розі, друкарні імені С. М. Кірова у Чернігові, друкарня імені Воровського та видавництва «Дзержинець» у Дніпродзержинську

(Кам'янському); «Мотор» – газета заводу імені товариша Акулова в Луганську (Ворошиловграді), заводу «Червоний Профінтерн» (Кірове); «Штурмовка» – газета Мелітопольської артілі «Металооб'єднання» будівництва Дніпропетровського м'ясоолійжиркомбінату (Амур-Нижньо-Дніпровське), орган ШПК и ШК шахты «Центральная – Ирмино» (Ірміно); «Стахановець» – газета цукрозаводу м. Вільшана, Харківського облметалсоюзу, Андрушівського цукрозаводу, спілки текстильників Радомишльської суконної фабрики, Гніванського цукрозаводу тощо.

6. Ще складніший стан справ з **атрибуцією колгоспних та радгоспних газет**, **органів політвідділів МТС,** які мали однакові назви основних газет, а також спецвипусків і додатків, бюлетенів, листків, звернень, які готувалися найчастіше з допомогою виїзних редакцій. Наводити приклади через майже неосяжну кількість таких видань не видається можливим (лише назву «Червоний свинар» носили вісім колгоспних і радгоспних газет); надзвичайною популярністю користувалася назва «Авангард». За необхідності видавалися «сторінки»: «Комсомольська» «Комсомольсько-молоднеча», «Літературна» тощо. Нерідкими були випадки зміни назв колгоспних, радгоспних і газет політвідділів МТС.

У часи масового заснування і розповсюдження колгоспних газет виходило понад 160 «Колгоспних життів», понад 100 «Колгоспників», понад 200 газет з назвами «Ленінський шлях» або «Ленінським шляхом». Колгоспні газети всі малоформатні (А4), мають лише дві сторінки (іноді 4). За тематикою вони всі схожі, більшість публікацій торкаються питань колгоспного життя. Так, наприклад, «Зірка» – орган парткому та правління колгоспу імені Суворова Магдалинівського району Дніпропетровської області від 70% до 85% своїх публікацій присвячує справам свого колгоспу. Те ж саме можна сказати і про газету «За заможне життя» – орган партійної організації, правління колгоспу імені Дзержинського та виконкому Тростянецької сільради Полтавського району, майже 80% статей якої містять матеріали щодо внутрішніх питань господарства.

7. Проблему становлять **зміни адміністративно-територіального устрою** та адміністративного підпорядкування, а також питання, пов'язані з

перейменуванням міст і сіл, присвоєнням імен партійних діячів назвам підприємств і колгоспів, перепрофілюванням підприємства тощо. Перед тим, як приступити до дослідження газети, що виходила у населеному пункті, який змінював назву чи підпорядкованість, а також на підприємстві, назви якого різняться, задля встановлення місця видання, необхідно з'ясувати усі перейменування, дати, коли ці перейменування відбувалися, визначити, як ці зміни вплинули на багатотиражне видання – його періодичність, назву, характер публікацій тощо.

8. Багатотиражні газети **виходили з різною періодичністю**, що пояснюється різними причинами – економічними (дефіцит паперу), впливами суспільно-політичної ситуації. Нерідко відбувалося й переформатування газет – у другий половині 1930-х років частина багатотиражок перетворилася на районні газети.

9. **Підпорядкування газет**: багатотиражні видання, майже всі з яких у 1920 х – на початку 1930-х років існували як газети робітників та службовців, наприкінці 1930-х перетворилися на органи парткому, дирекції, завкому, профспілки. До прикладу: «Зубчатка», «Кліщі», «Металіст», «На рейки», «Паровозник» та багато ін.

10. Неабияку складність викликає **кількість** колгоспних газет, які у загальному масиві багатотиражних видань займають приблизно 30 %. Причому, іх вихід не мав регулярного характеру, що пов'язано, на нашу думку із специфікою аграрної політики радянської влади, що тривала до кінця 1930-х років, коли був здійснений остаточний перехід на колгоспну форму ведення господарства на селі. Регулярний вихід колгоспних газет починається лише з другої половини 1950-х років, тоді ж і стабілізується іхній зміст. Якщо деякі фабрично-заводські, газети установ, навчальних закладів, зазнавши змін, існують і досі, адже існують заводи і фабрики, установи та ВНЗ, які їх випускають, то цього не можна сказати про колгоспні газети, адже більшість колгоспів припинили існування ще на початку 1990-х років, частково перетворившись на господарські підприємства різного типу – фермерські, кооперативні, господарські товариства. Звичайно, колгоспні газети як вид перестали існувати. На наш погляд, ця

обставина також має впливати на вибір колгоспних багатотиражних газет у якості об’єкта дослідження.

2.4. Методика моделювання та змістово-кількісного аналізу багатотиражної газети

Багатотиражна газета, хоча і є джерелом внутрішньої інформації, нерозривно пов’язана із загальним становищем в усій країні. Тісним є зв’язок змістовного наповнення багатотиражок з панівною ідеологією. У радянський період газета використовувалася як засіб ідеологічного впливу на читачів, засіб боротьби з негативними (за мірками певного часу) суспільними явищами. Для аналізу об’єктом обрано газету «Трикотажка» («Трикотажниця»), яка існувала тривалий час (1929–1999 рр.) і могла бути використана для застосовування кількісних методів аналізу для оцінки якісного стану масових джерел, якими є багатотиражні газети. За публікаціями газети «Трикотажка» можна відслідкувати зміни, що відбувалися в суспільстві упродовж сімдесяти років – з 1929 по 1999 р. Соціалістична тематика і лексика, які переважали у публікаціях радянського періоду розвитку багатотиражної преси, наприкінці 1980-х змінювалася ринковою, а в роки незалежної України стала ретранслятором нової ідеології – побудови демократичної незалежної держави.

З понад 2 900 фабрично-заводських газет, переглянутих нами, відібрано 290 найбільш репрезентативних газет, що складає 10% їх кількості. Для розкриття принципів дослідження та методів аналізу видової характеристики, простеження основних тенденцій розвитку форми та змісту багатотиражної газети, обрано багатотиражну газету «Трикотажка» («Трикотажниця»), котра видавалася на київській трикотажній фабриці імені Рози Люксембург упродовж 1929–1999 рр. з періодичністю 5–8 раз на місяць (у різні роки періодичність змінювалася). Вибір об’єкта диктувався значним життєвим часом газети, який дозволив зробити узагальнюючу схему моделі багатотиражної газети, застосувати методи статистичного опрацювання випусків газети за всі роки її існування.

За 55 років виходу (з 1941 по 1957 рр. не виходила) газета неодноразово змінювала назву: сигнальний номер і наступні № 1, № 5 і № 6 мали назву «Станок», з 1930 р. встановилася назва «Трикотажка», у 1957 р., після відновлення, газету перейменовано на «Трикотажницю». Як і більшість багатотиражок, «Трикотажка» мала «сторінки» – «газети в газеті», як, наприклад, сторінка молоді «Більшовицька зміна» у №№ 72, 81 за 1930 р., №№ 1, 31 за 1932 р., №№ 31, 64 за 1933 р., №№ 29, 45, 56 за 1934 р.; «Дитяча сторінка» у № 48 за 1940-й рік; «Сторінка раціоналізатора» у № 11 за 1957 р.; «Сторінка жінки» у № 27 за 1959 р.; «Технічна сторінка» у № 1 за 1970 р.; «Народний дозорець» у № 26 за 1982 р., № 1 за 1988 р. тощо. Цікаво, що довгий час, у 1929 р. і протягом 1930-х рр. матеріали у «Трикотажці» друкувалися трьома мовами – українською, російською та їдиш; наклади коливалися від 1000 до 1500 примірників. Окрім основної, на фабриці існувало декілька щоденних цехових газет, як, наприклад, «Голос шпулярки», «Стахановець».

У ході дослідження використано одну із форм кількісно-якісного аналізу, його загальну схему. Усього проаналізовано 232 номера газети, в середньому – по чотири номери за рік. У виборі номерів ми відштовхувалися від значимості року в історії країни, насиченості інформації, поданій у газеті, наявності матеріалів, що проливають світло на події, які ще можуть залишатися «білими плямами». Незважаючи на те, що хронологічні рамки дослідження обмежуються 1941 роком, для найповнішого уявлення про актуальні настрої і значимі теми для кожного етапу розвитку багатотиражної преси, у даній роботі проаналізовано публікації газети за весь час її виходу, отже, подано зріз історичного періоду 1929–1999 рр. Тривалість існування газети дозволяє співставити розвиток її форми і змісту в різні проміжки часу.

Найбільша кількість розглянутих номерів газети припадає на 1930-ті і середину 1941-го р. – часи активного функціонування газети, а також 1980 –кінець 1990-х. Всі інші роки, відомі як «епоха застою», характеризуються одноманітністю матеріалів: найбільше в газеті «слів агітатора», політосвіти, дострокового виконання планів, обговорення матеріалів партійних пленумів,

комсомольської роботи, перевірка якості продукції, ударні п’ятирічки, конкурси раціоналізаторів і винахідників, підвищення кваліфікації працівників підприємств, змагання за знак якості, «братерська» дружба народів тощо. Загалом, тематика публікацій будувалася навколо основних кліше – утвердження «розвиненого соціалізму» як останньої фази на шляху до комунізму, розквіт радянської культури, формування нової історичної спільноти – радянського народу. Насправді це благополуччя було лише видимістю, підтримуваною штучними заходами та за допомогою ідеологічного навіювання.

Аналіз публікацій газети «Трикотажка» базується на виокремленні семи блоків, за якими характеризуються матеріали газети. Перші три блоки – тематичні, об’єднують у собі висвітлення газетою суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя країни. Наступні два блоки містять оціночні характеристики: масштаб проблем, відображених у публікаціях, їх експертну оцінку на предмет інформаційної насиченості, ще два блоки присвячені авторам і жанрам публікацій. Всередині кожного блоку загальну тематику розбито на категорії, котрі її деталізують. Така розроблена категоріальна система дозволила отримати найбільш повні дані щодо характеру публікацій – їх змісту, масштабу висвітлюваних проблем, основних жанрів, авторів, і, завдяки отриманим даним надати експертну оцінку якісного складу матеріалів. Зазначимо, що категорії, за якими здійснювалася оцінка публікацій, у ході обстеження «розросталися», що пов’язано з необхідністю охоплення усієї тематичної палітри публікацій і кінця 1920-х років, і кінця 1990-х, що сильно різнилися. Отже:

Блок № 1. Висвітлення багатотиражною пресою суспільно-політичного життя. *Категорії:*

1) діяльність державних органів влади
2) діяльність партійних, громадських організацій
3) участь виробничих колективів у суспільно-політичних подіях, акціях
4) ідеологічна і масово-політична робота
5) цивільна оборона, військова підготовка

Блок № 2. Відображення багатотиражною пресою соціально-економічного життя. *Категорії:*

1) удосконалення організації праці;

2) покращення умов праці, побуту, охорона праці, санітарно-гігієнічні заходи, Червоний Хрест;

3) розвиток раціоналізаторства, винахідництва, технічної творчості;

4) професійна підготовка і підвищення кваліфікації;

5) виробнича дисципліна, критика, народний контроль;

6) організація соцзмагання, виконання планів п’ятирічок, ударництво, боротьба за якість продукції, стимулювання, преміювання;

7) організація колгоспів, колективізація, сільське господарство;

8) шефство. Наставництво.

Блок № 3. Висвітлення у багатотиражній пресі культурного життя.

Категорії:

1) діяльність культурно-освітніх установ;

2) розвиток мистецтва, художньої творчості;

3) культурно-масова робота, створення і діяльність музеїв, туристичних організацій, ФЗУ (школа фабрично-заводського учнівства).

4) діяльність клубних установ, фізкультурно-спортивних шкіл та гуртків, редколегій газет;

5) заснування газет, історія газет, передплата на періодику;

6) релігія, антирелігійна пропаганда, цілителі, екстрасенси;

7) наука.

Блок № 4. Масштаб проблеми. *Категорії:*

1) події всесоюзного значення;

2) події всеукраїнського рівня;

3) події регіонального значення;

4) проблеми трудового колективу;

5) міжнародні події.

Блок № 5. Жанри багатотиражної преси. *Категорії:*

1) допис, лист;

2) кореспонденція;

3) репортаж;

4) стаття;

5) рецензія;

6) інтерв'ю;

7) фейлетон;

8) оповідання;

9) вірш;

10) повідомлення Інформбюро.

Блок № 6. Автори матеріалів багатотиражних газет. *Категорії:*

1) працівники редакції;

2) державні, політичні, громадські, військові, релігійні діячі;

3) керівники і працівники організацій і установ;

4) журналісти, письменники;

5) робсількори;

6) інші дописувачі.

Блок № 7. Експертна оцінка газетних публікацій

Категорії оцінювання:

1) високий коефіцієнт інформаційної насиченості;

2) публікація відображає проблему, але не пропонує шляхів вирішення;

3) низький рівень інформаційної насиченості, має агітаційно-пропагандистський характер;

4) новини.

З метою упорядкування даних, їх структуризації, розроблено спеціальний бланк у вигляді таблиці, що заповнювався на основі фіксації усіх смислових категорій і одиниць рахунку проаналізованого документа:

Таблиця 1

Назва газети

№	Назва матеріалу	Зміст		Жанр		Автор		Масштаб проблеми		Експертна оцінка інформації
		блок	категорія	блок	категорія	блок	категорія			

Після того, як всі необхідні дані внесено до таблиці, здійснювалася обробка зафіксованих одиниць рахунку. Відповідно до завдань дослідження встановлювалися залежності (зв’язок) між певними одиницями, наприклад, тематикою публікації і масштабом її проблемності і значимості (загальносоюзного, республіканського, місцевого рівнів тощо) задля визначення динаміки розвитку, або навпаки, регресу тематичної структури потоку інформації. Отже, обстеження показало, що:

1) багатотиражна газета чітко відповідає профілю та своїй специфіці, більшість публікацій висвітлює життя фабрики, їй присвячено понад 75% від загальної кількості матеріалів (виняток – 1999 р.). Переважання статей, так чи інакше пов’язаних з фабричною тематикою, є природним, адже основна мета багатотиражної газети – висвітлювати події з життя свого підприємства;

2) другий висновок стосується підвищення чи зниження «градусу» значимості тем залежно від хронології виходу газети. Так, кількість важливих проблемних матеріалів, надрукованих у 1930-ті роки значно відрізняється від статей часів «відлиги», «застою», «перебудови» чи років незалежної України. На 1929-й – початок 1930-х років найбільше публікацій припадає на «чистки», соцзмагання, комсомольську роботу, організацію гуртків, культурно-масову роботу на фабриці, винахідництво (раціоналізаторство) і винахідників, «школи малописьменних» тощо. Загальна кількість публікацій, присвячених фабричним справам, сягає 70%. Показово, що у зазначені роки газета друкується трьома мовами – українською, російською та їдиш. При цьому відсоток статей українською і російською майже однаковий, мовою їдиш виходило до 13 % статей.

Мовами, окрім української, у ці роки друкувалися й інші багатотиражні газети. Найчастіше – російською та їдиш. У цьому полягає особливість періоду;

3) починаючи з 1937 р. по 1941 рр. у центрі уваги газети – «нові радісні перемоги», «життя, сповнене радості», «демократичні вибори», стаханівський рух на фабриці, навчання з протиповітряної оборони (ППО), п'ятирічний план, обговорення «сталінської конституції», вивчення «Короткого курсу ВКП(б)» матеріалів партконференцій, патріотичне виховання молоді. Відсоток «внутрішньої» тематики високий – від майже 80% у 1937 р. до майже 90% у 1941 р.;

4) у другій половині 1950-х рр. – середині 1960-х, після відновлення виходу, «Трикотажка» знов повертається до висвітлення переважно фабричних справ, відсоток таких публікацій складає майже 70%. У середині 1960-х зміст публікацій дещо змінюється, що ми пов'язуємо з періодом «відлиги»: поряд з соціалістичною тематикою («Слава труду», «Тобі, Жовтень», «Наші трудові подарунки», «Ленін вічно живий» і т. ін.) публікуються розповіді про космос, спорт, друкуються життєві історії, пов'язані з побутом і дозвіллям працівників фабрики, про що свідчить високий відсоток, що припадає на фабричні справи (до 80%);

5) у «застійні» 1970–1980-ті роки переважають матеріали ідеологічного ґатунку, життя фабрики тісно переплітається з загальнодержавним: боротьба за знак якості, «Ленінський залік», спартакіади, цивільна оборона, вшанування ветеранів війни, добровольчі дружини, «шлях до світлого майбутнього» тощо. Публікацій, безпосередньо пов'язаних з фабрикою, залишається сталий відсоток – майже 80%. У другій половині 1980-х – статті про прискорення, обмін досвідом, «праця на совість», перебудова; наприкінці 1980-х з'являються матеріали про кохання, секс, шлюб, на останній сторінці – фото красунь. У другій половині 1980-х років відсоток публікацій, пов'язаних з життям фабрики – 85%;

6) упродовж 1991–1999 рр. – в часи становлення незалежності України, – в газеті зростає кількість проблемно-тематичних статей, які відображають нові реалії. На початку 1990-х відкритими стають такі теми, як національна символіка,

Народний Рух, «ГКЧП», вихід членів КПРС з її лав, аварія на ЧАЕС, історичні постаті України, матеріали закритих архівів, релігійні справи, відродження релігійних свят, голодомор; у центрі уваги газети також статті щодо нових віянь у сфері економіки – роздержавлення, приватизація. З середини і до кінця 1990-х, у зв'язку з кризою, яку переживало підприємство, газета стає перенасиченою матеріалами з характерними заголовками: «Чи втримаємося на плаву», «Виробництво ледве дихає», «Виставили за прохідну 700 чоловік», «Чим видавати зарплату»; у той же час, можливо, задля розгрузки або просто рухаючись у річищі загальних тенденцій, у газеті друкуються нейтральні матеріали – побутові, розважальні, поради на всі випадки. У 1991 р. відсоток статей про фабричне життя складав 80%, у 1999 р. – менше 60 %. Судячи з панівної тематики публікацій 1990- х рр. напрошується висновок про відсутність в останні 10–15 років існування підприємства ідеологічного контролю і, як не прикро, зниження престижу фабрики.

Висновки до другого розділу

1. Багатотиражна преса – специфічна група радянських видань, що виходили на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах, установах, військових частинах і виготовлялися типографським, літографським або іншими розмножувальними способами. Термін «багатотиражна преса», який є скоріше традиційним терміном, аніж таким, що відбиває кількісні параметри цих видань, і, найімовірніше, виник внаслідок переростання із стінних газет, які були малотиражними. У порівнянні з стіннівками виробнича газета з накладами 5–10 тис. сприймалася як багатотиражна.

Соціальні завдання багатотиражної газети полягали у формуванні масової «соціалістичної свідомості» працівників, здійсненні публічного партійного та громадського контролю над усіма сферами життя колективу, оприлюдненні відомостей про хід виробництва або навчального процесу, пропаганді цінностей, котрі на той час вважалися актуальними, мобілізації членів колективу на

виконання планових та інших завдань тощо. На відміну від центральних газет, багатотиражні відбивали не лише «лінію партії», а й факти внутрішньої діяльності колективів, зверталася увага на формування психологічного клімату, відпрацьовувалися засоби згуртування колективів на ґрунті праці; багатотиражна преса підтримувала творче самоствердження авторів у статтях шляхом підтримки руху робсількорів, організації спільної діяльності, що стимулювало як окремих робітників, так і їх групи, надавало значимості трудовій діяльності професійних колективів. Отже, багатотиражна преса розглядається у даному дослідженні як «локальна преса», яка відбиває і розкриває проблеми мікросоціуму.

2. Багатотиражна газетна періодика як комплексне історичне джерело поєднує у собі декілька функцій, що й характеризує методологічні засади дослідження. Багатотиражна преса відображає як методи державно-партійного впливу на свідомість робітників, селян, військових, студентів та інших пересічних громадян, так і трудові відносини, факти повсякденного життя, де зафіксовані всі тогочасні проблеми і події – від побутових до загальнополітичних – мікроісторія, мікротематика і макроісторія та макропроблематика. Ми бачимо багатотиражну пресу як сукупність джерел, яка склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають їх призначенню і функціонуванню як засобів масової інформації, агітації та пропаганди у царині формування «соціалістичної свідомості», організації та участі у процесі створення економічних засад і розвиту радянської держави.

3. Розв’язання проблеми потребувало застосування методології, що базується на системному підході, який передбачає вивчення об’єкта у його цілісності, адже саме поняття «система» відбиває усі реальні явища у формі дискретних упорядкованих частин, з яких складається цілісна картина.

Основними науковими принципами, які використано у дисертації, є принципи історизму, об’єктивності, комплексності джерельної бази. У процесі дослідження використано методи структурно-функціонального і причинно-наслідкового аналізу, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний,

класифікації, систематизації, бібліографічно-описовий, бібліографічно-реєстраційний, теоретичного узагальнення.

4. Класифікація газетних джерел у даному дослідженні відбувалася за такими основними ознаками:

а) газети згруповано за *призначенням* (профілем): фабрично-заводські (з підгрупою шахтних, транспортних, промислових трестів і союзів), навчальних закладів (ВНЗ, технікумів, ФЗД, ФЗУ), установ (у тому числі виправно-трудових), кооперативів, профспілок, військових частин, політвідділів МТС, колгоспів.

б) за *походженням*: газети галузі промисловості, сільського господарства, освіти, культури тощо;

в) *хронологічна* ознака характеризує час виникнення багатотиражних газет та періодизацію їх розвитку. У пропонованій праці хронологічні рамки охоплюють 1917–1941 рр., що розглядаються як цілісний період, в якому виокремлено 1917–1921, 1920-ті – початок 1930-х, середину 1930-х – початок 1941 рр.

Інші засади класифікації надають можливість охарактеризувати типи, види, підвиди та групи видань за складом і змістом газет, соціальною приналежністю (для робочих, селян, народної інтелігенції тощо, що має виражений політично класовий характер), за мовою видання, географічною або регіональною локалізацією, змістом основних матеріалів; також газети можуть групуватися за спеціальними ознаками тощо. Використовувалися методики джерелознавчого, бібліографічного та історіографічного аналізу. Така джерелознавча класифікація підпорядкована меті та предмету дослідження в річищі вивчення багатотиражних газет як радянського феномена преси.

5. Серед вітчизняних дослідників, які запропонували наукові засади дослідження преси, – М. М. Романюк, Г. Я. Рудий та ін. Вчені розглядають пресознавство як окрему історичну дисципліну і пропонують своє бачення предмету пресознавства: тенденції та закономірності зародження та особливості розвитку періодики як історичного джерела, наукові принципи роботи з матеріалами преси, експертизу їхньої цінності, періодизацію процесу розвитку,

класифікацію і систематизацію. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їх розв'язання є головним завданням пресознавства.

6. У незалежній Україні постало питання про необхідність створення джерельного масиву історичних досліджень, які б об'єктивно, без ідеологічних лакун, висвітлювали історичне минуле і дозволили би надати дослідникам повноцінну джерельну базу, де газетні фонди могли зайняли належне місце. Це спонукало бібліотеки опрацьовувати газетні фонди, створювати систему бібліографічних покажчиків.

У перші десять років незалежності України формувалися нові методологічні засади бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, документознавства, виокремлюється напрям історико-бібліографічних досліджень. Упродовж десяиріччя відпрацьовувалися нові методики атрибуції в умовах постійного зростання наукових вимог щодо бібліографічного опису та вдосконалення бібліографічних стандартів, в тому числі міжнародних (виходячи із запитів на інформацію), наукового опису, обліку, залучення до наукового обігу максимально можливої кількості джерел, що вимагало створення електронних ресурсів – електронних каталогів, баз даних, цифрових ресурсів.

7. Під час роботи з багатотиражними газетами 1917–1941 рр. виявлено низку особливостей, які зумовили їх інформаційну нестабільність і які спричинили певні складнощі у роботі з підготовки метаданих для бази даних, хоча й свідчили про особливості історичного періоду 1920–1930-х років. Серед таких особливостей: анонімність (деперсоналізація) авторства статей, відсутність відомостей про особу, яка писала статтю або надавала документ, нестабільність назви газети, яка змінювалася залежно від особливостей суспільно-політичного розвитку України; зміни підпорядкування та відповідальності, мови, періодичності; складність атрибуції самої газети як окремого виду, адже вона могла змінювати свій статус, наявність схожих додатків; застосування однакової назви для багатотиражних газет різного профілю, походження. У газетах відображені зміни адміністративно-територіального устрою, регіональної підпорядкованості, перейменування міст і сіл, присвоєння чи скасування у назвах імен радянських діячів тощо. Особливу

складність має атрибуція колгоспних та радгоспних газет через великий масив цих видань, нестабільну періодичність. Крім спільних назв колгоспні газети могли мати вигляд додатків, сторінок, листків, звернень, готуватися виїзними редакціями тощо.

8. У дисертації запропоновано методику моделювання видового змістово-кількісного аналізу багатотиражної газети. Аналіз публікацій базується на виокремленні семи блоків, за якими характеризуються матеріали газети. Перші три блоки – тематичні. Вони об’єднують у собі висвітлення газетою суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя країни. Наступні два блоки містять оціночні характеристики: масштаб проблем, відображених у публікаціях, їх експертну оцінку на предмет інформаційної насиченості, ще два блоки присвячені авторам і жанрам публікацій. Всередині кожного блоку загальну тематику розбито на категорії, котрі її деталізують. Така розроблена категоріальна система дозволила отримати найбільш повні дані щодо характеру публікацій – їх змісту, масштабу висвітлюваних проблем, основних жанрів, авторів, і, завдяки отриманим даним надати експертну оцінку якісного складу матеріалів. З метою упорядкування даних, їх структурування, розроблено форму контент-аналізу у вигляді таблиці, що заповнювалася на основі фіксації усіх смислових категорій і одиниць рахунку проаналізованого документа.

РОЗДІЛ 3
ЗАСНУВАННЯ БАГАТОТИРАЖНОЇ ПРЕСИ ЯК ОКРЕМОГО ВИДУ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

3.1. Друковані органи політичних партій, більшовицьких комітетів і організацій; військова преса, газети повстанських анархістських формувань

Дослідження газетної періодики 1917–1921 рр. як джерела з історії України, завжди були однією з актуальних тем вітчизняної історіографії, про що свідчить бібліографічний покажчик «Українська революція і державність» [603]. Проте, на підставі історіографії, проаналізованої в першому розділі, можна стверджувати, що багатотиражна преса 1917–1921 рр. як об'єкт дослідження не розглядалася. Період 1917–1921 рр. був надзвичайно плідним у сенсі побутування численних періодичних видань, зокрема, й тих, що є провісниками багатотиражних газет. Хоча, як явище в її сучасному розумінні багатотиражна преса сформувалася пізніше, у 1920-ті роки, 1917–1921 рр. є етапом зародження, становлення і побутування її первинних форм.

Як вже зазначалося, період 1917–1921 рр. в аспектах дослідження преси фундаментально вивчався доктором історичних наук Г. Я. Рудим, який здійснив ґрунтовний внесок у справу розробки проблеми, адже вчений послідовно, протягом декількох років публікує праці, де різнобічно розглядається вітчизняна періодика 1917 – початку 1920-х років, а саме: методологічні засади вивчення преси, тематика часописів періоду Української Держави П. Скоропадського, проблеми української культури через переломлення їх у періодиці. Серед праць вченого – дисертація, ґрунтовна монографія «Українська преса 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти» (2005), бібліографічний довідник «Преса України: газети 1917–1920 рр.», де подано 765 назв газет, що не увійшли до жодного з існуючих на той час бібліографічних видань, а також книги «Преса Української Держави, 1918:

питання освіти, науки, культури» (1996), «Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр.» (2000), статті у фахових виданнях. Ці роботи дозволили уявити всю складність процесів, що відбувалися у зазначений період, боротьбу українських та антиукраїнських сил, створення Української держави, виникнення перших українських урядових видань: «Вісти з Української Центральної Ради», «Вістник Української Народньої Республіки», «Державний вістник», «Український вістник».

У цей період свою друковану періодику мали центральні, губернські органи влади, органи земського самоврядування. Здебільшого, це інформаційні видання, такі, як «Київські губерніальні вісти», «Катеринославські губерніальні відомості», «Валуйская народная земская газета», «Вістник Олександрійського повітового земства». Різноманітною є військова преса тих часів, видання рад робітничих, солдатських і селянських депутатів: «Бюлетень Інформаційного бюро Армії Української Народної Республіки» (Жмеринка, 1919), «Армейский вестник» (Б. м., 1917), «Військовий вістник» (Київ, 1917), «Воин свободной России» (Київ, 1917), «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов» (Київ, 1917), «Книга Красной Армии» (Київ, 1920), «Козак» (Могилів-Подільський, 1919). Свої періодичні видання мали професійні об’єднання, такі, як Лікарська, Селянська, Учительська спілки, Союз залізничників, Правниче товариство, «Просвіта», церковні громади. Серед таких видань «Бюллетень Киевского Союза рабочих печатного дела», «Вісти Вінницького Союзу споживчих товариств», «Учительское слово», «Бюлетень народної Волі» (орган Української селянської спілки) тощо [185, с. 6].

Географія цих видань широка, найбільше їх виходило у Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях. За підрахунками Г. Рудого, котрі вчений наводить у своєму дослідженні «Преса України 1917–1920 рр. як об’єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти», у період з березня 1917 по грудень 1920 р. виходило понад 1100 газет [535, с. 19] (для порівняння: у 1913 р. – 275 газет, з них одна – українською мовою) [108, с. 29]. У додатку до цієї ж праці

подається список з 1128 газет, котрі автор розшукав у фондах НБУВ та Бібліотеки науково-довідкових видань Центральних державних архівів України. У фондах газетного відділу НБУВ налічується 1327 назв газет, що виходили впродовж 1917–1920 рр. і 200 у 1921 р., тобто, всього у період з 1917 по 1921 рр. – 1 527 [155, с. 112]. Вирахувати з абсолютною точністю кількість газет 1917–1921 рр., надзвичайно складно, адже їх дуже багато, деякі існували недовго – виходив один або кілька номерів і газета закривалася чи реорганізовувалася; у цей період газети часто змінювали назву. За підрахунками Г. Рудого, у 1917–1920 рр. з різних причин припинили своє існування понад 200 газет [533, с. 3].

У зазначений період виходили періодичні видання більшовицьких комітетів і організацій. Вже 1-го грудня 1917 р. у Харкові побачив світ перший номер республіканської газети «Вісник Української народної республіки» – орган Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, 27 лютого 1919 р. і теж у Харкові – перший номер газети «Комуніст» – органу Центрального і Харківського комітетів КП(б)У. Серед інших подібних газет – «Більшовик», «Волынский коммунист», «Диктатура труда», «Днепровская коммуна», «Донецкий пролетарий», «Известия Херсонского Уездного Исполкома и Херсонской организации Коммунистической партии (большевиков)» тощо.

Революційність ситуації викликала характерну особливість періоду 1917–1919 рр. Найбільшу кількість складали друковані органи численних партій: Російської соціал-демократичної робітничої партії («Голос социал-демократа», 1917), Української соціал-демократичної робітничої партії («Робітнича газета», 1919), російських лівих і правих есерів («Воля народа», 1917; «Левый эс-эр», 1919; «Народовластие», 1919; «Мысль», 1918), Української партії соціалістів-революціонерів («Боротьба», 1919), Української комуністичної партії (боротьбистів) – «Пролетарська боротьба», 1919–1920, Української партії самостійників-соціалістів («Самостійник», 1918), партії народної свободи (кадетів) – «Лебединский вестник», 1917; виходили газети єврейських політичних партій («Известия Елисаветградских социалистических партий», 1918; «Еврей-избиратель», 1917; «Еврейская мысль», 1918; «Наш голос», 1917), російські газети

монархічного, шовіністичного спрямування («Двуглавый орел» 1917, «Киевлянин», 1917–1919) [185, с. 6] тощо.

Найбільше у 1917–1920 рр. з відомих причин виходило військових видань, такі газети (здебільшого, бюлетені) були розповсюджені за доби Центральної Ради, Гетьманату, Української Народної Республіки (УНР), денікінського режиму, більшовицької влади. Всі ці видання існували паралельно.

Появі нового типу газет, що виготовлялися і друкувалися на фронті, у пересувних редакціях і друкарнях, сприяли перша світова війна, революції, громадянська війна. Відмітні риси цих газет – короткі статті, просякнуті гаслами, військові повідомлення, що закликали до боротьби, героїчні репортажі, в цілому – агітаційне спрямування матеріалів. Серед подібних друкованих органів – «Бюллетень комитета Юго-Западного фронта» (Київ, 1917), «Вестник Особой Армии» – щоденна газета за редакцією штабс-капітана Дампеля (б. м., 1917), «Газета молния» – похідний орган агіт. поїзда імені генерала Каледіна Донського відділення Відділу пропаганди при Головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії (Київ, 1919), «Армейский вестник» (б. м., серпень 1914 – листопад 1917) – офіційний орган, що видавався при штабі Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту. Газета надавла інформацію про стан ворожої армії, дії союзників, публікувала офіційні розпорядження, відомості про справи тилу, мала ілюстрований додаток «Хліб і залізо» : видання агітпоїзду «Більшовик» (Синельникове, 1920) [185] тощо.

Військові газети друкували штаби фронтів і армій, а також корпуси, полки, свій друкований орган мала майже кожна дивізія і бригада; брали участь у цій справі військові організації різних партій, спілки, комітети, товариства. «Що ж являли собою всі ці газети?» – ставить питання С. Рабинович – автор статті «Армійська преса і боротьба за армію в 1917 р.», надрукованій у журналі «Война и революция» у 1927 р. і далі сам відповідає: «Породжені штабами, вони [газети] неминуче повинні були нести у собі відбиток бюрократизму і канцелярщини…, офіційно казенного благополуччя… Телеграми і огляди стану на фронті…, нотатки якогось унтер-офіцера чи добровольця, підказані начальством, – все

слугувало єдиній меті – показати, що "на Шипці все спокійно" і ворог от-от буде остаточно розбитий» [489, с. 110]. Найімовірніше, ці газети були мало цікавими рядовим солдатам.

Серед військових видань УНР переважно бюлетені: «Бюлетень Філії Інформаційного бюро армії У. Н. Р. при Х дієвому корпусі» (Бар, 1919), «Бюлетень головної ставки військ УНР» (Біла Церква, 1918), «Військовий вісник» (Київ, 1917) – орган Генерального секретаріату військових справ Української Народної Республіки, «Вістки сірих» (Луцьк, 1919) – видання інформбюро армії УНР при 1-й козацько-стрілецькій (сірій) дивізії, «Вісник Державного Секретаріяту Військових справ» (Тернопіль, 1918), «Вістник Українського Війська» (Кам’янець-Подільський, 1919) [185] тощо.

У 1918–1919 рр. бюлетені видавали штаби республіканських військ у Житомирі, Катеринославі, Херсоні. Матеріали цих видань містять накази, розпорядження, відозви до населення і вояків, повідомлення телеграфних агентств тощо. У цей період газети друкували військові відомства Західноукраїнської Народної республіки (ЗУНР), січові стрільці, підрозділи Української Галицької Армії (УГА). Так, у 1918 р. у Києві виходив «Український січовий стрілець», у 1919 р. – «Стрілецька думка»; у 1919 р. у корпусах УГА – «Стрілецький шлях», «Стрілецька вістка», «Козацький голос», фронтова «Стрілець» (Тернопіль, Станіславів, Борщів, Стрий, Кам’янець-Подільський) [185].

З середини 1919 р. значна частина території України перебувала під владою білогвардійців. У цей час головнокомандувачем Добровольчої армії був А. Денікін, політичне кредо якого базувалося на повному несприйнятті самостійності України і ґрунтувалося на ідеї єдності і неподільності Росії. Взагалі керівництво «білого руху» повністю відкидало ідею української державності незалежно від політичного забарвлення очільників національних урядів. Усі спроби проголошення незалежності України трактувалися як сепаратизм, мета якого – завадити відродженню єдиної великої Росії [462, с. 418]. За Денікіна з ужитку зникла назва «Україна», натомість принципово насаджувалося слово

«Малоросія» або «Юг России». Білогвардійська преса активно використовувала пропаганду, випускаючи газети, листівки, плакати, брошури, встановлюючи радіостанції, створюючи агітпоїзди тощо. Щодо «мирної» преси, то за денікінського режиму лише у Києві виходило 16 газет, з них – три україномовних – «Промінь», «Рада», «Слово». Існувати україномовній періодиці доводилося у складних політичних та економічних умовах, до того ж, у цей час вони були відрізані від свого основного читача – україномовного селянства [527, с. 331].

Після поразки «білого руху» його преса припинила своє існування, хоча деякі видання пізніше відновлено в еміграції: «Газети, їх видавці і співробітники переживали усі злигодні своїх патронів і верховних правителів: вони наступали і відступали разом з фронтом і зникли разом з фронтами, коли остаточно перемогла Червона Армія. Деякі вціліли, якщо уціліли ті, хто їх писав і видавав. Тепер живуть за кордоном… скрізь, де набереться сотня-друга емігрантів» [113, с. 465–466].

У 1919–1920 рр. випуск газет налагодили повстанські анархістські формування під керівництвом Нестора Махна, серед найвідоміших видань – «Путь к свободе» (Гуляй-Поле, Олександрівськ, Катеринослав, 1919–1920) – газета, яка виходила у Катеринославі у 1919 р. під назвою «Шлях до волі» (тому деякі дослідники вважають, що це різні газети). Після того, як Н. Махно залишив Катеринослав, газета припинила вихід. Її поновлено 1920 р, але вийшло лише декілька номерів, надрукованих у похідній друкарні РПАУ (Революційної повстанської армії України), а всього у 1919–1920 рр. вийшло 50 номерів газети. Серед інших видань анархістів – «Голос махновца» (Харків, 1920. Наприкінці листопада 1920 р. майже всю редакцію газети заарештовано і розстріляно «чкрвоними»), «Анархіст-повстанець» (Полтава, 1919). У походах «махновці» виготовляли свої газети, листівки, відозви за допомогою пересувного друкарського станка, у період 1919–1920 рр. вони активно використовували друкарні, котрі захоплювала їхня армія. Так з’явилися «Вольный Мелитополь», «Вольный Бердянск», «Вольное Гуляй-Поле», «Вольное Орехово», «Вольный Никополь». Гостро відчуваючи паперову кризу, «махновці» поступово

зменшують формат своїх видань, кількість сторінок тощо. Так, похідна армійська газета «Повстанець» виходить на двох сторінках, а «Голос махновца» друкується на обгортковому папері форматом 40/80 см.

Часто анархісти свої агітаційні матеріали розклеювали на стінах, парканах, переважно, у багатолюдних місцях, особливо полюбляли вокзали і станції. У 1921р. вони припинили видання газет і перейшли на друк листівок, що пояснюється умовами партизанської війни. І, хоча схожі видання, зокрема, малоформатні, продукували учасники інших повстанських рухів – загонів отаманів М. Григор'єва, Д. Терпила (Зеленого), В. Чучупака та ін., досягнути такого потужного рівня розвитку газетної справи, як «махновці», не змогла жодна з тогочасних повстанських організацій. Завдяки пресі прихильники ідей Н. Махна боролися словом з супротивниками і популяризували ідеї та положення своєї політичної програми [642].

У сенсі агітаційного спрямування і кількісного складу з поміж інших видань періоду 1917–1921 рр. вирізняються газети політвідділів частин і з'єднань Червоної Армії, котрі часто їх видавали спільно з місцевими партійними і радянськими органами. Так, «Червону правду» (Катеринослав, 1920) видавав політвідділ Першої кінної армії разом з партійними і радянськими організаціями, «Голос красноармейца» – видання політвідділу Реввоєнради N-ської Української Радянської Червоної Армії (Одеса, 1919), «Долой Деникина» – газета Політвідділу Н-ської Радянської Армії (Б. м., 1919), газета «Путь красноармейца»=«Шлях червоноармійця» – орган політвідділу 44-ї Радянської стрілецької дивізії (б. м., 1919, 1920), «В походе» – орган політвідділу Реввоєнради 14 армії. Серед більшовицьких військових газет також «Борец за коммунизм» – фронтова газета політвідділу 1-ї Задніпровської дивізії (Ново-Олексіївка, 1919), «Борец за свободу» – фронтова газета Штабу групи Української Радянської армії (Катеринослав, 1919), «Красный воин» (Б. м., 1919) – щоденна газета Політвідділу 13-ї Армії, «Знамя Советов» – орган Поупраформа (політвідділу Головного управління формування та укомплектування військ Червоної Армії) 14-ї радянської армії ([Кременчук,

Умань], 1920), «Червоний ополченець» – газета червоноармійців тердивізії, селян і робітників Волині (Житомир, 1924) тощо. Таким чином, низова військова преса розгорталася паралельно з формуванням Червоної Армії та її політорганів. На початок 1919 р. кожна армія мала свою газету. Всього, за даними А. Бєлкова – дослідника червоноармійської і партизанської преси періоду громадянської війни, у 1918–1919 рр. виходило понад 100 фронтових масових багатотиражних газет [117, с. 49]. Найвідомішою червоноармійською газетою була «Красная армия» – орган Військової ради Українського військового округу (Київ, 1919–1925; з 1925 по 1934 р. виходила в Харкові українською мовою і мала назву «Червона Армія»). Червоноармійська преса розповсюджувалася не лише серед військових, але й серед місцевих мешканців – жителів прифронтових територій і в тилу.

3.2. Газети виробничих об'єднань, профспілкові, «світлові», «живі» газети, інформаційна періодика

Як суто радянський феномен багатотиражні газети сформувалися у 1922–1925 рр., проте, їхню ґенезу можна прослідкувати від значно раніших часів. Вважається, що перші видання подібного типу існували у XIX ст. у країнах Європи (Великій Британії, Голландії, Німеччині, Франції), у Росії і США. На території України газети, пов'язані з виробничими об'єднаннями, у XIX – на початку XX ст. видавалися, здебільшого, у Києві і Харкові. Серед них – «Ведомости сельського хозяйства и промышленности» – орган південно-російського землеробського синдикату (Київ, 1897–1906); «Горно-заводской листок» – орган ради з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії (Харків, 1888–1909); «Днепровские судоходные листки» (у 1908 р. перейменована на «Судоходный листок Киевского округа путей сообщения», у 1912–1917 р. – «Известия Киевского округа путей сообщения», у 1918 р. – «Вісті Київської округи Водяних шляхів». Київ, 1902–1909) – видання Київського округу міністерства шляхів сполучення; «Железнодорожный пролетарий» (з № 3 1908 р.

виходила під назвою «Южный пролетарий». Київ, 1908) – орган Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці; «Ромен» (Ромни, 1909–1917) – довідкова сільськогосподарська торгівельна газета Роменського товариства сільських господарів; «Торговое дело» (Одеса, 1912–1913) – торгово-промислова і науково-комерційна газета; «Бюллетень Одесского хлебного рынка» (Одеса, 1894–1914) – видання Одеського комерційного агентства Південно-Західних казенних залізниць; «Южно-русская сельськохозяйственная газета» (Харків, 1895–1920) – видання харківського товариства сільського господарства [184].

Прототипами багатотиражних газет можна вважати видання впливових корпоративних об’єднань, таких, як Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс), що був і політичною організацією, Союз товариств заводчиків і фабрикантів України (СУОЗіФ), товариство промисловців Півдня Росії (Проюг), Всеукраїнський союз земельних власників тощо. Серед їхніх видань – газети «Известия союза промышленности, финансов, торговли и сельского хозяйства» (Київ, 1918), «СУОЗиФ» (Київ, 1918), «Проюг» (Одеса, 1918), «Бюллетень Киевского областного союза земельных собственников» (Київ, 1918) [460, с. 145].

Провісниками багатотиражних газет також можуть вважатися видання професійних та громадських об’єднань і товариств, що продовжували або почали свій вихід у 1917–1921 рр., такі як: «Бюллетень Днепровского областного управления водного транспорта» (Київ, 1920), «Бюллетень Киевского союза робочих печатного дела (Київ, 1918), «Вестник тружеников реки» : орган союзу трудівників Дніпровського комерційного флоту (Київ, 1919), «Вестник сахарной промышленности» : газета общества сахарозаводчиков (Київ, 1917–1918), «Вечер» – видання акціонерного товариства видавничої справи (Київ, 1918), «Вісті Вінницького союзу споживчих товариств» (Вінниця, 1918), «Торгово-промышленная газета» (Одеса, 1918) [185].

У цей період відбувається становлення профспілкових видань. Питання про необхідність їх появи почало підніматися на сторінках газет у 1918 р. Так, у статті «Професійна преса» Одеська щоденна «політично-громадська часопись "Вільне

життя"» (1918. – 4 серпня) обґрунтовує вимогу заснування профспілкових газет попитом на них, адже професійна преса «заходить у саму гущавину робітничої маси», а партійні газети читає лише невелика, «найбільш передова» її частина. Заснування профспілкових видань диктувалося «пекучими потребами професійого руху» – налагодження постійного зв'язку між широкими масами робітників і союзами, використання можливостей пропаганди ідей професійних об'єднань, вимогами організованого керівництва протестними виступами робітників, оперативним інформуванням про життя робітників різних галузей.

Серед інших профспілкових газет – «Бюллетень Всеукраинского Центрального совета Профсоюзов» (1919), «Профессиональное движение» (1919, 1920), «Вестник Екатеринославского совета рабочих профессиональных советов» (1918), «Киевский печатник» (1917), «Голос труда» (1918), «Бюллетень киевского союза рабочих печатного дела» (1918), тощо [185]. Профспілкові видання мали свою змістовну специфіку, виходили, як правило, у формі бюлетенів, що не мали сталої періодичності, майже всі були російськомовними. На сторінках цих бюлетенів публікувалися відомості, що перебували у полі зору профспілкових організацій відповідно до їхніх завдань захисту працівників певної галузі, зокрема: оплата праці, вимоги до підприємців і представників влади щодо покращення умов праці. На сторінках профспілкових видань міститься вся зазначена інформація і відомості про життя робітників різних галузей виробництва.

Найбільш широкого розповсюдження у період 1917 – першої половини 1920-х рр. набули бюлетені, специфікою яких є оперативне повідомлення, що містить коротку інформацію з питань, що входять до сфери інтересів та повноважень органу, що їх видає. Як правило, бюлетені друкували інформаційні відомства міністерств і армії УНР, органів влади Гетьманату, виконкоми рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, кооперативні і професійні спілки, українське телеграфне агентство тощо. Їх відмітна риса – здатність до швидкого реагування на різні події, оперативне інформування населення. До таких видань, окрім згадуваних вище, належать «Бюллетень Екатеринославского

Временного Исполнительного Комитета общественных и рабочих организаций» (Катеринослав, 1917), «Бюлетень Інформаційного Бюро Народного міністерства шляхів» (Жмеринка, 1919), «Бюлетень Подільського Союзбанку» (Вінниця, 1918), «Бюлетень Робітничо-селянської газети «Червоне слово» (Ніжин, 1919), «Бюллетень газеты «Большевик» (Слов'янськ, 1920), «Бюлетень Українського телеграфного Агентства» (Київ, 1918), «Бюллетень Агит-поезда «Большевик», (Катеринослав, 1918), «Бюллетень Всеукркомтруда» (Харьков, 1920), «Бюлетень Філії інформаційного бюро армії УНР при Х дієвому корпусі» (Бар, 1919) тощо; бюлетені Головного інформаційного бюро армії Української Народної республіки друкувала газета «Республіканець». Усього, за нашими підрахунками, здійсненими на підставі обстеження газетних фондів НБУВ, у 1917–1921 роках виходило понад 90 різних бюлетенів.

За будь-якої влади преса відігравала роль рупора тієї чи іншої партії, політичної сили, була знаряддям пропаганди і агітації. Не даремно серед офіційних документів тих часів знаходимо і розпорядження щодо преси. Так, наприклад, на засіданні Центральної Ради, що відбулося 13 березня 1917 р. поміж інших рішень є ухвала про видання органу Ради, для чого створено комісію «з друкарських справ» [165, с. 212]. За Гетьманату у 1918 р. діяли такі структури, як Департамент Державної Преси та Бюро Преси. Планувалося і прийняття окремого Закону про пресу, що активно розроблявся в Українській Державі П. Скоропадського. Втім, закон так і не був затверджений [250].

За Директорії УНР існувало Інформаційне бюро, яке на початку 1919 р. видавало «Український вістник», пізніше випуск інформаційних видань перебрало на себе новостворене Міністерство преси і пропаганди, про що можна дізнатися з газети «Республіканець» – органу штабу Республіканських військ Катеринославщини. Повідомляється, що міністерство об'єднуватиме «існуючі інформаційні бюра: центральне інформаційне бюро при Директорії, інформаційне бюро при армії і пресбюро та державне агентство при державному секретарстві» [422, с. 7].

У 1919–1920 рр. виходили «Останні новини українського телеграфного агентства», «Новини», «Вістник державних законів для всіх земель української народної республіки» тощо. Окрім видавничої діяльності, міністерство преси опікувалося усіма питаннями, пов'язаними з її функціями. Так, Радою Міністрів УНР у 1919 р. прийнято Закон про пресу, яким регулювалися основні положення щодо друку та розповсюдження видань: обов'язкова безкоштовна надсилка усіма друкарнями, літографіями повітовим комісарам обов'язкових примірників всіх книжок, брошур, періодичних видань, нот, мап, гравюр, відозв, афіш, оголошень (пересилка також безкоштовна); надання списків всього, що надсилається (мала бути зазначена точна кількість примірників, номери газети чи журналу, імена видавця і назва видавництва). Передбачалося, що повітові комісари залишають один примірник у себе, а 10 передають до архівно-бібліотечного відділу Міністерства освіти. Принципово підкреслювалася необхідність термінової розсилки газет одразу ж після виходу. З архівно-бібліотечного відділу друковані видання розподілялися по різних установах: по два примірники до Національної бібліотеки і Книжкової палати, по одному – для обміну з бібліографічними інституціями Західної Європи і Росією, по одному – до бібліотеки Львівського наукового товариства, Київського університету і Кам'янець-Подільського університету. Законом передбачалося покарання за його невиконання: штраф у розмірі 500 крб. або арешт до трьох місяців з зачиненням друкарні. Закон підписаний головою Ради міністрів УНР В. Чеховським і Міністром народної освіти І. Огієнком [36].

Більшовицька влада з перших днів свого існування взяла під контроль всі справи друку, поступово створюючи розгалужену систему своїх видань і підкріплюючи цю роботу відповідними документами. Важливі з точки зору комуністичної ідеології методологічні зауваги стосовно співвідношення завдань центральних і місцевих видань, структури аудиторії партійної преси, характеру і функцій масового друку містяться у роботах Леніна; його ідеї покладено в основу компартійних документів щодо розгортання і функціонування системи радянських видань. Ця система мала забезпечити виконання найголовніших

суспільних завдань, відповідним чином впливати на основні соціальні групи і спільноти. Від самого початку більшовицька преса через кожне із своїх видань справно виконувала функцію «колективного агітатора, пропагандиста і організатора»: «Що радянська преса повинна проводити комуністичну агітацію, що газети… повинні сіяти комуністичну думку, що вся маса радянських газет має бути комуністичною, у цьому немає сумнівів... Питання про радянську пресу не повинно зволікатися, воно має бути поставлене на сторінках усіх партійних газет і журналів» [582, с. 455].

Одним із перших законів Ради народних комісарів (РНК) РСФРР став декрет «Про друк», підписаний головою РНК В. Ульяновим-Леніним і опублікований 10 листопада 1917 р.; у січні 1918 р. з'явився ще один декрет Раднаркому стосовно друку – «Про революційний трибунал друку». Розгорнувся процес придушення опозиційної преси, одночасно з яким більшовики почали роботу з відновлення усіх більшовицьких видань, закритих у Росії Тимчасовим урядом, а в Україні – Центральною Радою, гетьманом, Директорією УНР, денікінцями. Заради справедливості зазначимо, що під заборону підпадали не тільки більшовицькі, але й усі ті газети, які видавала кожна попередня влада. З перших днів встановлення радянської влади провідними газетами стали «Правда» та «Известия».

Газети – органи рад на території України почали виходити вже у 1917 р.: у березні в Харкові і Херсоні, у квітні – у Полтаві, у червні–серпні вони з'явилися у Катеринославі та Сімферополі. Партія більшовиків у цей період вела важку боротьбу за владу і не менш гостру боротьбу за пресу. Одночасно з розростанням радянських видань створювалися спеціальні установи для забезпечення їх функціонування. Так, 7 вересня 1918 р. «Постановою про злиття Петроградського телеграфного агентства і Бюро друку при Всеросійському центральному виконавчому комітеті» (до утворення в 1922 р. СРСР до складу ВЦВК входили і представники УСРР) виник центральний радянський інформаційний орган – РОСТА (з 1925 р. – ТАРС – телеграфне агентство Радянського Союзу) [34]. Подібне до нього телеграфне агентство на території України почало працювати у березні 1918 р., наприкінці цього ж року інформаційна служба отримала назву

Бюро української преси (БУП), а в січні 1920 р. після реорганізації БУП з'явилося Всеукраїнське бюро російського телеграфного агентства (УКРОСТА), яке навесні 1921 р. перетворилося на РАТАУ – радіо-телеграфне агентство України [165, с. 263].

У цей період існували ЕКУКРОСТА, ОДУКРОСТА, ЮГРОСТА (Катеринославське Одеське, Південноросійське українсько-російські телеграфні агентства), а також КРИМРОСТА (станом на липень 1921 р. мало 8 відділень – у Симферополі, Севастополі, Керчі, Феодосії, Ялті, Бахчисараї, Євпаторії і Карасубазарі). КРИМРОСТА випускало стіннівки, що розповсюджувалися по селах і залізничних станціях, а також світлові газети. Відділення КРИМРОСТА працювали, надаючи інформацію по радіо «з Севастополя через Миколаївську радіостанцію і по телеграфу через Харків» [211, с. 542]. Серед газет, котрі випускало телеграфне агентство, – «Екукроста» (Катеринослав, 1920) – стіннівка Катеринославського відділення УКРОСТА, «Одукроста» – щоденна газета Одеського обласного відділення Всеукраїнського бюро РОСТА (Одеса, 1920), «Югроста» – однойменні, переважно, щоденні газети, що виходили у Миколаєві, Олешках, Херсоні (1920). У Кам'янці-Подільському друкувалися «Останні новини Українського телеграфного агентства» (1919). Серед подібних видань – «Екстрений випуск телеграм Українського Телеграфного Агентства (УТА)» (Б. м., 1919), «Телеграми Українського Телеграфного Агентства» (Вінниця, 1919), «Телеграммы Украинского Телеграфного Агентства» (Б. м., 1919) [185] тощо.

Серед розмаїття преси 1917–1921 рр. такі її різновиди як усні, «живі», світлові газети, поява яких викликана орієнтацією на масовість і розгортанням агітаційної роботи. Виступи «живих газет», засновані на газетних матеріалах, які поставали у живій сценічній дії, відбувалися на площах, вулицях, у парках при великій кількості учасників і глядачів. У 1923 р. навіть виникла професійна «жива газета» – «Синя блуза». Існували і спеціальні тематичні номери «живих газет», такі, як: «Вечір грошової реформи», «Лікнеп», «Антирелігійний номер», «Ленінський номер». Цей вид театру політичної агітації проіснував до кінця 1920- х років, а на зміну йому у 1930-х прийшли агітбригади.

«Живі газети» походять від усних, коли статті поточної преси читалися вголос: «Там, де для населення не вистачає друкованих газет і там, де у населення не вистачає грамотності, газета читається вголос… Можна оживити і надати різнобарв'я… усній газеті інсценованим фейлетоном на злобу дня, музичним номером… Усна газета має замінити собою друковані газети там, де їх не вистачає і для тих, хто їх не вміє читати» [220, с. 498]. Усні газети були розповсюдженим видом радянської агітації у 1918 – на початку 1920-х рр.

Масові радянські театралізовані дійства типу «живих газет» завдячують своїй появі видовищам, популярним в часи Великої французької революції кінця XVIII ст. Професійний московський грубий журнал «Красный журналист» (виходив з 1914 р. під назвами «Журналист», «Красный журналист», «Советская печать», «Журналист») роботі усних газет приділяє неабияку увагу, надаючи методичні рекомендації щодо їх організації, підводячи теоретичне обґрунтування їхньої доцільності. В одній із статей журналу за 1921 р. повідомляється, що усна газета має бути розрахована на сорок п'ять хвилин читання, що першочергова увага повинна приділятися місцевій хроніці і побуту місцевих робітників, що необхідно вставляти в газету приклади політичної сатири, а також зазначається, що усна газета «долучає відсталі, обивательські верстви пролетаріату до кола газетного читання, виховує нові кадри свідомих і уважних читачів друкованої газети» [220, с. 498].

Щодо світлових газет, то їх основне призначення – зацікавити, внести барви до усних матеріалів світловими карикатурами, малюнками, портретами, діаграмами і картами, котрі майстер кидає на екран – «чарівний ліхтар». Для організації світлової газети «рядовий монтер (якщо у залі є електричне освітлення) легко прилаштує ліхтар до електричних дротів і світлова газета готова» [487, с. 506]. З метою допомоги в організації світлових газет випускалися спеціальні видання, такі, як, наприклад «Світлова газета і діапозитиви до неї». Популярність світлових газет, які демонструвалися, переважно, на різних колективних заходах, протрималася досить довго.

Наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. вони використовувалися повсюдно, надзвичайно популярними були на селі, адже, згідно з тогочасним гаслом – «світлова газета несе світло селу». На промислових підприємствах цей вид пропаганди теж успішно впроваджувався. Підтверджння знаходимо на сторінках газет: «Редколегія заводської газети "Генератор" висловлює щиру подяку учасникам концерту світлової газети на читацькій конференції тт. Матющенку та Еткалу (токарний цех), Зав'ялову і Байрачному (контролерный цех), т. Рибакову (інструментальний цех), керівнику фотогуртка і т. Куцевому (цех точних приладів)» [428, с. 4].

Серед часописів, в яких почали з'являтися статті, присвячені виробничій пресі, був журнал «Красный журналист». Так, у липневому номері за 1921 р. таких статті дві: «Виробнича газета» і «Газета на заводі». У першій її автор С. Смирнов обґрунтовує необхідність появи цього типу газет, подає порівняльну характеристику періодики приватного власника – «капіталіста фабриканта, купця, банкіра» і виробничої періодики колективного способу господарювання: «На історичній сцені з'явився новий хазяїн – він же і робітник. Перед ним у повний зріст постали питання організації усього господарського укладу, насамперед, організації виробництва. З'явилася потреба і в підсобному засобі – виробничій газеті» [557, с. 451]. Наприкінці статті автор задає питання: «Хто повинен писати виробничу газету?» і сам відповідає: «Переважно ті, хто зайнятий у виробництві. Роль редакції – координуюча і організаторська. Мережа "власних" кореспондентів для виробничої газети замінюється мережею газетних гуртків, створених при різних відділах і просвітницьких організаціях даного підприємства» [557, с. 454]. У статті «Газета на заводі» пояснюється, чому на кожному підприємстві необхідно організувати свою газету: «Маса виросла і стала все більше перейматися справами практичними. Ось ці справи їй необхідно показати. Дати практичне знання. І це буде найкращою політичною роботою заводської газети» [388, с. 568–569]. У статті даються рекомендації стосовно налагодження справи випуску газети, поради щодо змісту і тематики

матеріалів, стверджується, що першочергове значення мають місцеві новини і тому вони повинні переважати: «Треба звернути увагу на героїв і дезертирів праці свого заводу, відмічати бюрократизм свого фабрично-заводського осередку, висвітлювати посилення чи зменшення випуску продуктів і виробів своєї фабрики тощо» [388, с. 570].

3.3. Цензурний контроль преси

З перших своїх кроків радянський уряд взявся за упорядкування видавничої справи. У 1919 р. спеціальним положенням ВЦВК створено Державне видавництво («ГИЗ»), всі інші видавництва опинилися у його підпорядкуванні. За аналогією у Радянській Україні створили у 1919 р. Всеукраїнське видавництво (Всеукрвидав, Всевидав), у 1920 р. його перейменовано на Всеукраїнське державне видавництво (Всеукрдержвидав), у 1922 р. – на Державне Видавництво України (ДВУ), у 1930 р. – Державне видавниче об’єднання України (ДВОУ). З січня 1919 р. існувало Бюро українського друку (БУД) при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України (ТРСУУ – другий радянський уряд України, проголошений 28 листопада 1918 р., очолював Ю. П’ятаков). У складі БУДу працював відділ огляду друку і газетних вирізок. Всі газети, видані на території України та іноземні, видання всіх державних установ – бюлетені, постанови, накази, заклики, повідомлення штабів армій – зведення військових дій, пересування радянських військ в Україні – все надсилалося у БУД, який, в свою чергу розповсюджував, переважно, телеграфом, останні політичні та економічні новини. У липні 1919 р. організовано відділ пропаганди і агітації (Агітпроп), до складу якого БУД увійшов як інформаційний підвідділ; у тому ж 1919 р. БУД ліквідовано. Пізніше, у 1920–1925 рр. справами друку опікувалися Наркомос, Держвидав, Головполітосвіта, Укрголовліт, котрі одночасно виконували функцію цензурних органів, контролюючи всі види друкованої продукції, роботу друкарень, архівів, бібліотек, установ.

Органи цензури преси почали формуватися з перших кроків встановлення радянської влади. На думку дослідниці радянської системи цензури Т. М. Горяєвої, 1917–1921 роки були періодом становлення відомчої цензури, органи якої існували при Реввоєнраді, ВНК, Наркомпросі, Держвидаві і Головполітосвіті [217; 218]. Відправною точкою для їх появи став вже згадуваний ленінський «Декрет про друк» від 27 жовтня (9листопада) 1917 р. У документі йдеться про необхідність застосування заходів, ухвалених тимчасовим революційним комітетом проти «контрреволюційної преси різних відтінків», а саме: закриття тих органів преси, які «закликають до відкритого спротиву або непокори робітничому і селянському уряду», тих, що сіють «смуту». Цим декретом проголошено принципи політичної цензури і гоніння на «буржуазні» періодичні видання: «Кожен знає, що буржуазна преса є наймогутнішою зброєю буржуазії. Особливо у критичний момент, коли нова влада, влада робітників і селян, тільки укріплюється, неможливо було цілком залишити цю зброю в руках ворога у той час, коли вона не менш небезпечна…, ніж бомби і кулемети. Ось чому і були прийняті тимчасові та екстрені запобіжні заходи задля припинення потоків бруду і брехні, в яких охоче потопила б молоду перемогу народу жовта і зелена преса» [31].

Хоча в Декреті декларувалося, що утиски друку дозволяються лише в необхідних межах і закриття стосується виключно тих органів преси, що закликають до відкритого спротиву владі, викривлюють факти, закликають до заколоту, під ці звинувачення могло підпадати будь-яке видання. Оскільки більшовики під час революції обіцяли свободу друку, у цьому ж декреті зазначалося, що ці заходи є тимчасовими, і як тільки новий порядок зміцніє, всі обмеження на друк буде знято і встановлено повну свободу слова у межах відповідальності перед законом [235, с. 24–25].

Упродовж 1917–1918 рр. (з жовтня 1917 по серпень 1918) масово закривалися «буржуазні» (226) та «дрібнобуржуазні» (235) газети, всього – 461. Так, у 1917 р. закрито харківські «Вечер», «Возрождение», «Южный край» та «Русская жизнь», у 1918 – одеські «Рабочий голос», «Новости дня», «Новая жизнь», «Одесский

листок», «Южный рабочий», луганську «Заря», миколаївську «Голос труда», полтавську «Вольная мысль», єлисаветградську «Известия социалистических партий». Разом з цими газетами припинили своє існування дрібніші видання – малотиражні, вісники, бюлетені, у тому числі, різні торгівельні, медичні, театральні, церковні тощо [430, с. 202, 203, 310, 316].

Через три місяці – 28 січня 1918 р. Раднарком видав декрет «Про революційний трибунал друку», яким за «контрреволюційні виступи» визначалися різні покарання – від штрафу і закриття друкарні з конфіскацією майна та видань до позбавлення політичних прав або навіть свободи [235, с. 432–434]. На підставі цього декрету ще більше посилювалася боротьба з опозиційними виданнями. Декрет, підписаний головою РНК В. Ульяновим-Леніним і керуючим справами РНК В. Бонч-Бруєвичем свідчив, що Революційний трибунал друку засновується при Ревтрибуналі і в його обов’язки ставиться відслідковування і покарання за «злочини і проступки проти народу, що здійснюються через використання преси», а до цих злочинів належать усілякі повідомлення «брехливих чи перекручених фактів» щодо суспільного життя, адже це є посяганням на права революційного народу і порушенням законів про друк, затверджених радянською владою. Рішення ревтрибуналу друку вважалися остаточними і не підлягали оскарженню. Ревтрибунал призначав порушникам покарання у вигляді грошового штрафу, громадського осуду, публічного спростування «брехливих відомостей», тимчасового призупинення або повного зупинення видання, вилучення його з обігу, а також конфіскація майна друкарні, позбавлення волі усіх винних, виселення зі столиці, окремих місцевостей, позбавлення прав – частково чи повністю [235, с. 432–434]. Доказом того, що трибунал друку діяв, а не залишився лише на папері, слугують об’яви у тогочасних газетах про спеціальні засідання, на яких розглядалися «справи» газет. Так, «Донецкий пролетарий» повідомляє, що таке засідання відбулося 18 січня 1918 р. і розглядалися на ньому справи газет «Дело народа» і «Питер», а на наступному засіданні – справи газет «Наши ведомости» та «Время» [248].

Майже одразу, у січні 1918 р. з'являється постанова комісара у справах друку Харківської ради робітничих і солдатських депутатів Д. Райхштейна (Ерде) про заборону контрреволюційної пропаганди на сторінках преси. У постанові, зокрема, зазначено: «…доводжу до відома редакцій всіх періодичних видань, які виходять у Харкові, що… владою, наданою мені Харківською Радою робітничих і солдатських депутатів, я буду нещадно боротися з будь-якими спробами використати пресу в інтересах контрреволюції і її прислужників – калединців і петлюровців. Видання, що опиратимуться справі боротьби з Каледіним і бандами зрадницької Київської Ради будуть мною закриті, а їх керівники будуть передані суду Революлюційного трибуналу» [361, с. 56]. У 1920 р. вийшло розпорядження, підписане завідувачем губернського відділу друку і пропаганди Данильським, про обов'язкову надсилку всіх періодичних видань, що виходять у Києві (по 10 примірників кожного), до Київського відділення друку і пропаганди: «Жодна друкарня не має права друкувати будь-які твори друку без дозволу Київського губернського відділу друку і пропаганди». Зазначається. що всі порушники будуть піддані суду військово-революційного трибуналу [234]. З квітня 1918 р. діяла постанова президії ВЦВК, згідно з якою газети зобов'язані друкувати всі декрети і розпорядження ВЦВК, РНК, а також місцевих рад.

Від початку 1920 р. при секретаріаті ЦК КП(б)У функціонували організаційний відділ та відділ видання газет, котрі працювали як цензурні органи. З метою удосконалення роботи цензури при ЦК КП(б)У створено відділ агітації і пропаганди (Агітпроп) – вищий ідеологічний орган управління, котрий, змінюючи назви і кількість відділів та підвідділів у своєму складі, не змінював своїх основних функцій впротовж всієї історії свого існування.

Попри обіцянки більшовиків щодо свободи друку, практика адміністрування, боротьба з інакомисленням залишалися основними методами роботи компартії з пресою аж до розвалу СРСР.

Свобода преси, незважаючи на короткотривалий термін, все ж існувала і припала на період діяльності Тимчасового уряду. Після Лютневої революції в Росії, навесні 1917 р. ліквідоване Головне управління у справах преси і всі його

установи на місцях; постановами Тимчасового уряду «О печати», «Об учреждениях по делам печати», «О надзоре за публичными зрелищами» (квітень 1917 р.) скасовано загальну цензуру.

На територіях України, підконтрольних Центральній Раді, Гетьманату, Директорії, органи друку також зазнавали адміністративного тиску і політичної цензури. Так, за часів Центральної Ради під заборону підпали газети «Южный рабочий» – орган соціал-демократів, «Красное знамя» – газета соціалістів-революціонерів, більшовицька «Голос революции»; вихід деяких газет призупинено.

Через обмеження свободи слова періодичні видання закривалися і за часів Гетьманату. Задля контролю за діяльністю друкованих органів у 1918 р. навіть створено спеціальні державні структури, котрі здійснювали загальну та військову цензуру: Департамент Державної Преси, підпорядкований Державній канцелярії та Бюро Преси при Міністерстві внутрішніх справ. Контролювали діяльність преси також і Прес-бюро гетьманської канцелярії та Пресове-бюро штабу німецького командування. Бюро преси з самого початку свого створення визначило коло питань, заборонених до обговорення у пресі і розіслало їх цензорам. У жовтні 1918 р. прийнято закон «Про статут попередньої цензури друкованих видань», яким визначені заборонені для обговорення питання: критика гетьмана, законодавчих актів, державного ладу тощо. Втім, у «Державному вістнику» – офіційному органі Української Держави, цей закон з невідомих причин не був надрукований.

У тому ж 1918 р. командир 4-го корпусу гетьманського війська видав постанову щодо правил перегляду періодичних видань, що дозволило вживати санкції стосовно редакцій газет, котрі порушили ці правила – арешти, штрафи, закриття. Через цензуру закрито низку періодичних видань, зокрема: «Боротьба», «Робітнича газета», «Народна воля» (Київ), «Земля і воля», «Волна», «Голос Юга» (Харків), «Дніпро» (Херсон), «Народнє життя», «Наш луч» (Катеринослав) тощо. Цензура не дозволяла навіть м’яку критику роботи уряду і висвітлення існуючих у державі проблем. За гетьмана діяла і спеціальна військова цензура, введена його

Наказом від 20 листопада 1918 р. і якою поширення друкованої продукції дозволялося лише за наявності грифу «дозволено військовою цензурою» [314].

За Директорії з'явилася Цензурна колегія при Міністерстві преси і пропаганди, діяла розроблена і надіслана цензорам спеціальна інструкція щодо контролю за діяльністю періодичних видань. Одним з пунктів інструкції заборонялася агітація проти української самостійності. Закривалися антиукраїнські газети, а російськомовні мали дотримуватися вимоги щодо публікації матеріалів українською мовою. Газета «Республіканець», ототожнюючи прояви критики дій Директорії з антиукраїнською агітацією, повідомляє: «… забороняється агитація устно і на письмі проти державного устрію республіки, самостійности Директорії та їх законів і влади на місцях. Друкарні, як цього не послухають, будуть конфісковані зо всім майном у власність республіки. Власники друкарень… притягуються до польового суду». Зазначається також, що стежити за виконанням наказу губерніального комісара будуть повітові комісари і начальники міліції «під їх особисту відповідальність по закону військового часу» [129].

Цензурна колегія перевіряла матеріали всіх періодичних та ін. видань (газет, журналів, книжок, брошур тощо), визначала ступінь лояльності видань до існуючої влади. За Директорії закрито газети «Боротьба», «Відродження», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Нова Україна»; за особистим наказом С. Петлюри заборонено газету «Нова Україна», ймовірно, за критичну публікацію «Директорія і Голова Ради Міністрів» (1919) [535, с. 71].

Жорстока цензура щодо преси діяла під час денікінської окупації. У серпні 1919 р. у газеті «Киевское эхо» надруковане розпорядження генерал-лейтенанта В. Май-Маєвського щодо дотримання певних правил і обмежень стосовно періодичних видань, якими встановлюється необхідність його виконання до моменту виходу Закону про пресу: «Всі газети і періодичні видання виходять не інакше, як з дозволу на те губернатора… Винні у порушенні цієї постанови піддаються стягненню в адміністративному порядку розпорядженням відповідного губернатора – тюремному ув'язненню терміном до шести місяців або

грошовому штрафу до двадцяти тисяч карбованців (рублів)» [35]. За антиденікінську пропаганду за наказом командуючого військами Київського округу генерала А. Драгомирова (листопад, 1919) до військово-польового суду віддано трьох співробітників газети «Киевское эхо». Про це повідомляє «Слово» від 26 листопада (9 грудня) 1919 р. [166, с. 1]. Окремо зазначимо, що в Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР) окремих цензурних установ не існувало. Поступово всі газети, що перебували не на більшовицькій платформі, були закриті. Втім, слід зазначити, що часто закриття газет залежало не від ідеологічного, а економічного фактору, адже в країні гостро відчувалася паперова криза.

Залишки ідейно-політичного різноматіття «поховав» Х з'їзд РКП(б), що відбувся у березні 1921 р. На з'їзді прийнято декілька резолюцій стосовно партійного будівництва: про початок чисток у партії, «синдикалістський і анархістський ухили»; у спеціальній резолюції «Про єдність партії» [38] наголошувалося на неприпустимості будь-якої фракційності і необхідності негайного розпуску усіх фракційних груп. Окремо виписана резолюція «Про Головполітосвіту та агітаційно-пропагандистські задачі партії» [37].

Отже, з перших років встановлення радянської влади і в наступні 1920-ті роки компартія приділяла велику увагу періодичній пресі, усвідомлюючи її реальну силу, розуміючи її роль і значення у формуванні суспільної думки і поглядів окремих людей, використовуючи її потужні можливості впливу на всі важливі ділянки життя країни. На підтвердження цих слів процитуємо журналіста Артура Брісбена, чиї настанови було взято на озброєння викладачами Московської школи радянських журналістів: «Газета не книга і не журнал. Газета не розмірковує, не аргументує, не доводить. Вона переконує, – навіть ні! – не переконує, а навіює. Газета не говорить, а кричить. Вона не констатує факти, а стверджує» [392, с. 434]. Журналіст Адольф Меньшой (справж. Гай, у 1937 р. репресований), читаючи у 1919 р. курс лекцій у Школі радянських журналістів, розвиває це висловлювання і зазначає: «Так, газета не розмірковує, а навіює. Особливо це стосується газети, що веде політичну кампанію. По суті, будь-яка

газета завжди веде кампанію. Будь-яка газетна робота – боротьба. Ви постійно нападаєте і обороняєтеся… Газетна кампанія – це наступ» [392, с. 435].

Нині вся преса 1917–1921 рр. доступна для дослідників. Важливим етапом досліджень, що розкриває зазначений комплекс джерел, є їх бібліографічне опрацювання.

Висновки до третього розділу

1. Період 1917–1921 років можна охарактеризувати як один з найскладніших в історії розвитку преси, коли за короткий час виникали та зникали численні газети різного спрямування і підпорядкування. Тогочасна преса відобразила специфіку цього історичного руйнівного періоду, характерною ознакою якого стала боротьба різних політичних, військових, економічних сил, культурних традицій, що проявилося в яскраво вираженій різнородності періодики. За походженням тогочасні періодичні видання представляли собою партійно-політичні, державні, військові, релігійні, кооперативні, газети професійних та громадських об’єднань і товариств тощо. Отже, у 1917–1921 рр. існував величезний масив періодики різного ідеологічного і галузевого спрямування, підпорядкування, тематики; мовний аспект залежав від організації, що випускала конкретну газету. Значне кількісне зростання назв та представництва газет потягла за собою політична ситуація. За нашими підрахунками, проведеними після опрацювання цих видань у газетному відділі НБУВ та інших сховищах, створення бібліографічних покажчиків, каталогів і спеціалізованої бази даних, загальна кількість газетної періодики зазначеного періоду сягає понад півтори тисячі назв. Широко представлений як центральний, так і регіональний аспект цих видань, які репрезентують усі регіони України того періоду.

2. Більшовицька влада, розуміючи, що газета є одним з дієвих засобів політичної боротьби, з перших днів свого існування взяла пресу під свій контроль і почала створювати розгалужену систему періодичних видань, забезпечувати

нормативне регулювання їх діяльності, визначати завдання центральних і місцевих газет, структуру аудиторії партійної преси, характер і функції масового друку. У своїй роботі більшовики спиралися на праці Леніна, його ідеї покладено в основу компартійних документів щодо розгортання і функціонування системи радянських видань. Ленін розробив основні принципи діяльності «преси нового типу», котрі стали основою роботи партії у справі будівництва радянської преси. Першим і найважливішим принципом проголошено партійність, що «надає пресі могутню ідейну силу» [124, с. 28]. Другим за значенням принципом визначено високу ідейність: «Радянська преса – вірний прапороносець ідей марксизму-ленінізму, найсильніша ідейна зброя партії у боротьбі за побудову комуністичного суспільства» [124, с. 30]. Наступні принципи – правдивість: «Робітничому класу необхідно знати правду!» [124, с. 30], народність: «у Радянському Союзі свободою преси користується кожний громадянин» [124, с. 31], масовість: «масовість нашої преси виявляється в тому, що у ній беруть активну участь широкі верстви трудящих» [124, с. 39] та критика і самокритика преси: «там, де критика і самокритика у загоні, де послаблений контроль мас за діяльністю організацій та установ, там виникає ґрунт для різних потворних явищ – бюрократизму, тяганини, зневаги до потреб трудящих» [124, с. 41]. Всі основні ідеологічні настанови щодо преси пізніше знайшли своє відображення у багатотиражних газетах.

3. Усвідомлюючи пропагандистський потенціал преси, її значення для формування комуністичної ідеології, більшовики взялися до справи організаційного втілення засад керівництва пресою, централізованого управління видавничою діяльністю. 5 травня 1919 постановою ВУЦВК «Про об’єднання всіх окремих радянських видавництв у Всеукраїнське видавництво» створено Всеукрвидав (Всевидав), у 1920 р. воно отримує назву Всеукраїнське державне видавництво (Всеукрдержвидав), з 1922 р. – Державне Видавництво України (ДВУ). До того, з січня до початку травня 1919 р. існувало Бюро українського друку (БУД) при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України у Харкові, де працював відділ огляду друку і газетних вирізок, яке отримувало усі газети,

бюлетені, постанови, накази, заклики, повідомлення та розповсюджувало їх телеграфом, як останні політичні та економічні новини.

4. У цей період існувало багато політичних сил, які протистояли одна одній, впроваджували свої ідеологічні настанови та цензурні заходи для своїх видань. Найсприятливіші умови для свободи друку склалися у добу Центральної Ради; суворий адміністративний контроль і політична цензура існували в період Гетьманату і Директорії, але найжорсткіші обмеження свободи слова діяли за денікінського режиму і радянської влади. Усвідомлюючи пропагандистський потенціал преси, її значення для формування комуністичної ідеології, більшовики активно впроваджували заходи щодо втілення засад керівництва пресою, централізованого управління видавничою діяльністю. Поступово були закриті всі газети, що перебували не на більшовицькій ідеологічній платформі. На 1917–1920 рр. припадає початок якісно нового етапу в історії преси – становлення і розвитку партійно-урядової газетної періодики. Поступово закрилися всі газети, що перебували не на більшовицькій ідеологічній платформі. З остаточним встановленим радянської влади розпочався період радянської преси.

6. У 1921 р. починають активно обговорюватися питання виробничої преси, вона розглядається як така, що є втіленням творчості трудящих мас на відміну від періодики приватного власника. Цікавим явищем цього періоду стало існування і розповсюдження таких форм газет, як усні, «живі», світлові, що пов’язано з пошуком різних форм залучення неписьменних працівників до читання газет. Поява таких різновидів, характерних лише для цього короткого періоду, викликана орієнтацією на масовість і розгортанням агітаційної роботи серед «відсталих» верств населення з метою залучення їх до читання газет і співпраці в якості робітничих кореспондентів.

РОЗДІЛ 4
РОЗВИТОК БАГАТОТИРАЖНОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

4.1. Стінні газети як різновид багатотиражної преси

Термін «багатотиражна преса» виник значно пізніше самого явища. Перші друковані багатотиражні видання створювалися на основі поширених на початку 1920-х років стінних газет шляхом тиражування їх на гектографі. Стінна газета (стінгазета, стіннівка) – газета трудового, студентського, учнівського колективу, військового підрозділу, надрукована на друкарській машинці або написана від руки, вивішувалася на стіні або спеціальному стенді, відображала основну діяльність певного колективу.

Зазначимо, що стіннівки не є винаходом радянської доби, вони як оперативні інформаційні засоби рукописного виду існували у різних формах, починаючи з часів Давнього Риму. У нашому дослідженні цей вид інформаційних джерел за своїм призначенням та певною мірою формою, розглядається як прообраз і різновид радянської багатотиражної преси. Стіннівки, співіснуючи паралельно з багатотиражними газетами, отримали найширші можливості для розвитку і розповсюдження саме у радянські часи. Важливо, що більшість газет, що виникали як стінні, пізніше переростали у багатотиражні видання.

У роботах радянських істориків поява стінних газет розглядається як результат «творчої ініціативи передових робітників і червоноармійців», «творчої енергії мас», що «била через край» після більшовицької жовтневої революції. Вважається, що радянську традицію випуску стінгазет започатковано у Москві 28 жовтня 1918 р., коли вийшов перший номер газети РОСТА – Російського телеграфного агентства. Вже до початку 1920 р. воно мало розгалужену структуру, що складалася з 68 губернських, 50 повітових відділень і понад 500 корпунктів. Окрім основної задачі – забезпечувати пресу

і радіо оперативною інформацією, РОСТА видавало газети, журнали, бюлетені, вісники тощо [576].

З 1919 р. стінгазети з'являються у Петербурзі, пізніше – у губерніях і повітових центрах. Губернські і повітові відділення РОСТА постачали інформацію до місцевих органів друку, а також самі видавали газети. У більшості випадків ці газети являли собою новий вид преси – «Стінні газети РОСТА». Друкувалися вони на одній стороні і вивішувалися у вітринах або на стінах. Призначалися такі газети для масового читача, тому і готувалися з урахуванням цієї особливості: мали великий шрифт, яскраві, виразні заголовки, коротенькі статті. З цих стінгазет пізніше «виросли» популярні «Вікна сатири РОСТА» (в Україні – «УКРОСТА»). У 1920 р. вони випускалися у Миколаєві, Одесі, Полтаві, Харкові. Існували відділення «УКРОСТА», зокрема, в Одесі – «ЮГРОСТА і «ОДУКРОСТА». В Одесі випущено понад 1000 «Вікон», тексти для них писали радянські поети та письменники, зокрема Е. Багрицький, Ю. Олеша та ін. відомі у той час автори [132, с, 77–78, 89].

У 1920-ті рр. започатковано студентські стінгазети. Так, з травня 1923 р. веде свою історію стіннівка київського політехнічного інституту «Новый путь», котра одразу завоювала популярність і серед студентства, і серед викладачів. Стіннівки в КПІ випускалися на всіх факультетах, і навіть у більшості груп. Значна увага приділялася партійному і комсомольському життю інституту, пропаганді марксистко-ленінських ідей, висвітленню партійного курсу, ідеологічному вихованню.

Особливою популярністю користувалися гумористичні і сатиричні матеріали, наближені до життя ВНЗ. У 1934 р. з'явилася сатирична газета «Промывалка», над створенням якої працювали талановиті аматори: карикатуристи, фотографи, автори фейлетонів, гумористичних віршів і оповідань. Натхненні прикладом загальноінститутської «Промывалки», в КПІ з'явилися факультетські сатиричні стіннівки «Бегемот», «Индикатор», «Молния», «Шлакосниматель» [379]. Такі газети існували не тільки у стінах навчального закладу, але й у студентських гуртожитках.

В університетах та інших навчальних закладах виготовлялися факультетські стіннівки. Про факультетські стіннівки писала газета Київського університету «За радянські кадри», називаючи найкращими з них газети «Радянський дипломат» факультету міжнародних відносин і «Філолог» філологічного факультету. Відзначається актуальність тематики, «охоплення великої кількості фактів з життя факультету, чистота мови, бездоганне художнє оформлення», використання жанрів сатиричного фейлетону, віршів, оповідань [351]. В огляді стінних газет як зразкові відзначаються також стіннівки «Юрист», «Радянський історик», «Слово» і критикуються деякі газети і редактори, наприклад, гумористичний додаток «Атомна бомба» до газети «Фізик» за синтаксичні помилки, стилістичні похибки, «згладження гостроти висновків», використання авторами псевдонімів тощо [228].

Стінгазети, як правило, випускалися з періодичністю 1–4 рази на місяць, виготовлялися на листку паперу формату А1 редакційною колегією, обраною на загальних зборах колективу, йому ж (колективу) редколегія звітувала про свою роботу. На початку стінгазети випускалися до свят або присвячувалися поточним справам, не було сформульовано і загальних вимог до їх оформлення. Все змінилося після XIII з'їзду РКП(б), який відбувся у травні 1924 р. На з'їзді питання стінгазет обговорювалися спеціально. Роль стіннівок у системі друку СРСР як знаряддя впливу на маси і як форма активності цих мас визначена резолюцією XIII з'їзду РКП(б) про завдання друку і постановою Оргбюро ЦК РКП(б) «Про стінні газети» (грудень 1924 р.). У постанові йдеться про керівництво, роль, зміст стінгазет, у тому числі, сільських. Щодо тематики статей, то у названих документах прописано, що вона має бути безпосередньо пов'язана з діяльністю підприємства – виконанням виробничих завдань, інформуванням про технічні досягнення; у разі появи викривальних статей або статей про недоліки, стінгазета має надати пропозиції щодо їх усунення; стінгазета на селі повинна висвітлювати питання покращення сільського господарства, кооперації, підвищення культурного рівня села, захисту селян від «куркулів»; обов'язковим є вміщення політичної інформації – «останніх

новин». Зазначається, що статті мають бути короткими і доступними масовому читачеві; керівництво роботою над стінною газетою покладалося на партійні комітети [426, с. 123–125]. Компартія оголосила стінні газети одним з проявів «соціалістичної демократії»; кожен робітник, службовець, колгоспник міг брати участь у роботі стіннівки свого підприємства.

У середині 1920-х рр. випуск стінгазет набуває масового характеру. Кожне підприємство, цех, бригада, ВНЗ, школа, клуб, театр, армійський підрозділ мали свою стінну газету, в середині 1920-х рр. їх кількість по всьому СРСР наближалася до 100 тис. Наприклад, лише у Харкові у цей період існувало 400 стіннівок, з них 90 – друкованих [648, с. 10]. Перша з харківських щоденних стінних газет виникла на заводі «Серп і молот», серед інших харківських стіннівок – «Красные крылья», «Клич комсомольца», «К посевной кампании», «До праці», «Доброхим» тощо. Друковані стінгазети випускалися на підприємствах Єнакієвого («Голос петровца»), Житомира («Красный вестник»), Кам’янець-Подільського («Голос праці»), Ізюму («Красный пахарь»), Катеринослава («Воздухофлот», «За серп и молот», «В добрый путь!»), Києва («Будильник», «Жовтень», «Голота», «Київський ярмарок», «Красный конвоїр», «Красный печатник»), Коростеня («Красный край), Корсуня («Єднання»), Могилів-Подільського («Клич комсомольца»), Ніжина («Воля і праця»), Одеси («Великий посев», «Красная гранка»), Охтирки («Единый сельхозналог»), Пирятина («Знання і праця»), Умані («Красный полиграфист») [181]. Одна з перших заводських стінгазет з’явилася на Полтавському паровозоремонтному заводі.

Стіннівки широко розповсюджувалися, проникаючи у повсякденне життя не тільки підприємств, установ, навчальних закладів, колгоспів, радгоспів, МТС, але й окремих цехів, бригад, відділень. У періоди розгортання значних господарсько-політичних заходів з’являються численні «Блискавки», «Бойові листки», «Сатиричні сторінки», котрі випускаються щоденно, оперативно інформуючи про хід посівної та збиральної кампаній, про досвід ударників, викриваючи порушників трудової дисципліни і критикуючи вади у роботі. За

сигналами стінної преси викривалися і усувалися недоліки, впроваджувалися новації, розроблялися механізми заощадження коштів. Про популярність стіннівок свідчать зусилля, що прикладалися задля їх найширшого розповсюдження. Серед популярних заходів – конкурси всесоюзного, республіканського, міського та ін. рівнів. Переможці конкурсів отримували премії, як грошові, так і у вигляді речей або техніки. Так, у 1935 р. за результатами конкурсу на краще проведення «сталінського походу» за перетворення Дніпропетровської області у «передову, квітучу область Радянського Союзу», його організатори і учасники отримали фотоапарати, радіоприймачі, патефони, «ленінські бібліотеки», суконні костюми [373, с. 12]. У конкурсі на кращу колгоспну, цехову, дільничну стінгазету Харківської обл., що проводився у лютому-квітні 1936 р., для відзначення кращих стінгазет виділено 100 премій і організовано обласну виставку. Газети-конкурсанти мали відповідати таким вимогам: виходити не менше 1 р./5 д., систематично і глибоко висвітлювати питання партійного будівництва і політико-виховної роботи в масах, розвивати стахановський рух, мати значні кадри робсількорівського активу, «боротися за дійовість матеріалів, бути політично витриманими і грамотними за змістом, мати добре художнє оформлення» [440, с. 1–2]. Чим далі існували стіннівки, тим більше вимог до них висувалося: «крім життя заводу чи цеху, треба в газеті висвітлювати життя країни» – писала у 1937 р. «Більшовицька зброя» [384]. ця ж газета дорікає редколегіям стіннівок за відсутність критики, особливо, адміністрації, боязнь викривати недоліки, за пасивне ставлення до роботи у стінгазеті тощо [98].

У 1920-х – 1930-х роках гостро відчувалася нестача фахівців, які б на належному рівні готували газети, проблема професійної підготовки редакторів актуальною залишалася і наприкінці 1930-х рр. Так, у журналі «В помощь районной газете и многотиражке» (орган друку і видавництв Калінінського обкому ВКП(б); виходив у 1937–1940 рр.) у червні 1937 р. зазначалося, що у складі редакторів більшість з недостатньою освітою та політичною підготовкою, тому партійні органи зобов’язані зайнятися організацією освіти

редакторів стінних газет [468, с. 17]. Деякі районні газети за власною ініціативою друкували спеціальні сторінки «На допомогу редактору стінної газети», де давали поради і містилися відповіді на основні питання, що виникали у процесі підготовки стінгазети, зокрема: як оволодіти технікою газетної справи, яким має бути заголовок і як працювати над підвищенням свого рівня знань. Досвідчені редактори радили використовувати короткі, чіткі, «політично грамотні» заголовки: «Якщо неграмотність у тексті неприпустима, то в заголовку вона є тричі неприпустимою», вміщувати у стінгазетах фотоілюстрації, малюнки, карикатури [653, с. 29]. Для допомоги редакторам стінгазет організовувалися курси, практичні заняття, навчання, проводилася робота з авторами.

У процесі свого розвитку стіннівки часто перетворювалися на друковані багатотиражки, залишивши при цьому не тільки ту саму назву, але й валову нумерацію. Наприклад, «Аго-прес» – орган робітників та службовців київської фабрики взуття, «Блискавка трамваю» – орган робітників та службовців Одеського трамваю, «Вал» – орган партколективу і завкому Державного заводу «Інтернаціонал» (Запоріжжя) – багатотиражні газети, що спочатку існували як стінні і в подальшому зберегли їх валову нумерацію. Про такі перетворення часто писали самі багатотиражки. Наприклад, редакційна стаття «Як виросла наша стінгазета в багатотиражку» (газета робітників та службовців Київського заводу імені Артема «Молот») розкриває історію цього видання: однойменну стіннівку вирішено перетворити на друковану багатотиражку за ініціативою нової редколегії і парторганізації у червні 1929 р. Валова нумерація газети збереглася і велася від стінгазети з тією ж назвою – «Молот», що виходила на підприємстві з 1923 р. [181]

Стінні газети перебували під постійною увагою і опікою з боку партійних органів, адже їм відводилася роль органів «широкої самодіяльності мас» [562, с. 184]. З самого початку компартія розглядала стінні газети як важіль впливу на маси, важливу ділянку організаційної та ідеологічної роботи. В офіційних документах зазначалося: «партійні комітети повинні допомагати, сприяючи

редакціям в організації семінаріїв для стінгазетчиків, бюро рецензій, виставок стінгазет тощо» [562, с. 185]. Стіннівки поступово міцно затверджувалися в суспільно-політичному і виробничому житті підприємств, колгоспів, установ. Характеризуючи стіннівки, письменник М. Горький писав: «Створена абсолютно нова своєрідна преса, до побутових дрібниць уважна до життя робітників і селян. Імовірно не менше культурне і політичне значення, ніж великі столичні газети, мають численні маленькі газетки, що видаються робітниками фабрик, друкарень, трамваїв… газетки, в яких робітники вчаться писати на теми побуту, розвитку продуктивності праці і де самокритика робітників красномовно говорить про підвищення їх почуття власної гідності, про зростання їх культурних потреб, про прагнення до знань» [272, с. 3–4].

У 1930-х рр. стіннівки випускалися повсюдно. Часто ця робота виконувалася як обов’язкове «громадське навантаження». Про стінгазету Комуністичного газетного технікуму імені М. Островського згадує Юрій Шевельов: «Мав я "громадське навантаження". У технікумі я робив стінгазету. Виходила вона двічі на рік… статті й інші матеріали писав або збирав я: я наклеював їх шпальтами на великий аркуш паперу; хто вмів малювати, – робив малюнки, дружні шаржі, карикатури, що їх наліплювано між дописами, і все це вивішувано на загальне читання. Завданням стінгазет було підносити ударників, висвітлювати їхній досвід і викривати «хвостистів», відсталих і консервативних, але під моїм проводом наголос був на першому» [645, с. 271]. Пізніше, у 1950-ті рр. практика «наліплювання» зображень на аркуш набула професійного підходу, коли редакція журналу «Перець» (вперше вийшов у 1922 р. у Харкові; у 1933 р. журнал закрили, відновився він 1941 р. у Києві) почала друкувати серії плакатів з малюнками, спеціально призначеними для підготовки стінгазет. У редакційній інструкції з застосування таких малюнків зазначено, що їх «…треба вирізувати з цього аркуша й наклеювати на стінні газети, "Бойові листки", сатиричні додатки до стінних газет. В тексти під карикатурами вписуйте прізвища конкретних винуватців… неподобства,

людей, що стоять на заваді в успішному проведенні сільгоспробіт, порушують Статут сільгоспартілі» [463].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. міськкомами, райкомами КП(б)У, редакціями міських і районних газет складалися списки стінних і багатотиражних газет (окремо «робітничих», військових, виробничих цехових, залізничних, колгоспних, установ, хат-читалень тощо) по районах і надсилалися до відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У (такі списки збереглися у ЦДАГО). Найчастіше це були статистичні дані, іноді, окрім кількості газет, надавався перелік назв. Наприклад, список стінгазет Артемівської округи, до якої входили Горлівський, Гришинський, Єнакіївський, Залізнянський, Костянтинівський, Лисичанський, Олександрівський, Петрівський райони (всього 15), містить розлогу інформацію щодо назв стіннівок, періодичності виходу, кількості екземплярів і робкорів, які беруть участь у цій роботі [27, арк. 16–18].

Найбільше стінних газет випускалося на заводах, шахтах і копальнях. Наприклад: на Горлівських копальнях № 5 і № 8 виходили стіннівки «Шахтёрское око», «Луч правды», «Юный коммунар»; на Гришинських шахтах № 1 і № 8 – «Юношеская мысль», «Юный комсомол», «Ленинец»; при Лисичанському заводі «Донсода» – «Голос содовца», «Вперёд», «Знамя ленинца»; при Петрівському робклубі – «Голос Ленина», «Красный клич», «Стрелка»; на залізничній станції Горлівка – «Транспорт», на станції Гришино – «Транспортник» та «Молодой транспортник»; на Залізнянському заводі імені Калініна – «Маяк молодёжи»; при Костянтинівському райсельбудинку – «Красный пахарь»; при Гришинському радгоспі «Горняк» – «Юный рабочий» тощо. Деякі стіннівки не мали назви [27, арк. 16–18].

Крім «загальних» стіннівок, що виходили на промислових підприємствах і будівництвах, у колгоспах і радгоспах, військових частинах, наукових установах, театрах, залізничних станціях, ліспромгоспах тощо, випускалися цехові, бригадні, факультетські тощо; подекуди такі газети виготовлялися щоденно, як, наприклад, «Вагранка» – цехова стіннівка, що виходила на

Харківському заводі «Серп і молот». Про цей різновид стінних газет на своїх сторінках пише «Тяговик» (Київ, 1929): «Сам факт, що в цеху є стінгазета, каже за політичне й культурне піднесення робітничої маси цього цеху. Редколегія газети "Тяговик", вітаючи гарний почин … допоможе в керівництві й прикладе всіх зусиль, щоб стінгазету в цеху закріпити» [387, с. 4].

На шахтах існували бригадні, т. зв. «підземні стінгазети», на кшталт таких: «На штурм», «За уголь», «За механизацию», «Врубовка», «Непрерывный вруб». На нараді редакторів підземних газет Кадієвського району спільно з редакцією газети «Пролетар», що відбулася у червні 1931 р., обговорювалося питання про перший досвід і перші результати роботи редакцій цих стіннівок. Відзначено, що шахтні бригадні стінні газети успішно ведуть боротьбу з симулянтами, прогульниками і ледарями і, як результат – прогулів поменшало, дисципліна покращилася і, відповідно, покращилися показники праці. Нарада завершилася висновками про необхідність виходу підземних газет у кожній зміні, збільшення їх кількості і покращення якості організації робкорівських бригад [21, арк. 166–170].

Через те, що вважалося, ніби стінгазети сприяють покращенню роботи підприємств, цехів, колгоспів, ВНЗ тощо, на їхніх сторінках розгорталася кампанія проти прогулів, пияцтва, інших вад і недоліків, містилися огляди культмасової роботи тощо. Іноді редактори стіннівок вдавалися до незвичайних заходів задля урізноманітнення роботи. Так, одна із запорізьких газет влаштувала виставку бракованих речей і підготувала огляд «Музей браку» [20, арк. 133].

Про успіхи стінгазет у справі перевиховання прогульників, п’яниць і «відстаючих» писали навіть центральні газети. Так, «Коммунист» у № 99 за 1925 р. у рубриці «Газета на стене» надрукувала розповідь про сім’ю Соболєвих – нещасну дружину і чоловіка-п’яницю. Жінка перебрала усі можливі засоби впливу – зверталася до керівництва заводу, у жінвідділ, але марно. І тут вночі вона згадала про стінгазету, «взяла олівець і почала писати: допоможіть, дорогий товаришу редактор». Напевно, це спрацювало, чоловік прийшов

додому тверезий, віддав «получку». А Соболєва усім розповідала: «завком не допоміг, жінвідділ не допоміг, а стінгазета допомогла!» [615]. Додамо, що подібних матеріалів у тогочасних газетах можна знайти чимало.

Газета «Коммунист» у № 205 за 1924 р. у рубриці «По столбцам стенгазет» помістила матеріал про стіннівку харківського електромеханічного заводу «Красный ток». Серед недоліків газети відзначено дрібний шрифт і нерозбірливість тексту, а велика за обсягом, малозрозуміла передова стаття не викликає бажання дочитати її до кінця. Зазначається, що писати треба маленькі статті, засновані на конкретних фактах, що мають місце на даному підприємстві, але головне – «писати розбірливо, так, щоб газету міг прочитати навіть лікнепник». Далі йдеться про позитивні моменти у роботі газети, пов'язані зі змістом решти дописів щодо виробничих і побутових питань: «Немиті рушники і зниклі чашки відійшли далеко, їх замінили проблеми продуктивності праці, зменшення видатків, безгосподарність» [400]. Про увагу до стіннівок з боку центральних газет свідчить і надрукований у «Пролетарській правді» (№ 29 за 1930 р.) критичний матеріал про стінгазету київської штампувальної фабрики Металотресту, яка, за словами автора допису «пасе задніх у виробничому житті підприємства», не висвітлює «великі завдання, які розв'язує робітнича кляса, як… боротьба з втратами, виконання промфінплану…» [299, с. 3]. Автор допису вважає, що до такого сумного стану призвело ігнорування газети з боку партосередку та завкому і закликає відповідальних осіб не доводити стіннівку до повного занепаду.

З розвитком стіннівок, вони вже не обмежувалися висвітленням окремих фактів з життя певного підприємства чи установи. Поволі ці газети починали вміщувати матеріали ширшого змісту: раціоналізація та покращення виробництва, індустріалізація, державна позика тощо. Наприкінці 1920-х рр. кількість стіннівок досягла такої кількості, що майже не піддавалася обліку. У 1928 р. під час підготовки Всеукраїнської робсількорівської наради, була спроба їх порахувати, проте вона виявилася невдалою: «Досі не можна встановити точного числа стінгазет на Україні, бо загального, повного обліку

не вдалося зробити» [20, арк. 132]. І нині порахувати кількість цих газет, облікувати їх, скласти бібліографію практично неможливо.

18 січня 1931 р. вийшла чергова постанова ЦК ВКП(б), де наголошується на необхідності розгортання мережі стінгазет у всіх колгоспах, радгоспах, МТС, у кожному населеному пункті за умови «обов'язкового забезпечення партійного керівництва ними» [426, с. 173]. Машинно-тракторні станції масово розпочали свою роботу у 1929 р. після оприлюднення постанови Ради праці та оборони СРСР «Про організацію МТС» (5 червня 1929). На кінець літа 1929 р. в УСРР діяли 35 державних, кооперативних і колгоспних МТС. Для широкого розголосу настанови про необхідність і важливість діяльності МТС ЦК ВКП(б) 16 жовтня 1930 р. прийняв спеціальну постанову «Про висвітлення роботи машинотракторних станцій» [63, с. 302], у якій перед центральною і місцевою пресою чітко поставлене завдання широко висвітлювати роботу МТС, залучаючи до цієї справи маси низових працівників МТС та колгоспний актив, а редакціям газет «Правда», «Известия», Комсомольская правда», «Социалистическое земледелие» регулярно, раз на декаду, розміщувати матеріали про роботу Тракторoцентру та МТС. З розвитком МТС підвищувалася культура землеробства; керівництво держави розглядало МТС як найраціональнішу на той час форму технічного переоснащення сільського господарства і визначало провідну роль МТС у соціально-економічному розвитку села.

У січні 1933 р після пленуму ЦК ВКП(б) при МТС започатковано політвідділи, задача яких – партійний контроль в усіх галузях роботи колгоспів, радгоспів, МТС, у тому числі, і випуску газет. За даними В. І. Марочка – доктора історичних наук, дослідника аграрних відносин в Україні, у 1932 р. діяло 592 МТС [389, с. 565]. Можна припустити, що кількість стінних газет дорівнювала або перевищувала кількість МТС, адже стіннівки випускалися і в окремих бригадах.

Стіннівки не втрачали своєї популярності і надалі. Для їх підтримки у радянські часи випускалися серії плакатів «На допомогу стінгазетам».

Здебільшого – це карикатури, що готувалися групою художників-сатириків, які співпрацювали з ілюстрованим сатирично-гумористичним журналом «Перець» . І, хоча, малюнки досить «гострі», існували певні обмеження щодо тем, про які можна жартувати. Серії таких плакатів випускалися для робкорів і сількорів, котрі використовували їх «на місцях» при підготовці стінгазет [203, с. 25].

У радянські часи стінні газети відігравали роль знаряддя пропаганди ідей КПРС, «виховання трудящих у дусі комунізму», «високих моральних якостей радянської людини» на прикладах з повсякденного життя свого підприємства, радгоспу, колгоспу [396]. У 1970-ті роки стінгазети набули такої популярності, що їх кількість сягала майже 2 млн. включно з оперативними додатками до них – «бойовими», «сатиричними» листками, «блискавками» тощо. Велика радянська енциклопедія зазначає, що у процесі виготовлення стінних газет у цей період задіяні десятки мільйонів людей як автори чи учасники робсількорівських рейдів [640, с. 483].

Поступово випуск стінгазет з примусово-обов’язкового «громадського навантаження» перетворюється на роботу за власним бажанням, і таке відношення зберігається у наступні, пострадянські десятиліття. Найбільше у ці роки традиція виготовлення стінгазет збереглася у навчальних закладах – ВНЗ, коледжах, школах, а також у військових частинах. Для стінних газет пострадянського часу характерними є свобода творчості, позитивна зовнішня трансформація завдяки використанню сучасних технічних засобів. Стінні газети як «вид масової самодіяльності» вузького колективного середовища проіснували кілька десятиліть (понад 90 років), а в студентських колективах існують і досі. Більшість їх трансформувалися у багатотиражні газети і – далі – у корпоративні друковані видання, котрі на сучасному етапі активно розвиваються.

4.2. Місце і роль багатотиражних газет у системі радянської преси

1920-ті роки є періодом становлення радянської багатотиражної преси як специфічного виду газетної періодики, якій надавалися функції пропагандиста, організатора і агітатора. З самого початку підтримувана компартією, багатотиражна преса отримала найсприятливіші умови для свого розвитку і, будучи об'єктом особливої уваги з боку РКП(б)-ВКП(б), жорстко нею контролювалася.

Багатотиражна преса виникла як окремий вид партійно-радянської преси не одразу. Спочатку увагу було звернено на місцевий періодичний друк: у 1920–1922 рр. компартія націлилася на формування ідейних засад періодичних видань та місцевих газет в цілому. Один за одним з'являлися документи щодо засад їх діяльності: «Щодо програми місцевої газети» – циркуляр ЦК РКП(б) від 4 квітня 1921 р., «Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу» – лист ЦК РКП(б) від 8 листопада 1921 р., «Про посилення місцевої періодичної преси» – резолюція наради секретарів обкомів, облбюро і губкомів РКП(б) (27–29 грудня 1921 р.), «Про друк і пропаганду» – із резолюції XI з'їзду РКП(б). 27 березня – 2 квітня 1922 р., «Щодо плану місцевих газет» – лист ЦК РКП(б) від 7 липня 1922 р., «Про періодичну пресу» – циркуляр ЦК РКП(б) від 20 листопада 1922 р. [39; 40; 41; 43; 44; 45].

Питання, пов'язані з місцевою пресою, регулярно розглядалися на партійних з'їздах, а курс на розвиток багатотиражних газет задано на XII з'їзді РКП(б), який відбувся у квітні 1923 р. Спочатку йшлося лише про фабрично-заводську пресу: «Як на нове явище в сфері партійно-радянського друку, поряд з робітничими кореспондентами, необхідно вказати на фабрично-заводські газети, котрі у центрі починають відігравати помітну роль. Газети ці є продуктом творчості передових пролетарів» [427, с. 271]. З цього року особлива увага влади почала концентруватися на формуванні іміджу та функцій більшовицької багатотиражної газети як радянського феномена. Запроваджуючи багатотиражну пресу у повсякденне життя, проголошуючи її своїм знаряддям, компартійне

керівництво почало з організованого формування свідомості широких мас робочих та селян як основної рушійної сили у побудові соціалістичної держави, при цьому ідеологічний вплив розповсюджувався на найширші верстви населення, аж до окремо взятого працівника: «Пролетарська фабрично-заводська преса виховує десятки тисяч робітників і селян. Трудящі стають активними помічниками й учасниками своєї преси. З кіл активних читачів виростають ті, що творять нашу газету – робсількори» [575].

Трактування багатотиражної преси як засобу пропаганди та агітації міститься у численних документах 1920-х років, зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) «З питань пропаганди, друку і агітації» (17–25 квітня 1923 р.) [46]. Про розвиток фабрично-заводських газет як преси, широко орієнтованої на виховання свідомості мас, свідчать і матеріали наступного, XIII з'їзду компартії, що проходив у Москві з 23 по 31 травня 1924 р. У цих матеріалах, зокрема, зазначено: «Фабрично-заводські газети відіграють вже велику роль у сфері покращення виробництва, правильної його постановки і будівництва нового побуту, у боротьбі з неписьменністю і релігійними забобонами» [50].

У резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про пресу» від 31 травня 1924 р. наголошується, що преса є знаряддям виховання і організації трудящих мас, тому необхідно усіляко посилювати зв'язок преси з масами, покращуючи при цьому якість публікацій і збільшуючи наклади газет. Серед основних завдань – масове залучення робітників і червоноармійців до читання преси, охоплення всіх партійців підпискою: «жодного партійця, який не є передплатником і читачем партійної газети; жодного робітника, робітниці і червоноармійця, який не читає газети; 2 млн газет у село – не менше однієї газети на 10 селянських дворів» [361, с. 40]. У цьому ж документі підкреслюється, що періодична преса якнайбільше уваги має приділяти питанням політики і господарства, міжнародного становища СРСР, кооперації і торгівлі, а також справам науки, техніки, літератури, промисловості і сільського господарства, пов'язуючи їх з питаннями фабрично-заводського побуту і виробництва за прикладом газети «Гудок» – органа Міністерства шляхів сполучення і ЦК профспілки робітників залізничного

транспорту, що видавалася у Москві з 1917 р. Зазначається, що преса має задовольняти потреби читачів в «загальноосвітній галузі», а також у своїх публікаціях приділяти увагу питанням науки, техніки, літератури; підкреслюється, що мова преси має бути популярною, дохідливою, яскравою і при цьому газетні матеріали повинні бути ґрунтовними і серйозними за своїм змістом. Також відзначається роль стінних і фабрично-заводських газет у покращенні виробничих справ, налагодженні побуту, боротьбі з неписьменністю і релігією [361, с. 40].

У резолюції окремо виписаний пункт щодо необхідності переходу преси республік на національні мови (відповідно до ленінських настанов в галузі національної політики), підвищення накладів таких газет, необхідності їх здешевлення, спрямування коштів на максимальне просування газет і книжок у маси через розвиток низової книготоргівельної мережі, про підтримку комсомольських, фабрично-заводських, селянських гуртків «друзів книги і газети» у справі розповсюдження творів друку. У резолюції зафіксовано зростання загального тиражу періодичних видань за рік від 2-х до 3-х млн. примірників, зміцнення матеріального стану, якісне покращення і посилення зв’язків з масами через робітничих, селянських, військових та ін. кореспондентів, посилення партійного керівництва національною пресою і укріплення редакцій «політично витриманими партпрацівниками-журналістами» [361, с. 43]. Щодо фінансування, то пріоритетом для надання спеціальної державної фінансової допомоги визначено видання національної, селянської і червоноармійської преси, а також масової літератури для селян і творів Леніна. XIII з’їзд відзначив подальше зростання друку – загальний наклад газет по всій країні досягнув 3 млн. примірників; на початок 1925 р. загальний разовий тираж преси в СРСР складав вже 7,5 млн. примірників [361, с. 43]. У радянські часи вважалося, що заходи, розроблені XI–XIII з’їздами РКП(б), сприяли виходу преси з кризи, створенню широкої мережі газет.

На IX з’їзді КП(б)У, що відбувся 6–9 грудня 1925 р. у Харкові, зазначалося, що за майже рік, що минув від XIII з’їзду РКП(б), відбулося кількісне і якісне

зростання преси, особливо на селі, адже саме селянські газети – «знаряддя проведення політики партії на селі», відзначено успіхи у справі українізації преси. У резолюції знов звучить заклик «щоб в усіх округах виходила масова дешева газета 2 рази на тиждень» [361, с. 412–413]. Вивчаючи ці документи важко не помітити, що з'їзди КП(б)У калькували з'їзди РКП(б) як у порядку денному, так і в своїх постановах і резолюціях.

Серед партійних документів, якими підкріплювався процес становлення радянської багатотиражної преси – постанова Оргбюро ЦК РКП(б) «Про форми зв'язку газет з робітничими і селянськими читачами» від 1 грудня 1924 р. [51], постанова ЦК РКП(б) «Найголовніші чергові завдання партії в галузі преси» від 6 лютого 1924 р. [48], постанова ЦК РКП(б) «Про посилення партійного керівництва друком і роботою видавництв» від 22 лютого 1924 р. [52], постанова ЦК ВКП(б) «Про покращення парткерівництва пресою» від 3 жовтня 1927 р. [57] тощо.

Характерною ознакою першої половини 1920-х рр. можна вважати існування таких різновидів багатотиражної преси як:

– **кооперативні газети, бюлетені і листки,** такі, як: «Рабочий кооператор» (Миколаїв, 1921), «Военный кооператор» (Полтава, 1923), «Голос продработника» і «Рабочий кооператор», «Спілка» (Київ, 1923), «Торгово-промышленный бюлетень» (Київ, 1923), «Харьковский потребитель» (Харків, 1923);

– газети товариств і комісій **ліквідації неписьменності,** зокрема, такі: «Красная грамота» (Київ, 1922), «Геть неписьменність!» (Одеса, 1924), «Долой неграмотность!» (Миколаїв, 1925);

– **комітетів допомоги голодуючим:** «На борьбу с голодом!» (Херсон, 1921), «На голод!» (Бердичів, Богуслав, Коростень, Кролевець, Сквира, Сосниця, Умань, всі – 1921) тощо;

– **профспілкових газет:** «Днепровский водник» (Київ, 1922), «На борьбу с анархией» (Катеринослав, 1921), «Моряк» (Одеса, 1921–1925, почала виходити 1917), «Организованный рабочий» (Катеринослав, 1922),

«Профессиональная жизнь» (Одеса, 1921), «Пролетарий Черниговщины» (Чернігів, 1921), «Свободный труд» (Херсон, 1921), «Южный гудок» (Харків, 1923), «Эхо гудка» (Київ, 1922) тощо.

– **газети будинків санітарної просвіти, окружних відділів охорони здоров'я,** що з'явилися у зв'язку із поширенням туберкульозу і виходили як окремі видання або як додатки до «великих» газет: «На боротьбу з сухотами» (Житомир, 1925), «На боротьбу з туберкульозом» (Полтава, 1925), «На борьбу со скарлатиной» (Кременчук, 1925), «Противотуберкулёзный трёхдневник» (Херсон, 1923).

– різноманітні **бюлетені**, випущені до днів робітників різних професій, виборів бюро осередків ЛКСМУ, до конференцій робітників різних галузей виробництва й освіти, бюлетені профспілок, військових частин і товарних бірж, бюлетені-огляди виробничих нарад, екстрені випуски: Бюллетень Верхне-Днепровского Линейного Отдела ЮОПС. (Київ, 1921), Бюллетень Единого Рабоче-крестьянского Потребительского Общества (КЕПО), Київ, 1920, Бюлетень до перевиборів бюро осередку ЛКСМУ друкарні ДВУ–ВУАН [Київ, 1929] тощо. Бюлетені продовжували свій вихід і в другій половині 1920-х років.

– численні **одноденні газети,** що виходили як відгук на злободенні питання або підготовлені до свят. Наприклад: «Аэрохим» – до дня повітряного флоту та товариства авіації, повітроплавства і хімії (Харків, 1925), «Белоцерковский печатник голодающему» (Біла Церква, 1921), «В Червону Армію!» (Нова Ушиця, 1922), «Долой взятку!» (Одеса, 1922), «Конный артилерист» (Київ, 1923), «Кооперация – голодающим» (Київ, 1921), «Красный новобранец» (Житомир, 1921), «Красный путь» (Бердичев, 1921), «Межрабпом» (Международная рабочая помощь, Київ, 1925), «На варті» (Київ, 1925), «На зов Поволжья» (Чернігів, 1921), «На помошь Японии» (Полтава, 1923), «На помощь беспризорному» (Харьков, 1924), «Первое мая» (Катеринослав, 1922), «Призывник» (Одеса, 1925), «Приютите!» (Харьков, 1923), «Село і місто» (Олександрія, 1925), «Студент Жовтня» (Одеса, 1925), «Шевченківський день» (Копальні, 1921), «Шостий Жовтень» (Чернігів, 1923) тощо.

За підрахунками щодо кількісних показників, що спираються на дані каталогу НБУВ «Газети Радянської України 1921–1925 рр.» (Київ, 1981), у 1921–1925 рр. вийшло 75 одноденних газет [181], у 1926–1929 рр. – 183 [182].

– **разові газети**, характерні для другої половини 1920-х рр.: «Заощаджена копійка» (Харків, 1929), «На штурм некультурності» (Суми, 1928), «Наша відповідь Чемберлену» (Полтава, 1927), «Чапаєвець» (Полтава, 1927), «Чекист на страже» (Бирзула, 1927), «Цвях» (Київ, 1929) тощо.

Отже, тогочасні назви багатотиражних газет чітко відповідали принципу зрозумілості змісту видання та його адресності, тісного зв'язку з подіями суспільно-політичного і культурного життя країни.

Люди, які працювали на підприємствах і в установах, навчалися у ВНЗ, обов'язково повинні були читати не тільки центральні газети типу «Правди», але й «своє» видання. Багатотиражні газети об'єднував курс на обов'язковість висвітлення визначеної тематики у публікаціях: трудові успіхи і досягнення країни і республіки, окремого підприємства, установи. Основне призначення – вплинути на мотивацію до праці, створити у колективі настрій трудового поривання, ентузіазму, почуття єдності. «Заводська газета має виходити щотижнево і регулярно» – пише у 1929 р. «Киевский пролетарий» [464]. А газета «Комуніст» у 1929 р. у статті, присвяченій заводським газетам, відзначала: «Насиченість політичним змістом та справжньою масовістю в роботі – ось шлях для розв'язання поставлених перед заводською пресою завдань щодо поголовного втягнення робітничої кляси до соціалістичного будівництва. Місцеві партійні організації мусять забезпечити розвиток газет саме цим шляхом» [266].

Редколегії багатотиражок зобов'язували відійти від невиразного представлення інформації, дбати про відповідне художнє оформлення газет, ілюстративну частину, «засоби зорового впливу». Відповідальні за випуск газет намагалися зробити їх наочними для сприйняття інформації, цікавими для тих, хто буде читати, з обов'язковим урахуванням соціального походження читача. Для цього пропонувалося використовувати яскраві заголовки, котрі обов'язково

мали відповідати змісту, друкувати фейлетони, дотепні карикатури тощо. І вже 1929 р. «Киевский пролетарий» констатує факт, що «полотнища сторінок мають не нудний, відомчий вигляд, а рясніють малюнками, карикатурами, кричать вдалими заголовками» [464]. Задля покращення і змісту, і форми багатотиражних газет пропонується, щоб до їх редколегій входили «кадри худкорів з товаришів свого підприємства, установи чи ВИШу» [105].

Слід зазначити, що працювати видавництвам у ті часи доводилося у вкрай складних умовах: друкарням насилу вдавалося налагодити безперебійний випуск газет, адже гостро відчувалася нестача паперу і доводилося використовувати обгортковий і навіть друкувати тексти на зворотному боці етикеток; дошкуляли й інші проблеми – стерті шрифти, неякісні фарби. На початку 1920-х років розгорнулася кампанія щодо раціонального використання паперу, адже можливості фабрик, що його випускали, у той час були обмеженими. Задля економії паперу прийняте офіційне рішення про значне скорочення відомчих видань, що мали вузьке призначення. Питання забезпечення України папером для видання газет з різним ступенем гостроти поставало регулярно, паперовий дефіцит відчувався з перших років радянської влади, час від часу виникав у 1920, 1930, 1950-х роках.

Перша відчутна криза сталася на початку 1920-х рр., у 1922 р. запаси паперу склали цифру у 25 разів меншу, ніж у 1914 р. [285, с. 58–59]. Цим спричинене різке скорочення газетної мережі, загальне зменшення накладів. Радянська влада вживала різні заходи задля усунення кризи, хоча декретами і указами економічні питання навряд чи можливо було вирішити.

Нестача паперу відчувалася і в 1950-ті роки, тому 25 листопада 1956 р. вийшла чергова Постанова ЦК КПРС, в якій йшлося про зменшення витрат на пресу. Згідно з цією Постановою, що має назву «Про ліквідацію збитковості газет і журналів», витрати на видання багатотиражних газет мали покриватися прибутками від продажу газет вроздріб і передплати, а також за рахунок профспілки та загальнозаводських витрат [300, с. 214]. Необхідність введення цих заходів спричинена тим, що довгий час до того дешевизна періодики

підтримувалася штучно, роздрібна торгівля йшла мляво, у системі розповсюдження преси переважала передплата, часто нав'язана «зверху».

На тлі глибокої економічної кризи, загострення конфлікту більшовицької влади з селянством, наприкінці березня 1921 р. оголошено про початок нової економічної політики (неп). Заходи для відновлення ринкових відносин більшовики почали вживати задля подолання руїни, злиднів, зупинення занепаду економіки. Про початок непу оголошено на Х з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Завдання пропаганди нового партійного курсу, тлумачення його основних положень покладено на пресу. Проте, слабкість матеріально-технічної бази, низький кадровий рівень відчутно впливали на якість цієї роботи. Задля покращення становища вирішено посилити партійне керівництво пресою, запровадити постійний і всебічний вплив на роботу редакцій. Внаслідок такого рішення всіх редакторів газет включили до відповідних партійних комітетів, створили підвідділи і відділи друку, котрі здійснювали керівництво і контроль над усіма періодичними виданнями. Газети почали завзято висвітлювати теми економіки, виробництва, торгівлі, плану електрифікації країни тощо.

Нова економічна політика, попри всі переваги економічного характеру, зокрема, й у справі видання газет, викликала у влади побоювання впливу «дрібнобуржуазної ідеології» на всі види пресових видань, що зафіксовано, зокрема, у резолюції Всеукраїнської наради працівників друку «Про завдання радянської партійної преси» від 23 січня 1924 р: «Нарада працівників друку зібралася у той момент, коли приватнокапіталістичні відносини загрожують захопити ідеологічний вплив над широкими масами. У цих умовах необхідно… зосередити всю силу комуністичної агітації у пресі. Це можливо лише за умови цілковитого підпорядкування друку Комуністичній партії і недопущення приватних … періодичних видань» [53, с. 210].

XI з'їзд РКП(б), що відбувся у березні-квітні 1922 р. підбив підсумки першого року провадження непу. Серед резолюцій з'їзду – «Про друк і пропаганду», якою вкотре підкреслюється необхідність посилення агітаційно-пропагандистської роботи і боротьби з «буржуазними явищами», а також, що

важливіше – зміцнити матеріальну базу преси: за рішенням з'їзду ряду газет надано допомогу у вигляді державної дотації [43]. Рішеннями XI з'їзду накреслено політичні завдання перед радянською пресою в умовах непу, а вже на XII-му з'їзді РКП(б) у 1923 р. відзначено загальне покращення у справах друку. Саме XII-й з'їзд поставив перед пресою завдання чіткої диференціації періодики за типами: «Для кожного основного прошарку читача необхідно створити особливий тип газети» [426, с. 92]. Йшлося також і про новий на той час вид масового друку – багатотиражні газети, їх подальший розвиток і покращення керівництва їх роботою. Власне, саме у цей період осмислено значні можливості багатотиражних газет адресного призначення.

Умови непу диктували свої правила і вимоги, пов'язані з економічною доцільністю: скасовувався урядовий контроль над внутрішньою торгівлею, колишні власники знову отримали в оренду свої невеликі виробництва; на селі нова економічна політика мала підштовхнути селянство до підвищення виробництва продуктів. У цих умовах існування багатьох періодичних видань опинилося під загрозою, чимало з них припинили вихід, продовжувалося скорочення чисельності газет, особливо, і здебільшого тих, що мали невеликий наклад. У листопаді 1921 р. Радою народних комісарів прийнято декрет «Про введення платності газет», що зобов'язував рішуче скоротити витрати на їх видання. З січня 1922 р. на всі газети встановлено ціни (не менше 10 копійок за один примірник) і вони стали продаватися у роздріб або розповсюджуватись за підпискою, безкоштовне розповсюдження заборонено. У 1929 р. заводські газети читачі також отримували за передплатою, яка становила від однієї до трьох копійок за номер. У газеті «Комуніст» (1929. – № 184) зазначалося, що станом на серпень 1929 р. в Україні існувало 90 «суто робітничих газет» (заводських, шахтних, транспортних), їх загальний разовий тираж досягав 200 тис. примірників. Таким чином, пишеться далі у статті, заводські газети мали 200 тис. передплатників, що є покажчиком «твердого кадра регулярних читачів, на яких газета базується у своїй роботі» [266].

У 1928–1929 рр. з тієї ж причини знов переглядалися плани щодо випуску газет і журналів у напрямку скорочення, проводилися засідання партійних і комсомольських органів різних рівнів, де обговорювалися питання постачання паперу; витяги з протоколів засідань надсилалися до ЦК КП(б)У. Цими протоколами доводилося до відома, що скорочення асигнувань погіршує стан газет, тому необхідно налагодити його безперебійне постачання тощо. Завідувач агітпроппресвідділу ЦК КП(б)У А. Хвиля (справж. Олінтер – партійний і державний діяч УРСС – репресований, страчений і реабілітований 1956 р.) у листі до секретаріату ЦК КП(б)У пропонує своє бачення покращення ситуації, що склалася: «Справа з періодичними виданнями на Україні… потребує скорочення деяких видань та українізації. Необхідно вирішити справу відносно видавання офіційних бюлетенів партійних, радянських установ таким чином, щоб обсяг цих бюлетенів був доведений до мінімуму. Бюлетені всіх наркоматів ВУРП та ВУК'ів профспілок скоротити до одного аркуша, на місяць закрити всі торгові бюлетені, залишити один бюлетень НК Торг'у розміром 1 друкований аркуш на місяць» [20, арк. 111].

Поряд із заводськими багатотиражками, що були «рупором» компартії, на початку 1920-х рр. завдяки новій економічній політиці існували численні кооперативні і комерційні видання. Такі газети сповіщали про розвиток народного господарства, кооперативного будівництва, іноді вони торкалися і політичних тем. Зі згортанням нової економічної політики, країна поступово поверталася до командно-адміністративних методів управління економікою, про що свідчить ряд партійних рішень, прийнятих впродовж 1925–1929 рр. Паралельно з наступом на неп і «непманів» у сфері економіки, відбувалося згортання послаблень у всіх інших сферах життя. А в 1924 р., підводячи підсумки доцільності введення непу, зазначалося, що нова економічна політика «розв'язала» зростання продуктивних сил, виправдала себе як необхідний етап на шляху довготривалого переходу від капіталізму до соціалізму [49].

Наприкінці 1920-х років з проголошенням курсу на індустріалізацію і розгортанням у зв'язку з цим будівництва нових промислових підприємств,

електростанцій, шахт і копалень, активний розвиток отримали газети новобудов першої п'ятирічки (1928–1932 рр.), такі, як, «Днепрострой» (Запоріжжя). Дніпрогес (Дніпрельстан) – один з наймасштабніших тогочасних проектів; будівництво електростанції розпочато навесні 1927 р., а на проектну потужність виведено у роки другої п'ятирічки. Це був показовий об'єкт радянської індустріалізації. У період будівництва Дніпрогесу друкувалося багато матеріалів про величезний економічний ефект цього проекту, на його втілення у життя були витрачені величезні кошти. Про Запорізьку гідроелектростанцію невтомно писали газети усіх рівнів – від центральних до стінних, про неї складали вірші, писали музичні твори і картини, цей феномен радянської індустріалізації вивчали науковці. Ухвалою Президії Всеукраїнської академії наук у 1930 р. на Дніпрельстан відряджено наукову експедицію для проведення наукових досліджень щодо підтоплених селищ на шляху будівництва електростанції та для фотозйомки.

У 1932 р. на Дніпрельстані перебувала бригада Асоціації пролетарських музикантів України (АПМУ), про що збереглися спогади композитора-учасника АПМУ В. Борисова. Під враженням від побаченого він створив монументальне масове дійство для симфонічного оркестру, хору і читців «На варті Дніпрельстанів»; цьому масштабному будівництву присвячено сюїту «На Дніпробуді» Ю. Мейтуса, «Марш до пуску Дніпрельстану» А. Лазаренка і А. Штогаренка [146, с. 63] тощо. В образотворчому мистецтві спорудження ГЕС увічнено у картинах Д. Власюка «Дніпрельстан» (1932), І. Бродського «Дніпробуд» (1932), М. Глущенка «Дніпробуд» (1933), К. Трохименка «Кадри Дніпробуду» (1937), у серії картин О. Шовкуненка під загальною назвою «Дніпробуд» (1931) [506] тощо.

Як заохочення до покращення роботи редакцій багатотиражних газет влаштовувалися різноманітні заходи. У цьому можна пересвідчитись, читаючи, наприклад, публікації постійної рубрики «Трибуна робселькора» у «Пролетарській правді». Так, дізнаємося, що наприкінці 1929 – на початку 1930 р. у Києві тривала перша загальноміська виставка багатотиражних газет,

кращі з яких, за оцінками журі, премійовано, а про їх досвід роботи завдяки висвітленню у центральних газетах, стало відомо широкому загалу читачів. Допис «Кого й за що преміювали» інформує, що першу премію одержала газета «Червонопрапорник», яка «яскравою діаграмою змалювала свої досягнення: невпинне зростання робкорів, що сягає … 500 чоловік, зростання цехових газет до 12…, якісне покращення газети, нові методи роботи (робкорівські бригади, виїзди на село, наскоки на цехи)…» [654]. Аналізуючи досягнення інших представлених на виставці багатотиражок, окремо відзначено «Ленінську кузню» як найбільш українізовану: «три чверті газети заповнюється оригінальним українським матеріалом» [654]. Похвальних слів удостоїлися «піонерки багатотиражок» – «Мартен» – газета заводу «Більшовик» та «Антиникотин» – газета тютюнової фабрики. За результатами виставки премійовано також багатотиражку «Кооперативна ланка» (газета Київського центрального робітничого кооперативу – ЦРК) за шефство над винахідниками Спілки робітничих кооперативів (Соробкоопу) і допомогу їм у впровадженні своїх винаходів і пропозицій, а також за своєчасне висвітлення усіх загальнополітичних кампаній, таких як партійна чистка, соцзмагання тощо. Відзначено також газети «Рубанок», «Радянський Водомір» (газета Київського заводу точних приладів ім. Петровського) за «розгортання самокритики, висвітлення виробничих нарад, розгортання соцзмагання» [654].

У цей час широко практикувалася робота виїзних редакцій «великих» газет на об’єктах народного господарства, зокрема, на ударних будовах, у селах. Ця форма масової роботи широко використовувалася протягом всього періоду існування радянської журналістики; випускалися спеціальні газети, бойові листки, плакати. У січні 1929 р. створено першу виїзну редакцію «Правди» і працювала вона на Харківщині. У 1930 році з’явилися виїзні редакції на колесах, облаштовані у спеціально обладнаних вагонах, що дозволяло охопити найвіддаленіші регіони країни. У роки перших п’ятирічок виїзні редакції відряджалися на великі промислові будови, такі, як Дніпробуд та у сільськогосподарські райони. Редакції таких газет призначалися окружними

комітетами компартії, адже мали відігравати важливу агітаційну роль у процесі індустріалізації і колективізації. Особливого розмаху робота виїзних редакцій набула у 1930-ті роки. Так, газета «Пролетарська правда» (заснована 1921 р.) – орган Київського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів лише у 1930-х роках мала понад 160 додатків, котрі є багатотиражними газетами, адже їх матеріали готувалися на місцях виїзними редакціями; частина цих газет має свою нумерацію, частина – лише дату виходу. Так, впродовж 1930–1935 рр. друкувалися спеціальні випуски виїзної редакції газети на підприємствах і в установах Києва та області: «Пролетарська правда та Трибуна січнівця», «Пролетарська правда та Індустріяльний взуттьовик», «"Пролетарська правда/Каленый утюг», «Пролетарська правда та Цвях», «Пролетарська правда та Ленінська кузня», «"Пролетарська правда" на заводі "Більшовик"», «"Пролетарська правда" на водоканалі», «"Пролетарська правда" в селі Княжичах» (у № 1 від 4 грудня 1930 р. є оголошення, що редакція «Пролетарської правди» має систематично видавати раз на 10 днів кущову газету, яка обслуговуватиме три села – Бровари, Княжичі та Требухів).

З матеріалів «Пролетарської правди» за 16 грудня 1930 р. про роботу виїзних редакцій, стає відомо, що направлена вона, переважно, на «штурм проривів» – боротьбу з прогулами, браком, недбалим використанням устаткування, простоями, за «організацію бригад якості та виставок ганьби» тощо. Від імені виїзної редакції друкувалися гасла штибу: «потрібен негайний рішучий і справжній більшовицький штурм, потроєна чітка робота кожного окремого робітника, комуніста, комсомольця, службовця, ІТР’івця та всіх заводських організацій для боротьби з найменшими проявами усякого опортунізму й примиренством до них, для забезпечення більшовицького готування до вступу в 3-й вирішальний рік п’ятирічки… Ширше соціалістичний наступ!». Критика на адресу роботи заводських газет і виїзних редакцій стосувалася загальної непрофесійності, неграмотності робкорів, недостатнього зв’язку газет з робітниками, неактуальності статей (не висвітлюються нагальні

питання, що турбують колектив), недостатнє охоплення мас робітників, хоча саме масовість є неодмінною умовою існування багатотиражок тощо.

Виїзні редакції київського, слов'янського, чернігівського «Більшовика» також видавали газети, серед них: «"Більшовик" на будівництві шкіл», «"Більшовик" на арматурно-изоляторном заводе», «"Більшовик" на "Коксохиммонтаже"», «"Більшовик" на будівництві Дніпроводопроводу»; працювали виїзні редакції газет «Більшовик Полісся», «Більшовик Полтавщини», «Більшовицька зміна», «Дзержинець», «Комсомолець України», «Молодий робітник», «Правда Прилуччини», «Прапор перемоги», «Радянський активіст», «Соціялістичний наступ», «Харківський пролетар» «Червоне Запоріжжя» тощо. Крім центральних, виїзні редакції мали й обласні газети; у селах, колгоспах працювали виїзні редакції «районок». Наприклад, «"Большевистский штурм" на бурових» (Лисичанськ, 1932), «Більшовицька правда»: виїзна редакція на Шепетівських цукроварнях (Шепетівка, 1932), «"Дзержинець" на домні сім»: виїзна редакція «Дзержинця» (Кам'янське, 1932), «"Буксирный бюллетень" газети "Соцнаступ"» (Павлоград, 1930): виїзна редакція у селах Богданівка і Тернівка; «Червоний шлях»: орган Бобринецького райпарткому, райвиконкому, райколгоспсоюзу та райпрофради: виїзна редакція у селі Витязівка (Бобринець, 1930) [186; 187] тощо.

Про роботу виїзних редакцій багатотиражних газет повідомляли на своїх сторінках республіканські газети. Так, у матеріалі «"Мартен" на селі», надрукованому у «Пролетарській правді» 10 січня 1930 р., йдеться про шефську допомогу робітників заводу «Більшовик» у проведенні «весняної засівкампанії», організації тракторної колони в підшефних селах, а також про виїзд у села редколегії газети «Мартен» спільно з представниками «Пролетарської правди» для організації роботи сількорів і допомоги у справі випуску газети. Зазначається, що, маючи на меті випуск багатотиражної газети «Мартен на селі», редколегія звернулася до сількорів з проханням надати матеріали. Далі повідомляється про вихід шести номерів цієї газети, майже повністю сформованої з матеріалів місцевих сількорів. Газета вийшла півторатисячним

накладом, який розповсюдили у селах, а примірники, що залишилися, розійшлися серед працівників «Більшовика». Кореспондент Г. Лан закликає редколегії всіх інших багатотиражних газет перейняти ініціативу «Мартену» і так само відправляти свої редакції у села [370]. Редколегія багатотиражки «Калений утюг» фабрики «Київ-Одяг» випускала спеціальну газету «"Калений утюг" на селі», присвячену колективізації і «засівкампанії», висвітлювала стан підготовки «ударних ремонтних і культбригад» [369]. Виїжджали на села і редакції газет «Червоний взуттьовик» – орган парткомітету та ФЗК 1-ї київської фабрики взуття імені Ю. П'ятакова (існував ще один «Червоний взуттєвик» – орган ФПК КП(б)У та фабпрофкому 9-ї Держвзуттєвої ф-ки імені Кагановича, виходив у Дніпропетровську), «Червоний склодув» – орган партколективу та ФЗК Держсклозаводу «Червона гута», «Під прес», «Кліщі» (назва з січня по червень 1930 р. газети «Червоний чинбар» – органу парткомітету та завкому київського шкіркомбінату), «Радянський водомір» тощо. Працювали виїзні редакції на селі під гаслами «Виїзні редакції – бійці за соціалістичну сівбу!», «Більшовицька засівна кампанія для фабрично-заводської преси – це мобілізація мас, більшовицькі темпи, плян, систематичність, повсякденна увага газети до кампанії» тощо.

У той же час багатотиражки нерідко піддавалися критиці за недостатнє розгортання роботи виїзних редакцій, переважно, на селі, у період підготовки засівних кампаній, котрим приписувалося велике політичне значення у прискоренні темпів колективізації: «Наші багатотиражні газети мають чималий агітаційно-пропагандистський… досвід. Вони можуть і повинні допомогти партії та владі в весняній засівкампанії, організації й зміцненні колгоспів» [106]. Відмова адміністрацій підприємств відряджати редколегії заводських багатотиражок до підшефних сіл для випуску газет, розцінювалося як приклад «аполітичности, а іноді й антипартійного ставлення до цього важливого питання» [106]. Дорікають дописувачі багатотиражкам і за неготовність до перебудови своєї роботи і відставання від життя. Автори критичних публікацій пишуть про «прориви» у роботі заводської преси, адже вона, на їх думку, не

тільки не організовує маси і не веде за собою вперед, але й недостатньо інформує читачів про злободенні питання: «… газета повинна жити тим життям, що ним сьогодні живе завод, громадськість, країна» [114].

Багатотиражні газети перебували під постійною увагою партійного керівництва і тому провідні партійно-радянські газети висвітлювали питання, пов'язані з роботою багатотиражок. Так, у «Пролетарській правді» у 1930 р. постійними є рубрики «Огляд фабрично-заводської преси» та «Трибуна робселькора». У статтях рубрик розглядаються досягнення і вади окремих газет, зокрема: «Трибуна січнівця», «Під прес» (таку назву мала газета «Стахановець кондитер» київської фабрики імені К. Маркса у 1929–1930 рр., з 1931 р. виходила під назвою «Ударний марксівець»), «На рейки» (у 1929–1931 рр. назва газети «За ударні темпи» – органу партбюро, завкому та дирекції київського трамвайного заводу імені Ф. Дзержинського), «Цвях» (газета робітників та службовців цвяхового заводу імені Письменного) тощо. Одні газети хвалять за висвітлення тогочасних актуальних питань – раціоналізації, виконання промфінплану, кадрів, ліквідації «проривів», інші критикують за відсутність боротьби з проявами «правого і лівого опортунізму», «решток контрреволюційного троцькізму, дворушництва», а також за беззмістовність, публікацію низькопробних віршів тощо [571].

Не обходиться у цих статтях без закликів «широко розгорнути найрішучішу боротьбу за генеральну лінію партії», за здійснення поставлених партією завдань [254]. Про низову пресу «Пролетарська правда» пише регулярно, зокрема, й у 1931 році Так, у № 67 за 25 березня від імені редакції газети «Дніпровський водник» повідомляється, що усі помилки, за які газету критикували, визнано, «водницьку масу мобілізовано на своєчасне, якісне закінчення судноремонту та підготування до навігації 3-го вирішного року соціалістичної п'ятирічки» [481].

З критикою багатотиражної газети «Під прес» у статті «Газета, що відірвалася від мас», надрукованій у «Пролетарській правді» 25 березня 1931 р., виступив якийсь такий А. Ройтман: «Треба відверто сказати, що газета своїх

завдань не виконує. Вона веде хибну політичну лінію, нікого не мобілізує, нікого не виховує… Газета зовсім відірвана від робітничої маси… це в той час, коли на виробництві працює понад 2000 робітників». У цьому ж номері «Пролетарська правда» повідомляє про конкурс серед стінгазет, багатотиражок, робкорів і сількорів на «краще здійснення гасла «Лицем до техніки» і друкує декілька матеріалів на тему: «Загостримо робкорівське перо знанням техніки», «Кожен ударник – робкор», «Першість – справа чести кожної газети» «Оголошуємо себе ударниками» тощо. У статтях – заклики до багатотиражної преси взяти участь у конкурсі, покликаному організувати «похід за техніку та просування технічних знаннів до мас» [481]. За умовами конкурсу газетам необхідно залучити кращих робітників-ударників, винахідників, раціоналізаторів та ІТР до робкорівських лав.

Наприкінці 1931 р. «Пролетарська правда» оголосила ще один конкурс багатотиражних газет, тепер вже «за кращу боротьбу за фінплан» і встановила розміри преміальних виплат переможцям: 300, 200 і дві премії по 125 крб. До редакцій багатотиражних газет у цьому зв’язку висувалися такі вимоги: «1. Вперто, по-більшовицькому битися за стовідсоткове виконання фінансового пляну 3-го року п’ятилітки й за краще здійснення фінпляну 1-го кварталу 1932 р., за плян соціалістичного нагромадження свого підприємства, нещадно борючись з опортуністичним недооцінюванням фінансової роботи; 2. Бути організатором боротьби колективу за здійснення якісних покажчиків промфінпляну, за соціалістичне нагромадження, за госпрозрахунок, за фінансову дисципліну; 3. Організувати свій колектив на боротьбу за стовідсоткове дотермінове виконання пляну мобілізації коштів 1-го кварталу 1932 р.» [486, с. 3].

Центральні, обласні та районні газети друкували численні бюлетені, спецвипуски, додатки, сторінки, листівки, котрі є різновидами багатотиражок. Порівняно з 1920-ми роками, на початку 1930-х їх кількість значно зростає. Серед таких видань – «Комсомолець України» – орган центрального та Київського комітетів ЛКСМУ (Київ, 1930–1934), який виходив з численними додатками, як то: «Дайош вугілля!» (1930), «Донецька сторінка» (1930), «З

мішком по мільйони» (1930), «За озброєння революційною теорією» (1930), «За політехнізацію» (1930), «Комсомол у боротьбі за метал» (1930). Як приклад додатків, котрі готувала і випускала виїзна редакція «Комсомольця України», наведемо газети «Молодий гірник» (1930), «Рахунок велетнів» (1931), «Гостріть списи» (1932), «За липовий цвіт» (1932), «Пролетарський турист» (1932), «Прибузький комунар» (1933), «"Комсомолець України" на шляховому будівництві» (1934), «"Комсомолець України" на фінфронті» (1934) [186; 187]. Чималу кількість одноразових газет і бюлетенів мала «Пролетарська правда»: «"Пролетарська правда" за організаційно-господарче зміцнення колгоспів»: одноразовий. бюл. «"П. п. " та облземуправління, «Пролетарська правда»/«За соціалістичну перемогу»/«Ударник»: одноденна газета конвеєру преси на Жмеринському залізничному вузлі тощо.

У 1931 р., виступаючи з промовою на Всесоюзній нараді з питань робсількорівського руху, О. Ярославський (справж. М. Губельман, радянський партійний діяч, ідеолог і керівник антирелігійної політики в СРСР) відзначив як кількісне зростання низової преси, так і її особливе значення для масового охоплення читачів: «У нас зараз грандіозно зросла заводська преса. Необхідно пам’ятати, що значні маси пролетаріату та інших трудящих ніяких інших газет не читають, окрім своєї заводської чи колгоспної…. Велика кількість читачів взагалі не читають статей у газетах, а надають перевагу ознайомленню з описом у тій же газеті роботи цеху, колгоспу» [491]. Кількість багатотиражок значно зростає наприкінці 1920-х років. У 1929 р. «Киевский пролетарий» констатує: «Заводські друковані тиражки ростуть, як гриби після дощу. Їх було б іще більше, якби не основна перешкода – паперова криза…, відсутність коштів, недостатня підтримка рндколегій з боку партосередків, завкомів, культкомісій та адміністрації» [464].

Отже, тенденція до зростання кількісного складу газетної періодики загалом сформувалася наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Для порівняння: у 1925 р. в СРСР виходило 1120 газет разовим накладом 8 млн примірників, а в 1928 р. – майже 2 000, а разовий тираж складав у 9,5 млн

примірників; у 1932 р. налічувалося вже 7 500 газет, у 1936 – 9 250, у 1937 р. – 8 521 газета [429]. Певною мірою кількісний стрибок у системі періодики стався завдяки заснуванню багатотиражних газет, особливо, фабрично-заводських, що з'являлися одночасно з будівництвом і введенням в експлуатацію промислових підприємств. Так, наприкінці 1930-х рр. в СРСР видавалося понад 2 000 фабрично-заводських газет [638, с. 130]. Такі цифри свідчать про місце і роль газет, яку вони відігравали у системі політичних інститутів як засіб пропаганди.

Багатотиражним газетам відводилася важлива агітаційна роль у процесі індустріалізації. Вагомий внесок у справу пропагандистської підготовки та інформаційного супроводу радянської індустріалізації належить газеті «Генератор» одного з найбільших промислових підприємств – Харківського електромеханічного заводу. З самого початку багатотиражка «Генератор» включилася в агітаційно-пропагандистську кампанію на підтримку індустріалізації, але змістовне наповнення матеріалів у період, що розглядається, ще не було остаточно заідеологізованим, вихолощеним, – газета концентрувалася на внутрішніх справах, друкуючи матеріали з життя свого підприємства і на прикладах реальних трудових досягнень пересічних працівників і службовців заводу агітувала за виконання і перевиконання планів, за раціоналізаторство і винахідництво, введення в експлуатацію приладів, які здешевлять продукцію і забезпечать збільшення обсягів виробництва, а також – за покращення умов праці, побуту, дозвілля працівників. Малося на увазі, що всі ці заходи направлені на побудову розвиненої індустріальної держави, «соціалістичної економіки». За публікаціями газети можна відстежити основні події і зміни, що відбувалися в тогочасному суспільстві. Упродовж 1927–1932 рр. газета змінювалася як за змістовними (підпорядкування, зміст публікацій), так і за формальними ознаками (формат, кількість сторінок); її наклади у цей період нестабільні, цифри коливаються від 2,5 тис. до 12 тис. 300.

У 1927 р. газета мала 4–6 сторінок формату А2, наклади від 4 до 6 тис. Тематика публікацій різноманітна: про переростання заводської стіннівки у

багатотиражну газету, про роботу партійного осередку, обороноздатність країни, державну позику; найбільшу площу займає огляд заводських справ, критика недоліків, пропозиції щодо їх усунення; на останній сторінці – розповіді про роботу гуртків (фото- і кіно), фізкультура і спорт, літературна творчість – вірші, фейлетони, карикатури тощо. Газета має декілька рубрик: «По червоних куточках», «Поштова скринька», «Життя молоді». Щодо індустріалізації, то її заходи висвітлено досить широко і на місцевому ґрунті, про що свідчать назви статей: «Внески заводу в індустріалізацію країни», «Будемо першими у соціалістичному будівництві», «У боротьбі за якість», «Дорогу позиці індустріалізації», «Робітники вимагають передачі замовлень Дніпробуду нашому заводу» тощо. У 1928 р. наклад газети дещо зменшується, найбільший становить 4 тис. Натомість, з'являються нові цікаві рубрики, що розкривають, здебільшого події культурного життя заводу – концерти, «змагання оркестрів», роботу клубів, гуртків, організації свят, конкурсів, екскурсій або присвячені побутовим питанням – покращенню умов праці, роботі їдалень, кімнат відпочинку тощо. Найбільші з таких рубрик – «Під вольтаж» – гумор, сатира, шаржі, фейлетони, вірші та «Заводські будні» – листування, обговорення поточних справ. У № 24 за 1928 р. вперше з'являється «Літературна сторінка», у № 26 піднімається питання українізації. Щодо авторів матеріалів, то часто-густо вони «ховаються» під псевдонімами, наприклад: Рабочий, Работница, Свій, Чужий, Знающий, Наблюдатель, Кузнец, Вольтажник, Штамповщик; чимало у газеті і дописів робкорів. Статті стосовно індустріалізації друкуються під загальною рубрикою із заголовками-гаслами: «Індустріалізація, колективізація сільського господарства, культурна революція – наші сьогоднішні задачі», «Яскраво горить лампочка Ілліча. На 44 млн рублів наш завод дав готової продукції. Ось наш внесок в індустріалізацію країни», «Плачуть заводи за нашими моторами».

У 1929 р. вийшов 61 номер газети, наклади – від 3 тис. 800 до 5 тис. Порівняно з минулими роками тематика публікацій ширша: місцеві вибори, розповіді про Червону армію, партійні «чистки», українізація, робота робкорів,

покращення якості стінгазет тощо. Хід індустріалізації висвітлюється у кожному номері газети. Найчастіше це матеріали щодо соцзмагання, розповіді про ударні бригади, заклики до перевиконання планів. Заголовки статей яскраві, нагадують гасла: «Йдемо на всіх парах до соціалізму!», «Виклик прийнято!», «До всіх робітників, службовців, інженерів і техніків ДЕЗ: ми вступаємо у соцзмагання», «Бригада за бригадою вступають у змагання», «На штурм труднощів комсомолія вперед», «ДЕЗівці на захист соціалістичної індустрії», «Єдиним потужним колективом до соціалістичного будівництва».

Більшість матеріалів газети у 1930 р. очікувано про плани, п’ятирічку, ударну працю. Газетні публікації друкуються під заголовками штибу: «На штурм», «На рейках ударництва», «Сім штурмових декад», «Кожен цех – окоп, кожне виробництво – фронт», «Кожний випущений мотор наближає нас до комунізму» і подібними. Пропаганда з кожним роком набирала обертів. Починаючи з 1930 р. «Генератор» стає щоденною газетою з накладами до 10 тис. примірників. З цього часу заводу присвоєно ім’я Сталіна, зміст газети стає все більше заідеологізованим. Зникають сатирична рубрика «Під вольтаж» і «Літературна сторінка». Зазначена тенденція продовжується у наступні 1931–1932 рр. Знову збільшується тираж і вже досягає 12 тис. 300 примірників, що є для заводської газети скоріше винятком, ніж правилом [208].

Однією з характерних особливостей періодики 1930-х років – побутування цілої низки окремих видань, додатків, а також спеціальних публікацій у вже функціонуючій пресі, пов’язаних з пропагандою і популяризацією технічних знань, технічної творчості мас, винахідництва і раціоналізаторства, поширенням удосконалених промислових технологій, механізації сільськогосподарських робіт, що також віддзеркалювало проголошену партійну лінію на впровадження технічного переоснащення промисловості і сільського господарства СРСР. Основний партійний посил можна вмістити у популярні у той час заклик «оволодіти технікою» чи гасло «перемога буде за більшовицькою технікою». Серед окремих видань зазначеної тематики – газета Київського Товариства винахідників та промсекції міськради «Шлях винахідника» (Київ, 1931–1933),

«Техніку в маси»: орган облтехстанції Наркомпостачання УСРР (Київ, 1934), «Трибуна техпропаганди» (Дніпропетровськ, 1932), «Соціалістичний зв'язок» (Харків, 1934), «За техніку» (Харків, 1933), «Техніка в маси» (Запоріжжя, 1931), «Червонопрапорник» (Київ, 1932), «Технічна газета» (Харків, 1935). Як приклад спеціальних додатків, листків, сторінок, що їх випускали багатотиражні газети, наведемо такі: «Технічна газета» – додаток до багатотиражки «Молотарка» (1933), «За техніку» – додаток до «Кутузівки» (1932), «Опануймо техніку» – додаток до газети «Комінтерновець» (1932). Технічні листки стосовно питань технічного розвитку підприємства, випуск яких налагодили багатотиражні газети, найчастіше так і називалися «Технічний листок», «Технічна сторінка» [186; 187; 342]. Газетні статті мали більш-менш схожі назви типу «Готуймось до галузевих конференцій з техніки», «Єдиним фронтом на опанування висот техніки», «Про зміцнення технічними кадрами районів, депів, станцій та інших ланок залізничного транспорту», «Наука і техніка – бойова зброя в руках пролетаріату», «Науковий працівник повинен стати ентузіастом соціалістичного будівництва». Також у газетах друкувалися листи наукових робітників щодо готовності надати шефську допомогу працівникам заводів і фабрик. Так, у «Луганській правді» читаємо лист «до пролетаріяту луганщини», який підписали академіки О. Палладін та Г. Проскура, професори О. Гундер, Н. Мірза-Авак'янц, В. Майзель та ін., під назвою «Спільними силами прискоримо процес соціалістичного будівництва» [382]. У газетах нерідко друкувалися об'яви типу: «Сьогодні о 4 годині дня у приміщенні клубу-їдальні відбудеться загальнозаводська конференція друзів техніки і масового винахідництва. На порядку денному доповідь т. Скрипника "Значення винахідництва у пропаганді техніки в реконструктивний період"» [208].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років в УСРР існували численні науково-технічні товариства. Проте, вже з середини 1930-х рр. інженерні і технічні громадські об'єднання почали зникати, їхні учасники зазнали репресій різного ступеня тяжкості, що, вкупі з розгромом української науки як «буржуазно-націоналістичної» призвело до непоправних втрат і розриву

спадкоємності і поступу у розвитку республіканських наукових шкіл. Тотальна ідеологізація наукової і науково-популярної преси і взагалі наукової тематики у пресі впроваджувалася поступово, але невідворотно. Втім, в цілому, недооцінювати роль науково-технічної пропаганди, розгорнутої на сторінках періодичних видань не варто, адже відповідні газети і журнали сприяли підвищенню рівня технічної грамотності робітничої молоді – основної аудиторії, на яку ця пропаганда була направлена і розрахована. Але наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років кампанія щодо оволодіння технікою та інженерними знаннями тільки набувала розмаху, у пресі готувалося підґрунтя для широкого її розгортання у роки другої п'ятирічки (1933–1937), завданням якої проголошено технічне переоснащення всього народного господарства країни.

4.3. Вплив суспільно-політичної ситуації на зміст і умови функціонування багатотиражної преси

Стрімкий розвиток низової преси, що включала у себе районні, фабрично-заводські, колгоспні газети, видання місцевих відомств і закладів освіти, пояснюється і тим, що пріоритетними завданнями економіки наприкінці 1920-х рр. визначено індустріалізацію і колективізацію. Ці газети, будучи, як і вся тогочасна радянська преса, знаряддям пропаганди, конкретизували її через місцеві умови, задачі, приклади. Розвиток багатотиражної преси відбувався за ініціативою і під контролем місцевих партійних органів. Відкриття відомчих газет заохочувалося, парторганізації підприємств, де планувалося видання газет, мали обов'язок забезпечити їх кадрами і щоденно керувати ними. Редактори таких газет висувалися парторганізаціями підприємств і затверджувалися міським комітетом КП(б)У. На засіданнях бюро обласного і міського комітетів партії приймалися плани накладів і виносилися рішення щодо покращення випуску газет. Творча робота редакцій обговорювалася на засіданнях комітетів КП(б)У, після чого з'являлися спеціальні постанови щодо «покращення роботи, усунення недоліків», викриття «опортуністів» тощо.

Найбільше багатотиражних газет у цей час виходить у промислових центрах – Дніпропетровську, Запоріжжі, Кіровограді (нині Кропивницький), Краматорську, Макіївці, Сталіно (нині Донецьк), Харкові, а також у Києві, Одесі, Вінниці; наклади – від 2 тис. до 15 тис. примірників. Серед таких видань «Красная игла», «Петровец»/«Ударник» (Дніпропетровьк, 1929; 1928–1929), «Краматорская домна» (до 1927 р. виходила як заводська стінна газета «Домна», Краматорьк, 1927–1929), «Комунар», «Паротяжник» (Запоріжжя, 1926–1929), «Сівалка» (почала виходити 1925 р. як стінна газета робітників і службовців кіровоградського заводу «Червона зоря». Зберегла валову нумерацію, Кіровоград, 1926–1929), «Паровоз», «Генератор» (з 1923 р. виходила як стінна газета робітників і службовців Харківського електромеханічного заводу під назвою «Красный ток». Багатотиражка продовжує її валову нумерацію), «Дробилка» (у 1924–1925 рр. виходила як стінна газета робітників і службовців Харківського машинобудівного заводу «Червоний Жовтень» під назвою «Двигатель». Багатотиражка продовжує її валову нумерацію, Харків, 1927–1929); «Зачистка» (почала виходити 1925 р. Продовжує валову нумерацію стінгазети «Стружок»); «Красный обувщик», «Молот» (Київ, обидві – 1929), «Джутівка», «Заводська правда», «Одеський цукровар» (Одеса, 1926–1929; 1928–1929; 1928–1929) [181; 182] тощо. Газети «Генератор», «Харьковский паровозник» (Харків), «Домна», «Лава» (Макіївка), «Петровец»/«Ударник» (Дніпропетровськ) та ін. виходять за межі внутрішніх заводських справ і висвітлюють на своїх сторінках господарські та побутові питання міста і навколишніх сіл [20, арк. 132]. Варто підкреслити, що уявлення про кількість багатотиражних газет, можна скласти, знаючи, що тільки на заводі «Більшовик» у 1932 р. виходило 86 газет – загальнозаводська «Мартен» і 85 бригадних та цехових; у Диканському районі Полтавської області у 1933 р. випускалося понад 250 польових бригадних газет і до двох сотень шкільних [472].

Про роботу і завдання багатотиражних газет, здебільшого, заводських і фабричних, про їх здобутки і вади регулярно писала «велика» преса. Так, у газеті «Література і мистецтво» – додатку до «Вістей ВУЦВК» за 23 лютого 1929 р.

опубліковано статтю «Заводські друковані газети», автор якої заявляє, що заводські багатотиражки користуються величезною популярністю, їх читають і самі робітники, і їхні родини, «на них дехто з старих малописьменних працівників вчиться читати і писати» [352]. Далі зазначається, що лише на металургійних заводах України виходить 200 стінних і 25 друкованих газет «з досить великим тиражем». Так, наприклад, «Петровець» (газета робітників та службовців металургійного заводу імені Петровського м. Дніпропетровськ. Виходила також під назвами «Ударник», «Трибуна металурга»), «Дзержинець» мають наклад по 10 тис., «Гудок Марті» – 8 тис., «Жовтневий гудок» – 6 тис., інші – по 3–4 тис. Незважаючи на той факт, що багатотиражки у цей період друкуються на неякісному обгортковому папері, технічне їх оформлення і якість шрифтів не відповідають вимогам, «матеріал газет надзвичайно привабливий для кожного, хто цікавиться життям-буттям заводського робітництва. Коли взяти в руки… заводську газету, перед вами зразу встає все життя заводу і його робітництва» [352].

Проблеми багатотиражної преси у колі зацікавлень «Киевского пролетария». Стаття «Заводські багатотиражки» закликає до збільшення частоти виходу таких газет, хоча б і за рахунок скорочення кількості сторінок: «… краще 2 сторінки, але випускати щотижня (у крайньому випадку через два тижні), ніж 4 сторінки – через місяць, а то і через два. Необхідність своєчасного і більш частого виходу вимагається 4-ю всесоюзною нарадою робсількорів. Чи виконана ця директива? Ні! У газетах покращилася верстка, розбивка матеріалів за розділами; все ж де-не-де має місце засилля великих статей… Пора вже навчитися говорити виразно і стисло… Немає масової роботи. Немає і масовості, немає масового напливу матеріалу» [464].

Внутрішня структура багатотиражок, сформована у першій половині 1920- х років, була визнана найбільш доцільною з огляду на якість матеріалу то його значення; у цей період розміщення матеріалів у всіх багатотиражках подібне. Як приклад наведемо «Лобогрійку» – газету робітників та службовців Херсонського заводу сільськогосподарських машин імені Петровського (почала видаватися у 1924 р.). На першій сторінці – огляд виробничих нарад, друга

сторінка наповнена дописами робкорів на різну тематику: підготовка до перевиборів рад, антирелігійна пропаганда, викриття хуліганів і «виродків робочої сім'ї» тощо. На останній сторінці – матеріали з професійного життя окремих цехів підприємства, сатира і гумор, побут.

Багатотиражні газети перебували під постійним наглядом не лише цензорів партійного комітету, а й з боку відділів культури. Культурі приділялися значна увага, зокрема культурному життю заводу, художньої творчості і самодіяльності; також від заводських багатотиражок вимагалося налагодити найтісніші зв'язки з загальнополітичними республіканськими газетами. Останні мали допомагати вказівками і порадами редакціям багатотиражок.

На сторінках газет обговорюється питання недостатнього використання української мови у пресі, майже всім періодичним виданням висуваються претензії щодо слабкого висвітлення питань політики коренізації, чинність якої припадає на цей період. Переважна більшість вчених, які досліджували різні аспекти українізації, схиляється до думки, що це був тактичний хід з боку влади, від початку орієнтовний на залучення народних мас (в тому числі селян, які слабо довіряли новій владі з її лозунгами «диктатури пролетаріату») до участі у розбудові радянської держави. Про початок українізації офіційно проголошено на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. 27 липня вийшов Декрет РНК УСРР, 1 серпня – спільна постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвиткові української мови», що затвердили її статус як державної політики. Перші заходи українізації спрямовувалися на розширення сфери вживання української мови, особливо, у партійних і державних установах, вивчення мови в загальноосвітніх школах і професійно-технічних закладах, викладання українською мовою у вищій школі. Всі, хто не знав мови, мали пройти навчання і скласти іспити [55]. Для впровадження українізаційних заходів багато зусиль доклали наркоми освіти УСРР Григорій Гринько (1920–1923), Олександр Шумський (1924–1926), Микола Скрипник (1927–1933). М. Скрипник і О. Шумський входили до складу створеної 1925 р.

спеціальної Всеукраїнської комісії з українізації, майже всі члени якої знищені як «вороги народу» у 1935–1937 рр.

Вважається, що підвалини українізації закладено дещо раніше – у 1920 р. постановою РНК УСРР «Про введення української мови в школах та радянських установах» від 21 вересня та Декретом ВУЦВК «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоруською» від 21 лютого. З різних причин ці документи залишилися декларативними і не мали практичного впровадження.

Радянська політика українізації суттєво відрізнялася від українізаційних заходів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Українські національні уряди вживали слово «українізація» для «позначення процесів повернення народу до рідної мови і культури, своїх історичних традицій і, головне, до власної державності» [641, с. 394]. Радянський варіант українізації виключав можливість політичної самостійності України. Навпаки, з прийняттям Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) та ухваленням Союзного договору на І з'їзді Рад 30 грудня 1922 р. зроблено рішучий крок у бік централізації влади. Конституція СРСР 1924 р. закріпила за союзною владою найважливіші ділянки державного управління. Суверенні права республік було вкрай обмежено; УСРР стала однією з частин тоталітарної держави. З утворенням СРСР значно активізувався процес заснування і розвитку преси у союзних і автономних республіках, газети почали виходити навіть у тих регіонах, де їх ніколи раніше не існувало. Національній пресі надавалася всебічна допомога, зокрема, організовувалися курси для підготовки журналістських кадрів.

Протилежність поглядів на сутність українізації наочно демонструє цитата з газети «Коммунист»: «Чи праві були українські націоналісти від петлюрівців до укапістів? Тисячу разів ні. Різниця між ними і нами полягає в тому, що для них Україна і українізація були засобом відокремитись,… відірватися від соціалістичної революції, яка просувалася з півночі. Для нас це є засобом тісніше і міцніше зв'язатися з основними масами українського населення і зміцнити

керівну роль пролетаріату в спільній боротьбі його з селянством проти спільного ворога – капіталу» [275].

Активне практичне впровадження у життя політики українізації почалося з 1925 р. Результати були вагомими в різних сферах. Так, кількість українців серед державних службовців зросла з 35% у 1923 р. до 54% у 1927 р. [374, с. 368]; у складі КП(б)У за національним походженням у 1923 р. налічувалося 23% українців, 1924 – 33%, 1925 – 38%, 1926 – 49%, 1927 – 54–55% [408, с. 42]. Природно, що саме в період українізації зросла кількість української преси. Показовим є той факт, що три найвпливовіші у той час газети виходили українською мовою: центральний орган КП(б)У «Комуніст» (з 1926 р.), урядові «Вісті ВУЦВК» (з 1921 р.) та орган Всеукраїнської ради профспілок «Робітнича газета "Пролетар"» (з 1926 р.). Українізація цих наймасовіших газет розглядалася як впевнений крок на шляху розбудови української радянської культури і як приклад для наслідування усією низовою пресою. Варто зазначити, що на шляху українізації преси постали неабиякі труднощі: на той час (початок і середина 1920-х рр.) не були розроблені граматичні норми української мови, давалася взнаки відсутність журналістських партійних кадрів, які б вільно володіли українською мовою, відчутною була нестача українських шрифтів. Проте, українізація тривала, впроваджувалася в усі сфери суспільного життя, зокрема, й у ЗМІ, адже серед першочергових завдань коренізаційної політики визначено українізацію інформаційно-пропагандистської сфери [325].

За даними Книжкової палати УРСР, у 1923 р. виходило 28 україномовних газет, у 1924 р. – 36, у 1926 р. – 81, 1928 р. – 117, 1929 – 298, а в 1930 вже 552 [474, с. 175]. В. Рубан наводить інші цифри: у 1922 р. в УСРР на газети, що виходили українською мовою, припадало 7% загального тиражу, надалі наклади зростали і, як зазначає дослідник, у 1923 р. україномовних газет було 12, у 1924 р. – 22, у 1925 р. – 29 з накладом понад 400 тис. примірників, у 1926 – 49 (для порівняння – російських 25, мовами нацменшин – 8) [523, с. 159, 174]. О. Коляструк, відзначаючи зростання україномовної періодики впродовж 1920 х років

констатує, що у 1927 р. з 195 газет українською мовою виходили 94, тобто майже 50 %, а в 1932 р. – 1 278 з 1 457 (понад 87 %) [325, с. 11].

5 травня 1925 р. газета «Коммунист» друкує статтю «Газети і книги на Україні», в якій зазначається, що за даними, зібраними відділом друку ЦК КП(б)У, «газетна справа на Україні останнім часом розвивається і поширюється. Зростає кількість газет…, міцніють кадри робітничих і селянських кореспондентів». В цифрах це зростання виглядало так: у 1923 р. в Україні виходило 65 газет тиражем 385 тис. примірників, у 1924 р. їх кількість зростає до 70 з загальним тиражем 535 тис., а 1 квітня 1925 р. – вже 75 газет з тиражем 1 млн 235 тис. примірників. Щодо українізації преси, то, як повідомляє «Комуніст», на цій ділянці досягнуто особливо вражаючих успіхів адже у 1925 р. вийшло 29 (у 1923 р. – 10) україномовних газет загальним накладом 402 тис. примірників. Далі газета закликає до якнайшвидшої і цілковитої українізації преси: «Першочергове завдання – надати міському українському населенню газету українською мовою… У нас, на Україні, комуністична партія більшовиків вперше створила масову пресу українською мовою. Хай це запам’ятають всі патентовані патріоти українського народу, викинуті ним в емігрантське багно. До радянської влади на Україні не було масової робітничо-селянської преси українською мовою. Газети, які виходили, наприклад, за Петлюри, мали незначний тираж навіть тоді, коли користувалися щедрими грошовими субсидіями з іноземних джерел – французьких, німецьких, польських. Нині масова преса українською мовою росте і розвивається з кожним днем» [195].

Українізація преси відбувалася поступово: з’являлися нові україномовні видання, російськомовні переходили на українську. У 1923 році існував єдиний україномовний літературно-політичний журнал «Червоний шлях», а вже в 1929 р. таких часописів виходило декілька: «Життя й революція» в Києві, «Зоря» в Дніпропетровську, «Металеві дні» в Одесі, «Літературний Донбас» в Сталіному. Загальне число українських назв друкованих періодичних видань у 1929 році – 326. Станом на 1932 рік українізація преси становила 87,5%. У 1924–1925 роках з’явилося українське радіо [644; 646]. Літературна українська мова

була унормована й піднесена на суттєво вищий рівень. В Україні поступово витіснялися і російські театри. У 1931 році налічувалося 66 українських, 12 єврейських і 9 російських театрів.

Питання переходу преси, зокрема, й багатотиражної, на українську мову регулярно порушувалося наприкінці 1920-х років на різних рівнях, часто напередодні якихось заходів. Наприклад, газета «Киевский пролетарий» у 1929 р. у матеріалі про заводські багатотиражки зазначає: «Слабо з українізацією… основне – українізація. Здавалося б, заводська преса має бути фундаментом українізації, школою її, а між тим справа тут кепська. З семи газет лише "Ленінська кузня" відносно добре українізована…, а в інших – дописи українською мовою лише в поодиноких випадках, а іноді і взагалі відсутні» [464].

У 1929 р. «Комуніст» знову піднімає питання українізації багатотиражних газет, підкреслюючи, що українізація преси є частиною національно-культурного будівництва в державі: «Кількість українізованих заводських газет ще дуже невелика, їх є одиниці. З 24 друкованих заводських газет у спілці металістів лише 5 газет друкують матеріали і українською, й російською мовами. Українізованих цілком – 2, мішаних та цілком українізованих по всій Україні є лише 20» [266]. І далі у статті ця проблема аналізується глибше, зазначається, що українізація заводських газет є формальною адже «відбивається лише на мові, а не на суті друкованого матеріалу… ще рідше газета бере на себе ролю організатора мас навколо питань української культури» [266].

«Література і мистецтво» у 1929 р. також порушує тему мови у пресі: «…заводські друковані газети видаються ще донині майже цілком руською мовою. Ні одна газета не популяризує серед робітництва української літератури… та української культури взагалі. Це особливо спостерігається у донбасівських газетах» [352]. Щодо Донбасу зауважимо, що у 1928 р. Маріупольський окружний комітет КП(б)У надіслав до ЦК КП(б)У довідку про національний склад округи. Більшість складали українці – 61, 01%, далі – греки –18, 43%, росіяни – 10, 34%, німці – 7, 18%, євреї – 1, 19%, болгари, молдавани

та ін. національності – 1,15%. При цьому зазначається, що 2/3 робкорів і сількорів чомусь «пишуть не українською мовою» (читай – російською), адже вважають, що перехід на українську зменшить тираж газети і не дасть можливості обслуговувати національні райони та села сільською газетою. Тому чиновники – автори довідки – секретар окружного партійного комітету (ОПК) Голод і його заступник Свердлін звертаються з пропозицією залишити видання газети «на змішаній мові», адже чомусь «ОПК вважає це доцільним» [20, арк. 115].

Менше з тим, загальна тенденція все ж тяжіла до україномовності газет. У цьому зв'язку вирішено негайно українізувати всі заводські друковані газети, у першу чергу, заводів Донбасу, Харківського паровозобудівного заводу, заводу «Серп і молот», Миколаївського заводу імені Марті. У 1928 р., звітуючи про виконання партійної настанови, Маріупольський окружний комітет КП(б)У надіслав до ЦК КП(б)У довідку про те, що одна з найвідоміших місцевих газет повністю перейшла на українську мову (найімовірніше, йдеться про «Нашу правду» – орган окружкому КП(б)У, окрвиконкому та кооперативних спілок Маріупільщини (1926–1929); у 1926–1927 рр. газета мала додаток «Приазовська кооперація».

Разом з тим, вже у 1930 р. закрито курси з вивчення української мови, тема українізації, раніше активно висвітлювана багатотиражними газетами, зникає з їхніх шпальт. У 1933 р. запроваджено новий український правопис, суттєво наближений до російської мови, надалі українізаційні заходи поступово згортаються.

Впровадження політики українізації сприймалося як черговий «фронт» у боротьбі за розбудову «української пролетарської культури». У той самий час розгорнуто кампанію проти «Спілки визволення України» (СВУ) – газети різних рівнів щоденно на всі лади друкували матеріали засідань суду над її членами. Справи (СВУ), Українського національного центру (УНЦ), Української військової організації (УВО), ліквідація Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), розгром установ Всеукраїнської академії наук (ВУАН) по суті

означали кінець українізації і початок великого терору, який щосили розгорнувся у 1937–1938 роки.

1920-ті роки – час заснування газет навчальних закладів. Так, у 1927 р. у Харківському Комуністичному університеті імені Артема з'явилася багатотиражка «Артемовець», що виходила до 1936 р.; у 1927 р. – ще один «Артемовець» – газета Донецького гірничого інституту (у 1921–1926 рр. – Донецький гірничий технікум; 1926–1935 рр. – Донецький гірничий інститут; 1935–1960 рр. – Донецький індустріальний інститут; 1960–1993 рр. – Донецький політехнічний інститут; 1993–2001 рр. – Донецький державний технічний університет; з 2001 – Донецький національний технічний університет) у м. Сталін, що виходила з невеликою перервою до 1941 р. включно. У 1926–1927 рр. з'явилися газети Харківського технологічного інституту «Червоний технолог» (продовжує валову нумерацію стінгазети «Красный технолог» і деякий час виходить під цією назвою), Харківського медичного інституту «Рефлекс»; Дніпропетровський гірничий інститут у 1928 р. починає випуск газети «В забої навчання» (згодом отримає назву «За кадри») тощо.

21 квітня 1927 р. датується перший номер газети «Київський політехнік» – органу Бюро колективів КП(б)У, ЛКСМУ, Виконбюро профсекцій, правління та місцевкому Київського політехнічного інституту (у 1929–1930 рр. газета мала назву «К. П. І.»), її редактором був майбутній відомий письменник, автор повістей і романів Іван Ле (справж. Іван Леонтійович Мойся), у 1920-ті рр. – студент факультету інженерів шляхів сполучення. На першій сторінці № 1 – стаття Євгена Патона – у той час професора КПІ – «Інститут інженерів шляхів сполучення». На цій же сторінці – вірш авторства одного із студентів, присвячений виходу нової багатотиражки під символічною назвою «В добрый путь»:

Читатель мой с тетрадкой и рейхсшиной
Читатель мой – профессор-педагог
Сегодня первый раз печатною машиной
Я выпускаюсь в свет за КПИ порог…

Далі з вірша дізнаємося, що багатотиражка «виросла» зі стінної газети. Цією стінгазетою є «Кпір» (від «Київський політехнічний інститут імені Х. Г. Раковського»), що випускалася до квітня 1927 р., її валову нумерацію продовжувала газета «К. П. І.» – орган пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. У 1927 р. газета друкувала матеріали двома мовами – українською і російською, за тематикою – це агітаційні статті типу «Як самому вивчити Леніна», «Потрібні групорги ЛКСМУ», «Жовтень і молодь», а також – огляди подій, що відбуваються в інституті, різні студентські справи – вступ, навчання, фізкультура і спорт, побут, шефство, робота робфаку. З газети дізнаємося, що загальна кількість студентів «до Х-ї річниці Жовтня», тобто станом на 1927 р. складала 2 тис. 897 осіб [311]. Всього протягом 1927 р. вийшло три числа газети.

У 1929 р. «К. П. І.» збільшила формат, наклад, періодичність, повністю перейшла на українську мову. Тематика публікацій кардинально не змінилася: вибори до Рад, обговорення роботи партконференцій, спогади про Леніна, «втілення марксівського світогляду», боротьба «з чужим елементом», «партосвітня робота». Висвітлювала газета й інститутські справи: раціоналізація навчання, організація наукових гуртків, робфаки, виробнича практика на підприємствах міста – заводі «Ленінська кузня», «Більшовик», імені Артема, шефська допомога селу, побут; є у газеті карикатури, дружні шаржі, сатиричні оповідання, «поштова скринька», програми студентських радіопередач, реклама про вихід з друку книжок тощо.

Наприкінці року з’являються загрозливі статті щодо «партійних чисток»: «Чистимо наші лави», «Участь комсомолу у чистці партії», «Останні дні чистки мехфаку», «Чистка робфаку», «Чистка ФЕШу закінчилася», «Партчистка й політрівень партійців», а також статті про діяльність «реакційної професури», де цькується «єфремівщина»: «… в лавах нашої професури не все гаразд…, потрібні рішучі заходи щодо чистки нашої професури від контрреволюційних решток, щоб забезпечити спокійну ділову роботу основної радянської частини професури» [348]. У 1929 р. вийшло 22 номери газети.

У 1930-ті рр. наголос на пропаганду у матеріалах «вузівських» газет посилюється. Наприклад, № 19 газети медиків «Рефлекс» за 1931 р. рясніє заголовками: «В кожну лекцію, кожен семінар – марксо-ленінську методологію», «Настановлення т. Сталіна не реалізовані». До професійної діяльності ці публікації не мали жодного стосунку і з сьогодення виглядають навіть дещо гротескно: виходило, що для майбутнього лікаря найважливіше – бути «ідеологічно витриманим» і стояти на принципах партійності. У газетах ВНЗ дедалі більше з'являється «комсомольських сторінок» з інформацією про збільшення лав комсомольців, їхню громадську активність, участь у соцзмаганні.

Жовтень 1929 р. – час заснування газети Київського університету (у той час – Інституту народної освіти). Як і інші періодичні видання тих років, вона декілька разів змінювала назву: «Кузня освіти» (1929), «За комуністичні кадри» (1931), «За радянські кадри» (1946), «Київський університет» (1968). Тематика загальних публікацій не відрізняється від решти тогочасної преси – виконання завдань першої п'ятирічки, розгортання соцзмагання, комуністичне виховання молоді, боротьба за політику партії, посилення «класового наступу», вивчення «революційної теорії», «боротьба з правим ухилом». Специфіка видання проявляється лише у матеріалах, присвячених життю закладу: підготовка до сесії і її результати, будні і дозвілля студентів, відзнака відмінників і «проробка хвостистів». Так, вже у № 1/2 (1929) «Кузня освіти» пише про «кадри для масової трудшколи», закликає «підвищити математичну підготовку студентів нового набору», приділити «більше уваги укрмові», повідомляє про роботу драматичної, музичної та фото студій, конференцію студкомів тощо.

Одночасно з відкриттям педагогічних інститутів виникають їхні друковані органи. До прикладу, у Харківському державному педагогічному інституті на початку 1933 р. починає виходити багатотиражна газета «За більшовицького педагога», а до того випускалося декілька факультетських стіннівок. У багатотиражній газеті співпрацювали викладачі і студенти – майбутні педагоги, на її сторінках висвітлювалися як загальнополітичні питання, так і події, безпосередньо пов'язані з життям інституту – умови прийому на різні

факультети, наукові пошуки, студентське життя. Наприклад, у листопадовому № 18 за 1933 р. у рубриці «Методичний куток» надруковано статтю професора О. Феоктістова «Як конспектувати читане», що мала на меті допомогти студентам і порадити, як працювати з книгою, навчитися відрізняти основне від другорядного, як на основі прочитаного скласти конспект: «Читання повинно бути активним: до читаного треба підійти критично, намітити, як його використати, а як це найпродуктивніше зробити, скажемо в іншому номері» [618]. Дійсно, продовження з'явилося у № 22 під назвою «Шкідливе конспектування», де професор Феоктістов радить студентам, слухаючи лекцію, робити нотатки, а не намагатися записати все, що говорить викладач: «Докладно конспектувати, слухаючи, не можна… Лектор має так поставити свою лекцію, щоб план її був цілком чіткий. Він повинен підкреслювати найважливіше, затримуватися, де треба студентам занотовувати, знати, що саме студенти повинні записати. Студент же занотовує максимально коротко…» [617].

Цього ж року газета «За більшовицького педагога» з власної ініціативи та ініціативи парткому, комітету комсомолу та профкому оголосила конкурс на кращу групову та факультетську газету інституту, підкреслюючи «велике значення, яке відограє низова преса в боротьбі за якість навчання, виконання навчальних планів та посиленої участи студентів у громадсько-політичній роботі» [606]. Серед матеріалів газети, присвячених інститутським справам – «Третя декада – старт до сесії», «В академбюро», «Кращі і гірші», «Приймаємо виклик педологів», «Хід навчання і підготовка до сесії» тощо. Статті загальної тематики мають назви, характерні для того часу: «До партз'їздів прийдемо з новими перемогами», «Битися за першість», «Комсомол – ініціатор нових форм змагання», «Про перевибори парторганізацій», «Дамо рішучу відсіч вилазкам класового ворога» тощо.

Навчальні заклади інших міст України також мали свої газети. Одеський університет, Сумський педагогічний інститут, Чернігівська вища комуністична сільськогосподарська школа (ЧВКСГШ), Вінницький технікум державної торгівлі, Білоцерківський сільськогосподарський інститут, Мелітопольський

інститут механізації сільського господарства у 1930-ті рр. випускали кожна свою «За більшовицькі кадри»; виходило кілька газет, назва яких починалася зі слова «Кадри»: «Кадри мистецтва» – газета Дніпропетровського музично-театрального технікуму (Дніпропетровськ, 1934), «Кадри 5-літці» – газета Взуттєво-механічного технікуму (Київ, 1932), «Кадро-кузня» – газета механіко-технологічного інституту консервної промисловості (Одеса, 1932–1933), «Кадры индустрии» – газета Сталінського вечірнього університету (Сталіно, 1932), «Кадри» – газета Лубенського інституту соціального виховання (Лубни, 1932), «Кадри п'ятирічки» – орган бюро пролетарського студентства та міської секції наукових робітників (Дніпроптровськ, 1930); у Харкові виходила газета «За масову комосвіту» – орган парткому, профкому та дирекції Всеукраїнського інституту комуністичної освіти – ВУІКО (Харків, 1930–1934), «За педкадри» – газета Шепетівського педтехнікуму (Шепетівка, 1931) [186; 187] тощо.

У другій половині 1920-х рр. ЦК компартії надає пресі цінні вказівки щодо усіх напрямків і форм її роботи. Так, постановою «Щодо усної та друкованої агітації у зв'язку з кампанією по зниженню роздрібних цін» (квітень 1927 р.) газетам рекомендовано висвітлювати хід господарчо-політичних кампаній, організовуючи огляди і конкурси державних і кооперативних торгових органів, публікуючи у газетах ціни на товари масового вжитку, проводити наради робсількорів. У відповідь на заклики партії редакції висунули ряд власних ініціатив, зокрема бажання проводити громадські і виробничі огляди. В різних містах СРСР, а в Україні – в Києві та Одесі відбулися огляди діяльності підприємств, судових органів та органів охорони здоров'я, інших радянських установ. До участі в оглядах залучалися широкі маси робітників, селян, службовців, інтелігенції [285, с. 109].

Під час оглядів робкори і активні працівники йшли до цехів підприємств, відділів установ, проводячи бесіди з робітниками і таким чином збираючи необхідну інформацію. Зібрані матеріали оброблялися і публікувалися у вигляді статей, нотаток, фейлетонів, віршів з фотографіями, малюнками, карикатурами. Такі огляди охоплювали не тільки виробничу діяльність, але й культуру, побут,

висвітлювали роботу профспілкових, комсомольських і партійних організацій. Іноді огляди не обмежувалися окремим підприємством чи установою і розповсюджувалися на цілі галузі народного господарства. Одним з найширших заходів з числа виробничих оглядів був всесоюзний огляд виробничих нарад, організований «Правдою» у 1928 р. У заході брали участь газети усіх рівнів.

Серед інших заходів, ініційованих редакціями газет – «виробничі переклички». Їх призначення полягало у тому, щоб знайти бракоробів, порушників, підключити громадськість, застосувати на їх адресу критику і усунути проблему. Наприклад, під час огляду підприємства, на якому виготовлялася певна продукція, з'ясовувалося, що провина за її низьку якість лежить на заводі-постачальнику сировини чи матеріалів. Багатотиражні газети друкували питання і відповіді, підключаючи до обговорення найширші маси і встановлюючи таким чином першопричину появи бракованої продукції і призначаючи винних. Саме ці заходи отримали назву «виробничих перекличок».

У цей період мали місце і численні конкурси. Найбільшу популярність ця форма масової газетної роботи здобувала у періоди оголошення різних державних кампаній, наприклад, за зниження цін. Матеріали щодо переможців конкурсів ставали знаряддям пропаганди «передового досвіду». У 1920-ті рр. редакції газет скликали наради і конференції (ініціатором таких акцій найчастіше виступала «Правда»), створювали виїзні бригади і редакції задля допомоги новобудові чи підприємству, влаштовували рейди ударних робсількорівських бригад. Вперше такі бригади з'явилися у Харкові у 1928 р., згодом, у 1930-ті рр. ці рейди перетворилися на масовий рух. Окрім зазначених форм масової роботи преси існували робсількорівські пости, оперативні зведення тощо.

На підтвердження тези про масове розгортання мережі багатотиражних газет наприкінці 1920-х рр., наведемо такий приклад: лише у першому кварталі 1929 р. вийшло 110 багатотиражних газет разовим накладом 247 тис. 330 примірників, загальний тираж за квартал склав 1 млн 106 830. У той самий період вийшло 125 стіннівок, разовим накладом 283 тис. 430 примірників і загальним тиражем за квартал – 1 млн 192 230. У ЦДАВО зберігається документ, де

зазначено, що у 1929 р. виходили газети друкарів, будівельників, хіміків, комунальників, гірників, транспортників, текстильників, деревообробників, цукровиків, металургів, медиків, радторгслужбовців, працівників харчової промисловості, а також газети виборчкомів, виправно-трудових установ, профспілки працівників освіти, шкільні, військові, кооперативні тощо. Більшість з цих газет – російськомовні (із 110 – 61 проти 48 україномовних, одна газета – «іншими мовами»). Щодо стіннівок, то із 125 – 66 виходили російською, 58 – українською, ще одна – «іншими мовами» [3, арк. 7].

Така статистика є дивною з огляду на чинність політики українізації, хоча і припускаємо, що у випадку низової преси справа з її впровадження йшла повільніше. Кількість україномовних газет поступово зростала аж до 1936 року, а з 1937 р. почала невпинно падати. Паралельно зростали і падали наклади. Тотальне повернення до російської мови у пресі відбулося наприкінці 1930-х років. Зазначимо, що цифри, котрі наводять статистичний довідник «Преса Української РСР. 1918–1980 рр.» (1981) і бібліографічний покажчик «Періодичні видання УРСР. 1917–1960. Газети» (1965) різняться між собою. У покажчику зафіксовано 39 україномовних газет 1923 року (у Довіднику – 28), 48 – 1924 р. (у Довіднику – 36), а надалі цифри обох видань майже збігаються – 80 газет у 1926 р., 114 у 1928 р. (у довіднику враховані центральні (республіканські), обласні, міські і районні газети).

«Літопис періодики УРСР», котрий також видавала Книжкова палата, повідомляє про 85 газет (усіх, не лише україномовних), виданих у 1928 р. і 1 тис. 848 у 1933 р. За даними ЦСУ СРСР загальна кількість всіх газет УССР складала: у 1923 р. – 80 (наклад 550 тис. 230), 1924 р. – 68 (наклад 633 тис. 270), 1925 р. – 76 (наклад 1 млн 020 тис. 302), 1926 р. – 80 (наклад 939 тис. 944), 1927 р. – 89 (наклад 877 тис. 674) [167, с. 535]. Такі розбіжності викликані тим, що, за словами М. М. Фельдштейна – автора передмови до «Літопису періодики УРСР», «за 1917–1922 рр. в Книжковій палаті зібрано ще мало періодичних видань та за період до 1934–1935 рр. внаслідок бездіяльності та шкідливої роботи ряду керівників Палати. Справа надходження обов’язкового примірника до

Палати була поставлена надзвичайно кепсько і тому чимало видань в Палаті немає» [616, с. 7]. Оцінюючи як незадовільну роботу КП щодо отримання обов'язкового примірника, М. М. Фельдштейн зазначає, що наявні у Книжковій Палаті станом на 1934 р. видання не відповідають дійсній кількості друкованої продукції України.

У 1923 р. В Україні замість повітів і волостей утворено округи і райони у складі губерній; 1925 р. ліквідовано губернії, залишилися округи (всього 41), в округах – райони. Наступний адміністративно-територіальний поділ відбувся 1930 р., коли скасовано округи (залишалися райони, міста республіканського підпорядкування і Молдавська АРСР); у 1932 р. скасовано округи і утворено області, найпершими з'явилися Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська і Чернігівська. Зі зміною адміністративно-територіального устрою України, виникають нові типи газет: окружні та районні, пізніше, у 1932 р. – обласні; продовжується процес диференціації газет. На 1931 р., за даними, які наводить бібліографічний довідник «Періодичні видання УРСР. 1917–1960», в УСРР налічувалося 1 тис. 097 газет, разовий тираж сягав майже 4 млн. 700 тис. примірників [456, с. 9]. Найрозповсюдженішими і популярними на початку 1930-х рр. були районні газети, вони мали літературні, комсомольсько-молодіжні сторінки з самостійною назвою, періодичністю, редакторами. До прикладу: «Молодий ударник» – друкувався на сторінках районної газети «За більшовицькі темпи» – органу Малинського РПК та РВК.

1928/29–1932/33 – роки першої п'ятирічки, переходу до індустріалізації, яка почалася з форсування розвитку важкої промисловості, впровадження планової економіки. Кардинальні реформи впроваджувалися насильницькими засобами: ліквідовано усі попередні форми підприємств, запроваджено податкову реформу. Легка промисловість згорталася, постраждало сільське господарство, адже ціни на сільгоспродукти різко знизилися; з 1927 р. почалася кампанія насаджування щорічних внутрішніх державних позик для населення.

На території УСРР розгорнулося будівництво гігантських промислових підприємств, проводилася колективізація сільського господарства. Першим

п’ятирічним планом передбачалося виконання завдань перетворення СРСР на розвинену індустріальну державу, побудовану на фундаменті «соціалістичної економіки»; основна увага приділялася розвитку важкої промисловості, здатної забезпечити технічну реконструкцію господарства країни, зміцнити її економічну незалежність та обороноздатність; планувалося створення нових галузей промисловості – автомобільної, верстатобудівної, хімічної. П’ятирічні плани стали програмою розвитку всіх республік, що входили до складу СРСР. Накреслені Сталіним планові темпи зростання промислового виробництва у першій п’ятирічці були завищеними і майже нереальними.

Індустріальний бум виник не на порожньому місці. Промислові підприємства на території України працювали і до більшовицького жовтневого перевороту. Україна була однією з найбільш промислово розвинених частин Російської імперії, а згодом – союзних республік. Промисловий розвиток на українських землях характеризується, насамперед, значним зростанням кількості великих металургійних підприємств (у 1913 р. в Україні їх було 20), у тому ж 1913 р. в Російській імперії на долю України припадало до 70% виробництва чавуну і сталі. Швидкими темпами, окрім металургійної галузі, розвивалася вугільна промисловість, сільськогосподарське машинобудування.

У 1897 р. розпочав роботу Харківський паровозобудівний завод і вже 1901 р. виготовив 186 паровозів, а 1913 р. – 144. Луганський завод, побудований 1900 р., у 1905 випустив 245 паровозів. За даними, опублікованими 1927 р., у 1913 р. – за рік до Першої світової війни, українські заводи випустили 350 паровозів, що становило майже 30 % від їх загальної кількості по країні. На Нижньодніпровському заводі неподалік Катеринослава (наприкінці 1920-х рр. – завод імені газети «Правда») виготовлялися вагони, на Миколаївському суднобудівному у 1907–1913 рр. – цистерни, дизелі і газові машини. У 1900–1913 рр. Миколаївські, Одеські, Севастопольські верфі обслуговували Чорноморський флот [423, с. 60]. Тенденція до зростання обсягів промислового виробництва і розвитку промисловості України продовжилася і в радянські часи; перша п’ятирічка стала тому підтвердженням.

Перший п’ятирічний план розвитку народного господарства Радянської України складено на основі директив партійних з’їздів – XV ВКП(б) і X КП(б)У: «У п’ятирічному плані УСРР необхідно забезпечити максимально можливий …темп розвитку індустрії при неодмінній умові збільшення питомої ваги промисловості в усій продукції республіки. Особливу увагу треба звернути на відбудову, реконструкцію і розвиток металургії та важкого машинобудування» [338, с. 485]. Планами першої п’ятирічки передбачалося будівництво річкового флоту, центром суднобудування мав стати Київ, тому випуск річкових суден налагоджено на заводі «Ленінська кузня».

У роки першої п’ятирічки запрацювали підприємства легкої промисловості – взуттєві, швейні, трикотажні фабрики, завод «Київкаучук» («Червоний гумовик», «Київгума»); створена і почала активно розвиватися фотокінопромисловість (фото комбінати, кінокопіювальні фабрики) тощо.

Восени 1929 р. на Макіївському металургійному заводі почала працювати найпотужніша в СРСР домна, Запорізький завод «Комунар» випустив перший радянський комбайн. Газета «Комуніст» яскраво описує прибуття «сталевого делегата» XVI з’їзду ВКП(б) – першого радянського комбайна до Москви: «Робітники московських заводів, група колгоспників, Наркомзем, газета "Социалистическое земледелие" влаштували гостю на Курському вокзалі дружню зустріч. Щільним кільцем оточують дивину, розглядають її. З декілька тисяч присутніх тільки окремі щасливці могли бачити комбайн» [632]. Зустріч, як водиться, супроводжувалася промовами і гаслами, що запевняли збільшити у наступному році урожай хліба, доводячи при цьому «капіталістам, опортуністам, маловірам» міць творчої сили пролетаріату тощо. Робітники заводу «Комунар», у свою чергу, зобов’язалися у наступному, 1931 р., випустити 5000 комбайнів. Наприкінці мітингу машину випробували на «холостому ході». Комбайнер продемонстрував, що всі частини працюють «блискуче, безперебійно». У кінці статті повідомляється, що мітингарі супроводжували запорізький комбайн до Кремля [632].

У цей час також здійснювалася реконструкція старих промислових підприємств. Так, лише в Києві перебудови зазнали заводи «Ленінська кузня» – одне з найстаріших машино- й суднобудівних підприємств, «Більшовик» – машинобудівне підприємство, одне з перших, освоївших виробництво хімічного устаткування, завод Транссигнал (впродовж 1929–1933 рр. мав назву «Київський Червонопрапорний електротехнічний завод залізничної сигналізації "Транссигнал"», підпорядковувався Наркомату шляхів сполучення), завод імені Домбаля (з 1931р. – Трамвайний завод ім. Т. Домбаля; продовжував ремонт і виробництво трамвайних вагонів, у 1935 р. виготовив перші п’ять тролейбусів; від 1936 – Київський завод електротранспорту ім. Ф. Дзержинського), що виробляв трамвайні вагони та капітально ремонтував їх. У роки першої п’ятирічки реконструйовано деревообробну фабрику імені Боженка (виробляла меблі), кондитерську фабрику імені К. Маркса. Поряд з кількісним зростанням підприємств укрупнювалися вже існуючі, поглиблювалася їх спеціалізація. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. створювалися великі виробничі об’єднання, такі як «Коопремонт», «Кооподяг», «Харчопродукт», «Текстильник». Промисловість УРСР у роки першої п’ятирічки розвивалася у цілковитій узгодженості з директивами комуністичної партії і радянського уряду про здійснення соціалістичної індустріалізації країни. По завершенню п’ятирічки оголошено, що фундамент соціалістичної економіки побудовано, про це сповіщали всі газети [649].

У розробці плану 1-ї п’ятирічки безпосередню участь брали діячі партії і уряду УСРР Я. Дудник, В. Затонський, С. Косіор, Ю. Коцюбинський, П. Постишев, К. Сухомлин, В. Чубар, О. Шліхтер; вчені О. Корчак-Чепурківський, О. Паладін та ін. У квітні 1929 р. відбулася ІІ Всеукраїнська конференція КП(б)У, присвячена обговоренню доповіді ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва»; про п’ятирічку і контрольні цифри розвитку народного господарства у 1929/1930 рр. йшлося і на XI Всеукраїнському з’їзді Рад, V-му з’їзді Рад СРСР у травні 1929 р., на пленумі ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р. [61; 109; 273; 488]; хід виконання

першого п’ятирічного плану розвитку промисловості і сільського господарства обговорювався на XVI з’їзді ВКП(б) у червні-липні 1930 р., підсумки розвитку народного господарства за 1931 р. і завдання на 1932 р. розглядалися на XVII конференції ВКП(б) 30 січня – 4 лютого 1932 р. [333, с. 146–160; 378–382].

Як завжди, газети широко висвітлювали партійні заходи і до і після їх проведення. На сторінках періодики з’являлися публікації назустріч черговому з’їзду, а по його закінченні – рапорти про виконання планів з «присвятою» трудових подвигів цим заходам. З’являлися статті з промовистими заголовками на кшталт «Згуртовані єдиною волею боротьби за генеральну лінію партії, пролетарі заводів, шахт, залізниць України рапортують XVI з’їздові ВКП(б)» з газети «Комуніст». Під цим загальним заголовком вміщено матеріали про ударників заводів імені Петровського та імені Дзержинського, залізничників «найбільшого вузла України», 66 тисяч пролетарів Дніпропетровщини та ін., готових дати відсіч спробам зіштовхнути їх з ленінського шляху, про п’ять передових шахт Артемівщини, сповнених «непохитною волею до перемог» і готовністю виконати п’ятирічку за три роки і взагалі про всю «робітничу клясу», що домоглася величезних успіхів завдяки «ленінській партії та її ЦК на чолі з тов. Сталіним» [279]. Відповідно, і багатотиражки згаданих підприємств жваво обговорювали на своїх сторінках ці теми, вміщували фото ударників, передовиків виробництва.

У роки першої п’ятирічки в СРСР виходило більше тисячі друкованих фабрично-заводських газет, деякі з них – щоденно. Лише у Києві на початку 1930-го року налічувалося понад 45 назв багатотиражних газет, що виходили на промислових підприємствах [120]. Ці газети брали активну участь у житті підприємств, висвітлюючи на своїх сторінках усе, що там відбувалося, а також події культурного життя і побуту робітників. З метою виконання планових завдань індустріалізації з’являються різні форми мобілізації мас: виробничі наради, огляди, конкурси підприємств, ініціативи щодо підвищення продуктивності праці, рух раціоналізаторів і винахідників, обмін досвідом,

боротьба за поліпшення якості продукції та зниження її собівартості, за зміцнення трудової дисципліни, ударництво, соцзмагання.

Відчутне зростання кількості багатотиражних газет в усіх сферах виробництва, що пов’язано з історичними особливостями цього періоду, масштабними реформами радянської влади в усіх сферах життя та розробкою партійним керівництвом основних ідеологічних вимог до партійної, центральної та низової преси, якій надавалася роль агітатора та організатора перемог соціалізму. На низову пресу покладалися особливі вимоги, вона мала доступними засобами та зрозумілою для різних верств населення мовою доводити ідейну правоту керівництва країною, підтримувати культ особи Сталіна, усвідомлювати себе силою, яка впливає на зміцнення держави. Розвиток політичної та економічної стратегії комуністичної партії, курс на підсилення впливу компартії та радянського уряду, індустріалізацію, колективізацію, перебудову освіти і науки, підготовку спеціалістів у галузі професійної освіти та педагогіки, викликав підсилену увагу до низової преси як інструмента формування свідомості мас. На багатотиражні видання партійно-радянське керівництво покладало великі надії і сподівання, адже багатотиражки найкраще були занурені в життя і завдання підприємства, знали інтереси робітників і службовців і могли безпосередньо впливати на свій сегмент аудиторії у справі матеріалізації планів партії на кожному конкретному підприємстві.

В умовах «розгорнутої побудови соціалізму» збільшилася кількість республіканських, обласних, міських, районних і багатотиражних газет, спричинена початком широкого використання різноманітних видів друкованої агітації для різних верств населення. З’явилися й численні «сторінки», додатки, звернення, листівки – особливий тип видань, що друкувалися у різноманітній періодиці і набули поширення саме у той час. Такі видання розповсюджувалися на підприємствах промисловості та сільського господарства, призначалися вони для підвищення рівня агітації за «диктатуру пролетаріату» та сталінської тези про «посилення класової боротьби по мірі побудови соціалізму».

Процес затвердження багатотиражної преси як вагомої складової загальної системи радянської преси тісно пов'язаний з компартійними рішеннями. Так, серед офіційних документів щодо низової преси – Постанова ЦК ВКП(б) «Про сільську районну і низову пресу» (січень 1931 р.) [66], Постанова ЦК ВКП(б) «Про фабрично-заводську пресу» (серпень 1932 р.). В останній підведено підсумки етапу становлення багатотиражної преси і накреслено перспективи її розвитку у майбутньому. У постанові визначено, що основним завданням багатотиражних газет є «відображення життя підприємства у всій його багатогранності», мета діяльності полягає в «організації політичного і виробничого життя підприємства», окремо зазначається, що чільне місце у газеті має належати матеріалам самих робітників. Неабияке значення для того часу мала виписана вказівка щодо забезпечення безперебійного постачання паперу і надходження грошових коштів для фабрично-заводських газет, що підтверджує значення, яке надавалося цим виданням [69]. У червні 1933 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок та про взаємовідносини політвідділів і райкомів», в якій декілька пунктів присвячено газетам політвідділів МТС. В одному з пунктів зокрема зазначається: «Організувати протягом 1933 р. у кожному політвідділі МТС по невеликій загальнодоступній газеті і ввести до штату політвідділу посаду редактора газети; організувати протягом 2–3 місяців при кожному політвідділі МТС книжково-газетний кіоск» [71]. З реалізацією поставлених партією завдань напряму пов'язане кількісне зростання багатотиражної преси.

Однією з провідних тем у газетних публікаціях перших років п'ятирічки стає соціалістичне змагання. Ідею про розгортання всесоюзного соцзмагання оприлюднила «Комсомольская Правда» 26 січня 1929 р. Весь номер газети ряснів гаслами: «Організуємо всесоюзне соціалістичне змагання», «Добудемо мильйони на індустріалізацію», «Знизимо собівартість! Підвищимо якість!» тощо. Вже 31 січня 1929 р. на сторінках «Рабочей газеты» з'явився заклик горлівських шахтарів про розгортання соцзмагання за підвищення продуктивності праці, розвиток культурно-масової роботи. На Донбас та інші вугільні регіони командировані

представники редакції. До організації соцзмагання шахтарів долучилися «Луганська правда», «Кочегарка», «Диктатура труда».

За організацію соцзмагання в Україні взявся Комітет по керівництву змаганням під головуванням П. Постишева, на тої час – секретаря Харківського окружного комітету КП(б)У і одночасно – секретаря ЦК КП(б)У, члена Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У (листопад 1926 – липень 1930 рр.). Дуже швидко організувалися місцеві штаби і комісії. Одразу ж почали з'являтися ударні бригади, ударні зміни і цехи, раціоналізаторські групи, розростаючись у геометричній прогресії; на сторінках газет і на радіо розгорнулася агітація щодо укладання і виконання трудовими колективами соціалістичних договорів і зустрічних планів. За ініціативою «Луганської правди» ударні бригади і підприємства працювали у вихідні і святкові дні, збільшували норми видобутку: «Трудовий героїзм і самопожертва трудящих відбиваються і в добровільному підвищенні норм видобутку, відпрацювання святкових днів… Змагання пробуджує творчу енергію та ініціативу мас і має стати постійним методом залучення трудящих у соціалістичне будівництво» [383]. Розгортання масового руху підкріплено партійними постановами, зокрема «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» (травень 1929 р.), згідно з якою справу організації соцзмагання покладено на профспілки, а керівництво – на партійні комітети. Стверджувалося, що ефективність змагання стала відчутною вже наприкінці першого року першої п'ятирічки: «Через соціалістичне змагання, ударні бригади, виробничі наради робітничий клас не тільки здійснює великий план соціалістичного будівництва, але й виявив у виробництві додаткові резерви, що дали змогу значно перевищити темпи, намічені п'ятирічкою» [338, с. 655]. У постанові міститься заклик організувати в партійно-радянській пресі «широке і всебічне висвітлення змагання фабрик і заводів, зосереджуючи увагу мас на живому досвіді кращих підприємств, допомагаючи відстаючим, організовуючи відкритий облік і контроль результатів. Вся преса, особливо фабрично-заводська, повинна поставити питання організації соціалістичного змагання у центрі своєї роботи» [60].

Багатотиражки відгукнулися і виступили активними організаторами соцзмагання на підприємствах і в установах, на їх шпальтах ця тема знайшла найширше висвітлення і обговорення. Численні робкори, редактори цехових стіннівок забезпечували багатотиражки матеріалами для публікацій. Орган робітників і службовців 1-ї Київської державної трикотажної фабрики імені Рози Люксембург «Трикотажка» (1929) друкує тематичні статті з промовистими заголовками: «Соціялістичне змагання і комсомол на трикотажній фабриці», «Штаб соцсоревнования, проснись!», «Еще о социалистическом соревновании» (№ 1 від 25 серпня), «Підсумки соцзмагання 28–29 р. на трикотажній фабриці», «Конторники у соцзмаганні», «Колумова і соцзмагання» (№ 5 від 15 грудня); газета «Трибуна обувщика» – орган робітників і службовців 5-ї Харківської взуттєвої фабрики – повідомляє про підсумки соцзмагання 1928–1929 рр., закликає молодь ширше розгорнути цей рух у наступні роки, створити більше ударних бригад і нагадує, що «…соцзмагання не кампанія, а систематична робота по перебудові нашого виробництва» [269]; «Тяговик» – газета робітників та службовців 1-ї дільничної тяги Південно-західної залізниці – під гаслом «Негайно розгорнемо широку масову перевірку договорів про соцзмагання!» розміщує статті «Викликаємо Київські головні майстерні», «Як змагалися і як потрібно», «Треба не сподіватися, а працювати» (1929. 1 жовтня). «Соціялістичне змагання вимагає не тимчасового пориву, не геройських стрибків догори, а повсякденної вдумливої роботи» – констатує та ж газета 24 жовтня 1929; у № 11 поміж статей з’являється вірш «За соцзмагання». Наведемо його останні рядки: «За волю всіх трудящих мас встає титан – Робочий кляс, Який почав відбудування Під стягом Ілліча за соцзмагання». Про соцзмагання і ударництво пишуть «Маховик» (газета осередку КП(б)У, осередку ЛКСМУ та фабзавкому заводу «Метал», Полтава), «Металіст» (газета робітників та службовців Сталінського металозаводу, Сталін), «Молодий Дніпробудівець» (додаток до газети «Днепрострой», Кичкас), «Молот» (орган робітників та службовців заводу імені Артема, Київ) та багато інших газет.

Про організацію соцзмагання у навчальних закладах можна скласти уявлення завдяки спогадам Ю. Шевельова: «Викладач X "викликав" на соціалістичне змагання викладача Y, той "приймав" виклик. Обидва підписували папірець про те, як вони піднесуть якість своєї праці і на тому справа кінчалася – на даний академічний рік, а восени наступного року все це починалося знову. Так виходило, що "колектив охоплено соцзмаганням на сто відсотків", а значить, усе було в порядку» [644, с. 272].

На XVI з'їзді ВКП(б) (червень-липень 1930 р.) з доповіддю про виконання плану розвитку промисловості виступав В. Куйбишев (у 1930 р. голова Держплану СРСР), про підйом сільського господарства за рахунок створення колгоспів доповідав Я. Яковлєв (справж. Я. А. Епштейн – з 1929 р. – голова Народного комісаріату землеробства, з 1934 р. – завідувач сільськогосподарського відділу ЦК ВКП(б). У промові «Колгоспний рух і піднесення сільського господарства» Я. Яковлєв порівнював американський і радянський шляхи утворення «великого господарства в землеробстві», наголошуючи, звичайно, на перевагах радянського. Він також оприлюднив нові завдання в галузі розвитку сільського господарства та організаційні заходи для зміцнення і розвитку колгоспів, торкнувся й питання про середняка і закликав залучати його до колгоспів тощо [655, с. 579–597]. Своє продовження на з'їзді мали і питання соцзмагання: з'їзд дав директиву ЦК «забезпечити і надалі бойові більшовицькі темпи соціалістичного будівництва, добитися дійсного виконання п'ятирічки за чотири роки» [349, с. 22–23]. Вслід партійній директиві в країні одразу почалося розгортання руху за зустрічний план як форму боротьби за виконання і перевиконання плану, а також за економію і мобілізацію усіх наявних внутрішніх ресурсів. Сама ж ідея про дострокове виконання плану виникла раніше. Так, наприклад, у липні 1929 р. колектив Луганського паровозобудівного заводу висунув пропозицію виконати п'ятирічку за чотири роки. Ініціативу підхопили і мета була досягнута – на початку 1933 р. оголошено про дострокове виконання планів першої п'ятирічки: «Виконання п'ятирічки в СРСР не за п'ять, а за чотири роки (точніше, за чотири роки і три місяці) є факт,

найвидатніший в сучасній історії» – такий висновок прозвучав на січневому (1933 р.) об’єднаному Пленумі ЦК ВКП(б) і ЦКК ВКП(б) [298, с. 187].

Незважаючи на рапорти про досягнення і цифри, що свідчили про перевиконання планів, у газетах з’являється немало критичних матеріалів. Так, тільки у 1930 р. друкується ряд статей щодо відставання шахт Донбасу від намічених планів: «Припинити відступ вугільного Донбасу!», «Зліквідувати ганебний прорив вугільного Донбасу», «Вугільний Донбас видужує надто повільно», «Рекордний місяць ганебної роботи вугільного Донбасу», «Електробудівнтцтво в Донбасі розгортається надто повільним темпом», «Горлівське електрокільце зриває роботу»; піддаються критиці й інші підприємства, про що свідчать заголовки газетних статей: «Постає реальна загроза невиконання плянів капітального будівництва», «Металюргійні заводи України здають кількісні і якісні досягнення», «Петровці виступають проти гальмування темпів індустріалізації», «"Червоний прогрес" не прогресує», «Дев’ятимісячні наслідки роботи хемічних заводів незадовільні», «Гірники Криворіжжя допустилися нечуваного прориву», недовиконанням плану відзначився і Дніпрельстан [336].

Газета «Комуніст» закликає Донецьку пресу включно з шахтними газетами, газетами копалень до боротьби з «проривами»: «Робітнича преса – це не тільки агітатор і пропагандист, а й організатор, вона повинна виступити негайно по всьому Донбасу розгорнутим фронтом, мобілізуючи гірницькі маси для генерального наступу, організуючи їх в штурмові лави для покриття й перекриття прориву» і далі: «Ганьба за прорив лягає і на всю пресу, підкреслюючи, що преса, як організатор мас, не цілком справилася зі своїм завданням» [476]. В авангарді цієї роботи мали стати робкори.

У сільському господарстві також відбувалися докорінні зміни. Першим п’ятирічним планом передбачалося збільшення до 43% частки товарної продукції колгоспів і радгоспів у загальному обсязі продукції країни. Наприкінці 1920-х рр. розвиток сільського господарства різко відставав від промисловості. Дійшовши висновку, що головною причиною відставання сільського

господарства є дрібнотоварне виробництво, керівництво держави прийняло рішення про перехід до великого усуспільненого землеробства з використанням сільськогосподарської техніки.

Курс на колективізацію проголошено на XV з'їзді ВКП(б), що відбувся у грудні 1927 р. Йому передував X з'їзд КП(б)У, який відзначив, що єдиним можливим напрямком розвитку сільського господарства є перехід до кооперативних та колективних його форм. З'їзд також видав директиви щодо п'ятирічного плану розвитку народного господарства УСРР. Для здійснення поставлених завдань в Україні широко розгорнулася агітаційна робота: заклики до суцільної колективізації, кампанія за технічне переоснащення сільського господарства тощо. Вже наступного, 1928 р. по всій країні проводилися надзвичайні заходи по хлібозаготівлі, що супроводжувалися усуненням місцевих радянських і партійних діячів і заміною їх на більш поступливих, застосуванням насильницьких методів; влітку того ж року на черговому пленумі ЦК КП(б)У підведено підсумки кампанії 1927/28 рр. і визначено перспективи на наступні 1928/29.

Періодом найбільш інтенсивного створення колгоспів в Україні стали 1929–1930 роки, коли у життя втілювалися настанови листопадового, 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б), на якому проголошено суцільну колективізацію. Пленум прийняв резолюцію «Про сільське господарство України і про роботу на селі», згідно з якою вимагалося прискорити темпи колективізації, забезпечивши її суцільне впровадження [58]. А для цього «… КП(б)У повинна мобілізувати всі сили партії і всього пролетаріату» [58, с. 48]. У січні 1930 р. ухвалено постанову ЦК ВКП(б) про заходи з ліквідації куркульських господарств, згідно з якою місцевій владі дозволено вживати «всі необхідні засоби боротьби з куркульством до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі окремих районів і країв (областей)». Тижнем раніше з'явилася постанова ЦК КП(б)У про заходи проти куркульства, внаслідок чого до початку червня 1930 р. «розкуркулення» зазнали 450 із 583 районів України [165, с. 378].

Газета «Комуніст» 7 червня 1930 р. пише про «нечуване пожвавлення темпів колгоспного будівництва», пов'язуючи його з технічним переоснащенням сільського господарства і покращенням умов господарювання, а саме – випуском машин, тракторів, застосуванням добрив. Успіхи у справі технічної реконструкції села напряму залежали від успіхів у промисловості, досягнутих у роки першої п'ятирічки. Автор статті стверджує, що вжиті задля підвищення урожайності заходи мають високий відсоток ефективності лише у колективному господарстві. У статті наведено цифри зростання площ колективних засівів з 15 % у 1929 р. до 51, 1% у 1930 р., при цьому наголошується, що у колгоспи об'єднуються не тільки бідняки, але й «середняцькі господарства» [371]. У тому ж «Комуністі» дещо пізніше повідомляється, що «на Україні… передбачається заготувати товарного хліба на 60% більше, ніж торік і не менше, як 1/3 усього хліба, призначеного заготовити по всьому Союзу» [414].

У газетах першої половини 1930-х рр. з настирливою періодичністю друкуються статті і гасла на тему сівби і хлібоздачі, наприклад: «Більшовицькій сівбі – більшовицьку пресу!», «По-бойовому підготуємося до сівби», «Всі сили на допомогу партії в боротьбі за підготовку та проведення більшовицької сівби», «Сталінський похід за високий врожай – запорука успіху в роботі «Союзпечать тощо. У період 1932–1933 рр. виходить безліч газет, додатків, бюлетенів, спецвипусків під назвою «Сплатити хлібний борг державі!». У додатках до «великих» газет, частіше, обласних, друкуються безкінечні постанови республіканських, обласних, районних партійних органів: «Про осінню сівбу», «Про перебіг готування до весняної сівби», «Про перебіг заготівлі городини», «Про перебіг збиральної кампанії», «Про перебіг зяблевої оранки», «Про перебіг копання й возіння цукробуряків», «Про перебіг косовиці і молотьби», «Про перебіг хлібоздачі», «Про перебіг засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі», «Про оранку парів і організацію збирання зернових», «Про обов'язкову поставку молока і масла державі» тощо.

Окремими додатками до газет «Комунар» (Городня), «Боротьба за соціалізм» (Радомишль), «Соціалістична перемога» (Гарбузинка),

«Присивашська комуна» (Ново-Троїцьке) та ін. видається постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове постачання зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Згідно з цією постановою, прийнятою 19 січня 1933 р., «за невиконання завдань з здавання хліба державі у встановлені… календарні строки», на колгоспи накладалися грошові штрафи «розміром ринкової вартості недовиконаної частини зобов'язання», одноосібники притягалися до судової відповідальності за «відповідними артикулами карного кодексу республік» [72].

Таких постанов і законів щодо хлібозаготівлі у 1932–1933 рр. вийшло немало, у тому числі, сумнозвісна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відомої як закон «Про п'ять колосків». Згідно з цим законом крадіжка колгоспного майна каралася розстрілом або довготривалим терміном ув'язнення. У 1933 р. за цією постановою засуджено 54 645 осіб, з них 2 110 страчено [165, с. 389].

У здійсненні масової колективізації, розкуркулення, організаційно-господарського зміцнення колгоспів неабияку роль відіграв рух двадцятип'ятитисячників, розгорнутий 1929–1931 рр. Питання щодо його створення вирішено на листопадовому, 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б). До сіл, колгоспів, МТС направлялися робітники промислових підприємств великих міст (25 тисяч), котрі мали досвід організаційно-політичної роботи. Двадцятип'ятитисячники допомагали заснуванню нових колгоспів і укріпленню вже створених, їхня робота полягала у налагодженні процесів обліку майна, розподілу робочої сили, укріплення дисципліни, організації соцзмагання тощо. Деяких з них пізніше обрано членами правління чи головами колгоспів. «Комуніст» у 1930 р. повідомляє, що з числа робітників-двадцятип'ятитисячників, а також колгоспної маси бідняків і середняків вийшло чимало нових талановитих кадрів керівників-організаторів господарства. Кампанію завершено наприкінці 1931 р., коли колективізація охопила понад 80%

селянських господарств. Частина двадцятип'ятитисячників залишилася працювати у колгоспах та МТС.

Задля виконання завдань суцільної колективізації радянська держава застосовувала не лише репресивні чи ідеологічні важелі, але й економічні, зокрема, кредитування колгоспів. Кампанія з перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств на колективні потребувала коштів, тому через Укрколгоспбанк у 1930 р. колгоспам надано кредитів на суму 92 млн. карбованців, а в наступному, 1931 р. цю суму планувалося збільшити до 200 млн крб. Одразу виникли побоювання щодо нецільового використання коштів – «всякі ухили від плану, використання коштів не на ті заходи, на які вони призначені, невчасне їх використання спричинятимуть зрив роботи» [259]. Для фінансової перевірки створили комісію з інспекторів Укрколгоспбанку, які виявили низку «фактів грубого перекручення в кредитуванні колгоспів» [259].

У червні (11–15) 1931 р. на пленумі ЦК ВКП(б) констатували завершення колективізації в усіх основних зернових регіонах СРСР, зокрема, в Україні, де на цей час об'єднано 80 % господарств. Дещо пізніше, 20–25 червня у Харкові відбувся пленум ЦК КП(б)У, де розглядалося питання хлібозаготівель, стан і розвиток тваринництва у колгоспах. У серпні 1931 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів», де визначено кількісні показники колективізації: до 70% селянських господарств і до 80% посівних площ [364].

На основі суцільної колективізації вирішено остаточно покінчити з «куркульством» як класом. Завдання роз'яснення партійних постанов і гасел з цього приводу, ідейне «озброєння» активістів вкотре покладено на пресу. Усвідомлюючи, що у процесі колективізації мали місце численні «перегини», 2 березня 1930 р. у «Правді» з'явилася стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», слідом за нею – постанова ЦК компартії «Про боротьбу з викривленнями партлінії у колгоспному русі», де вказувалося на «помилки і перегини» у ході колективізації, але тільки «в ряді пунктів країни». У цей же час газети сповіщають про потужний підйом хвилі колективізації, всебічну її

підтримку «масами колгоспного селянства», друкують заклики до проведення першої колгоспної весняної засівної кампанії, про боротьбу з «куркулями». Вся преса за прикладом «Правди» знову в аванґарді організації соцзмагання, масових рейдів і оглядів у селі, перевірки готовності до засівкампанії, організації МТС, боротьби за кадри для сільського господарства тощо.

Масова форсована і насильницька колективізація супроводжувалася розкуркуленням, знищенням дрібних господарств, застосуванням репресивних методів. Це спричинило у 1931–1933 рр. кризу сільськогосподарського виробництва, що вкупі з нереальним планом хлібозаготівлі з врожаю 1932 р., ухваленого постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) (травень 1932 р.), діяльністю надзвичайної комісії по хлібозаготівлі, призвело до Голодомору, наслідком якого стала загибель мільйонів селян.

Багатотиражні газети (заводські, селянські, колгоспні, польові тощо) на своїх сторінках фіксували майже стенографічно події і заходи, що відбувалися в країні і на окремо взятому підприємстві чи колгоспі. Усі заводські газети писали про індустріалізацію, п’ятирічку, соцзмагання, зустрічні плани, ударників, раціоналізаторів, завдання партколективів, суботники, нормування робочого часу тощо. Так, «Машиностроитель» – газета робітників і службовців машинобудівного заводу тресту «Донуголь» (Сталін, 1929) повідомляє, що «бойовим завданням» колективу підприємства є виконання п’ятирічки за 4 роки (№ 6. – 17 грудня 1929), газета «Молот» машинобудівного заводу імені Фрунзе (Суми, 1929, видання виїзної редакції газети «Плуг і молот» та редакції стінгазети «Червоний металіст») під гаслом «П’ятирічка – прапор боротьби за соціалізм. Енергією та волею мас виконаймо, перевищимо завдання п’ятирічки!» вміщує статті і дописи з характерними заголовками: «До загального казана пролетарської держави. Фрунзівці – на індустріалізацію», «Наш завод в пляні п’ятирічки», «Завдання виконаємо»; про трудові успіхи колективу у першій п’ятирічці повідомляє ще один «Молот» – газета робітників і службовців машинобудівного заводу імені Артема (Київ). Таких прикладів можна навести

безліч, матеріалам про п’ятирічку відводить місце на своїх сторінках кожна заводська газета майже у кожному номері.

Інші актуальні у той час питання – боротьба з релігією та безгосподарністю, вибори і перевибори до міськрад, масова культурно-освітня робота, колективні договори, підготовка кадрів, допомога селянам у засівній кампанії тощо. Про шефство заводських робітників над селянськими господарствами під гаслами «Зміцнюймо змичку з селом!», «За урожай!», «Хай живе соціалістичне перебудування села!» повідомляється про допомогу колгоспам у культмасовій роботі, ремонті сільгоспінвентаря, боротьбі зі шкідниками, в організації виборів до сільрад, у «плановому наступі на куркуля», забезпеченні села насінням, колективізації тощо. Шефська робота в Україні була організована за прикладом підприємств Москви та ін. великих міст Росії. Так, з газети «Микулицьке життя» (1 лютого 1929) дізнаємося, що для вивчення методів організації шефської роботи відряджено делегацію робітників Бородянського району Київської округи до Москви. У статті зазначається, що там шефська робота є масовою, шефи-робітники користуються повагою і авторитетом у селян. Автор статті «За прикладом Москви збільшимо нашу роботу» підсумовує: «…з поміччю московських шефів та місцевих партійних і професійних організацій наша районна шефська організація… стане добрим помічником партії й радвлади в справі перебудування нашого села на нових соціалістичних засадах» [549, с. 1].

Окремою темою, що пронизує усі тогочасні газети, є «чистка партійних лав». Так звані чистки відбувалися регулярно у 1920–1930-х рр. з метою «очищення партії від впливу дрібнобуржуазної та анархістської стихії, куркульських елементів, правого і лівого ухилів», опозиційності тощо. Найперша «чистка» відбулася ще 1919 р., коли VIII з’їзд РКП(б) прийняв рішення про покращення соціального складу партійних лав і зобов’язав усіх членів партії пройти перереєстрацію. Всі подальші «чистки» були дедалі масштабнішими. Про початок першої «генеральної чистки» 1921 р. оголосила «Правда», опублікувавши 27 липня звернення ЦК РКП(б) «До всіх партійних

організацій. Про чистку партії». Зі сторінок «Правди» ЦК РКП(б) заявив: «Ми проводимо не просто перереєстрацію, а генеральну чистку». У зверненні йдеться про необхідність позбутися «міщанських і куркульських елементів», міститься заклик з особливою суворістю поставитися до вихідців з «буржуазної інтелігенції та напівінтелігенції», що стали радянськими службовцями. Окремою категорією, що підпадала під перевірку, стали «прибульці з інших партій, особливо тих, що прийшли з меньшовистського табору» [320]. Для проведення чистки Політбюро ЦК створило спеціальну Центральну комісію, на місцях працювали міські і районні комісії. На початок кампанії у 1921 р. у лавах компартії налічувалося понад 600 тис. осіб [320] (за деякими даними – 732 тис.), у 1922 р. – по її закінченні – чисельність партійців скоротилася наполовину. Частину членів виключено за «нестійкість, ледарство», як «непотрібний елемент», «баласт»; інших – за «дискредитацію радянської влади», «буржуазний спосіб життя», релігійні переконання; невелика кількість покинула лави партії добровільно. У 1925–1926 рр. під чистку підпали партійні осередки вищих навчальних закладів, установ і селянські осередки.

Нова хвиля «чисток» прокотилася країною у 1929–1930 рр. після XVI партійної конференції (23–29 квітня 1929 р.). З промовою «Про чистоту і перевірку членів і кандидатів ВКП(б)» виступив О. Ярославський. На цей раз засуджено «опортуністичний правий ухил». У результаті цієї «генеральної чистки» (керував безпосередньо Сталін) з партії виключено понад 8 % її складу. Так само, як і в попередні роки, діяла комісія ЦК, що призначала місцеві комісії. XVI-й конференції ВКП(б) передувала II Всеукраїнська конференція КП(б)У (Харків, 9–14 квітня 1929), у центрі уваги якої також були питання боротьби за генеральну лінію партії проти «правого ухилу». Природно, що газети всіх рівнів друкували матеріали стосовно чисток. Газета «Конвейер» – орган робітників і службовців Ново-економічної копальні (Артемівськ) у № 2 за 29 березня 1929 р. друкує декілька статей на тему чистки. Всі вони розміщені під гаслом «Замість вичищених – нові сотні робітників у ряди партії!» Газета також повідомляє: «Нещадно очищуючи свої ряди від тих, хто примазався, від соціально-чужих і

розклавшихся, партія ще більшою мірою стане здатною вести за собою мільйони трудящих» [340].

Заводські багатотиражки навперебій закликали до чисток на своїх підприємствах: «В боротьбі з опортунізмом за ленінізм партія перемагає», «Задачі чистки партії», «До чистки партії», «Допоможемо партії очистити і укрвпити ряди», «Наша відповідь правим ухилянтам», «Потрібна ідейна класова чистота», «Самокритика та чистка партії», «Щодо підготовки до чистки», «Про чистку», «Чистка партії – бойова задача дня», «Чистка не парад, а систематична робота», «Вичистимо чужих робітничому класу з партії», «Забезпечити явку безпартійних робітників на збори з чистки партії», «Ретельно підготуємось до чистки», «Чистку партії – в центр уваги» – ось лише невеликий перелік назв статей у багатотиражках.

У квітні 1933 р. вийшла чергова постанова ЦК і ЦКК ВКП(б) щодо чистки. У газетах – нова хвиля публікацій на цю тему. Так, «Панорама» – орган партосередку школи молодшого командного складу 23-го артполку у 19-му березневому номері за 1934 р. друкує кілька статей під загальною назвою «Прийдемо на трибуну комісії з чистки партії з досягненнями, вартими більшовиків». Секретар партосередку Н. Бородін звітує: «осередок іде до чистки ідеологічно міцним… всі охоплені партпросвітою. Ми домоглися стовідсоткового відвідування партійних зборів і підвищення відповідальності за роботу… Ідучи до чистки, ми провели уточнення складу осередку, перевірили наявність партдокументів і виключили з партії товаришів, які безвідповідально ставляться до своєї партприналежності» [128].

«Пархомівський ударник» – орган парткому, завкому та дирекції цукрового заводу (Пархомівка, Краснокутський р-н Харківської обл.) повідомляє, що колектив готовий вступити в чистку «з більшовицькими показниками» і що чистити парторганізацію Харківщини «партія доручила кращим більшовикам, загартованим ленінцям». Цими ленінцями були члени комісії з чистки – О. Ярославський (Губельман), А. Кісільов – секретар харківської обласної партколегії комісії партконтролю і Г. Шаблієвський – член

комісії радянського контролю при РНК СРСР. Автори дописів від імені працівників заводу повідомляють про готовність зустріти чистку партійних лав «широкою хвилею ударництва». «Поліграфіст» – газета парткому та профкому 6-ї друкарні ДВОУ у січневому номері за 1934 р. друкує статтю О. Яворської «Як ми реалізуємо виводи комісії чистки», у якій авторка натхненно зазначає: «Якщо до чистки ми мали виконання плану на 80, 4%, то в час чистки – ІІІ-й квартал – виконано на 104 %, а після чистки ми маємо за ХІ-й місяць – 104, 5%... відвідування партшкіл до чистки було 55%, а після чистки відвідування доведено до 92%» [652].

Цікаво, що окрім висновків ідеологічного характеру у статті О. Яворської, наводяться дані, пов’язані з покращенням побуту: заводоуправлінням надано 5 тис. крб. на матеріальну допомогу, розпочато ремонт гуртожитку для молоді, організовано обіди для ударників, інженерно-технічних працівників, 100% робітникам видано дрова, а також картоплю та ін. овочі, покращено громадське харчування. «Прапор селекціонера» 9 травня 1934 р. закликає провести чистку «на високому політичному рівні»: «підготовка до чистки та й сама чистка… повинні піднести нашу роботу над ідейним озброєнням членів та кандидатів партії», «Чистка партії – велика справа. Вона загартовує її лави, підносить ідеологічний рівень членів партії, вона сприяє розгортанню самокритики, вона політично та організаційно зміцнює партію, вона посилює довір’я безпартійних мас до партії Леніна-Сталіна» (прізвища вождів надруковано величезними буквами, нижче – портрет Сталіна у повний зріст) [475].

Чистки проводилися і в навчальних закладах, про що повідомляли «вузівські» газети: «Перевірка лав партії – запорука її єдності та міцності», «Партколектив ІНО до партійної чистки», «Чистка партколективу ІНО і студентство», «Що нам показала партчистка Профос’у», «Притягнути до чистки партії комсомольців», «Хроніка партперевірки» тощо [360].

Крім статей з’являються і окремі випуски газет, присвячені чисткам. Так, виїзна редакція «Робітничої газети "Пролетар"» – органу ЦК КП(б)У та Всеукраїнської ради профспілок випускала у 1929 р. щоденний бюлетень до чистки

парторганізації ХПЗ ім. Комінтерну «Харківський паровозник» та газету «На чистці» (1930), виїзна редакція газети «Харьковский пролетарий» і редколегія «Вуглевозу Донбасу» (орган робітників і службовців Основ'янського та Харківського вузла Донецької залізниці, Харків) – щоденний бюлетень «"Харьковский пролетарий" на чистке большевиков Основы» (1929); щоденно виходили «"Харьковский пролетарий" и "Генератор" на чистке большевиков ГЭЗа» (1929), «"Харьковский пролетарий" на чистці більшовиків "Канатки"» (1930), «"Харьковский пролетарий" на чистке большевиков ХВРЗ» (1929); додатом до газети «Червонопрапорник» виходив «Бюллетень по чистке партии» (1929). Про чистки можна дізнатися і з коротеньких об'яв у газетах. Так, «Пролетарська правда» 16 грудня 1930 р. повідомляє: «Сьогодні, о 4 год. дня в приміщенні клюбу Робмис (вул. К. Маркса, 11) продовжується персональна чистка Київської крайової контори тресту «Українфільм» [305].

У 1930-ті рр. виходила газета «За більшовицький фільм» – орган партколективу та фабкому Київської кінофабрики. Крім київської, у 1930–1932 рр. однойменна газета існувала в Одесі – орган парт. осередку, КСМ колективу та фабкому Одеської кіно-фабрики тресту «Українфільм». Заголовки статей газети типові для того часу. Наведемо їх приклади з газети 1933 року: «За більшовицьку партійність в роботі!», «Розгорнути широку підготовку до чистки партії», «За більшовицьку пильність у боротьбі за пролетарський фронт» тощо. Суто професійної тематики обмаль, але й вона наближена до «злоби дня»: «Основа основ – це висока художньо-ідейна якість», «Фільми "Любов", "Молодість", "Степові пісні" – здати вчасно», «Стан готування сценаріїв на 1934 р.», «Кіно – найважливіше з мистецтв», «Застосувати метод реж. Кулішова» [264] тощо.

Щодо культуротворчих процесів, які мали місце у 1920-х – на початку 1930-х років і які також впливали на тематику публікацій у пресі (існували багатотиражні газети закладів і установ культури, мистецтва, профспілок працівників культури та мистецтва), то на їх перебіг впливали політичні, соціально-економічні, історико-культурні умови, в яких перебувала Україна у

цей період; вони ж відігравали роль об'єктивних чинників, котрі зумовили суперечливість цих процесів. З одного боку, – широке розгортання національно-культурного відродження, що охопило всі сфери українського духовного життя, державна політика українізації сприяли появі і публікації високохудожніх літературних, музичних творів, творів образотворчого мистецтва яскраво національного забарвлення, осмисленню української культури у світовому контексті, а з іншого – ідеологічні рамки, що вимагали дотримання догм і скеровували творчий процес у напрямку уніфікації. Зазначені тенденції яскраво віддзеркалилися у пресі 1920-х – початку 1930 років. Так, ще у 1-го вересня 1921 р. у газеті «Комуніст» надруковано «Тези про художню політику» Колегії Агітпропу ЦК КП(б)У та Колегії Головполітосвіти УСРР, в яких, зокрема, проголошено: «Наше завдання – довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження, перетворюючи художню агітацію в шукання нових форм творчості і роблячи мистецтво наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, тобто державною пропагандою комунізму… стиль, форми і навіть класифікація відділів мистецтва мають бути підпорядковані бойовим завданням класової боротьби».

У червні 1925 р. прийнято Постанову ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури», що вказувала на необхідність підпорядкування всіх галузей культурно-освітньої роботи потребам соціалістичного будівництва, інтересам усього радянського народу; роком раніше, у 1924 – проголошено гасло «Жовтень в музику!», що спрямовувало митців на розробку радянської тематики. Як наслідок – переважання в усіх галузях мистецтва, радянської тематики: перемога нового суспільного ладу, звеличення радянської держави, курс на індустріалізацію, культурна революція, активна атеїстична пропаганда, «Ленініана» тощо. Докорінні зміни в культурному житті України сталися у 1932 р., коли на основі партійного рішення про перебудову літературно-художніх організацій створено Спілки радянських письменників, музик, художників [68]. Об'єднання митців у такі організації призвело до політизації мистецтва, уніфікації тематики творчості, формування тоталітарного підходу у

керівництві Спілками. Утвердження єдиного для всіх «працівників культурного фронту» методу соціалістичного реалізму, теоретичні засади якого були викладені секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим у 1934 р., означило перехід до моностильового принципу в мистецтві. Поступово з консолідуючої сили ці організації перетворилися на «знаряддя уніфікації художнього мислення», складову адміністративно-командної системи [297, с. 16]. Подальші творчі пошуки митців продовжувались у межах методу соціалістичного реалізму, що, однак, не виключало появи високохудожніх творів.

4.4. Робсількорівський рух у системі діяльності багатотиражної преси

Стінні і багатотиражні газети тісно пов'язані з робсількорівським рухом – широко розповсюдженим явищем в СРСР, ініціатором створення якого є В. І. Ленін. Його настанови щодо необхідності організації мережі кореспондентів з місць, важливості дописів з заводів, майстерень, копалень, прозвучали ще у 1919 р. Ще задовго до цього матеріали робітників публікувалося у газетах «Искра» (1900 р.) і «Правда» (1912 р.). Так, лише в перший рік виходу «Правди» надруковано понад 11 000 робітничих кореспонденцій. Масовим робсількорівскький рух став саме завдяки ленінським настановам: «Революційне будівництво не може бути доведено до кінця, якщо робітники, не окремі з них, а всією громадою не увійдуть до радянського друку» [307, с. 320]. У газетах з'являються гасла на кшталт «Кожний робітник, будь робкором!» Безпосередню участь у становленні і розвитку робсількорівського руху брали М. Горький, М. Калінін, Н. Крупська, В. Маяковський, М. Ульянова, в Україні – П. Постишев.

Розквіт цього феномену радянської дійсності припав на 1920-ті роки. Основні форми і методи керівництва робсількорівським рухом, заходи, направлені на укріплення зв'язку робсількорів з масами трудящих, прописані у резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про пресу» від 31 травня 1924 р., постанові Оргбюро ЦК РКП(б) «Про робсількорівський рух» від 1 червня 1925 р., постанові ЦК ВКП(б) «Про

чергові задачі партії у галузі робсількорівського руху» від 27 серпня 1926 р., Постанові ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1931 р. «Про перебудову робсількорівського руху». Основний посил названих документів зводиться до закликів щодо зміцнення інституту робітничих кореспондентів, залучення до лав робсількорів широких мас робітників і селян, здійснення партійного керівництва роботою робсількорівських організацій, редакцій газет. Тексти документів різних років мало чим відрізняються один від одного: «Основним завданням партії є політичне виховання робітничого і селянського кореспондента, перетворюючи його на діяльного помічника партії…» (1925) [54, с. 397]; «Основним завданням робсількорівських організацій… є розвиток політико-виховної роботи. Партійні комітети повинні налагодити систематичне керівництво цією роботою редакцій, допомагаючи їх у розробці планів і методів роботи» (1926 р.) [56, с. 57]; «Робсількори стають під керівництвом партії організаторами мас у справі соціалістичного будівництва, виконання виробничих планів і розгорнутого наступу на класових ворогів» (1931) [65, с. 285].

Найважливішим із завдань роботи робсількорівських організацій вважався розвиток політико-виховної роботи, а партійні комітети мали організовувати систематичне керівництво роботою редакцій: допомагати у розробці планів та методів роботи, організації семінарів для стінгазетчиків, бюро рецензій, виставок стінгазет тощо. Такі форми керівництва розбудовою робсількорівського руху дуже швидко себе виправдало, парторганізаціям рекомендавано і надалі цей напрямок роботи послідовно розвивати (1926) [56]. У 1931 р. робсількорам рекомендовано висвітлювати не лише організацію роботи та виконання виробничих планів, а й боротьбу з «класовими ворогами» (1931 р.) [65]. Вважалося, що лави робітничих та селянських кореспондентів мають постійно поповнюватися передовими представниками робітничого класу та колгоспного селянства, пізніше, у 1950-х рр. до них приєднали «передову інтелігенцію».

Після оприлюднення партійних документів щодо робсількорівського руху, на сторінках газет усіх рівнів одразу ж розгорталося широке їх обговорення. Так, наприклад, слідом за постановою «Про перебудову робсількорівського руху»

1931 р. відбувся ряд заходів, зокрема, Пленум київського міського партійного комітету (МПК), що підвів підсумки перевірки роботи кількох багатотиражних газет: «Сівалка» (виходила на київському заводі «Червоний екскаватор»), «Рубанок» (газета київської меблевої фабрики ім. Боженка), «Трибуна січнівця» (газета київського вагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання), «Червоний Затонець» (газета київського судноремонтного даводу ім. Сталіна), «Ударний кабельник» (газета київського заводу «Укркабель») і дійшов висновку, що Постанову ЦК від 16.04.1931 р. «правильно реалізувала тільки одна "Сівалка", адже всю свою роботу газета зосередила на бригадних і цехових багатотиражках, організувавши майже 40 щоденних газет, з них декілька – мовами нацменшин». У цих газетах брали участь, застосовуючи нові методи роботи, про які йдеться у постанові ЦК, понад 1 500 робкорів (при цьому загальна кількість працівників заводу на той час складала 3 500). Цікаво, що лише у механічному цеху заводу щодня виходило 16 бригадних газет. Міський партійний комітет запропонував застосувати досвід «Сівалки» на кожному підприємстві, звернувши особливу увагу на щоденні бригадні газети [419]. На початку 1930-х років, у розпал індустріалізації, робкори активно включаються у справу. У газетах друкуються матеріали на кшталт «Київ індустріяльний», «Нові соціялістичні велетні вимагають палива. Вугільний Донбас повинен задовольнити їхню вимогу», «Робкори в передові колони бійців за Київ індустріальний», «День індустріалізації на Україні», «Робкори "Ленінської кузні" приймають заклик Червонопрапорців» [483; 484] тощо.

У квітні 1932 р. постанові «Про перебудову робсількорівського руху» «Пролетарська Правда» присвячує цілу шпальту. Під рубрикою «Міцними когортами десятків тисяч робсількорів зустрічає більшовицька преса Київщини роковини квітневої постанови ЦК ВКП(б)» вміщено декілька статей, що інформують про досягнення і завдання робкорів, про роботу заводських, цехових і бригадних газет. Автор статті Й. Лівшиць докладно описує роботу ударної робкорівської бригади Грезіна, яка випускала щозмінну газету «Ударний карусельник» – найстарішу на заводі «Більшовик». У статті повідомляється, що

робкори-ударники підприємства, «озброївши цехи 75 бригадними і 10 цеховими газетами», більшість з яких виходила щоденно, «під керівництвом заводської партійної організації провадять активну більшовицьку боротьбу за виконання і перевиконання промфінплану» і що робкори бригади Грезіна «мають право заявити, що вони зразково б'ються за першість бригади на заводі» [375]. Зі статті «Наші досягнення, наші завдання» дізнаємося, що до 20-річчя «Правди» редакції багатотиражних газет готують «виробничі подарунки» – історію заводської преси. До кампанії включилися редколегії газет «Червонопрапорник» (газета київського Червонопрапорного заводу – таку назву з 1923 р. до 22 червня 1941 р. мав завод «Арсенал»), «Складальник» (орган партбюро та цехкому складального цеху київського Червонопрапорного заводу –КЧЗ), «Молот» (орган партосередку та цехкому ковальського цеху КЧЗ), «Різець» (орган партбюро та цехкому механічного цеху КЧЗ) і деяких ін.

Формування робкорівського руху в УРСР розпочалося на Донбасі у 1922 р. навколо Бахмутської (Артемівської) газети «Кочегарка» («Всероссийская кочегарка», «Всесоюзная кочегарка». Газета почала виходити 1919 р.; відома й тим, що при її редакції розпочало роботу літературне об'єднання пролетарських письменників Донбасу.). Є відомості, що основні засади руху почали складатися в Україні раніше – у 1920–1921 рр., коли велися дискусії навколо організаційних питань: обирати чи призначати робкорів і хто має це робити, навчати робкорів через гуртки «друзів газети» чи іншим чином. У 1921–1922 р. робкори вже досить активно друкували свої матеріали у додатках до «Коммуниста», зокрема, «Рабочая Украина» (Харків, 1922), у газеті «Украинский гудок»/«Южный гудок» (Харків, 1921). На сторінках «Коммуниста» у 1921 р. регулярно обговорювалися актуальні питання роботи робкорів [523, с. 176].

У 1924 р. газета «Коммунист» писала, що, відкриваючи на своїх сторінках «відділ робітничого життя», редакція покладає великі надії у справі його організації та подальшого існування на робкорів і сподівається на їхню підтримку, допомогу, активну участь у підготовці матеріалів: «Редакція

використовуватиме весь матеріал до найменших заміток включно, але, разом з тим, запрошує робкорів до роботи, більшої і відповідальнішої, ніж та, яку вони вели до цього» [174]. На робсількорівських матеріалах газета «Коммунист» у 1924 р. провела конкурс на кращу стінну газету, на кращі заходи по піднесенню продуктивності праці, на кращу кореспонденцію робкора на цю тему.

Робкорівський гурток «Кочегарки», про який йшлося вище, спочатку налічував менше 10 осіб, через кілька місяців – понад 130, а в 1924 р. з газетою співробітничали вже 4000 робкорів (з них 1000 – постійних); відповідно зростала кількість дописів з місць, збільшувалися наклади. У 1923 р. тираж газети становив 25 тис. примірників, у 1924 – 28 тис., а в 1925 р. – майже 40 тис.; значну роль у залученні робітників і селян до співпраці відіграв організований у 1922 р. редакцією газети конкурс на звання найкращого робкора. «Кочегарка» друкувала матеріали всесоюзних і республіканських партійних з'їздів, з'їздів Рад; на сторінках газети обговорювалися проблеми села, велася роз'яснювальна робота щодо партійного керівництва на селі; широко висвітлювалося життя Донбасу – виробничі, технічні, побутові питання; тільки у 1924 р. щодня до редакції надходило понад 350 листів. Крім основної газети, виходили додатки до неї: «Бюлетень робкора», журнали «Забой» та «Знание» [523, с. 100].

Методичну допомогу у професійному навчанні робсількорів здійснював журнал «Рабоче-крестьянский корреспондент» (виходив з 1924 р. у Москві), хоча від самого початку ця робота не вимагала ні спеціальної освіти, ні навіть високого рівня грамотності: «Робкор починає з того, що вчиться грамоті, вчиться читати і писати та викладати свої думки» [175]. «Не треба бентежитися тим, що допис буде написаний кострубато… ми вчимося будувати свою робітничу газету» [651, с. 5].

Партійне керівництво України для просвіти зростаючої армії робсількорів і для постановки та обговорення питань друку вважало за необхідне створити місцеві професійні видання. У 1925 р. засновано журнал «Червона преса» (виходив у Харкові впродовж 1925–1934 рр. у 1934 р. його об'єднано з журналом «Робсількор»), де друкувалися статті та інші тексти викладачів кафедри

газетознавства УКІЖу, зокрема, уривки з книжки Н. Кагановича «Газетна стаття», його полеміка з мовознавцем М. Гладким щодо неприпустимості мовної «петлюрівщини» та ін. матеріали.

У 1927 р. у Харкові почали виходити два журнали: «Робкор України» і «Селькор України», з 1929 р. їх об'єднано під спільною назвою «Робсількор» (з 1934 р. журнал виходив у Києві). Заснуванню журналів передувала агітаційна кампанія за нові часописи. Відділ преси ЦК КП(б)У у зверненні до всіх окружних партійних комітетів, редакцій газет, робкорів та редколегій стінних газет аргументувало необхідність видання спеціального журналу зростанням робкорівського руху та значним збільшенням кількості стінних газет українською мовою: «Новий журнал мусить посунути наперед по шляху українізації актив робітників, об'єднаних у робкорівських організаціях. Вихід журналу треба розцінювати як новий крок на шляху до здійснення національної політики партії» [19, арк. 1].

Відділ преси ЦК КП(б)У і редакція журналу «Робсількор» закликали до популяризації видання, його поширення по читальнях, клубах, редколегіях газет, до висвітлення в ньому досвіду роботи робкорівських організацій, гуртків, стінгазет тощо. Основне завдання журналу визначене як роз'яснення азів журналістики кореспондентам-початківцям: як і що саме писати у газетах. У 1936 р. секретар Донецького обкому КП(б)У С. Саркісов звернувся з проханням до ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) дозволити видання журналу спеціально для робсількорів Донбасу – «Робітниче-селянський кореспондент Донбасу», аргументуючи це тим, що саме у цьому промисловому регіоні найбільша кількість стінних і багатотиражних заводських і шахтних газет. З невідомих причин Саркісову у проханні відмовлено [26, арк. 79].

У 1930-ті рр. виходили газети, безпосередньо присвячені питанням, пов'язаним з робсількорівською справою. Вони мали вигляд «газети в газеті», як, наприклад, «Робкор-ударник» у газеті «Червонопрапорник» (Київ), «Робкорівська сторінка» у газеті «Шлях робітника» (Шостка); одноразової газети: «За більшовицькі кадри преси» (Харків); спецвипуску, бюлетеню чи

додатку, прив'язаного до конкретної події чи дати, як «Робселькор Кременчуччини» (Кременчук, випуск, присвячений охороні урожаю), «Робкор-ударник» (Київ, присвячений конференції робсількорів), «Робкор на посту» (Дніпропетровськ, про підготовку до Всесоюзної наради робсількорів), «Робселькор-ударник: сількорівська листівка газети «Червоний колгоспник» (Біловодське, до конкурсу низової преси на організаційно-господарче зміцнення радгоспів та колгоспів); як оперативна листівка – «Робкорівський ешелон руди – домнам» (Кривий Ріг); у вигляді одноденної газети, як «Робкори промкооперації Криворіжжя рапортують» (Кривий Ріг).

Виходили і робсількорівські газети, що їх видавали, як додатки «Луганська правда», «Пролетарська правда», «Соціалістична Харківщина», «Червоний гірник»: «Робселькор Луганщини» (1930, Луганське), «Робселькор-ударник» (1931–1934, Київ), «Робселькор Криворіжжя» (1930–1931, 1933–1934, Кривий Ріг), «Робселькор Харківщини» (1933–1934, Харків) [186; 187]. У 1930 х рр. робота робсількорів розгорталася під гаслом «Кожен робселькор – стахановець, кожен стахановець робселькор!»

Кадри – одне з найболючіших питань, що постало перед пресою одразу після більшовицького перевороту і не втрачало своєї актуальності у наступні 1920-ті та 1930-ті рр. Ще на VIII з'їзді РКП(б) у 1919 р. говорилося про необхідність укріплення редакцій газет досвідченими кадрами з числа партійних працівників, які володіють літературною мовою. Спеціальних журналістських навчальних закладів ще не було, тому репортери проходили короткий курс навчання у півторамісячній школі при Російському телеграфному агентстві (РОСТА). Школа журналістів при РОСТА дала чотири випуски курсантів, проіснувавши півтора року: «Півторарічний досвід школи показав, що шлях, обраний РОСТА – вірний. Шкільна підготовка газетних спеціалістів на практиці дала найсприятливіші результати. Слухачі школи журналістів… по її закінченні виявилися вельми цінними співробітниками газет» [424, с. 605]. Однак, на курсах терміново готували «газетних хронікерів і техніків», але конче потрібні були також керівники – редактори, секретарі і досвідчені публіцисти. Підготовка

таких спеціалістів потребувала інших підходів і більш професійної освіти. Взірцем професіоналізму у журналістській справі вважалася «Правда», тому їй доручалося впливати на провінційну і низову пресу.

Питання про кадри поставало неодноразово, для їх підготовки почали створюватися спеціальні навчальні заклади. Так, у квітні 1922 р. у Харкові засновано Комуністичний університет імені Артема з факультетом журналістики у складі; у 1926 р. на його базі постав Український комуністичний інститут журналістики (в УКІЖ навіть працювала кафедра газетознавства). Інститут приймав студентів на денне і заочне навчання: «Мета заочного факультету – підвищити теоретичний і політичний рівень і виробничу (газетну) кваліфікацію членів партії і комсомольців, що працюють у низовій (фабрично-заводських, радгоспних і колгоспних друкованих газетах) і в загальній пресі» [508].

Заочний факультет мав два відділи: перший – з терміном навчання два роки – готував спеціалістів для багатотиражних газет, другий – з трирічною підготовкою – для працівників партійно-радянської преси. Умови для вступу різнилися. Якщо на навчання на першому відділі приймалися особи, котрі «уміють швидко писати», вільно викладати думки українською мовою, знати арифметичні дії і мати знання з інших предметів на рівні вечірньої радпартшколи, то на другому відділенні навчалися ті, чий рівень знань був вищим і відповідав другому ступеню радпартшколи. Крім того, ці студенти щороку мали відвідувати спеціальні курси-конференції. Загальна умова для вступу – бути членом або кандидатом до КП(б)У, членом ЛКСМУ; пріоритет при зарахуванні надавався тим, хто мав стаж роботи у газеті [508]. Рішення про створення радпартшкіл прийняте на Х з’їзді РКП(б) у 1921 р. Радпартшколи існували майже в кожному губернському місті, мали триступеневу «ієрархію». Радпартшколи першого ступеня – з тримісячним курсом для робітників і чотиримісячних – для селян – надавали елементарні політичні знання. Радпартшколи другого ступеня готували радянських і партійних працівників, навчання тривало півтора роки. Радпартшкола третього ступеня – це

комуністичний університет з трирічним терміном навчання. Радянські партійні школи зникли наприкінці 1930-х рр.

Крім вищого навчального закладу, у 1930-х рр. у Харкові існував технікум журналістики (Український комуністичний газетний технікум) імені Миколи Островського, що випускав, зокрема, і фахівців низової ланки радянської преси. Ініціатива створення технікуму належала Комітету у справах друку при Раднаркомі УСРР. У червні 1930 р. у газеті «Комуніст» повідомлялося про набір студентів до Харківського газетно-книжкового технікуму: «Технікум матиме два відділи: газетно-видавничий, що готуватиме випускових, літературних робітників, репортерів, коректорів і книго-торговельний відділ, що даватиме кваліфікацію завідувачів книгарень, зав. відділів великих книгарень, інструкторів розповсюдження видавничої продукції». Обов’язкова умова для вступу – семирічна освіта і вік не менше 18 років. В об’яві окремо зазначається, що під час прийому перевага надається членам і кандидатам в члени КП(б)У, комсомольцям, робітникам, наймитам та колгоспникам (або дітям цих категорій) та тим, хто має досвід в органах друку, видавництва та книготоргівлі. Серед документів для вступу вимагалося мати рекомендації від профспілки, редакції газети, видавництва, а для членів і кандидатів у члени партії, комсомольців – рекомендації від райкомів компартії. Всі студенти забезпечувалися стипендією, а тим, хто того потребував, надавався гуртожиток [194].

Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 2 вересня 1931 р. у Комуністичний газетний технікум приймалися здебільшого партійці-робсількори, прийом безпартійних обмежувався 20%. У 1930-ті рр. в обох навчальних закладах (УКІЖі та газетному технікумі) викладав видатний письменник, літературознавець, критик, філолог Ю. В. Шевельов. Ось так він згадує про той час, коли влаштовувався на роботу до технікуму: «У газеті харківській (тоді "Харківський пролетар", пізніше – "Соціялістична Харківщина") мені трапилося оголошення Українського комуністичного газетного технікуму про набір студентів. Правда, я боявся "комуністичності" цього технікуму – туди приймали тільки комсомольців і членів партії, але не уявляв собі, щоб їхні викладачі були

всі партійні – в ті роки партійців-викладачів мови фактично не було» [645, с. 250].

У 1936 р. вийшла Постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію Українського Комуністичного газетного технікуму в Газетно-Партійну школу» з терміном навчання 3 роки. Згідно з документом, цей навчальний заклад мав готувати секретарів, завідувачів відділів, інструкторів, літературних працівників, редакторів і заступників редакторів районних і багатотиражних газет. До Газетно-Партійної школи приймалися члени і кандидати у члени компартії, комсомольці і позапартійні з досвідом роботи у газетах і освітою не менше 7-річки. Цією ж Постановою затверджено створення у Ворошиловграді на базі курсів газетних працівників обласної газетної школи з дворічним терміном навчання для 100 осіб. Ця газетно-партійна школа мала готувати спеціалістів для багатотиражних газет, котрих на Донбасі на той час вже існувало чимало. Так, у Донецькій області у 1936 р. їх виходило найбільше в Україні – 224 (з них 186 заводських і шахтних, 23 – радгоспних, 15 політвідділів МТС) [26, арк. 108, 117, 135]. Додамо, що у Луганську при вечірньому робітничому університеті діяв робсількорівський факультет, де готувалися кадри газетярів [580, с. 180].

Про серйозне ставлення до підготовки газетних кадрів свідчить протокол засідання Секретаріату ЦК КП(б)У від 12 січня 1931 р., цілком присвяченого кадровим питанням. Відзначаючи значне покращення якості роботи працівників преси і пов’язуючи це з організацією районних газет після ліквідації округ, переходом кадрів партійно-пропагандистської роботи у газети, підсиленням газет висуванцями з числа робкорів тощо, ЦК все ж незадоволений якістю роботи газетярів, адже вона «не відповідає вимогам, що їх ставить партія перед пресою» [21, арк. 1]. Крім того, висунуто претензії щодо професійного рівня кадрів: низькі грамотність і професійна кваліфікація. Неприпустимим, на думку учасників засідання, є і той факт, що не всі редакції очолюють члени бюро парткомітетів.

Керуючись постановою ЦК ВКП(б) (листопад 1930 р.), ЦК КП(б)У ухвалив ряд рішень, присвячених підготовці і перепідготовці кадрів преси, а саме: УКІЖу

готувати редакторів районних, заводських, радгоспних і колгоспних газет, заввідділів районних, робітничих газет; технікум преси перетворити на заклад комуністичної освіти, що готує літературні і технічні кадри, переважно, для низової преси; вечірньому КІЖ на базі робкорівського факультету робітничого університету випускати робкорів заводських газет; КІЖу заочно навчати «за пониженою програмою робітників заводської, радгоспної, колгоспної преси і «за підвищеною» програмою – редакторів районних, міських і центральних газет. Вирішено також організувати при КІЖ постійні 3-місячні курси для газетних працівників, регулярно проводити семінари у Києві, Дніпропетровську, Одесі, Сталіно ті ін. містах України. Відповідальність за виконання цих рішень покладено на Культпроп, контроль – на Секретаріат ЦК КП(б)У [21, арк. 1].

У 1931 р. питання про журналістські кадри постають черговий раз. На Всеукраїнській нараді редакторів газет при Культпропвідділі ЦК КП(б)У вкотре обговорюються завдання підготовки та перепідготовки кадрів преси, активного висування і підтримки робкорів і сількорів. Зі стенограми цієї наради дізнаємося, що при інституті журналістики восени 1931 р. утворюється «інститут аспірантів», завданням якого є підготовка наукових партійних кадрів. Вирішено також прикріплювати студентів-заочників до Харківських центральних газет; кожній редакції доручено організувати на своїй базі навчання робсількорів, «мовні станції», заохочувати людей до самоосвіти. Брак професійних кадрів вплинув і на якість роботи радіотелеграфного агентства України (РАТАУ). Доповідачі на нараді виступали з критикою їх бюлетенів за несвоєчасність виходу, непрофесійність подачі матеріалів тощо [23, арк. 72–73].

Питання з кадрами ні в 1920-ті, ні в 1930-ті рр. не могло бути знятим, адже у підходах до його вирішення існувало вагоме протиріччя. Так, з одного боку, говорилося про необхідність виховання професійних журналістських кадрів для роботи у газетах, а з іншого – робилися кроки, направлені на їх скорочення. Це доводять постанови партії щодо ролі робсількорів. Постанова ЦК ВКП(б) від 19 травня 1936 р. відміняє «існуючу у деяких фабрично-заводських багатотиражках систему літературного гонорару, як таку, що протирічить самому характеру

фабрично-заводських багатотиражок, котрі мають бути продуктом самодіяльної робкорівської громадськості» [74, с. 164]. 18 червня 1956 р. ЦК КПРС приймає ще одну постанову «Про порядок дозволу на видання багатотиражних газет», в якій остаточно закріплюється перевага публікацій працівників підприємства над статтями штатних співробітників реакцій на сторінках фабрично-заводських газет: «Пропонується скоротити витрати на видання фабрично-заводських газет, залишивши у редакції кожної газети одного платного працівника (відповідального секретаря редакції). Редактор газети призначається з числа працівників підприємства».

Схожу картину можна побачити, повернувшись до 1920-х рр., коли журналіста або фахівця з української мови знайти було дуже важко: одні не бажали співпрацювати з радянською владою, вважаючи це зрадою національної справи, інші виїхали, частина спеціалістів обрала «внутрішню еміграцію». Радянським урядом вживалися заходи по забезпеченню газет літературними працівниками задля підвищення загального професійного рівня видань, але у подальшому визначено, що «не ці кадри вирішують справу», адже завдяки тому, що «самі маси виявили величезну самодіяльність, що тисячі працівників, які прийшли з народу, виявили виняткову ініціативу», преса справилася з своїм завданням [523, с. 10].

Це твердження спірне, адже і 1920-х, і 1930-х рр. до професійного рівня газетярів було чимало претензій. Проте, якщо у 1920-х, на початку 1930-х рр. ці претензії стосувалися, переважно, якості матеріалів кореспондентів, то наприкінці 1930-х критика газетних кадрів виглядає дещо інакше. Тепер основними недоліками вважається недотримання «високого ідейного рівня», недостатньо переконлива пропаганда. Сумська газета «Більшовицька зброя» 23 травня 1937 р. друкує фрагменти доповіді Б. М. Таля (справж. Криштал, у 1937 р. – завідувач відділу друку і видавництв ЦК ВКП(б), репресований) на зборах працівників преси і робсількорів під заголовками «Зміцнити зв’язки газет з масами», «До кінця викрити ворогів партії і народу», «Вище ідейний рівень газет», «Про газетні кадри», «Низовій пресі – особливу увагу і допомогу», «Вище

культуру газет» тощо. Основна теза, що пронизує усі публікації – «озброїти газетні кадри більшовизмом»: «…опанування більшовизму… дається в результаті безустанної, наполегливої, систематичної роботи над собою, безустанного вивчення Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, всебічного вивчення міжнародної обстановки, активної участі у політичному житті, непримиренної боротьби за лінію партії з її ворогами, з ворогами народу», «преса є найгострішою і найсильнішою зброєю нашої партії. Це визначення товариша Сталіна до багато чого зобов'язує всіх працівників радянської преси».

Серед заходів, широко розповсюджених у 1920-х – на початку 1930-х років і спрямованих на укріплення інституту робсількорів, – конференції, з'їзди, курси, семінари, наради губернського і районного масштабів, яких по всій країні налічувалися сотні і де обговорювалися нагальні питання, ставилися нові завдання, визначалися найкращі працівники газет тощо. Наприкінці 1923 р. на честь виходу тисячного номера газети «Кочегарка» відбувся перший з'їзд робкорів Донеччини, а влітку 1924 р. на шахтах і заводах пройшли численні робкорівські наради, котрі передували II Вседонецькому з'їзду робкорів, що відбувся у жовтні 1924 р. У 1924 р. на свій з'їзд збиралися робсількори Катеринославщини, у 1925 р. – Одещини; у тому ж 1925 р. проходив Вінницький окружний з'їзд сількорів, окружна нарада сількорів Тульчинської та Кременчуцької округ, з'їзд робсількорів Харківщини тощо. На загальних зборах робсількорів Корсунського району Черкаської округи Київської губернії, де розглядалося питання про задачі, які стоять перед робсількорами, прийняте рішення про покращення їх роботи на селі шляхом організації газетних гуртків та стінгазет з обов'язковою участю селян і демобілізованих червоноармійців, збільшення передплати на селянську газету «Радянське село», зміцнення культурно-освітньої роботи тощо [494].

Про відкриття у Харкові чотиримісячних курсів журналістики дізнаємося з газети «Коммунист» за 24 лютого 1925 р. Серед слухачів курсів – газетні працівники – секретарі редакцій, завідувачі відділів, а також робкори і сількори

(всього 30 осіб з різних міст і містечок України). Зазначено, що курси працюють «під наглядом і керівництвом партії» [593].

Робкори регулярно звітували про свої досягнення, надаючи цифри про кількість «новонавернених» та про кількість своїх дописів. Ці дані публікувалися у газетах. Так, «Коммунист» у травні 1925 р. повідомляє, що протягом січня–квітня від робкорів надійшло кореспонденцій: у січні – 264, лютому – 288, березні – 407, квітні – 941 і що найкраще охоплено Донбас і великі міста – промислові центри. Щодо робкорівських матеріалів, то найбільше у 1925 р. їх надали Харків (440), Київ (177), Одеса (131), Макіївка (84), Катеринослав (79), Сталіно (77); дещо менше – Луганськ (45), Миколаїв (39), Горлівка (21), Запоріжжя (14) та ін. міста [121].

У 1926–1928 рр. виникає ідея організації 4-місячних курсів підвищення кваліфікації газетних робітників, визначаються основні завдання курсів – «піднесення загально-політичної та професійної кваліфікації журналістів шляхом закріплення їхнього досвіду в практичній роботі»; розробляється навчальна програма, розрахована на 575 годин. Зміст програми такий:

1. Публіцистика (65 год.)
2. Українська література (55 год.)
3. Основи газетної справи (35 год.)
4. Інформація та фоторепортаж (75 год.)
5. Огляд сучасної української преси (25 год.)
6. Техніка друкованої справи (35 год.)
7. Українська мова (75 год.)
8. Політекономія (95 год.)
9. Економгеографія (35 год.)
10. Основні проблеми світової політики (30 год.)
11. Основні проблеми сучасного періоду соц. будівництва (40 год.)
12. Робсількорівський рух (10 год.) [20, арк. 113].

У документі зазначається, що стислий курс «Робсількорівський рух» є необхідним напередодні Всесоюзної та Всеукраїнської нарад робсількорів

(1928 р.), а викладання української мови на курсах «має вдосконалити знання мови слухачів та виправити хиби сучасної газетної мови» [20, арк. 113]. Така увага до мови пов'язана з проведенням політики українізації.

У 1931 р., готуючись до другої Всеукраїнської робсількорівської наради, провідні газети розгорнули кампанію на своїх сторінках і на радіо щодо завдань низової преси та її українізації [24, арк. 6]. Тема українізації ще залишалася актуальною на початку 1930-х рр. і робсількори, як «ударний загін» радянської журналістики, жваво її обговорювали: «Робкори… відгукуються на заклик опанувати українську культуру та запровадити українську мову в заводській пресі і в розмовах» [480]. У цьому зв'язку редакція газети «Радянський водомір» взяла на себе зобов'язання протягом квітня 1930 р. повністю українізуватися і викликала у порядку соцзмагання «піти за її прикладом» багатотиражки «Мартен», «Ударний кабельник», «Антинікотин» та «Червоний Плугатар» [480].

У 1931 р. вирішено організувати і провести Всесоюзний конкурс низової преси – газет радгоспів, колгоспів, МТС на кращу роботу в справі організаційно-господарчого зміцнення колгоспів, про що повідомляла «Правда»: «Конкурс має величезне політичне та господарче значення і повинен посилити бойову роботу радгоспно-колгоспної преси та робсількорів…»; «Правда» закликає фабрично-заводські газети брати активну участь у конкурсі, організувавши передачу досвіду цієї преси газетам радгоспів, колгоспів. МТС [21, арк. 109].

Зважаючи на те, що основними дописувачами у низовій пресі у той час були робкори, в СРСР регулярно проводилися їхні зібрання. Рекомендації стосовно всього робкорівського руху, зокрема щодо об'єднання робкорів навколо редакцій, з якими кореспонденти співпрацюють, визначено на 1-й Всесоюзній нараді робсількорів у 1923 р. Друга нарада відбулася у 1924 р., подальші зібрання скликалися раз на 2–3 роки: третя – у 1926, четверта – 1928, п'ята – 1931 р. Кількість делегатів від заходу до заходу зростала: у 1923 р. їх було 42, у 1924 р. – 353 від 100 тис. робкорів, у 1926 р. – 580 від 250 тис., у 1928 р. – 746 від майже півмільйона. «Велика радянська енциклопедія» зазначає, що делегати п'ятої Всесоюзної наради (лютий 1931 р.) представляли тримільйонну

армію робсількорів [307, с. 320]. Можна стверджувати, що частка учасників з України була чималою з огляду на те, що Україна за кількістю і типами друкованих видань займала серед інших республік СРСР провідне місце. Право участі у Всесоюзних нарадах виборювали «кращі з кращих», які визначалися шляхом проведення оглядів-конкурсів стінгазет і гуртків робсількорів.

З доповіддю «Третій, вирішальний рік п'ятирічки і завдання робсількорів» на П'ятій нараді виступив секретар ЦК ВКП(б) Постишев і поставив перед присутніми робсількорами завдання по перебудові їхньої роботи: «На чому базувався раніше робсількорівський рух? Спочатку він розвивався, переважно, на викривальній роботі: викритті бюрократизму, злодійства, неполадок і болячок», а в нових умовах, підкреслив Постишев, цього недостатньо, тепер «необхідно вивільнити нові творчі сили пролетаріату і трудящих мас, мобілізувати ці сили на втілення завдань соціалістичного будівництва – ось основна задача робсількора», «робсількор повинен бути у перших рядах ударників так само, як ударник повинен бути у лавах робсількорів» [490].

У доповіді зазначалося, що робсількори мають глибоко занурюватися в усі складні і важливі справи «соціалістичного будівництва», у позитивному ключі висвітлюючи досягнення на всіх його ділянках: «Робкори Донбасу! Ви повинні поставити перед собою завдання боротьби за форсування механізації видобутку вугілля…. Робкори залізничного і водного транспорту! Ви працюєте на найбільш відстаючій ділянці народного господарства. Ви повинні стати у перші шеренги борців за виконання завдань уряду і ЦК…. Робкори нових будівництв! Ви повинні боротися за якість будівництва, за зниження собівартості будівництва, за своєчасне закінчення і підготовку їх до пуску» [490]. Тобто, робкори, виконуючи свої журналістські обов'язки, повинні глибоко проникати у справи конкретного підприємства, на якому самі працюють, а не обмежуватись описуванням загальних, спільних для усіх галузей господарства задач, а сількори мають викривати «куркулів», їхню «агентуру», перекручення у колгоспному русі, а також долучитися до справи охорони колгоспного майна, «соціалістичної власності»: «Сількори найбільших колгоспів! Ви повинні очолити роботу за

перевиховання учорашнього середняка, за правильну організацію господарства у колгоспах, за повне виконання планів розширення посівів і підвищення урожайності» [490]. Загальне керівництво робсількорівським рухом покладалося на «Правду», яку рішенням ЦК ВКП(б) зобов'язали раз на місяць видавати спеціальний додаток з питань роботи з робсількорами.

Після кожної наради на сторінках газет розгорталося жваве обговорення. Загальні висновки, що підсумовували результати усіх зібрань, мали такий вигляд: «Заводська газета повинна посісти належне місце в усій системі партійної роботи на виробництві», «Робкори дають приклади зразкової організації мас» і т. ін. У пресі друкували імена робкорів-ударників, викривали недоліки у роботі багатотиражок, відзначали кращі видання і закликали брати з них приклад, сповіщали про взяті нові зобов'язання, наприклад, такі: «Через великотиражки налагодимо соціялістичний обмін досвідом з заводами Москви і Ленінграду», «Зобов'язуємося організувати на заводі пости міжнародного зв'язку, колективного листування з робітниками Заходу» [573].

У 1928 р. організаційна комісія зі скликання 4-ї Всесоюзної наради робсількорів доручила Україні розробку і підготовку таких питань: робота друкованих фабрично-заводських та цехових газет, порядок і форми обліку робсількорівського руху. Цією ж комісією рекомендовано підготувати силами газети «Комуніст» Всеукраїнську нараду. У відповідь до Секретаріату ЦК КП(б)У підготовлено документ «Про скликання І-ї Всеукраїнської робсількорівської наради», де, окрім іншого, наводяться цифри щодо росту числа робкорів за рік по округах: Запорізька – 487 у 1927 р. і 1 тис. 042 у 1928 (кількість зросла на 122 %); Миколаївська – 4 тис. 367 у 1927 р. і 5 тис. 332 у 1928 (кількість зросла на 23%); Полтавська – 678 у 1927 р. і 889 у 1928 (кількість зросла на 31 %); Коростенська – 745 у 1927 р. і 1 тис. 205 у 1928 (кількість зросла на 61 %); по Одеській окрузі надано відомості про майже 10 тис. робкорів, по Луганській – 4 тис. Окремо зазначається, що за півроку (з січня по серпень 1928 р.) число робкорів лише однієї газети «Наймит» зросло з 1 123 до 2 521 [20, арк. 132]. У газетах час від часу друкуються матеріали щодо необхідності розширення лав

робкорів, з'являються гасла типу «Мобілізуємо до робсількорівської армії нові мільйони трудящих!» [464].

У 1931 р., в контексті підготовки до до другої Всеукраїнської наради робсількорів, проводилася перевірка стану стінгазет і роботи робітничо-селянських кореспондентів по районах. На засіданнях бюро районних партійних комітетів (РПК) обговорювалася Постанова ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1931 р. «серед всієї партійної, безпартійної, комсомольської, робсількорівської маси» з подальшими висновками і рішеннями щодо втілення Постанови у життя. Зокрема вирішено: культпропам РПК систематично перевіряти роботу редакцій газет і якість керівництва ними партійних осередків, повсюдно організовувати курси і семінари з підготовки та перепідготовки низових працівників стінгазет, реалізувати гасло «кожний робкор – ударник, кожний ударник – робкор», домогтися 100 % підписки на журнал «Робсількор» у рядах кореспондентів, упорядкувати облік учасників руху, налагодити випуск багатотиражних газет на підприємствах, шахтах, великих колгоспах, копальнях, МТС тощо.

Зазначимо, що на республіканському рівні проводилися і наради робсількорів підприємств окремих галузей промисловості, зокрема, чорної металургії. На порядку денному такої наради у жовтні 1931 р. стояли такі питання: доповідь про чергові завдання преси та робкорів у боротьбі за метал, про методи роботи низової преси доменних, мартенівських, вальцювальних, транспортних цехів; роль низової преси у боротьбі за госпрозрахунок, за змінно-зустрічний план, раціоналізацію виробництва; організацію спільної роботи загальнозаводських і цехових та бригадних газет тощо. Про серйозність цього заходу свідчить те, що матеріали і тези доповідей для окремих секцій наради розроблялися центральними газетами спільно з редакціями і робкорівським активом заводських газет. Ця нарада проходила у Дніпропетровську, у ній брали участь делегати з Кам'янського, Маріуполя, Сталіно, Макіївки та ін. міст [21, арк. 40].

Так само скликалися республіканські наради редакторів радгоспних газет окремих галузей сільського господарства – «Зернотресту», «Насіньтресту» тощо.

Одна з таких нарад відбулася у листопаді 1931 р. На ній обговорювалися питання про стан і завдання радгоспної преси: «цілковите виконання плянів хлібоздавання…, розгортання соц. змагання та ударництва, нещадної боротьби проти проявів збочень від генеральної лінії партії, проти виявів куркульсько-буржуазних настроїв» [21, арк. 57].

Окрім казенних офіційних заходів, причетні до випуску газет влаштовували і неформальні зустрічі, про що дізнаємося, наприклад, з об’яви, надрукованої в «Киевском пролетарии» 4 травня 1929 р: «У неділю, 5/V у приміщенні клубу друкарів (Воровського, 20), Бюро секції друку влаштовує вечір змички журналістів, письменників і робкорів, присвячений дню преси. Виступає у повному складі "Синя блуза"». Виступи «Синьої блузи» – радянського агітаційного естрадного театрального колективу, що пропагував нове революційне масове мистецтво, були надзвичайно популярними. Перший такий колектив виник у Москві, в інституті журналістики на базі «Живої газети». Рух отримав широке розповсюдження, по всьому СРСР налічувалося понад 400 таких колективів. Існував від початку 1920-х до 1933 р.

Слідом за Постановою ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1931 р. «Про перебудову робсількорівського руху» до сектору преси культпропу ЦК КП(б)У в Харкові, вже у травні 1931 р. почали надходити телеграми і повідомлення міськкомів і райкомів КПП(б)У, редакцій газет, про наявність стінних і багатотиражних газет і кількість робсількорів по районах. Так, наприклад, за даними редакції газети «Артемівський Пролетар», у місті Артемівську станом на кінець травня 1931 р. налічувалося 573 робкори, 638 сількорів, 253 військкори і 97 юнкорів (разом – 1561), у м. Бердичеві – 2 004, у Вознесенському районі – 3 000, з них – 90 робкорів і 2 тис. 100 сількорів, Конотопському – 943 (618 робкорів і 325 сількорів), Кременчуцькому – 1100 (900 робкорів і 200 сількорів), Лубенському – 1036 (519 робкорів і 517 сількорів), в Одесі – 17 тис. у Полтаві – 1710, Прилуках – 4 056 тощо [24, арк. 3, 4, 43, 82; 25, арк. 16, 39, 41]. З наведених цифр видно, що у більшості районів кількість сільських кореспондентів значно переважала робітничих.

Отже, лави робкорів постійно поповнювалися і, якщо, у 1920-ті роки в УРСР їх було до 25 тис. (по всьому СРСР – лише робкорів 74 тис. і приблизно така ж кількість сількорів), то на початку 1930-х рр. армія робсількорів України склала вже понад півмільйона осіб, які публікувалися у вже численних на той час газетах: 206 районних і міських і понад 400 фабрично-заводських [578, с. 17]. Таким чином, основною харакутеристикою робсількорівського руху є його масовість: «Наша преса тому і масова, що в ній беруть участь маси через робкорів. Робкорівський рух – одна з форм радянської демократії, залучення мас до активного радянського будівництва» [175].

Разом з тим, у звітах про показники зростання і покращення у справі робсількорівського руху, з'являються повідомлення про «ухили»: «Старі робсількори одриваються від стінних, місцевих друкованих газет і пишуть до центральних. Серед старих робкорів помічається халтура, є випадки протиставлення спеців робітничій пресі» [19, арк. 182]. Іноді такі повідомлення виглядають як звинувачення: «Пресу нашу куркулі прагнуть використати як легальний засіб боротьби з радянською владою» [19, арк. 182]. Щодо справжніх недоліків у роботі робсількорів, то ними є загальна бюрократизація руху, формалізм. Обрані чи призначені робкори часто без належного ентузіазму виконували свої обов'язки, були пасивними і байдужими до справи, втрачали зв'язок з читачами. Про ці та інші недоліки було відомо ще на початку 1920-х років: «На окружній нараді робкорів і селькорів виявилося, що виборні селькори майже не пишуть до газети. Активну участь в кореспондуванні до газети беруть селькори-добровольці» [523, с. 182]. Позитивним можна вважати той факт, що зазвичай кореспондентами обирали більш-менш грамотних людей, яких знали і поважали, іноді їх призначали завкоми профспілок і партійні осередки з числа авторитетних членів колективу.

Критика і самокритика робкорів звучала і в 1930-х роках, хоча її тон дещо інший. З'являються матеріали – скарги на відсутність реакції колективів на зауваження робкорів: «критика не доходить цілі. Виходить, що завод із своєю виробничою програмою, з проривами – це одно, а "Мартен" з його робкорами –

друге» [498]; є у дописах нарікання на ігнорування постанов Всесоюзної і Всеукраїнської робсількорівських нарад щодо переходу на нові форми роботи, адже, працюючи по-старому, редакції фабрично-заводських газет відстають від життя: «Робкори плентаються у хвості великої трудової армії. Нові методи треба запровадити негайно. Робкори можуть і повинні йти в ногу з темпами життя… Робкори повинні писати про те, що потрібно на сьогодні» [658]. Відверто кажучи, навіть уважно читаючи ці матеріали важко зрозуміти, які саме нові форми мають впровадити робкори задля підвищення ефективності своєї роботи, адже всі заходи, котрі перераховуються у статтях далеко не нові: «наскоки» та перевірки виконання плану, роботи завкомів, проведення відкритих засідань редколегій, виробничих нарад робкорів за участі профспілкових працівників тощо [502].

Загальний тон критичним матеріалам задавали статті з промовистими назвами: «Б'ємо на сполох», «Бійтеся відстати від життя», «Робкори не завжди ведуть вперед», «Без правильного керівництва» тощо. Автор останньої на прізвище Артем'їв у «Пролетарській правді» скаржиться, що її рубрика «Трибуна робселькора» висвітлює лише роботу редколегій великих багатотиражок, не розглядаючи діяльність редколегій газет окремих установ, таких, як Зубамбулаторія № 1, Цукротрест «Культиватор», спіртотрест «Фільтр». У цих установах, на думку автора, чимало проявів бюрократизму, редколегії газет не дають відсічі «ображеним на робкорівські дописи адміністраторам». Робкорівська справа у цих газетах, як він вважає, занепала, і тому необхідно прикріпити до редколегій названих газет досвідчених людей, які б допомогли організувати роботу на більш високому рівні [105]. Наради робкорів відбувалися постійно. Питання, що на них обговорювалися, одноманітні: перебудувати роботу, позбутися бюрократизму, підвищити якість друкованих матеріалів, наблизитись до мас.

Щодо ролі, яку відігравали робсількори у 1920-ті та на початку 1930-х років, то вона була значною і перебувала під постійною опікою партійних органів. Так, у дописі «Партія і робкори» (газета «Коммунист»), крім

мандруючих з газети у газету гасел штибу «вжити заходи до посилення кількісного і якісного зростання робкорів і селькорів» розміщено інформацію про заснування фонду робкорів і сількорів за рахунок добровільних пожертв і зазначено, що кошти з фонду виділятимуться родинам кореспондентів, які загинули на своєму посту [445].

Гоніння на робкорів у той час були непоодинокими. У газетах зазначалося, що переслідування цих кореспондентів набуло характеру «епідемії». Про це дізнаємося з газети «Коммунист», де надруковано ряд статей з промовистими назвами: «Геть від робкора!» (№ 267. – 21 листопада, № 268 – 22 листопада 1924 р.), «Похід проти сількора» (№ 44. – 24 лютого 1925 р.) тощо. У статтях йдеться про помсту робкорам аж до фізичної розправи над ними: «У Бердичівській окрузі місцеві куркулі і темні елементи ведуть кампанію проти сількора Ящука. Здійснено спробу покінчити з Ящуком. Слідство у справі про переслідування сількора ведеться прокуратурою» [470].

Зазначимо, що факти вбивств робсількорів були не поодинокими, тому регулярно проводилися засідання, збори колективів редколегій, на порядок денний яких виносилося питання «зажиму робкорів». За результатами обговорень виносились конкретні рішення, як то: висвітлення злочинів у центральній і місцевій пресі, підготовка звернень до прокуратури щодо розслідування кожного конкретного випадку гонінь на робкорів тощо. Мали місце і менш радикальні методи «затикання рота» кореспондентам: «Поволі ткуть павутиння інтриг, у результаті чого робкора викидають з підприємства як лишню, а головне, небезпечну людину. Радянська влада зможе вкоротити руки,… що викидають старих робітників лише за те, що вони насмілилися критикувати дії недолугих господарників» [99].

У 1925 р. кампанія на захист робсількорів продовжується. Газета «Коммунист» 5 травня 1925 р. друкує допис свердлувальника токарного цеху Харківського електромеханічного заводу (ВЕК–ХЕМЗ) О. Гавриліна «Боротися з переслідуваннями робкорів», де в черговий раз засуджуються гоніння на робкорів: «Коли ми чуємо про переслідування робкорів, ми… обурюємося до

глибини душі. Адже робкор – найкращий помічник усім організаціям на заводі. Своїм спостережливим оком він підмічає виробничі недоліки і є… незамінним помічником для господарників. З тими, хто переслідує робкорів, необхідно вести сувору боротьбу» [178]. Дослідниця А. Холявка вважає, що, боючись помсти з боку «героїв» викривальних матеріалів і з міркувань безпеки робкори використовували псевдоніми [628]. Втім, у період виходу газети автори публікацій, які підписувалися «Робкор», «Селькор», ін. псевдонімами (криптонімами) або ініціалами, легко ідентифікувалися, адже були членами колективу, в якому працювали.

Компартія і радянський уряд намагалися вжити заходи на захист робсількорів, принаймні, декларативно ці наміри звучали переконливо: «всі органи Радянської влади як і раніше захищатимуть робкорів і селькорів від нападок і гоніння з боку ворогів народу» [523, с. 186]. У розправах над робсількорами звинувачували «непманів і куркулів», які нібито бачили у робітничих і селянських кореспондентах своїх ворогів, адже ті викривали їх, допомагаючи партії і радянському уряду «боротися за розбудову соціалізму»: «Ненависть куркулів проявлялася у численних побиттях, звірячих убивствах робкорів і сількорів… Радянський уряд став на захист робсількорів» [99]. Зазначимо, що задля залякування «ворогів», над ними повсюдно проводилися показові судові процеси.

Помста робсількорам часто здійснювалася у відповідь на їхні публікації – доноси на антирадянські виступи чи висловлювання селян, робітників, службовців. Обшуки, арешти та інші радикальні заходи, що ставали наслідком їхніх «сигналів», робсількори сприймали як акт справедливого покарання винних. Протягом усього періоду існування робсількорів, їм відводилася роль «викривачів» усього, що заважало владі і, ширше – завдяки робсількорам влада намагалася показати свій тісний зв’язок з «трудящими масами», продемонструвати свою готовність прислухатися до критики «знизу».

Однією з вагомих причин всебічної підтримки робсількорів владою було усвідомлення того факту, що їх можна використовувати як знаряддя для

розправи над «ворогами радянського ладу» і як активних провідників у життя лінії партії. Щоб довести, як партія і держава цінує робкорів і в усіх важливих справах покладається на них, у газетах друкують статті на кшталт «Робкори і селькори – активні помічники партії у готуванні до виборів у Верховну Раду», а робкори у відповідь звітують про свою роботу у дописах: «Популяризую серед колгоспників новий виборчий закон», «Пильність – невід'ємна риса кожного селькора», «Боротися з затискувачами критики», «Боремось за дійовість дописів», «Наші досягнення й недоліки» тощо [503]. Задля наочності газети розміщують на своїх сторінках фото «селькорів-комсомольців», «робкорів-стаханівців», редакторів стінних і багатотиражних газет колгоспів і підприємств. Таким чином, низова преса вкупі з величезною армією кореспондентів-аматорів вже у 1920-ті рр. міцно закріпилися у системі політичного контролю радянської держави. Зі своєї волі чи ні, але сільські і робітничі кореспонденти були «очами і вухами» влади.

Менше з тим, наведені вище приклади доводять, що дописи робсількорів часто були справді гострими і викривальними. Прокуратуру зобов'язували перевіряти робсількорівські дописи, якщо в них йшлося про негативні явища або вчинки. У 1924 р. прокуратура УСРР вела слідство у 10 тис. справах за матеріалами робсількорів [523, с. 188]. Лише у Катеринославі у тому ж 1924 р. прокуратурою проведено розслідування за матеріалами 1 105 робкорівських дописів, на підставі яких порушено 126 судових справ і накладено чимало адміністративних стягнень [496].

У травні 1927 р. у газеті «Червоне село» надруковано підбірку матеріалів під загальною назвою «Що зроблено прокуратурою за дописами селькорів», де повідомляється, які наслідки мали ці критичні замітки. Найбільше повідомлень про відкриття карних справ за хуліганство, розтрату громадських коштів, самогоноваріння, про дисциплінарні покарання за пияцтво, бійки. Партійне керівництво уважно слідкувало за проведенням показових процесів у справах, відкритих за дописами робкорів. У цей час регулярно проводилися рейди по перевірці реагування на робсількорівські матеріали та скарги робітників і

колгоспників. У 1930-ті рр. виходили навіть спеціальні «Пам'ятки», призначені учасникам таких рейдів, в яких критикувалося «бездушно-бюрократичне ставлення» до дописів робсількорів, давалися вказівки щодо організації рейдів та інших заходів і зазначалося, що необхідно домогтися, щоб на кожну замітку керівники підприємств, установ і організацій негайно давали відповідь по суті і вживали конкретних заходів щодо усунення недоліків [441]. Важливо зазначити, що у 1920–1930-х роках роль друкованого слова в СРСР була величезною, газетна публікація могла повністю змінити життя людини: анонімний лист до редакції міг обернутися грізною зброєю проти «героя» публікації і кардинально змінити його долю.

Тематична палітра матеріалів робсількорів різнобарвна. Основними ж питаннями, якими переймалися у своїх публікаціях робсількори, були такі: партійне і комсомольське життя, сільське господарство (землеустрій, хлібозаготівля, діяльність сільськогосподарських артілей), робота радянського апарату, благоустрій міст, діяльність райвиконкомів, органів міліції, сільрад, викриття злочинів, критика безгосподарності, медичне обслуговування, школи, побут тощо. Зазначимо, що всі «гострі» матеріали торкалися лише викриття бюрократії і бюрократів, неправомірних звільнень робочих з підприємств, тиску домовласників на мешканців-пролетарів, марнотратства, відриву адміністрацій підприємств від мас тощо, але обходили болючі теми щодо загального становища суспільства у ці та подальші 1930-ті роки, а надто катастрофічного стану, в якому опинилося українське селянство у цей період. Таким чином, далеко не вся критика могла потрапити на сторінки газет. Існувала невидима межа, яку робсількорам заборонялося переходити, інакше вони з критиків перетворювалися на «злостивців» і «недоброзичливців» з усіма наслідками цього. Так, абсолютно закритою для усієї радянської преси була тема голоду, керівництвом держави вона усіляко спростовувалася, а «західним наклепникам», що намагалися пролити на неї світло, надавалася жорстка одповідь.

Окрім робкорів і сількорів в СРСР існували загони юнкорів, диткорів, військкорів, студкорів, лагкорів. Останні – вельми специфічний

кореспондентський різновид, який утворила радянська репресивна машина. Матеріали «лагкорів» друкувала таборова преса, зміст публікацій – викриття «нероб», які не виконують норму на 100%, результати перевірки реагування на критику тощо. Таборові кореспонденти призначалися керівниками виправних установ з числа ударників [215, с. 47]. Існувало навіть гасло «Кожен лагкор – ударник, кожен ударник – лагкор!», перефразоване з розповсюдженого і популярного у ті часи: «Кожен робкор – ударник, кожен ударник – робкор!».

Протягом 1920-х – 1930-х років також зростала кількість військових кореспондентів. «Пролетарська правда» на початку 1930 року писала, що у військових частинах Києва налічується 10 багатотиражних газет, 120 стіннівок і журнал, котрі віддзеркалюють повсякденне життя частин: навчально-бойову підготовку, громадсько-політичну діяльність. Чисельність військкорів на початок 1930 р. складала майже 1 тис. 200 осіб, з них до складу активу входило 450. У січневому № 10 у статті «Військкорія спецчастин росте» зазначається, що червоноармійцям і керівному складу необхідно систематично роз’яснювати роль преси, зокрема, стінгазет у справі удосконалення боєздатності, зосередивши увагу на слабких місцях, взявши їх «під обстріл здорової червоноармійської критики» [168].

Наприкінці 1930-х років значення робсількорів у редакційній практиці знизилося і почався період занепаду руху, що тривав аж до кінця 1950-х рр., коли за бажанням Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова його було відроджено і вже у 1960-х рр. в Україні налічувалося майже 400 тисяч робсількорів. Їхні лави поповнювалися сотнями нових кадрів, які вивчали журналістську справу у численних школах робсількорів. Так, наприклад, лише в Одеській області такі школи працювали у Балті, Білгороді-Дністровському, Ізмаїлі, Комінтерновому; на завдання обласного відділення спілки журналістів частину лекцій їм читали журналісти з Одеси [504]. У постанові ЦК КПРС про 50-річчя Першої Всесоюзної наради робкорів (1973 р.) зазначено, що робкорівський рух за роки свого існування значно збільшив чисельність, укріпився організаційно і перетворився на вагому

суспільно-політичну силу. Варто сказати, що на той час в СРСР налічувалося понад 6 млн. робкорів [307, с. 320].

У процесі формування і розвитку руху видозмінювалися напрямки діяльності його членів, розширювалися функції. У 1970-ті рр. робсількори виступали не лише як автори дописів і кореспонденцій, учасники спеціальних рейдів і постів, але й виконували роботу як редактори, організатори об'єднань авторів-активістів. Зусиллями робкорів формувалися позаштатні відділи, редколегії тематичних сторінок тощо.

Незважаючи на хвилеподібний стан свого існування, робсількорівський рух протримався довго і навіть у 1980-ті рр. у газетах, зокрема, багатотиражних, трапляються їхні дописи. Наприклад, у газеті «Трикотажниця» матеріали робкорів містяться аж до 1988 р. включно. У цей час вони пишуть здебільшого не викривальні статті, а навпаки, панегірики про ударників виробництва та успіхи трудових колективів на кшталт таких: «Рівняється весь колектив», «З них брали приклад», «Авторитет передовика», «Слово комсомолки» і т. ін. [591].

Вважаємо за необхідне підкреслити, що робсількорівський рух, навіть з огляду на всі політичні та ідеологічні особливості історичного періоду, що розглядається, мав неабияке позитивне значення для тогочасного суспільства, принаймні, його частини – самих робсількорів. Завдяки можливості стати кореспондентом газети, нехай і стінної, звичайні робітники і селяни вчилися азам журналістики, підвищуючи свій освітній і культурний рівень. Крім цього, необхідно відмітити роль робсількорівського руху в історії розвитку медіаосвіти в СРСР і УРСР. Вважається, що саме робсількорівський рух був першим усвідомленим досвідом масової медіаосвіти.

Висновки до четвертого розділу

1. Стінні газети, котрі у даному дослідженні розглядаються в аспекті спорідненості з багатотиражними як їхній прообраз і різновид, в радянські часи отримали найсприятливіші умови для розвитку і найширше розповсюдження.

Більшість газет, що виникали як стінні, пізніше переростали у багатотиражні видання. Компартія всіляко підтримувала випуск стіннівок, заохочувала до участі в їх виготовленні, вважаючи ці види газет дієвим важелем ідеологічного впливу. Масовий випуск стінгазет налагодився у 1920-х роках – у цей час на кожному підприємстві, у цехах і бригадах, вищих навчальних закладах, школах, наукових установах, театрах, клубах, залізничних станціях, армійських підрозділах існували стінні газети – рукописні або друковані.

Перші стіннівки випускалися до свят або присвячувалися поточним справам, їх зовнішня форма була довільною. У 1924 р., після XIII з'їзду РКП(б), де окремо обговорювалося питання стінгазет, компартія оголосила їх одним з проявів «соціалістичної демократії». Це означало, що кожен робітник, службовець, колгоспник міг брати участь у роботі стіннівки свого підприємства як член редколегії та отримувати за таке «громадське навантаження» підтримку з боку керівництва і певні привілеї. Основні теми, що знаходили відображення у стінгазетах, – поточні справи на підприємстві чи установі; популярними також були матеріали, у яких жорстко висміювалися різні негативні явища, такі, як прогульництво, бракоробство, пияцтво, порушення трудової дисципліни. З розвитком стіннівок вони вже не обмежувалися вузькою тематикою, а показували життя країни, республіки, дохідливою мовою пояснюючи такі питання, як індустріалізація, державна позика, соцзмагання.

Отже, стінна преса, співіснуючи з багатотиражною, розвивалася паралельно з нею, на початку кількісно значно перевищуючи її. У 1920-х роках – це наймасовіший вид газет. Про життєздатність стіннівок говорить той факт, що вони проіснували понад 90 років і нині не втрачають своєї популярності – їх випускають у школах, ВНЗ, військових частинах, медичних закладах. Стінні газети видозмінювалися протягом часу, перетворюючись зі знаряддя пропаганди ідей КПРС на сучасні інформативні засоби, для яких характерна свобода творчості, що проявляється як у формальних ознаках, так і змістовних. Це стосується вибору тем і їх трактування, позитивної зовнішньої трансформації завдяки використанню сучасних технічних засобів.

2. Картина розвитку преси в Україні у 1920-х – на початку 1930-х років стала відбиттям того, що відбувалося загалом в СРСР і в республіці у цей період. Характерною ознакою часу є поступове кількісне зростання газетної періодики усіх рівнів – від центральної до низової і це кількісне зростання пов’язане з намаганням охопити масового читача, адже вся тогочасна преса – знаряддя пропаганди. На території України найбільше багатотиражних газет у 1920-х – на початку 1930-х років виходило в індустріальних центрах – Дніпропетровську, Запоріжжі, Кіровограді, Краматорську, Макіївці, Сталіно, Харкові, а також у Вінниці, Києві, Одесі.

3. У 1920-ті роки з’явилося найбільше документів, якими регулювалася діяльність усіх друкованих органів, що є свідченням значення, якого надавало керівництво держави пресі як знаряддю пропаганди і формування комуністичної ідеології. Один за одним з’являлися постанови і рішення, якими висувалися вимоги посилити партійне керівництво пресою і контроль над нею, створивши спеціальні відділи і підвідділи друку, включати до партійних комітетів всіх редакторів. Партія і держава всебічно підтримувала багатотиражну пресу і сприяла її розвитку, розраховуючи на величезний пропагандистський потенціал, закладений у ній. Саме у цей час склалися найсприятливіші умови для розвитку всіх видів багатотиражних газет. У цей недовгий період ступінь правдивості відображення дійсності певною мірою залежав і від самої газети, професійного рівня, відповідальності і позиції керівництва і всіх, хто випускав конкретну газету.

4. Значне кількісне зростання преси наприкінці 1920-х років пояснюється, зокрема, і появою нових багатотиражних газет. Кількісний стрибок пов’язаний з розвитком і заснуванням підприємств, будівництвом нових об’єктів: Дніпрогес, підприємства важкої промисловості, котрі засновуються чи оновлюються у ці роки, десятки вугільних шахт, заводи хімічної промисловості тощо. На території України у роки перших п’ятирічок існувало до третини всіх великих промислових підприємств СРСР. На всіх цих об’єктах одразу засновувалися газети, часто їх було декілька – загальнозаводська або шахтна і цехові, бригадні.

Для зазначеного періоду характерним і розповсюдженим явищем стала робота виїзних редакцій «великих» газет. Вони працювали на об'єктах «народного господарства», але найбільшого поширення набули на селі. У 1920 х роках колгоспні газети тільки почали формуватися, їх розвиток припав на кінець 1920-х – 1930-ті роки і збігається з колективізацією.

5. У цей час існувало кілька сотень видань, які можна вважати різновидом багатотиражної преси – бюлетенів, листівок, одноденних газет, екстрених випусків, друкованих стіннівок, спецвипусків, тощо. Як правило, вони друкувалися малими тиражами і виходили як додатки до багатотиражних газет. Кількість таких додатків до однієї газети доходила до десятка. Так, газета колективу заводу «Ленінська кузня» з однойменною назвою, у 1920-х – на початку 1930-х років мала 9 додатків. Втім, найчастіше у цей період додатків було 3–4, переважно у вигляді «сторінок»: «комсомольських», «літературних», «технічних», «сторінок молоді». У цей час виходили бюлетені до виборів і перевиборів, конференцій, днів робітників різних професій, бюлетені товарних бірж, військових частин тощо.

Однією з найхарактерніших рис періоду 1920-х років є наявність численних одноденних газет, протягом 1920–1929 рр. їх вийшло понад 250; побутували також численні профспілкові видання, газети різних товариств і комітетів (ліквідації неписьменності, допомоги голодуючим), будинків санітарної просвіти, відділів охорони здоров'я, а також – разових газет, спецвипусків тощо. Їх наявність є особливістю досліджуваного періоду. Всі зазначені різновиди багатотиражних газет мали спільні ознаки – від формальних, таких, як формат, неякісний друк (папір, шрифти, фарби), пов'язаний з економічними труднощами, до змістовних – коротких, помітних заголовків і текстів чітко спрямованої тематики. Усі багатотиражні газети цього періоду однотипні за розміщенням матеріалів: огляд справ на виробництві, дописи робкорів на різні теми, здебільшого, про життя окремих цехів, робітничі досягнення, критика недоліків, питання побуту і дозвілля працівників, гумор,

сатира, вірші тощо. У пізніші роки на перших сторінках багатотиражок з'явилися всесоюзні і республіканські новини.

6. Для 1920-х – початку 1930-х років характерна поява окремих видань і додатків до газет, котрі широко висвітлювали питання, пов'язані з пропагандою технічних знань, винахідництва і раціоналізаторства, їх популяризації. Ця кампанія відбувалася під гаслами оволодіння технікою і, незважаючи на потужну ідеологічну складову, відіграла позитивну роль, адже заохочувала працівників до творчості, навчання і самоосвіти, що призвело до підвищення загального рівня технічної грамотності. Майже кожна заводська газета мала «Технічну сторінку» – спеціальний додаток, присвячений темі технічного переоснащення, популяризації і розповсюдженні знань у галузі техніки, нехай на початку і на рівні «лікнепу».

7. 1920-ті роки – час заснування газет вищих навчальних закладів. Серед перших таких видань – багатотиражка Харківського Комуністичного університету імені Артема «Артемовець» (1927), газета «Артемовець» Донецького гірничого інституту (1927); у 1926–1927 рр. з'явилися газети Харківського технологічного інституту «Червоний технолог», Харківського медичного інституту «Рефлекс», Київського політехнічного інституту «Київський політехнік», Дніпропетровського гірничого інституту «В забої навчання» (1928), Київського університету «Кузня освіти» (1929) тощо. Тематика публікацій відповідає основним партійним постулатам і виконує пропагандистську функцію через ідеологічні штампи: «партосвітня робота», «марксо-ленінська методологія», настанови для молоді тов. Сталіна, партійні чистки студентських і викладацьких кадрів, комсомольський запал у навчанні, заохочення до вступу у лави комсомольської організації і компартії. Суто інститутські справи теж знаходили своє відображення у пресі: організація робфаків, діяльність наукових гуртків, виробнича практика, результати сесій, культмасова робота на факультетах тощо. Є на сторінках газет ВНЗ дружні шаржі, листування, реклама про вихід книжок і підручників.

8. На 1920-ті – початок 1930-х років припадає підйом політики українізації. Саме у цей період зросла кількість української преси, станом на 1932 р. українізація преси досягла 87,5 %. Процес переходу газет на українську мову був поступовим і недовгим. Українізувалися, здебільшого, селянські газети, адже більшість селян розмовляли українською і для посилення впливу на цю величезну аудиторію газети для селян друкувалися зрозумілою їм мовою. Цим підтверджується теза щодо селянських газет як «знаряддя проведення політики партії на селі». Збільшення кількісних показників україномовної преси тривало до 1936 р., а з 1937 р. почалося повернення до російської мови.

9. Багатотиражні газети відображали всі події і заходи, що відбувалися як в країні, так і на окремо взятому підприємстві чи колгоспі. У 1920-х рр. усіх працюючих зобов'язували читати не тільки центральну пресу типу «Правди», але й свої видання. Найпоширеніші теми – початок індустріалізації, колективізації, перша п'ятирічка, соцзмагання. Багатотиражні газети 1920-х – початку 1930-х років вважаються масовими періодичними виданнями, які за змістом, структурою і формою були схожі, що, однак не виключало галузевої специфіки та адресного інформування. Виходили газети будівельників, друкарів, гірників, комунальників, деревообробників, цукровиків, металургів, медиків, текстильників, працівників торгівлі і харчової промисловості, місць позбавлення волі, а також газети виборчкомів, профспілок, шкіл, військових частин тощо. У 1920-ті – на початку 1930-х років матеріали багатотиражок, незважаючи на специфіку кожної з них, містять у собі деяку подібність, що проявилася в уніфікованості підходів до змісту публікацій, дотриманні єдиної ідеологічної направленості.

10. Багатотиражні і стінні газети як явище тісно пов'язані з масовим рухом робітничих і селянських кореспондентів (робсількорів), що розгорнувся у 1920- х роках і продовжував розвиватися протягом всього періоду існування багатотиражних газет. Робсількорівський рух – суто радянський феномен, пік розквіту якого припав на 1930-ті роки, коли вже величезна на той час армія робсількорів, що складала майже півмільйона осіб, міцно закріпилася у системі

політичного контролю радянської держави. Робсількорівський рух проголошено однією з форм «радянської демократії», що проявлялася через залучення мас до активного «соціалістичного будівництва».

Робсількори весь час знаходилися під опікою партійних органів, наявність якої пояснюється намаганням партії продемонструвати свій тісний зв'язок з масами. Саме масовість – основна риса, яка характеризує робсількорівський рух як явище. Серед причин всебічної підтримки робсількорів владою також усвідомлення можливостей їх використання як знаряддя для розправи над «ворогами народу» і як активних провідників у життя лінії партії. Крім робітничих і селянських кореспондентів, в СРСР, особливо, у 1930-х роках, існували загони військкорів, лагкорів, юнкорів, студкорів тощо.

Позитивне значення робсількорівського руху навіть з урахуванням заідеологізованості основних принципів його існування, полягає у залученні широких мас до творчої роботи, у прагненні його учасників до самоосвіти і участі у громадському житті, що стимулювала цікавість до справ колективу, професійне зростання.

11. 1920-ті роки стали періодом становлення і розвитку багатотиражної преси, поступового усвідомлення її місця і ролі у системі радянської преси. У 1930-х рр., зі зміцненням тоталітарної держави з її репресивною системою управління, встановленням одноосібної влади Й. Сталіна, жорстким ідеологічним контролем усіх сфер суспільного життя, розпочався наступний період розвитку і остаточного утвердження багатотиражної преси як дієвого знаряддя радянської пропаганди і агітації.

РОЗДІЛ 5
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОТИРАЖНОЇ ПРЕСИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД 1934–1941 РОКІВ

5.1. Розвиток багатотиражних газет як масового виду первинної преси у ході індустріалізації, колективізації, «культурної революції» та утвердження «сталінської» конституції УРСР

В історії розвитку багатотиражної преси 1930-ті роки були визначальними: вона остаточно затверджується як масовий специфічний вид друку. Тематика публікацій істотно змінюється. Позитивним фактором є те, що порівняно з 1920-ми роками все частіше на сторінках багатотиражних газет з'являється міжнародна, всесоюзна, республіканська інформація. Важливо, що у 1930-ті роки виходили додатки до газет, де друкувалися постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б), РНК УСРР і ЦК КП(б)У, обласних і районних комітетів КП(б)У, регіональних виконавчих комітетів про заходи і події місцевого значення. Такі матеріали друкувалися саме у цих додатках і на сторінках спеціальних випусків, адже офіційних видань на кшталт сучасного «Урядового кур'єра» у той час не було. Ці тексти-джерела мають непересічне значення, адже збереглися лише у вигляді газетних публікацій.

У 1930-ті рр. спостерігається чимало прикладів активного та ефективного співробітництва багатотиражних газет з центральними спеціалізованими виданнями. Таким чином зростала їх роль у розповсюдженні цієї інформації, адже для більшості працівників газета їхнього колективу залишалася єдиним джерелом новин. Багатотиражні видання зазнали змін у структурі, формах і методах роботи, збільшилися обсяги інформації на її сторінках, розширилася тематика, покращилися (стали професійнішими) прийоми її подачі; значно зросла аудиторія цих видань, дедалі більше до роботи у газетах долучалося інженерно-технічних кадрів. У той же час, попри відчутний поступ у справі розвитку багатотиражної преси, у 1930-ті рр. дещо послабився зворотній

зв'язок газет з читачами, не використовувалися ефективні і популярні у попередній період методи масової роботи. Причина полягала в тому, що газети СРСР-УРСР 1930-х рр. – видання доби становлення тоталітаризму, жорсткої уніфікації всього суспільного життя країни. Владою ліквідувалися всі прояви альтернативної думки, відбувалася денаціоналізація преси республіки, вихолощення її національного духу. У пресі широко розгорнулася кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», всі прояви національного відродження планомірно викорінювалися. Характер національної політики ЦК ВКП(б) почав змінюватися вже на початку 1930-х років: на тлі формалізації та ужорсточення контролю над українізаційними процесами сталися значні перетворення в суспільно-політичному і культурному житті України.

З утвердженням культу особи Сталіна ці зміни стали невідворотними для того часу. Початок масових політичних репресій, що в Україні прийнято пов'язувати з розгортанням справи проти Спілки визволення України (СВУ), ліквідація Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), розгром установ Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), масові політичні справи проти колишніх більшовиків, діячів науки та культури, затаврованих як «буржуазні націоналісти», безпосередньо вплинув навіть на найдрібніші прояви вільної думки, що містилися в матеріалах таких масових джерел як багатотиражна преса.

Багатотиражна преса підприємств у 1930-ті роки стала потужним засобом впливу на свідомість мас у побудові соціалістичного ладу. Характеризуючи цей процес «Пролетарська правда» відзначає: «Великотиражна газета на підприємствах є покажчик величезного зростання культурних і класових вимог пролетаріяту. У період… реконструктивного будівництва нашого народнього господарства газета стає справді колективним агітатором і організатором мас, як писав тов. Ленін. Найшвидше й безболісно позбутися… помилок під час великого будівництва – це є неодмінна умова зростання нашої країни. І в цьому найпочесніша роля належить газеті на підприємстві» [120, с. 3].

У 1933 р. в усьому СРСР існувало понад 2 700 лише фабрично-заводських газет; у 1936 р. в УРСР – майже 430, а разом з радгоспними, МТСівськими – понад 720. Найбільше їх виходило у Донецькій області (224), у Дніпропетровській – 136, Харківській – 132, Київській – 105, Одеській – 66, Вінницькій – 36, Чернігівській – 17, в АМСРР –7 [26, арк. 108, 117, 135].

Насправді ця кількість газет є мінімальною. Процес збільшення був стриманий паперовим дефіцитом в країні. У 1931 р. відділ культури і пропаганди ЦК КП(б)У (таку назву у 1930–1934 рр. мав відділ пропаганди і агітації – Агітпроп) надіслав усім районним партійним комітетам записку з грифом «таємно», де повідомляється, що у зв'язку з перебоями у постачанні паперу припиняється вихід газет «Радянське село», «Молодий більшовик», «За культурну революцію», «Войовничий безвірник», «Оборона», «Геть неписьменність» і зменшуються тиражі газет «Комуніст» (на 50 тис. прим.), «Вісті» (на 70 тис. прим.), «За соціалістичну перебудову» (на 30 тис. прим.), «Робітнича газета «Пролетар» (на 25 тис. прим.), «Комсомолець України» (на 35 тис. прим.), «На зміну» (на 50 тис.). Повідомляється також, що скорочення накладів розповсюджується і на міські газети [21, арк. 88]. Ця тенденція продовжувалася і в наступні роки: у 1933 р. закрито 15 центральних загальносоюзних газет і чимало обласних, з них п'ять – в УСРР.

14 січня 1932 р. вийшов Наказ № 4 Комітету у справах друку при РНК УСРР, який містить вказівки щодо економного розподілу газетного ролевого паперу і «закінчення переводу ролевих газет на зменшений формат…» [4, арк. 10]. Цим же наказом визнано необхідність «переглянути сітку багатотиражних газет УСРР, забезпечивши вихід виробничих, військових газет й газет МТС, великих радгоспів і колгоспів й скоротивши мережу інших газет», а також перевірити графік виходу газет з друку. У 1936 р. повсюдно закривалися фабрично-заводські газети «як такі, що не виправдали себе і не мають необхідної матеріальної бази» [302, с. 11]. Через брак паперу припиняли вихід журнали, значно зменшувалися наклади, заборонялося відкривати нові періодичні видання.

У 1936 р. секретар ЦК КП(б)У Попов скаржиться секретарю ЦК ВКП(б) Б. Талю, що Кондпожська паперова фабрика (знаходилася у місті Кондпога у Карелії; фабрика заснована у 1923 р.) недогрузила Україні 478 тон паперу, що призводить до перебоїв у виході газет; тому ж таки Талю з України йдуть телеграми з проханням «прискорити дозвіл комітету резервів отримання 300 тон газетного паперу», адже його залишалося на три дні; начальник політвідділу Південної залізниці А. Раїсов звертається до КП(б)У з проханням надати необхідну кількість паперу для газети «Большевик Южной» (недостача складала більше чотирьох тон, у проханні відмовлено) [26, арк. 50, 31].

У той же час до відділу друку та видавництв ЦК КП(б)У надходять листи з вимогами виділити додаткову кількість паперу для збільшення періодичності, кількості сторінок деяких газет, зокрема, «Комунаровця»: «У зв’язку з значним збільшенням виробничої програми запорізького комбайнового заводу "Комунар", збільшення робітничих та інженерно-технічних працівників, що ставить нові вимоги перед газетою заводу, бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило 15 червня 1936 р. просити ЦК КП(б)У дозволити видавати газету "Комунаровець" щодня на 4-х сторінках замість 3-х» [26, арк 8].

У 1930-ті роки виходили численні районні і багатотиражні газети з однотипними назвами. Так, існували десятки «Колгоспників…»: «…Васильківщини», «…Кахівщини», «…Обухівщини», «Колгоспних праць», «Колгоспних шляхів», «Колективістів…»: «…Глухівщини», «…Дзержинщини», «…Краснокутчини», «…Хорольщини», «…Цебриківщини»; сотні газет, назви яких починалися з «За…»: «За більшовицький фільм», «За більшовицького педагога», «За комуністичну зміну», «За комуністичну освіту», «За комуну», «За кращий урожай», «За культурний побут», «За суцільну колективізацію», «За суцільну письменність», «За тваринництво», «За техніку», «За ударний засів городів»; існувало чимало «Ленінських», «Сталінських» шляхів, а також «Шлях винахідника», «Шлях електрика», «Шлях Ілліча», «Шлях залізничника», «Шлях до комуни», «Шлях робітника» і різні «Штурми»: «Штурм за вугілля», «Штурм за хліб», «Штурм текстильника», «Штурм техніки» тощо.

Застосування штурмових заходів у галузі індустріалізації припадає на 1930-ті роки. В Українській РСР у роки перших п’ятирічок з’явилося більше десятка великих промислових підприємств (всього в СРСР у ці роки налічувалося 35 таких об’єктів) – новобудов і капітально реконструйованих. Крім вже згаданого Дніпрогеса, у роки перших п’ятирічок постали й інші грандіозні об’єкти. Серед новобудов – металургійні гіганти – Азовсталь (1933), Запоріжсталь (1933), Криворіжсталь (1934), Краматорський завод важкого машинобудування (1937), Харківські тракторний (1931), верстатобудівний (1935), турбогенераторний (1934) заводи. У 1930-ті роки збудовано Зуївську (1931), Кам’янську (1931), Штерівську (1926–1931) теплоелектростанції; Харківський завод імені С. Орджонікідзе у жовтні 1931 р. випустив перший трактор, у тому ж році і теж у жовтні у Луганську на паровозобудівному заводі імені Жовтневої революції збудовано перший в СРСР потужний пароплав «Фелікс Дзержинський» [165, с. 384].

Показовими є дані щодо заснування десятків вугільних шахт на Донбасі, введення в експлуатацію заводів хімічної промисловості у Горлівці, Дніпропетровську, Кам’янському, Рубіжному; у 1930-ті рр. виникли підприємства харчової промисловості у Вінниці, Києві, Мелітополі, Одесі, Полтаві, Херсоні, фабрики легкої промисловості – у Дніпропетровську, Києві, Одесі, Харкові. Докорінної реконструкції зазнали Луганський паровозобудівний завод і металургійні заводи у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську (Алчевську), Макіївці, суднобудівний завод «Ленінська кузня» в Києві, заводи сільськогосподарського машинобудування: «Серп і молот» у Харкові, «Червона зірка» в Єлизаветграді (Кіровограді).

Значно зросло у 1930-ті рр. виробництво сільськогосподарських машин, які виготовляли київські заводи «Червоний плугатар» (з 1932 р. – «Червоний екскаватор»), імені Лепсе, імені Письменного та ін. Серед досягнень першої п’ятирічки – виникнення в УРСР кольорової металургії: у 1930 р. розпочав роботу цинковий завод у Костянтинівці (Донецька обл.) [295], у 1934 р. – Дніпровський алюмінієвий завод (Запоріжжя) [292, с. 395]. Тракторні сівалки,

вперше випущені на заводі «Червона зірка», двічі, у 1929 та 1937 роках нагороджувалися міжнародними відзнаками. Наприкінці 1930-х рр. на підприємстві працювало майже 12 тис. робітників і виготовлялося 10 % обсягу виробництва сільгосптехніки всього СРСР; перед війною завод налагодив випуск понад 20-ти найменувань сільгоспмашин [255].

Індустріальний штурм реалізовувався за рахунок внутрішніх можливостей, капіталовкладень різко не вистачало. Це пояснює, чому вже у 1929 році в СРСР розгорнулася потужна агітаційна кампанія щодо підтримки населенням державної позики, яка стала однією з домінуючих тем на сторінках багатотиражних газет. На плакатах і цінних паперах зображувалися трактори у полях та інша техніка, заводи, фабрики, а зображення супроводжувалися текстами на кшталт таких: «Дадим взаймы стране своей! Богаче будем и сильней!». І, хоча позики вважалися добровільними, фактично вони були примусовими, їх навіть могли включати у рахунок заробітної плати. Нести гроші у каси хотіли далеко не всі, а держава гостро потребувала коштів на індустріалізацію, тому використовувалися різні способи примусу. Як і завжди, преса активно взялася до справи пропагування державної позики, тон у цьому задавали центральні газети «Правда» та «Известия», не відставала республіканська «Пролетарська правда», а за ними обласна і низова преса. Так, газета «Прапор селекціонера» – орган політвідділу Іванівської дослідної селекційної станції (Стара Іванівка Охтирського р-ну Сумської обл.) 4 квітня 1934 р. на першій сторінці закликає позикою другої п’ятирічки забезпечити побудову «безкласового соціалістичного суспільства в СРСР» і заявляє словами «комісії сприяння»: «Кожен робітник, кожен трудящий повинен бути позикодержцем» і далі у статті «Більшовицьку зустріч позиці»: «Жодного колгоспника без позики другої п’ятирічки!». Матеріали надруковані під портретами Сталіна і Постишева [322].

Сумська міська газета «Більшовицька зброя» 2 липня 1937 р. надрукувала спецвипуск, присвячений постанові уряду про «Позику зміцнення оборони Союзу РСР», де повідомляється, що трудящі різних підприємств міста,

колгоспники, курсанти, командири, політпрацівники місцевого артилерійського училища «з великою радістю», «з захопленням» передплачують позику, яку «нетерпляче чекали»: «До столу підходять усе нові і нові робітники. Кількість підписів на передплатному листі зростає щохвилини. Ось підходить теплотехнік т. Селянин. В графу "Сума передплати" він вписує цифру 300 крб – суму свого місячного заробітку» [321]; «Нетерпляче чекали курсанти-червоноармійці, командири і політпрацівники нашого артилерійського училища оголошення декрету уряду про випуск "Позики зміцнення оборони Союзу РСР". Негайно… розгорнулася передплата і протягом трьох годин весь колектив було охоплено передплатою на нову позику, що складає 125% тритижневого окладу зарплати» [647]; «Хай знають вороги народу, що ми на свої трудові карбованці збудуємо тисячі повітряних кораблів, цим самим ще більше посилимо обороноздатність нашої славної квітучої країни Рад». Матеріали ілюструє фото, де зображені робітники хлібозаводу, які схилилися над передплатним листком [539].

На багатотиражні газети покладалося завдання «вести широку роз’яснювальну роботу» серед працівників підприємства чи установи щодо важливості цієї державної кампанії, апелюючи при цьому до громадянської позиції і свідомості кожного. Таким чином, «добровільно-примусовою» державною позикою у 1930-ті роки охоплено всю країну. Багатотиражні газети, починаючи з 1929 р. регулярно друкують матеріали, присвячені цій темі. Так, у «Трикотажці» з’являються статті: «Про третю позику індустріалізації» (1929, № 1), «Зустрічний план на позику 3-го вирішального» (1931, № 72), «Наша фабрика повинна бути в перших шеренгах реалізації позики 4-го завершального» (1932, № 31), «Роль позик у Радянському Союзі», «Про випуск державної позики 3-ї п’ятирічки», «Умови випуску державної позики 3-ї п’ятирічки», «Однодушно передплатимо нову позику», «Передплачуймо на суму місячного окладу» (всі – 1939, № 53).

До агітаційної кампанії щодо державної позики долучилася і преса радянських виправно-трудових таборів. Так, газета Донецького обласного

відділення виправно-трудових робіт «Перековка» у № 4 за 1934 р. розмістила матеріали під заголовками: «За стовідсоткове охоплення підпискою на позику!», «Що необхідно знати про нову позику», «Підписуємося на місячний заробіток». Дописувач Нєжний повідомляє, що працівники Ворошилівського табору палко вітають ініціаторів випуску нової позики, одностайно вирішивши протягом кількох днів провести підписку на місячний оклад. А «колектив правопорушників», обговоривши на своїх зборах цю ініціативу, проявив «високу класову свідомість» і вирішив одностайно підписатися на місячний заробіток. Окремі доповідачі на зборах говорили про широке розгортання в країні соціалістичного будівництва, на яке необхідні кошти, і тому всі правопорушники – люди, які «порушили революційну законність», тепер бажають чесною працею загладити провину «перед пролетарською державою» і тому повинні позичити країні свої гроші [416]. Автор матеріалу «Є 100 відсотків» звітує про стовідсоткове охоплення підписки на позику серед працівників і правопорушників табору [315].

У навчальних закладах також активно «підтримували» позику. Юрій Шевельов описав у своєму щоденнику, як у Харківському комуністичному газетному технікумі у 1934 р. проходили «мітинги з нагоди якоїсь події, що в уряді й партії вважалася за важливу: скликалися нашвидку збори всього "трудового колективу", хтось з партійного осередку вже мав готову резолюцію. Ми голосували за неї піднесенням рук і на тому все кінчалось. Так ми приймали пропозицію передплатити державну "позику" в розмірі щороку одномісячної платні…» [645, с. 267].

У 1930-х роках кожен радянський громадянин мав облігації державної позики, їхніми власниками, крім фізичних осіб, були і юридичні – підприємства і колгоспи. Під час війни, на хвилі патріотизму, випущено чотири позики, що дозволило державі отримати значні кошти на потреби армії. На цінних паперах воєнного часу зображена військова техніка, солдати з червоними знаменами та ін. військова тематика. Облігації військової позики закликали громадян виконати свій священний обов’язок – «допомогти Червоній армії розгромити

фашистську нечисть». Після війни ентузіазм пішов на спад, облігації розбудови і розвитку народного господарства розповсюджувалися переважно примусово, хоча керівництво держави звітувало, що трудящі СРСР демонструють свою морально-політичну єдність, згуртованість навколо компартії, готовність брати участь своїми коштами у будівництві комунізму. До внутрішніх позик держава зверталася неодноразово з метою отримати кошти на проведення різних масштабних проектів. Держава позичала гроші у населення аж до 1982 р.

Багатотиражні газети, будучи вбудованими у систему радянської преси, підхоплювали, підтримували і розвивали всі кампанії, проголошені радянською владою, виконуючи завдання їх інформаційного пропагандистського «супроводу» і тим самим здійснюючи свій чималий внесок у створення і розбудову «соціалістичної індустрії», сільського господарства, розгортання соцзмагання на підприємствах та на селі. Деякі багатотиражки навіть вшановувалися державними нагородами. Так, у 1932 р. газета сталінградських тракторобудівників отримала орден Леніна. Центральні, республіканські, місцеві газети на своїх сторінках часто друкували хвалебні матеріали про найкращі багатотиражні газети, їх авторитет серед трудових колективів, злободенність і дієвість публікацій, професіоналізм кореспондентів і редакторів. Позитивні приклади роботи багатотиражок наводилися у газетах всіх рівнів, а найчастіше – в обласних і місцевих. Так, у київській міській газеті «Більшовик» за 14 січня 1935 р. надруковано статтю «Газета, у якої можна вчитися», де з великим піднесенням розповідається про багатотиражку київського верстатобудівного заводу «За радянський станок». Газету називають авторитетною, живою, прекрасно складеною і такою, що не залишає поза своєю увагою жодної дрібниці: «Усього 9 номерів, але який розмах справжньої дійової більшовицької роботи низової заводської газети» і далі: «Кожен допис, стаття робітника, інженера, техніка насичені конкретністю і діловитістю. Нічого зайвого, що може відтягнути увагу читача від питання, конкретно поставленого в … дописі» [179]. Як окрему позитивну рису газети відзначено її масовість і зосередженість на конкретних питаннях, котрі цікавлять колектив: «…на

відміну від інших заводських багатотиражок не займається проблемами "світового масштабу", вона висуває актуальні питання будови, входить у побут робітника, підносячи на принципіальну більшовицьку височінь те, що на перший погляд здається дрібницею» [179]. У кінці статті зроблено висновок, що «За радянський станок» є прикладом того, якою має бути багатотиражна газета.

Одним з прийомів емоційного впливу на читача було застосування у газетних текстах поетичної та позитивної лексики. Ось як тепло описує робкор Я. Буценко вихід першого номера багатотиражки робітників та службовців 8-ї дільниці Відділення колії Південно-Західної залізниці «Червоний шлях»: «Перша ластівка прилетіла до нас на виробництво, – гомоніли поміж собою робітники, одержавши на руки свою друковану великотиражну газету… З великим захопленням читали свіжу газету, оцінюючи зміст кожного дописа та приглядаючись до прізвищ авторів, що перші з’явилися в великотиражці» [133]. Автор Л. Хейфец, розповідаючи у «Пролетарській правді» про газету «Калений утюг», відзначає її авторитет серед робітників швейної фабрики, які «нетерпляче чекають на кожне нове число» [622].

У багатотиражних газетах відбивалися усі найменші позитивні зміни в країні, вони жваво обговорювалися. Водночас замовчувалися причини, з яких виникали проблеми, зокрема, економічного характеру. Так, наприклад, скасування карткової системи у 1935 р. стало однією з тих небагатьох позитивних змін, що відбулися в СРСР у 1930-ті роки. Карткову систему постачання населення харчовими продуктами і непродовольчими товарами введено за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) на початку 1931-го року, а скасовано у 1935 р.: з першого січня скасовано картки на хліб, з жовтня – на решту продуктів, згодом – на промислові товари [173, с. 163]. З відміною карток розпочався вільний продаж хліба. Ця подія знайшла найширше висвітлення у пресі, активно обговорювалося значне зниження цін на продукти. Окрім позитиву, у газетних публікаціях відбивалися і негативні моменти, що проявилися у зв’язку з відміною жорстких заходів, пов’язаних з розподілом

продуктів. У першу чергу ці публікації стосувалися спекуляції хлібом. Розгортання колгоспної торгівлі хлібом, хід його продажу, стали предметом спеціального обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося на початку січня 1935 р.; голові НКВС УСРР В. Балицькому доручено притягати до відповідальності «перепродавців хліба і спекулянтів».

Застосування карткової системи відбулося внаслідок глибокої продовольчої кризи, зумовленої насильницькою колективізацією й нищенням одноосібного господарювання, що зрештою призвело до Голодомору. Вже наприкінці 1920-х років СРСР загалом, УСРР зокрема, постали перед загрозою продовольчої катастрофи. Задля виходу з такого становища спочатку запроваджено нормування хліба, згодом – цукру, м’яса, масла та ін. продуктів. Нормування розподілялося за 3-ма категоріями: робітники (1-а категорія) отримували по 800 г хліба на день (члени родини – по 400 г); службовці та члени їхніх родин (2-а категорія) – по 300 г; безробітні, інваліди, пенсіонери (3-я категорія) – по 200 г., а так звані нетрудові елементи (торговці, служителі релігійних культів і домогосподарки, яким не виповнилося 56 р.) карток взагалі не отримували [319; 495]. Карткова система вводилася й надалі – під час війни та після неї, проте ця тема завжди висвітлювалася лише з позицій її скасування. Такий підхід є характерним для того періоду, причини введення карткової системи, як і жахливий голодомор 1932–1933 р. замовчувалися, ці теми не обговорювалися на сторінках преси, у тому числі, і багатотиражної, жодна газетна публікація не торкалася цих проблем.

1933–1937 – роки другої п’ятирічки. Найважливішим її завданням проголошено завершення технічної реконструкції народного господарства, повсюдне оволодіння технікою. Другий п’ятирічний план ухвалено на XVII з’їзді ВКП(б), що проходив з 26 січня по 10 лютого 1934 р., і затверджено ЦВК і РНК СРСР у листопаді 1934 р. На з’їзді накреслено шляхи реалізації грандіозного плану перетворення СРСР на економічно розвинену країну. У ході з’їзду прийнято ряд документів, серед яких програма завершення технічного переоснащення всього народного господарства на базі, досягнутій у період

першої п’ятирічки, зростання промислової і сільськогосподарської продукції, укріплення обороноздатності країни. Для реалізації завдань реконструкції народного господарства, визнано необхідним ліквідувати усі «капіталістичні елементи і класи». Цей з’їзд увійшов в історію не лише завдяки планам економічного зростання країни, але й фатальними наслідками для його делегатів, які зазнали політичної розправи: у «Короткому курсі історії ВКП(б)» XVII з’їзд отримав назву «з’їзд переможців», а насправді він «з’їзд розстріляних», адже у роки «великого терору» репресовано більше половини його учасників. 5 грудня 1934 року в центральному органі партії більшовиків – газеті «Правда» опублікована урядова постанова «Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік», яка дала старт масовим репресіям [73]. Вони почались із пошуку ворогів народу серед різноманітних «антипартійних угруповань» і за кілька років переросли у тотальний терор. Масові газети перодично публікують матеріали, де рішуче засуджують «ворогів народу».

У другій половині 1930-х років продовжується практика скликання численних з’їздів – колгоспників, робітників, залізничників, ударників, науковців, з’їзди рад різних рівнів – від сільських до республіканської. Відповідно, постфактум з’являлися численні постанови, рішення, що друкувалися на сторінках центральної та місцевої преси, зокрема, промови керівників партії і держави, виступи, почини, заклики перемогти, підвищити, перевиконати, встановити новий рекорд, поширити рух ударників тощо. Ці питання чи не щоденно висвітлювалися у багатотиражній пресі на рівні публікацій-гасел: впевнено йти до перемог у питаннях розбудови залізниць чи розвитку водного транспорту задля обслуговування потреб промислового і сільськогосподарського виробництва та ін. подібних.

Така агітація з одночасною репресивною політикою мала й успіхи. За офіційними даними, у роки другої п’ятирічки значно зросли показники продуктивності праці, що стало можливим завдяки використанню машин, підвищенню загального технічного рівня [363]. У цей період продовжують

працювати гіганти промисловості – Краматорський завод важкого машинобудування, Криворізький металургійний, Азовсталь, Запоріжсталь; у 1936 р. розпочався серійний випуск потужних паровозів «Й. Сталін» у Ворошиловграді тощо [165, с. 409]. У роки другої п’ятирічки значно зросла кількість МТС. Так, у відсотковому співвідношенні кількість колгоспів, що обслуговувалися МТС у 1932 р. складала 48,2 %, а в 1937 – 97,3 %. Із застосуванням машин збільшилися показники праці, відкрилися можливості для активного впровадження агротехніки [364].

Широкого розголосу і розповсюдження здобув стаханівський рух. 2 вересня 1935 р. газета «Правда» написала про почин вибійника Кадіївської (у 1978 р. Кадіївку перейменовано на м. Стаханов Луганської обл.) шахти «Центральна-Ірміне» Олексія Стаханова: за 6-годинну зміну той видав 102 тони вугілля при нормі 7 тон, що склало 10% добового видобутку шахти, тим самим встановивши новий всесоюзний рекорд, перевищивши норму у 14,5 разів [497]. Стахановський почин широко висвітлювали газети – від центральних до низових, обговорювалися всі події, пов’язані з рухом; регулярно повідомлялося про нові і нові рекорди шахтарів Донбасу.

Поступово стахановський рух охопив не лише шахтарів – він поширився серед робітників заводів, колгоспників, інженерно-технічних працівників і навіть військових. Так, ініціатором стаханівського руху у металургійній промисловості стає Макар Мазай – сталевар Маріупольського заводу імені Ільїча – зачинатель швидкісного сталеваріння. У жовтні 1936 р. він встановив свій перший рекорд, виплавивши менше, ніж за 7 годин 103,5 т сталі. Петро Кривонос – стахановець-ударник, машиніст депо станції Слов’янськ Донецької залізниці першим на залізничному транспорті вдвічі збільшив швидкість водіння вантажних поїздів, що було зумовлено значним збільшенням перевезень у роки 2-ї п’ятирічки; бригада П. Кривоноса першою почала працювати на вантажному паровозі ФД («Фелікс Дзержинський»), який вироблявся на Луганському (Ворошиловградському) паровозобудівному заводі

з 1931 р. і до початку війни; ударник мав численних послідовників – «кривоносівців».

У 1935–1940 рр. виникли і виходили численні багатотиражки, що мали у своїй назві ім'я О. Стаханова (за нашими підрахунками понад 50): «Стахановець», «Стахановец автотранспорта», «Стахановець зв'язку», «Стахановец коксохимии», «Стахановец на стройте», «Стахановец пищевик», «Стахановец строитель», «Стахановец транспорта», «Стахановец угля», «Стахановець взуттєвик», «Стахановець Дніпровського водогону», «Стахановець ланів», «Стахановець торгівлі», «Стахановець-тракторист», «Стахановець шерстьбуду», «Стахановский забой», «Стахановский лов», «Стахановская декада» тощо [188; 189].

Ще одна відома учасниця стахановського руху – Параскева (Паша) Ангеліна – з 1929 р. працювала трактористкою, згодом, у 1933 р. створила тракторну бригаду на Старобешевській МТС (колгосп «Заповіт Ілліча») і очолила її. У травні 1936 р. бригадою П. Ангеліної зініційовано початок всесоюзного соціалістичного змагання жіночих тракторних бригад. Ударники праці матеріально заохочувалися, отримували державні нагороди і пільги, рух підтримувався і всебічно пропагувався компартією як новий рівень соцзмагання і форма підвищення продуктивності праці. Наприкінці 1935 – на початку 1936 р. і в 1937 р. відбулися важливі події, присвячені стахановському рухові: у листопаді 1935 р. – Всесоюзна нарада, де стахановський рух визнано одним з найважливіших складових соціалістичного будівництва; у січні 1936 р. – Вседонецький зліт стахановців – майстрів видобутку вугілля, у січні 1937 р. – Вседонецький зліт сталеварів-стахановців, у жовтні 1937 р. – Вседонецький зліт стахановців-шахтарів з рекордною кількістю учасників – понад 14 тисяч осіб. У травні 1932 р. у газеті «Правда» виступив Микита Ізотов – вибійник Горлівської шахти «Кочегарка», поклавши початок «ізотовському» рухові. У лютому 1936 р. Ізотов встановив світовий рекорд видобутку вугілля за 6-годинну зміну – 607 т, що перевищило норму у 30 разів [165, с. 408].

Разом з тим, сьогодні історіографія визнає, що використання стахановських методів було одним із чинників кризових явищ у промисловості, яке супроводжувалося посиленням експлуатації працівників і масовими репресіями проти інженерно-технічного персоналу та господарників [162, с. 837].

Основна увага у справі поширення руху ударників приділялася багатотиражкам. У № 13 за 1934 р. у газеті політвідділу Макіївської МТС «Прапор соціалізму» надруковано лист М. Ізотова «до всіх бригадирів – десятитисячників», в якому він викладає основні «постулати» руху свого імені: передача досвіду передовиків відстаючим, увага і заохочення до трудових звершень через створення ударникам кращих умов праці і побуту, організація «ізотівських шкіл» та «ізотівських магазинів» тощо: «За нашим прикладом створюйте кращі умови праці ударникам. Кожний бригадир має слідкувати, щоб ударники мали покращене харчування…, щоб у кожній бригаді був організований ларьок ударника» [284].

Рух ударників поширився і в колгоспах. Так, почин ланкової Марії Демченко виростити надвисокий для того часу урожай цукрових буряків – по 500 ц/га, що прозвучав на другому Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників у 1935 р., отримав назву руху «п’ятисотенниць» і перетворився на масове соціалістичне змагання. Як писала газета «Правда», першою зголосилася позмагатися з Марією Демченко за високий врожай Марина Гнатенко, за нею – Лукерія Кавун. Це і були перші п’ятисотенниці, всі вони працювали у колгоспах Черкащини [309]. Поступово рух охопив усі бурякосіячі господарства. Звичайно, газети писали про кращих ланкових-ударниць, які брали на себе зобов’язання працювати по-стахановськи: ланкова Наталія Босенко з колгоспу імені Чубаря на Сумщині взялася «виростити врожай по 600 центнерів цукрових буряків на кожному гектарі», ланкові Тетяна Бондаренко і Віра Новаченко за її прикладом теж «готуються до весни, борючись за те, щоб виростити високий урожай цукрових буряків» [567].

У 1939 р. за рішенням уряду відкрилася Всесоюзна сільськогосподарська виставка. Радянська преса докладно звітувала про виставку та її учасників. Газети закликали ширше розгорнути соцзмагання на селі, впроваджувати передовий досвід. На виставці функціонував Павільйон преси, спеціально створений для демонстрації успішної роботи районних, багатотиражних та стінних колгоспних і радгоспних газет. За великі досягнення у справі висвітлення питань сільського господарства та боротьби за його підйом у Павільйоні, серед інших, було представлено газету «Большевик Запорожья» (з 1963 р. – «Індустріальне Запоріжжя»).

Ефективність стахановського та інших рухів на початку була високою, але рекорди ударників і їх послідовників призвели до збільшення норм виробництва і підвищення планових завдань вже у 1936 р. Справжній чи уявний прогрес у промисловості майже не вплинув на стан матеріального добробуту основної маси людей.

Тема соціалістичного змагання, яке не збавляло своїх темпів, розвивалася і поширювалася на сторінках багатотиражних газет впродовж 1933–1937 рр. Газети навперебій публікували матеріали про виконання і перевиконання планів другої п’ятирічки, про успіхи в економічному і культурному розвитку країни, про підвищення добробуту громадян. У багатотиражках чи не у кожному номері друкуються матеріали під заголовками: «Вище прапор соцзмагання та ударництва», «Закріплюємось до кінця другої п’ятирічки», «Досвід бригади імені 15-річчя Жовтня вартий поширення», «Щодня виконувати план», «Ростуть стаханівські бригади», «Ми бачили Дніпрогес», «Даємо зустрічний!», «Виконаємо план», «Викликаємо на соц. змагання», «У 1937 працюватимемо ще краще», «Ширимо лави стаханівців». Схожі заголовки притаманні усім тогочасним газетним статтям, репортажам, дописам тощо. Газети писали про всі, навіть невеликі успіхи і досягнення. На сторінках «Більшовицької зброї», наприклад, знаходимо повідомлення про вступ в експлуатацію нової печі на сумському хлібозаводі: «Піч Гриншпуна… відрізняється від всіх печей по випіканню хліба. Її істотні переваги в тому, що

вона набагато полегшує працю робітників, збільшує продуктивність і значно поліпшує якість продукції… Якщо до цього часу завод випікав 20 тонн хліба на добу, то тепер він даватиме 40 тонн» [421]. Про новий млин, збудований колгоспниками артілі «Ленінець-ударник» села Червоне на Сумщині, з гордістю повідомляє сількор І. Коровай: «На будівництві млина по-стахановському працювали кращі колгоспники Чубур Г., Коровай М., Лукіна М.» [277]. Таких матеріалів побільшало після оприлюднення вказівки П. Постишева щодо висвітлення газетами «конкретних досягнень» на промислових підприємствах, в сільському господарстві, освіті, культурі: «Необхідно замінити писання базік, які пишуть на будь-яку тему… матеріалами директорів заводів, МТС, інженерів, агрономів, вчителів, наукових працівників – людей зі знанням і досвідом практичної роботи» [26, арк. 38].

Найвагомішим досягненням другої п’ятирічки вважалося технічне переоснащення підприємств, підведення під промисловість і сільське господарство сучасної технічної бази. У суспільному житті також відбулися докорінні зміни – остаточно ліквідовані «залишки експлуататорських класів», суспільство перетворилося на монолітне утворення навколо компартії, побудоване на принципах побудови соціалізму і комунізму, «братерської дружби народів». Газети звітували, що за результатами другої п’ятирічки в СРСР створено матеріально-технічні та ідейно-політичні передумови для подальшого піднесення економіки і культури країни, що призведе до остаточного утвердження соціалізму і створить передумови для поступового переходу до комунізму.

Загалом індустріалізація кардинально змінила образ країни. Зазнала перетворень і загальна структура господарства УРСР: протягом 1928–1937 рр. змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством у бік зростання першої. При цьому значно підвищилася питома вага галузей важкої промисловості – машинобудування, металургії, електроенергетики, хімічної індустрії; швидкими темпами розвивалися нові для України авіаційна промисловість, тракторо-, верстато- та комбайнобудування а також

виробництво текстилю. Технічна реконструкція народного господарства, визначена як основне завдання другої п'ятирічки, у цілому була здійснена. В УРСР запрацювали сотні оновлених заводів, фабрик, шахт, створено нові галузі виробництва.

Незважаючи на наявні і уявні успіхи, друга п'ятирічка оголила недоліки, спричинені, в першу чергу, командно-адміністративною моделлю управління господарством, що проявилася такими рисами, як суворий централізм господарського життя, використання партійно-державною бюрократією, крім економічних, – ідеологічних методів управління тощо. Індустріалізація періоду перших п'ятирічок відзначилася креном у бік промисловості групи «А», котра в УРСР розвивалася, переважно, у Донецько-Придніпровському регіоні. Це призвело до нерівномірного розвитку регіонів України. За офіційними даними, другий п'ятирічний план, як і перший, виконано достроково, але деякі цифри просто сфальшовані. Втім, незважаючи на недовиконання плану, друга п'ятирічка вважається успішнішою за першу і успіхи ці пов'язуются, насамперед, з проголошеним курсом на освоєння нової техніки [365, с. 87].

Розвиток пропагандистської функції радянської преси проявився як у намаганні показувати лише перемоги радянської держави, так і в паралельному негативному висвітленні економічної кризи, що у 1930-ті роки охопила капіталістичні країни: у радянських газетах широко популяризувалися матеріали про загострення там внутрішньополітичної ситуації. Таким чином досягалася основна мета таких публікацій – навіювання думки про переваги соціалізму, отже від початку 1930-х років газета стала «…тільки інструментом боротьби партії за свій курс, всі інші її функції відступили» [280, с. 12].

У середині 1930-х рр. широко розгорнулася кампанія щодо прийняття нової, «сталінської» конституції. Першого січня 1935 р. «Правда» писала: «Країна охоплена ентузіазмом будівництва прекрасного, радісного життя. Контури завершеної будівлі соціалізму вже бачить кожний».

На VII Всесоюзному з'їзді Рад (січень-лютий 1935 р.) прийнято рішення щодо розробки проекту нової конституції, котра б законодавчо закріпила

«перемогу соціалізму в СРСР». Для роботи над текстом Основного закону створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли керівники партії та уряду, представники науки, діячі громадських організацій, знані в СРСР люди. До червня 1936 р. розробку нової конституції закінчено, після ухвалення проекту на пленумі ЦК компартії і ЦВК СРСР його винесено на обговорення. На цьому етапі активно підключилася преса, яка стала «всенародною трибуною», сприяла «підйому політичної активності трудящих», роз'яснювала кожний розділ, кожну статтю Основного закону. Усі газети чільне місце на своїх сторінках відводили матеріалам, пов'язаним з конституцією. Багатотиражна газета «За більшовицький транспорт» – орган Дебальцевського політвідділу Донецької залізниці 3 грудня 1936 р. друкує повний текст доповіді В. Молотова щодо нової конституції, в якій голова РНК СРСР, зокрема, сказав: «Нова Конституція зміцнить наш глибоко демократичний лад ще більше… в ній міцно гарантуються… право на працю, право на відпочинок, право на матеріальне забезпечення старості, право на освіту, повна рівноправність жінки з чоловіком, повна рівноправність націй і рас в СРСР», «Прийняття нової Конституції ще більше підіймає СРСР як опору і світоч демократизма», «Під прапором марксизму-ленинизму. Під прапором партії Леніна-Сталіна. Під прапором сталінської Конституції – вперед, до комунізму!» [499].

Після п'яти місяців обговорення, п'ятого грудня 1936 р. на засіданні Надзвичайного VIII Всесоюзного з'їзду Рад, Конституцію СРСР затверджено. І знов у пресі – публікації про «день всенародного свята», всесвітньо-історичне значення радянської конституції. Газети друкують промови товариша Сталіна, його портрети, змальовують картину загального піднесення і радості, що охопила народ. І справді, «сталінська» конституція 1936 р. – одна з найдемократичніших, у ній закріплені права республік на вихід зі складу СРСР, а громадянам гарантовано найширші права. Цинізм полягав у тому, що до реального життя цей Основний закон був далекий як ніколи, і прийнятий він напередодні «великої чистки».

Для підтримки і накреслення нових завдань перед ЗМІ, ЦК компартії приймає чергові документи щодо преси. Так, у березні 1938 р. з'являється постанова «Про висвітлення у газетах партійного життя», котра вважалася у той час програмною для всіх ланок радянської преси. Вкотре йшлося про необхідність «піднесення агітаційно-пропагандистської та організаторської ролі преси», покращення висвітлення партійного життя на сторінках газет усіх рівнів. У листопаді 1938 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Короткого курсу ВКП(б)» [477, с. 208] і визначала вона «наукові основи і принципи ведення партійної пропаганди» [636, с. 7]. У постанові зазначалося, що преса є головною і вирішальною зброєю у пропаганді марксизму-ленінізму.

Плани розвитку народного господарства на третю п'ятирічку (1938–1942 р.) затверджено на XVIII з'їзді ВКП(б), що відбувся у березні 1939 р. Вся радянська преса заходилася обговорювати і популяризувати на своїх сторінках його рішення. Основне завдання, поставлене з'їздом, – наздогнати і за багатьма показниками перегнати найрозвиненіші країни Заходу. Проте ці амбітні плани довелося змінити – СРСР змушений основні асигнування направити на зміцнення обороноздатності, адже 1939 р. розпочалася друга світова війна. У цьому зв'язку в СРСР створено військові наркомати, переглянуто бюджет країни у бік зростання військових витрат. Так, від чверті державного бюджету у 1939 році до майже 44 % у 1941-му йшло на військові потреби. Пріоритетом оголошено виробництво сталі, кольорових металів, точного устаткування, продукції хімічної промисловості тощо. У 1938 р. галузь кольорової металургії налічувала 14 підприємств, найпотужнішим з яких був Дніпровський алюмінієвий завод (ДАЗ імені Кірова) у Запоріжжі; серед хімзаводів вирізнялися масштабами виробництва Лисичанський содовий і Рубіжанський комбінат з виробництва барвників (обидва на Донбасі). З метою створення наукового підґрунтя для розвитку провідних галузей промисловості у 1939 р. відкрито Інститут органічної хімії АН УРСР, Інститут чорної металургії АН

УРСР, Інститут гідробіології АН УРСР. У 1938 р. відбулися перші вибори до Верховної Ради УРСР [165, с. 416, 419].

У другій половині 1930-х рр. засновується ряд газет – республіканських («Радянська Україна», Київ), обласних («Днепровская правда», Дніпропетровськ, «Більшовицький прапор», Одеса). «Днепровская правда» першою на своїх сторінках повідомила про передовий метод буріння, започаткований передовиком-ударником Олексієм Семиволосом. Всі республіканські газети передрукували цей матеріал, завдяки чому метод Семиволоса отримав всесоюзну підтримку, обговорення і поширення. Харківська обласна преса першою повідомила про багатоверстатників, адже цей рух – різновид стахановського – зародився на Харківському верстатобудівному заводі і полягав в одночасному обслуговуванні одним робітником кількох робочих місць (верстатів). Рух багатоверстатників отримав широке розповсюдження у роки війни, переважно на заводах, що виготовляли боєприпаси; жінки-багатоверстатниці з'явилися і на підприємствах текстильної промисловості. У газеті «Трикотажниця» у 1939, 1940 і на початку 1941 р. постійно публікуються матеріали про багатоверстатниць – працівниць трикотажної фабрики – послідовниць Стаханова: «За стаханівську ділянку» (1939. – № 14), «Наші зобов'язання» (1939. – № 61), «Стахановка Сухаренко» (1940. – № 1), «Виконують зобов'язання» (1940. – № 41), «Багатоверстатниця С. Бломберг», «Працюють на збільшеній зоні» (1941. – № 62) тощо.

Загалом, 1930-ті рр. увійшли в історію як час найбільшого розмаху політичних репресій, через які постраждали у тій чи іншій мірі мільйони радянських громадян, а 1937–1938-й взагалі стали роками Великого терору. Загальна кількість жертв репресій достеменно невідома, за різними даними цифри коливаються від 10 до 20 мільйонів [165, с. 414]. 1939 рік відзначився також підписанням радянсько-німецького договору, відомого як пакт Молотова-Ріббентропа, що став провісником майбутньої війни.

На тлі всього, що відбувалося у суспільно-політичному та економічному житті країни у 1930-ті рр., парадоксальною виглядає літературно-мистецька

ситуація. Найталановитіших митців змушували створювати нові радянські кіношедеври. Саме у 1930-ті роки виходять фільми, котрі започаткували епоху сталінського пропагандистського кіно. У цей час з'явилися найоптимістичніші радянські фільми, які прославляли людей праці, відкривали для пересічних радянських людей горизонти світлого майбутнього. У цих стрічках все працювало на досягнення ефекту відчуття щасливого сьогодення, віри у майбутнє, впевненості у турботливому ставленні партії і держави до своїх громадян. Серед таких фільмів – «Путівка у життя» (1931), «Веселые ребята» (1934), «Цирк», «Дівчина спішить на побачення» (обидва – 1936), «Волга, Волга» (1938), «Дівчина з характером» (1939).

Неабиякій вплив на формування позитивної картини життя в СРСР мали художні фільми 1930-х рр., створені на студії «Українфільм» (до 1930 р. – ВУФКУ – Всеукраїнське фотокіноуравління): «Марш шахтарів», «Штурмові ночі» (обидва – 1932), «Аероград» (1935), «Прометей» (1936), «Багата наречена» (1937), «Трактористи» (1939), а також перший звуковий радянський документальний фільм «Ентузіазм: Симфонія Донбасу» (1930), головний лейтмотив якого – потяг, що мчить на всіх парах і кочегари, які підкидають вугілля у піч. Неабиякий успіх у глядачів мали й стрічки, присвячені народним героям, екранізації класичних творів: «Кармалюк», «Іван» (обидва – 1932), «Коліївщина», (1933), «Сорочинський ярмарок» (1939).

Конструювання на екрані «світлого майбутнього», щасливе сьогодення, в якому особисте щастя і щастя країни розчиняються одне в одному, представлення інакшої реальності порівняно з тією, що існувала насправді – все це було ідеологічною пропагандою, слугувало задачі підтримки ентузіазму і мало переконати глядача, що справжнім є життя, показане на екрані, а не те, яке він бачить у реальності [469, с. 651]. Багатотиражні газети активно підтримували цю ідеологему.

У 1930-х роках виходить чимало газет про кіно. Так, окрім видань студії Українфільм – «За більшовицький фільм» (було дві газети «За більшовицький фільм» – Київська і Одеська, обидві раніше називалися «Об'єктив»: Київська

до 1933 р., Одеська – до 1931 р.), існували періодичні видання Товариства друзів радянського фото і кіно (ТДРФК): «Кіно-газета» (Харків, 1932), «Фото-кіно декада» (Харків, 1930), «Фотокінофронт» (Мелітополь, 1931); випускалися й одноденні та одноразові газети: «Фото-кіно-робітник» (Харків, 1931), «Кіно в маси» (Запоріжжя, 1930); готували тематичні газети виїзні редакції: «"Кіно" на будівництві фабрики № 6» (Шостка, [1931]; випускалися газети у вигляді додатків: «Кіно в маси» : листівка-додаток до газети «Більшовицька зброя» (Суми, 1934), спецвипусків: «Кіно-рапорт» – ударний випуск Дніпропетровського крайвідділу Українфільму, ТДРФК та редакції «Більшовицької зміни» (Дніпропетровськ, 1930) тощо [186; 187].

У 1930-ті рр. найширше відображення у радянській літературі і мистецтві знайшла індустріалізація. Робота над її втіленням відбувалася у тісному зв’язку з появою і утвердженням нового виду мистецтва, що отримав назву соціалістичного реалізму. Вперше проголошений у 1934 р. на першому Всесоюзному з’їзді радянських письменників, соцреалізм як метод культури тоталітарної держави проіснував в СРСР від початку 1930-х до кінця 1980-х років, витіснивши всі інші течії і напрямки. Олександрові Довженку вистачило лише трьох слів для визначення суті методу соцреалізму: «Писати, як усі» [347, с. 12].

Для всієї України історичним став 1939 рік через радянську окупацію західноукраїнських земель, що відбувалася під гаслами «визволення» і «возз’єднання» України. Легітимізацію радянської окупації забезпечило «народне волевиявлення»: 22 жовтня 1939 р. організовано вибори до Народних зборів Західної України. Відбір кандидатів був ретельним і здійснювався під пильним наглядом радянських військових і органів НКВС. Народні збори відбулися наприкінці жовтня 1939 р. у Львові. Було прийнято кілька декларцій, зокрема й про встановлення радянської влади на всій території Західної України

та її возз'єднання з радянською Україною[1]. На загальносоюзному рівні це рішення ухвалено на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 1 листопада 1939 р. Третя позачергова сесія Верховної Ради України, у свою чергу, 14 листопада 1939 р. прийняла закон про входження Західної України до складу УРСР і СРСР. Разом з Червоною армією на західноукраїнські землі увійшли кореспонденти радянських газет, які щодня висвітлювали події цього «визвольного походу», як його називали тогочасні газети. «Комуніст» 18 вересня 1939 р. на перших сторінках надрукував цілий ряд матеріалів на цю тему: промову голови РНК СРСР В. Молотова, ноту радянського уряду польському послу, оперативне звернення генерального штабу Червоної Армії, інформаційні повідомлення з Москви, а також з міст і сіл України під загальною назвою «Трудящі країни соціалізму одностайно схвалюють політику Радянського уряду» [337].

Це відбувалося в умовах, коли західноукраїнська преса того часу радикально відрізнялася від радянської і відбивала процеси утвердження всього національного, етнічного. Одним з культурних і видавничих центрів Східної Європи у цей період був Львів і тому відігравав особливу роль у розвитку української преси. Так, станом на 1937 р. у Львові друкувалося 62 % всієї періодики регіону, в тому числі й етнічних українських земель у складі Польщі; у передвоєнні 1938–1939 рр. там виходило понад п'ятдесят періодичних видань (газет і журналів) українською мовою. Серед впливових і популярних газет – «Діло» (1880–1939), «Нова зоря» (1926–1939), «Громадський голос» (1895–1902, 1906–1939), «Батьківщина» (1934–1939) [547].

Анексія Західної України різко змінює зміст і тональність газетної періодики. З номера в номер друкувалися матеріали про радість возз'єднання, схвалення цієї події радянськими робітниками, колгоспниками, вченими, письменниками, військовими: «Трудящі Країни Рад подають руку допомоги

[1] Див.: Даниленко В. М., Крупина В. О., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є., Стяжкіна О. В., Якубова Л. Д. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Академперіодика, 2021. 544 с., 96 с. іл. (Україна. Нариси історії).

своїм братам-українцям і братам-білорусам у Польщі» – писала газета «Комуніст». В унісон з «Комуністом» писали і новостворені газети «Більшовицька правда» (Дрогобич), «Вільна Україна» (Львів), «Радянська Волинь» (Луцьк), «Радянська Україна» (Станіслав), котрі за прикладом партійно-радянської преси пропагували ідеї радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, комуністичної моралі тощо. На їхніх сторінках «творчо і дохідливо» розповідалося про Конституції СРСР і УРСР, здобутки радянських республік, «героїчну, самовіддану працю радянських людей…, про прапороносців творчої праці – стахановців, бурхливий розквіт соціалістичної за змістом і національної за формою культури» [636, с. 23]. Широко відображали газети і життя на місцях: націоналізацію підприємств, відкриття у селах шкіл, клубів, бібліотек; викривали «реакційно-антинародну суть теорій українських буржуазних націоналістів», провадили потужну антирелігійну пропаганду. До роботи у газетах долучилися журналісти, які до цього працювали в західноукраїнській комуністичній пресі.

Майже одразу на території Західної Україні були утворені колгоспи, а на початку 1940 р. – радгоспи і МТС, відповідно, виникла й їхня преса, з’явилися також багатотиражні газети промислових підприємств, ВНЗ, установ, районні газети. Природно, що після приєднання до УРСР Західної України, а згодом і Північної Буковини, мережа газет значно розширилася. Але ґрунтовного розвитку на радянських засадах багатотиражна преса у період, що розглядається, не встигла отримати.

25 липня 1940 р. прийнято постанову «Про штати обласних, крайових і республіканських газет» [500, с. 192–193], що розвивала методи роботи і розвитку робсількорівського руху, позаштатних кореспондентів, підвищення дієвості газетних публікацій. Задля посилення впливу преси на суспільство та удосконалення мережі видань компартія вживає заходи щодо посилення їх диференціації: значно зростає кількість спеціалізованих періодичних видань, адресованих працівникам окремих галузей господарства. Загалом, діяльність преси у передвоєнний період направлена на посилення ідеологічного впливу,

підвищення рівня політико-виховної роботи. Значно урізноманітнилися жанри і форми преси, розширилася проблематика, виріс професійний рівень кадрів. Перед війною у газети і журнали прийшли випускники газетних технікумів і шкіл, інститутів журналістики, які окрім високої ідейної стійкості і відданості «радянській Вітчизні і комуністичній партії», принесли у редакції професіоналізм, ерудицію, а досвід і майстерність здобувалися ними у процесі роботи, популярність і авторитет видань певною мірою залежали і від їхніх знань, умінь і таланту.

Друга світова війна внесла свої корективи у справу розвитку багатотиражної преси, ці газети продовжували виходити, хоча їх кількість значно скоротилася. Серед таких видань – «Коминтерновец» – газета Харківського паровозобудівного заводу [Харків], «Коммунар» – газета Миколаївського суднобудівного заводу імені 61 комунара (Миколаїв), «Ленинец» – Горлівська газета шахтного комітету і управління шахти ім. Леніна, «Магистраль угля» – орган управління і профспілки працівників залізниці Південно-Донецької залізниці (Ясиновата), «Макеевский коксохимик» – орган партбюро, завкому і госпорганізації заводу (Макіївка), «Темп» – газета Харківського тракторного заводу (Харків), Криворізька шахтна газета «Червоний гірник», Дніпродзержинська «Энергетик» тощо.

У зв’язку з перебудовою всього політичного, економічного, культурного життя країни на військовий лад, зазнала змін і преса, у тому числі, багатотиражна. Зменшується кількість газет у тилу, водночас створюється розгалужена мережа військових видань. Сотні багатотиражних газет виходять на секретних об’єктах, оборонних підприємствах, але всі вони позбавлені інформативності, всі під грифом таємності, без вихідних даних – лише номер замовлення і номер уповноваженого Головліту.

Своєю постановою «О фабрично-заводских газетах», прийнятою 24 жовтня 1940 р., ЦК ВКП(б) закликає багатотиражки не займатися передруком матеріалів з обласних, міських і районних газет, не пов’язаних з життям конкретної фабрики чи заводу, відмовитися від поверхового

висвітлення роботи підприємств і життя працівників. У документі йдеться і про інші великі і малі недоліки у роботі багатотиражних газет та пропонуються шляхи їх подолання. ЦК ВКП(б) закликав перебудувати роботу фабрично-заводських газет таким чином, щоб кожний номер був присвячений справам конкретного підприємства, що видає газету. Запропоновано також скоротити штати, залишивши у редакції кожної газети одного платного співробітника – відповідального секретаря, створити редколегії з 3–5 осіб, склад яких має затверджувати районний або міський комітет ЦК ВКП(б); встановлено і періодичність виходу фабрично-заводських газет – один раз на тиждень; безкоштовне їх розповсюдження заборонялося (встановлено роздрібну ціну у 10 копійок за примірник); центральні, республіканські, міські, галузеві газети відтепер повинні систематично розміщувати на своїх сторінках огляди фабрично-заводських газет [76].

Основний масив періодики часів Другої світової війни, цілком закономірно, – військові радянські газети, такі як «Ленінський шлях», «Прапор соціалізму», «Прапор Сталіна», «Радянське життя». Водночас виходили газети українського опору – «Вільна Україна», «За самостійну Україну», «Інформатор», «Українське слово» і газети, що видавалися німецькою окупаційною адміністрацією («Lemberger Zeitung», «Вісті Лохвиччини», «Рідна нива», «Ружинський вісник»). Ці газети не є предметом нашого дослідження, тому обмежимось перерахуванням лише декількох їх назв.

За даними статистичного довідника «Преса Української РСР 1918–1980 рр.» (Харків, 1981) у 1941 р. (переважно, у першому півріччі) в Україні видавалася 1 191 газета (з них – 819 українською мовою, 337 російською і 35 іншими мовами); у 1942 р. вийшло 36 назв газет (з них – 20 українською і 16 російською мовами); у 1943 р. – 136 (95 українською і 41 російською мовами), 1944-го р. – 624 (508 українською мовою і 113 російською), у 1945 р. загальна кількість газет склала понад 860 назв (720 українською мовою, 140 – російською і 3 – іншими мовами) [473, с. 175]. Борис Черняков у статті «Окупаційна преса райхскомісаріату Україна (1941–1943 рр.)», посилаючись на

працю Йосипа Цьоха «Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни» (Львів, 1984) зазначає, що на жовтень 1944 р. (час повного визволення України) в Україні виходило 852 газети всіх типів разовим накладом 2 млн. 620 тис. примірників [639, с. 135–152]. У цій же статті Б. Черняков надає список 100 газет, що видавалися окупаційною владою впрдовж 1941–1943 рр. [639, с. 152–159].

Зазначимо, що вже згадуваний статистичний довідник «Преса Української РСР 1918–1980 рр.», укладений Книжковою палатою України, наводить іншу цифру: за його даними разовий наклад газет у 1944 р. складав 1 402 примірники, річний – 185 тис. 712, у 1945 р. разовий наклад газет становив 2 710 примірників, а річний – усього 410 тис. 335. Загальна кількість назв – 2 850 [474, с. 173]. Одна з найбільших в Україні колекцій газет 1941–1945 рр. зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

5.2. Фабрично-заводські, газети вищих навчальних закладів, політвідділів МТС, колгоспні і військові газети у другій половині 1930-х – на початку 1940-х років

У другій половині 1930-х рр. багатотиражні газети виходили на фабриках і заводах, колгоспах, МТС, таборах і тюрмах системи ГУЛАГу; вони видавалися профспілковими, культурно-освітніми установами, військовими, тощо. Ця періодика є джерелом інформації про політичне, суспільне, економічне, культурне життя України.

Найбільший кількісний відсоток у масиві багатотиражної преси належить фабрично-заводським газетам. Цей їх різновид отримав розповсюдження в СРСР на початку 1920-х років, ще до початку форсованої індустріалізації. Перші фабрично-заводські газети поступово набирали властивості, характерні для цього виду преси. Будучи ефективним інструментом вирішення проблем виробництва, соціальної сфери, внутрішніх конфліктів на підприємстві, багатотиражні газети набували все більшої ваги у колективах. На гострі статті,

дописи і нотатки обов'язково відгукувалася адміністрація, відповідаючи на них у відповідних рубриках. Цінність багатотиражки як джерела для вивчення історії підприємства «не нижча, ніж значення обласної чи крайової газети для вивчення подій в області, краї, районі» [172, с. 61].

У зазначений період Україна була одним із центрів індустріалізації в СРСР. На її території розгорнулося будівництво гігантів радянської промисловості, з «комуністичним запалом» проводилася колективізація. Періодична преса від республіканської до низової брала активну участь у висвітленні і пропаганді соціалістичного будівництва. На підприємствах Артемівська, Горлівки, Дебальцевого, Запоріжжя, Києва, Краматорська, Кременчука, Кривого Рога, Маріуполя, Миколаєва, Нікополя, Павлограда, Попасної, Сталіне, Харкова та інших міст України виникали нові газети, продовжували вихід засновані у минулі роки. Серед заводських газет, що почали виходити після 1933 р. – «Авторемонтник» : орган партбюро, ЗК і дирекції київського авторемонтного заводу (1935), «Бісквітка»: орган ЗПК, ФЗК та ЗК ЛКСМУ Харківської бісквітної фабрики (1935), «Большевистская перевалка» : орган бюро парторганізації Маріупольського порту і судоремонтного заводу (1935), «Вагонобудівник» : орган парткому, завкому і дирекції Крюківського вагонобудівного заводу (1935), «Дніпровський металург»: орган ЗПК, дирекції та профорганізацій заводів «Запоріжсталь» імені Орджонікідзе, «Дніпроспецсталь», «Запоріжбуд» (1935), «Коксовик» – орган ЗПК, ЗК, заводоуправління запорізького коксохімічного заводу (1934), «За темпи» – орган бюро парторганізації, завкому і заводоуправління Мелітопольського насосно-компресорного заводу (1935) та багато ін. [188; 189].

Шпальта газет рясніють матеріалами про стахановців-ударників: «Перетворимо наш завод на суцільно стахановський», «Технічну освіту стахановцям», «Наслідки стахановської п'ятиденки», «Комуніст-стахановець», «Стахановська декада – стахановська робота», «Стахановець Іржаковський», «Перевиконаємо нові норми», «Стахановці невпинно вчаться» (Авторемонтник, 1935. – №№ 1, 2, 4, 6, 28, 38), «Поширити стахановські методи

на виробничих ділянках», «Давай змагатися!», «Виховати стахановців коксу», «Звернення зльоту стахановців бусигінців автотракторної промисловості», «Шириться рух стахановців», «Очолити стахановський рух» («Коксовик», 1935. – №№ 83, 84, 86, 88, 89, 105), «К новому подъёму», Ускорить выполнение плана по машинам» («За темпы», 1935. – №№ 2–3) тощо.

Іншими, широко висвітлюваними багатотиражними газетами темами, є обговорення партійних документів, рішень з'їздів і пленумів, агітація вступу до лав ВКП(б), обмін партквитків, що репрезентувався як «найсерйозніший партійно-організаційний захід», який мав сприяти зміцненню лав ВКП(б), кадрові питання, промови партійних і державних діячів: «Рішення пленуму ЗПК Авторемзаводу», «Готуюсь вступити до лав ВКП(б)», «Підготуватись до обміну партдокументів», «Вказівки РПК покласти в основу всієї роботи», «Зобов'язуюсь підготувати двох робітників до вступу в співчуваючі», «Покращити політвиховання молоді», «Відкриття з'їзду відзначити піднесенням роботи», «Краще вивчати історію партії», «Здорові кадри вирішують успіх виробництва» (Авторемонтник, 1935. – №№ 2, 6, 7, 9, 12); «VII З'їзд Рад закінчив свою роботу», «Промова тов. С. В. Косіора», «Про нагородження орденом Леніна керівників ряду областей, країв і республік за успішну роботу», «Перевибори у комітети ЛКСМ», «Вклад у літопис більшовизму», «Виховуватись на традиціях видатних діячів більшовизму», «Розгорнути політико-виіховавчу роботу серед робітничої молоді!» (Коксовик, 1935. – №№ 12, 13, 57, 67, 73, 80); «Відбулась конференція молоді», «Рішення VII Конгресу Комінтерну – в маси!» (За темпи. 1935. – №№ 2–3).

Починаючи з другої половини 1930-х років українські багатотиражні газети повністю переходять на засади висвітлення проблематик, котрі пропонувалися у всесоюзних газетах. Однією з провідних на сторінках газет стає тема обороноздатності країни. У передвоєнні роки переважає військово-патріотична тематика, пропаганда діяльності масово-оборонних організацій типу Всесоюзного товариства сприяння армії і авіації (Тсоавіахім). Серед таких матеріалів – захист «соціалістичної Вітчизни», проголошений священним

обов'язком кожного радянського громадянина, поповнення рядів Червоної Армії, будні солдатської служби, бойове і політичне навчання, необхідність оволодіння сучасною зброєю, ненависть до фашизму. Таким чином преса, керуючись вказівками ВКП(б), готувала народ до війни. Вся радянська преса включилася у справу героїзації Червоної армії, уславлення її сили, мужності її воїнів. У багатотиражних газетах публікуються матеріали, присвячені фізичній підготовці працівників підприємств, особливо, молоді, складання фізкультурних норм і заліків, «військово-технічних іспитів», норм «ворошилівського стрілка», пропаганда масово-оборонних організацій, розповіді про прикордонників, червонофлотців, авіаторів: «На загальнозаводській фізкультурній спартакіаді», «Подальше зміцнення радянської авіації», «Стрибати з парашутом може кожний», «Червоній армії гідне поповнення», «Перша всесоюзна спартакіада хемічної промисловості» (Коксовик, 1935. – №№ 67, 68, 72, 77); «Провадити стрілецьке навчання на заводі», «Будемо готові до оборони соціалістичної батьківщини», «Краще організувати оборонну роботу», «Нові імперіалістичні войни», «Посилити оборонну роботу» (Авторемонтник, 1935. – №№ 9, 16, 23, 26); «Червоній армії – гідне поповнення», «Стати фортецею оборонної роботи», «Як я готуюсь до призиву» (За темпы, 1935. – № 1, 4) тощо. Напередодні великої війни, що насувалася, це мало відіграти роль «психологічної мобілізації» людей.

У передвоєнні роки в СРСР виходило майже 9 тис. газет разовим накладом понад 38 млн примірників, у тому числі більше як 2 тис. виробничих багатотиражок; у ці роки розвиток отримала галузева преса, великими темпами зростала стінна [357].

У другій половині 1930-х років продовжилася реформа вищої освіти: відбувалося «злиття вишів», деякі інститути виокремлювалися з великих ВНЗ і ставали самостійними одиницями, створювалися інститути народної та професійної освіти, технікуми, школи, отже, засновувалися та існували й їхні газети.

Серед ВНЗ поширення набули Інститути Народної Освіти (ІНО) – вищі педагогічні навчальні заклади, створені, здебільшого, на базі університетів. ВНЗ готували працівників освіти для загальноосвітніх і професійних шкіл усіх типів і виховних закладів, мали у своєму складі зазвичай два-три факультети: соціального виховання з три-чотирирічним терміном навчання, професійної освіти (чотирирічний), інколи – робітничий факультет (трирічний). В УРСР перший ІНО з'явився у 1920 р. на базі Харківського університету. У 1930–1933 роках вже на базі ІНО для підготовки професійних кадрів створено інститути соціального виховання та інститути професійної освіти за принципом фахової орієнтації і відроджено університети.

Інститути професійної освіти готували викладачів для технікумів, фабрично-заводських семирічок, робітничих факультетів при заводах; мали факультети: соціальний, фізико-математичний, агробіологічний. Термін навчання – 4 роки. У 1931 р. в УСРР існувало 8 інститутів професійної освіти, де навчалося 2400 студентів. Втім, інститути професійної освіти проіснували недовго, у 1933 р. у ході реорганізації їх ліквідовано.

В інститутах соціального виховання працювали шкільний, педагогічний та позашкільний факультети, термін навчання складав 3 роки. У 1931 р. такі інститути існували у Дніпропетровську, Кам'янці-Подільському, Києві, Миколаєві, Ніжині, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові (всього 9); 1933 р. заклади «соцвиху» реорганізовано в педагогічні інститути [326, с. 504]. У процесі переформатування вищих навчальних закладів, разом з ними реорганізовувалися і їхні багатотиражки.

Процес реформування та організації навчання висвітлювався в пресі. У «Пролетарській правді» 30 березня 1930 р. надрукована велика стаття «До перебудови вишівських багатотиражних газет», появі якої передувало обговорення цього питання на нараді редакторів газет ВНЗ. Зазначалося, що у зв'язку з реорганізацією ВНЗ, збільшенням їх кількості, мати кожному свою газету «не вистачить ні фінансів, ні змоги, ні сили», тому нарадою запропоновано об'єднати ВНЗ у групи за фахом і видавати такі ж «об'єднані»

газети: «для індустріяльних виш'ів, кооперативно-економічних, індустріяльно-педагогічної вертикалі, для сільськогосподарських виш'ів та для медичних виш'ів», тобто, усього 5 багатотиражок зі спільною редколегією, яка повинна керувати редколегіями газет окремих ВНЗ, а ті, у свою чергу, спиратимуться на робкорів (студкорів).

Задля якнайширшого охоплення колективів ВНЗ, вирішено, щоб у кожному з них обов'язково випускалася стінгазета. Редколегіям автор статті дає пораду: «Робота ваша, товариші, не тільки в інформації і фіксуванні того, що зроблено. Будь ласка, організуйте навколо газети студентську громадську думку, щоб якнайшвидше й найкраще готувати кадри. …Зробіть з вашої газети… організатора громадської думки» [115]. У результаті реорганізації газет ВНЗ в усіх навчальних закладах міст України з'явилися свої стінгазети і до десятка багатотиражок; до редколегій цих газет обрано кращих «студкорів-ударників».

Окремо розглянемо газету «За більшовицькі бібліотечні кадри» (у 1935 р. виходила під назвою «За масову комосвіту») (Харків, 1935–1936) – орган парткомітету, комітету ЛКСМУ, профкому, місцевого комітету та дирекції Українського бібліотечного інституту (УБІ). Харківський Бібліотечний інститут постав у 1935 р. у результаті кількох реорганізацій: з 1931 р. – Всеукраїнський Інститут комуністичної освіти (ВУІКО) з бібліотечним факультетом у складі; з листопада 1935 р. – Український бібліотечний інститут (УБІ), з серпня 1939 р. – Харківський державний бібліотечний інститут (ХДБІ). Газета бібліотечного інституту «За масову комосвіту» у 1935 р. мало чим відрізнялася від інших «вузівських» видань: все ті ж партійні чистки, «бойовий огляд революційних сил міжнародного пролетаріату», боротьба за «більшовицьку партійність», партосвіта, культмасова робота. У квітневому № 24 автор статті «Перевірка особового складу студентів» повідомляє, що у зв'язку із «засміченістю складу студентів трикутник бібліотечного факультету» взявся до їх перевірки «з усією більшовицькою пильністю» і доповідає, що з 455 перевірених особових справ не вистачає 12 документів про соціальний стан, 113 – про соціальне походження, у ході перевірки також виявлено 18

«контрреволюційних виступів і розмов» [236]. У цьому ж році в усіх інших вищих навчальних закладах також організовано перевірку особового складу студентів на предмет чистки, про це розміщували інформацію всі інститутські багатотиражки.

У травні окремий, 27-й номер газети присвячено питанням розвитку інститутських газет, роботі студкомів, підведенню підсумків конкурсу на кращу «факультетську, курсову та відділкову газету», названо кращих редакторів, кореспондентів, «організаторів преси». Газета бібліотечного факультету «Червоний бібліотекар» названа серед відстаючих, її піддано критиці за неякісне художнє оформлення, є і нарікання з приводу грамотності [268].

У жовтні 1935 р. у статті «Бути бібліотекарем – почесне і велике звання» її автор зазначає: «Нам потрібно опанувати свою справу і бути готовими на всі запити і вимоги читача. А для цього треба опрацювати максимум художньої літератури, класиків марксизму і взагалі багато навчатись бібліотечній справі» [467]. Є у газеті матеріали про бібліографічну роботу, про необхідність виходу стіннівок, покращення якості матеріалів факультетських газет тощо.

У листопаді «За ББК» пише про організацію навчання на бібліотечному факультеті без відриву від виробництва: «На факультеті вчаться кращі бібліотекарі, які не мають вищої освіти, як, приміром, зав. відділу бібліотеки імені Короленка т. Борщ (чл. партії), ударниця бібліотеки комсомолка Шамрай… Всіх студентів навчається 134, з них 25 комуністів і комсомольців». У статті повідомляється, що, порівняно з минулими роками, збільшено кількість годин на фахові предмети, введено додаткові години для вивчення української мови. Зазначено також, що на факультеті добре організовано громадсько-політичну роботу, регулярно готується стінгазета, у підготовці якої задіяні кращі студенти-ударники [505].

У лютому 1936 р. газета оголосила про організацію конкурсу на кращу факультетську, курсову газету та на кращий «сигнальний пост» у рамках виконання вказівок П. Постишева щодо преси. Серед умов для отримання

перемоги – «висока ідейна витриманість, більшовицька непримиренність, нещадна критика», а також регулярність виходу газети (не менше 3-х раз на місяць), достатня кількість дописів, їхня дієвість; оперативність у роботі студкорів, з боку останніх – не лише констатація фактів: своїми дописами вони мають «сигналізувати і викривати всі хиби в роботі». І, вкотре, в окремій статті, редакція «За ББК» звертається до редакторів факультетських і курсових газет із закликами покращити, прискорити, розгорнути, піднести, виконати, боротися тощо [265].

Зазначимо, що вихід багатьох багатотиражок був нерегулярним, але це не стосується газет великих ВНЗ, таких, як, наприклад «Київський політехнік» (№ 1 вийшов 1927 р.). У 1930-ті рр. газета декілька раз змінювала назву: «За червоні кадри» (1930), «Пролетарский студент» (1934), «Радянський студент» (1936; під цією назвою газета виходила до 1949 р., надалі мала назву «За радянського інженера», з 1988 і донині – «Київський політехнік»). Станом на 1932 р. склад її редакційної колегії налічував 35 осіб, у 1936 р. з газетою співпрацювало уже майже 150 активістів, матеріали висвітлювали всі основні події, що відбувалися в інституті. Окрім основної газети, готувалися і «Літературні сторінки», де друкувалися вірші студентів інституту. У 1938 р. в КПІ урочисто відзначали вихід 200-го номера своєї газети. Показово, що випускники КПІ – студкори багатотиражки у подальшому вже на підприємствах і в установах продовжували журналістську справу, долучившись до випуску багатотиражних газет на заводах, шахтах, в установах.

З 1932 р. у Харкові виходила ще одна студентська газета відомого і впливового у той час ВНЗ – Українського інституту журналістики – «Укіжовець»: орган партійного колективу, профкому та дирекції (з № 27 – «Вукіжовець»). У січневому № 1 від імені керівництва надруковане «більшовицьке вітання» багатотиражці – «кращому помічникові парторганізації УКІЖ’у в боротьбі за генеральну лінію партії, за більшовицькі темпи підготовки ленінських кадрів» [446]. Весь номер просякнутий гаслами, статті заідеологізовані, про що свідчать заголовки: «За більшовицьку пильність

і непримиренність», «Вище прапор Ленінізму», «Створімо бойову більшовицьку пресу», «Дати більшовицьку відсіч хниканням» тощо.. Наступні номери за змістом мало чим відрізняються від першого. Все ті ж гасла: «Більшовицький привіт XVII Всесоюзній партконференції» «Войовничою партійністю просякнути навчальні програми в УКІЖ», у статтях – перманентна боротьба «проти правого опортунізму…, з лівим опортунізмом та гнилим лібералізмом», «за кращі якісні показники», «за більшовицьку якість навчання», «за перехідний Червоний прапор», «вищі показники в учбі», заклики «вдарити по опортуністичному ставленню до учоби», «керувати оперативно й працювати по-новому», «партосу надати виняткової ваги», рапорти про опанування «Марксо-Ленінської науки» і численні портрети Сталіна, фото студентів-ударників, ударних груп і т. ін. «Укіжовець» регулярно друкує звіти про роботу бюро партколективу закладу, з піднесенням відзначає, що на цих зібраннях високо оцінюють роботу редакції, адже газета «правильно розгорнула боротьбу і бореться за організацію навчального процесу та партійно-громадську роботу». Серед недоліків, на які страждає газета і які вона визнає – непослідовність у виконанні завдань, незадовільна критика і самокритика у питаннях навчання і громадської роботи. Окрім стандартних обіцянок «забезпечити», «покращити», «розгорнути», що переходять з номера в номер, є вимога зобов’язати профком інституту надати редакції викладача української мови для підвищення рівня роботи редакції [592].

У 1935–1940 рр. «Укіжовець» виходив з додатками, такими, як «Комсомольська сторінка», «Літературна сторінка», «Бюлетень практики», з різними спецвипусками. 1940-й – останній рік виходу газети, адже у 1941 р. УКІЖ евакуйовано до Казахстану, після війни інститут до Харкова не повернувся і перестав існувати як ВНЗ. У 1944 р. на підставі постанови ЦК ВКП(б) журналістську освіту перенесено до університетів і в 1947 р. у Харківському державному університеті на філологічному факультеті створено відділення і кафедру журналістики [590].

Газета Київського державного університету «За комуністичні кадри» у 1930-х рр. посилює ідеологічну складову своїх матеріалів, змінює стиль їх викладення. Все більше з'являється гасел, портретів Сталіна, статей про роботу комсомольської і партійної організацій університету, державну позику, зустрічі з «ударниками-орденоносцями», військову підготовку (у квітневому № 14 за 1936 р. навіть є фото О. В. Палладіна з рушницею, підписане: «недавно академіки Шмальгаузен, Світальський і Палладін склали норми на значок «Ворошилівський стрілець»). У № 16 є матеріал у формі листа від імені студентів-учасників походу «Київ–Москва у протигазах»: «Пройшли 247 км. Почуваємо себе добре, бадьоро, весело… неможливо передати у листівці нашого почуття і збудження від такого чудового переходу, організованого з ініціативи нашого любимого парторга комсомолу України П. П. Постишева». Хочеться сподіватися, що студенти злукавили і насправді не йшли у протигазах через територію України, Білорусі аж до Москви.

У першотравневому номері університетської газети знаходимо вірш М. Рильського «Пісня про Сталіна», у жовтневому – його ж «Пісню про Якіра»; у номері за 18 грудня – вірш Л. Новиченка «Радість народів». Червневий номер присвячено М. Горькому, а до 100-річчя від дня смерті О. Пушкіна у газеті надруковано статтю «Читайте Пушкіна» і декілька віршів поета (більшість – у перекладі українською мовою); березневий номер майже весь – про Т. Шевченка: статті, вірші, оповідання. У № 37 (грудень 1936 р.) студент літфаку А. Тиванюк написав про сталінську конституцію, називаючи її «піснею про щастя», у цьому номері повно матеріалів про «вождя», зокрема, і віршів, зміст яких можна передати одним рядком: «Сталин, по-нашему значит – Солнце и человек» [267].

Втім, було б несправедливо стверджувати, що у 1930-ті рр. газета повністю перебувала під ідеологічним тиском і не друкувала матеріалів з життя університету. Статті «До обліку знань студентів», «Перші заліки», «Конференція молодих науковців Київського державного університету», «Навести порядок у читальні», «Створити нормальні умови для слухання

лекцій», «На пленумі кафедр істфаку», «Відмінники», «Про жінок-науковців» інформують про успіхи студентів і викладачів, їх участь у наукових заходах і спортивних змаганнях, про розробку навчальних програм з різних предметів, проблеми університету; у додатку «Літературна сторінка» газета друкує вірші, оповідання, фейлетони студентів літфаку. Чимало матеріалів проілюстровані фотографіями, зображеннями проектів будівель, які планувалося звести у роки другої п'ятирічки, портретами видатних вчених, письменників та ін. відомих у той час людей.

Після перерви, що припала на роки війни, газета Київського університету відновилася у 1946 р. під назвою «За радянські кадри». Незважаючи на чималий відсоток публікацій ідеологічного ґатунку, видання містить цікаву інформацію з різних питань: наукові конференції, іспити, плани наукової роботи, обговорення навчальних програм, захист дипломних робіт на різних факультетах, культурно-масові заходи і художня самодіяльність (хорова капела, студія художнього читання), налагодження побуту у гуртожитку, хроніка спортивних подій; матеріали про Л. Українку, Т. Шевченка, І. Франка, М. Горького, М. Некрасова, М. Мусоргського, М. Боголюбова, О. Богомольця, О. Палладіна, М. Пирогова, М. Ломоносова, І. Павлова, К. Тимірязєва; спогади і розповіді про війну, про фронтовиків – студентів і викладачів університету; літературна творчість тощо. Починаючи з вересня 1946 р. у газеті «За радянські кадри» з'являються статті, що спричинили подальше посилення ідеологічного тиску: «Усунути хиби і викорінити буржуазно-націоналістичні помилки в роботі деяких кафедр», «Проти націоналістичних концепцій у висвітленні історії України» (йдеться про «засади націоналістичного розуміння історії України» М. Грушевським), «Про помилки і буржуазно-націоналістичні перекручення в історії України», «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури"» (передрук постанови ЦК КП(б)У від 24.08. 1946 р.), де затавровано працю, видану колективом Інституту мови і літератури Академії наук УРСР: «ЦК КП(б)У відзначає, що автори "Нарису" перекрутили марксистко-ленінське

розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі» [77].

Чималий відсоток від загальної кількості багатотиражної преси 1930-х років належить колгоспним газетам, що почали засновуватися одночасно з утворенням колгоспів. Але характерною особливістю, що відрізняє їх від інших видів багатотиражок, є їхня специфічна форма, яка виникла через відсутність професійних кадрів: у 1930-ті рр. колгоспні газети здебільшого мали форму газет у газеті, листівок, звернень, додатків до районних газет, як, наприклад, такі: «До всіх колгоспників і колгоспниць, до колгоспних бригадирів та ланкових, до всіх комсомольців та піонерів»: додаток до газети «Більшовицька зброя» (Суми, 1933), «До всіх колгоспників і колгоспниць, робітників радгоспів, комуністів, комсомольців південних районів Одещини»: додаток до газети «Ударник п'ятирічки» (Комінтернівське, 1930), «До всіх колгоспників та колгоспниць Радянської України»: додаток до газети «За соціалістичне Полісся (Ріпки Чернігівської обл., 1933)»; листівок: «До всіх редколегій колгоспних стінгазет, бригад преси, до всіх селькорів»: листівка «Червоної Лубенщини» (Лубни, 1931), «Колгоспний шлях»: листівка (Хмельове Маловиськівського району Кіровоградської обл., 1936); газети в газеті: «Голос колгоспниці»: жіноча сторінка у газеті «Більшовицький шлях» (Баранівка, 1934) тощо.

Відсутність належної організації агітаційно-масової роботи у колгоспах, які створювалися та розбудовувалися за іншими принципами, аніж промислові підприємства, стає розповсюдженим такий вид роботи, як організація виїзної редакції, яка по наслідках ознайомлення з роботою колгоспу чи окремої бригади, ферми, готувала матеріали: «До всіх колгоспників, одноосібників та середняків Барвінківщини»: виїзна редакція газети «Радянське село», «За високий врожай»: виїзна редакція газети «Соцнаступ» (Аджамка, 1933) тощо. Серед колгоспних багатотиражок 1930-х років – «Голос колгоспника» (Прилуки, 1930), радгоспні: «Ударник» (Федорівка Харківської обл., 1935–1936; Васильківка Дніпропетровської обл., 1935–1940; Чупахівка Сумської обл., 1935–1940), «Червоний свинар» (Амбарове Андрієво-Іванівського р-ну

Одеської обл., 1934; Бобринець Одеської обл., 1933–1934; Ізюм Харківської обл., 1934) тощо.

Отже, у 1930-ті роки колгоспні багатотиражні газети значно відставали від фабрично-заводських і лише пристосовувалися до виробничих форм професійної масової агітації. Впровадження багатотиражних газет у колгоспне життя і виробництво відбулося лише у 1956 р., коли почався масовий друк колгоспних газет і колгоспи закріпилися як усталена керована виробнича система; з цього ж року їх починає фіксувати Книжкова палата УРСР, зазначаючи, однак, у своїх довідниках лише загальну кількість цих газет і не надаючи будь-яку іншу інформацію. Про значне кількісне зростання колгоспних газет свідчить той факт, що в УРСР лише за останні два місяці 1956 р. і в 1957 р., за даними, які наводить довідник «Друк в СРСР за сорок років. 1917–1957. Статистичні матеріали» (М., 1957), виникло 600 газет цього типу [459, с. 27]. В. Білозуб у статті «Розвиток видавничої справи в республіці» (Київ, 1957) зазначає, що станом на 1 червня 1957 р. в Україні виходило 1 039 колгоспних багатотиражок (загальна ж кількість газет всіх типів складала 2 270, разовий тираж – понад 7 млн. примірників) [118, с. 223]. Вже згадуваний статистичний довідник Книжкової палати на кінець 1957 р. подає іншу цифру – 1 651 колгоспних газет. Хоча підтвердження достовірності такої кількості газет немає (звірити представлені цифри з наявністю газет у фондах також не видається можливим), можна припустити, що у статистичних довідниках Книжкової палати свідомо збільшені кількісні показники газет за рахунок включення листівок або інших малоформатних матеріалів.

Колгоспні газети були одним із найдоступніших засобів масової інформації і дієвим інструментом впливу на політичну і трудову активність селян. Ці періодичні видання писали про успіхи сільського господарства, передовиків виробництва, переможців соцзмагань, викривали недоліки, засуджували порушників трудової і партійної дисципліни. Редакторами, як правило, ставали секретарі первинних компартійних осередків. Періодичність виходу колгоспних багатотиражок не регламентувалася, протягом року

виходило від 8 до 50 номерів, а наклад становив від 300 до 1000 примірників; розповсюджувалися ці газети майже завжди безкоштовно. Переважна їх більшість друкувалася українською мовою, вони мали невеликий формат, обсяг – лише дві сторінки, майже у кожному номері є фото передовиків. Як вже зазначалося, колгоспні газети існували і раніше, вони почали розвиватися одночасно зі створенням колгоспів, але кількість цих видань на той час порівняно з фабрично-заводськими, шахтними, транспортними в рази менша. Таким чином, колгоспні газети як різновид багатотиражної преси остаточно сформувалися лише у 1950-х роках. За даними Книжкової палати УРСР протягом 1956–1960 рр. вийшло 6 280 республіканських, обласних, міських, районних і багатотиражних газет, зокрема, колгоспних, загальний річний тираж за цей період становив 6 млн 769 тис. 018 примірників [474, с. 173–174].

Виникнення машинно-тракторних станцій (МТС) спричинило формування у періодиці такого її сегменту як газети політвідділів МТС, які почали виходити 1933 р. Серед таких видань – «Більшовицька молотарка»: орган політвідділу Дзержинської МТС (Дзержинське, 1933–1934), «Більшовицька пильність»: орган політвідділу Шепетівської МТС (1933–1934), «Більшовицька перебудова»: орган політвідділу Березділвської МТС (Березділв, 1934), «Колгоспна перемога»: орган політвідділу Старобільської МТС (1935, Старобільськ), «Колгоспна правда»: орган Коханівської МТС Троїцького р-ну Одеської обл. (1935–1936, Коханівка), «Колгоспна праця»: орган політвідділу Ротмистрівської МТС (Ротмистрівка, 1933–1934), «Колгоспник-ударник»: орган політвідділу Засулівської МТС (1935, Засулля Чернігівської обл.), «Політвіддільська правда»: орган політвідділу Янівської МТС (Янівка Одеської обл., 1934), «Прапор соціалізму»: орган політвідділу Макіївської МТС (Макіївка, 1934), «Прапор ударника»: газета політвідділу Недригайлівської МТС (Недригайлів Чернігівської обл., 1934,), «Темп»: газета Краснолуцького МТС (Красний Луч, 1934), «Ударник»: орган парторганізації МТС ім. Сталіна (1935–1939, Геничеськ), «За більшовицькі колгоспи» (з такою назвою у другій половині 1930-х рр. виходили газети політвідділів МТС Бурині Сумської обл.,

Веселого Білозерського р-ну Дніпропетровської обл., Вільшани Городищенського р-ну Черкаської обл., Кобеляк Полтавської обл., Снігурівки Миколаївської обл.) та багато ін. [186; 187].

Упродовж 1933–1934 рр. виходили спеціальні брошури, де друкувалися вказівки щодо заснування і роботи газет політвідділів МТС, гасла, заклики, розповіді про зразкових редакторів, кореспондентів, про організацію змагань між політвіддільською і колгоспною бригадною пресою, про польові газети, трудові досягнення колгоспників, соціалістичні зобов'язання тощо. Ці брошури мали назву «Про роботу газет політвідділів МТС», видавали їх політсектори МТС Народного комісаріату землеробства (НКЗ) різних регіонів СРСР, у тому числі, регіонів України, і призначалися вони начальникам політвідділів МТС та редакторам газет, про що повідомлялося на титульній сторінці. Відкривалися брошури статтями штибу «Як повинні працювати газети політвідділів», «Питання партійної роботи – в центр уваги», «Політвідділівська – на збиральній і хлібоздачі». У статтях пояснювалося, що «політвіддільська преса – це потужне знаряддя у руках політвідділів у боротьбі за більшовицькі колгоспи», що газети повинні наводити яскраві приклади чесного і сумлінного ставлення до праці, нещадно викривати підступи ворогів колгоспного ладу, влучно бити «класових ворогів, мобілізувати пильність колгоспників і викривати куркуля та його шкідницьку роботу» і на цьому виховувати «колгоспну масу» [303, с. 8]. Для висвітлення зазначених тем у брошурах рекомендується писати мовою, «сповненою ентузіазму, яким горять маси, що борються за виконання гасла тов. Сталіна: "зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними"». Зазначається, що політвіддільські газети мають бути масовими, тому необхідно залучати до роботи сількорів, робкорів, трактористів, працівників МТС: «газета буде тим ціннішою, чим міцніше будуть у ній лунати голоси трактористів, бригадирів, конюхів, передових колгоспників» [303, с. 6].

Тематика публікацій газет політвідділів МТС, здебільшого, сільськогосподарська, про що свідчать заголовки статей: «Зустрічаємо збиральну», «У похід за фрукти», «Про участь дітей у прополці», «Про

сільгомпподаток», «Одна з кращих доярок», «Ударники уборки урожая», «Показати високі зразки на сівбі», «Про боротьбу з жуком-кузькою і жуком-кравчиком» (останній заголовок – постанова президії Донецького облвиконкому і бюро обкому від 20 червня 1934 р., надрукована у газеті політвідділу Макіївської МТС «Прапор соціалізму» 26 червня 1934 р.). В усіх газетах МТС багато фотографій, на яких зображені керівники, червоні командири, передовики, сільськогосподарська техніка; є карикатури на ледарів, симулянтів, п’яниць тощо. Ці дописи без докорів сумління можна назвати неправдивими і цинічними з огляду на час їхньої публікації – розпал Голодомору, повної катастрофи українського села, пов’язаної з цією глобальною трагедією.

Як одне із свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. слід назвати «чорні дошки», куди заносилися села, колгоспи, колективи МТС, окремі селяни за «злісний саботаж хлібозаготівель», що означало припинення доставки всіх товарів у ці села, стягнення кредитів раніше зазначеного терміну сплати, заборону виїзду в інші регіони за продуктами, «очистку колгоспів від контрреволюційних елементів – організаторів зриву хлібозаготівель» ті інші репресивні заходи, затверджені постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» від 6 грудня 1932 р. [18, арк. 53–54]. Щодо МТС, то вони заносилися на «чорні дошки», наприклад, за «злочинне зривання завдань партії та Уряду про ремонт тракторів» [442, с. 357]. «Чорні дошки» друкувалися у тогочасних районних і міських газетах, таких, як «Колгоспник Буринщини», «Більшовик Полтавщини», «Соціалістичний наступ» та багато ін. Ці газети стали історичним джерелом, де зафіксовано цю важливу для дослідників інформацію.

До початку 1935 року частина газет політвідділів МТС перетворилася на районні, частина залишилася як багатотиражки МТС та радгоспів.

Наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. в УРСР виходить чимало військових багатотиражних газет, як заснованих раніше, так і нових. У фондах бібліотек, зокрема, в НБУВ, як найбільшій книгозбірні України, зберігається

значний масив цих видань. Серед багатьох військових багатотиражок, що виходили протягом 1930-х рр., – «Стахановець» (Б. м., 1936) – червоноармійська газета Н-ої частини; «Авангард» – орган партбюро Н-ського кавполка ([Бердичів], у 1933–1934 рр. – багатотиражна газета 13-го кавалерійського полку 3-ї Бессарабської кавалерійської дивізії ім. Котовського. Вперше газета надрукована у 1930 р., про що 5 березня 1930 р. повідомляє видання «Военкор».); «Артилерист» – газета партбюро 99 артполку (1932, Умань); «Артилерист на страже» – орган партбюро N корпусного артполку (1931–1933, Дніпропетровськ); «Багнет» – газета партбюро Н-ського полку (1933–1934); «Гарматник»: газета партбюро гарматного полку (Конотоп, 1930); «Чапаєвець» – одноденна газета політвідділу 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії ([Полтава], 1930); «Часовой» – орган осередку 2-ї роти 72-го Ленінградського полку (Жмеринка, 1930); декілька газет з назвою «Червона Армія» (виходили у Києві, Одесі, Харкові, Чернігові), газета мала виїзні редакції: «Червона Армія на маневрових полях», «"Червона Армія" на оружних маневрах», «"Червона Армія" у волинців», «"Червона Армія" у перекопців», «"Червона Армія" у селі Пирогах» тощо [186; 187; 188; 189].

Коли на територію України прийшла війна, то з перших її днів почали виходити газети у частинах діючої армії – у стрілецьких і танкових корпусах, військах протиповітряної оборони; з’явилися газети дивізій, полків і бригад; видавалися газети підпільних обкомів партії, обласних штабів партизанського руху, партизанських загонів і з’єднань, численні листівки і зведення радянського інформбюро. Щодо останніх, то вони складалися щоденно, починаючи з 25 червня 1941 р. У роки війни зведення «Совинформбюро» (інформаційне бюро, створене при РНК СРСР 24 червня 1941 р., підпорядковувалося ЦК ВКП(б); існувало до 1961 р.) частково або повністю передруковували понад 1100 газет. Тематика повідомлень – становище на фронтах, робота тилу, партизанський рух тощо. Зведення виходили під назвою «Від радянського інформбюро», мали нумерацію,

невеликий формат, текст друкувався на двох сторінках одного аркуша. Сповіщали ці оперативні зведення щоденні новини.

У 1941 р. щоденно виходила фронтова червоноармійська газета «Красная армия» (почала видаватися у 1919 р.). У перші місяці 1941 р. у ній переважають агітаційні матеріали, пафосні гасла і заклики до запеклої боротьби з ворогом, наприклад, такі, як у номері від 9 липня: «Той, хто не віддасть усі свої сили для перемоги над ворогом, не вартий високого і почесного звання громадянина Радянського Союзу», «Батьківщина кличе на славні подвиги!», «Бесіда агітатора», «Більшовицьким словом і особистим прикладом» тощо. Багато у номері матеріалів про героїв–розвідників, танкістів, артилеристів, піхотинців: «Безстрашні розвідники», «Подвиг екіпажу Михайлова», «Шквалом кулеметного вогню», «Навчились розгадувати задуми ворога», «Геройський вчинок». Звичайно, є у газеті і зведення «Совинформбюро».

На початку 1941 р. продовжували виходити «мирні» газети, зокрема, й багатотиражні, серед них – газета колективу Макіївського металургійного комбінату «Кировец» (Макіївка), газета акціонерного товариства «Харківський канатний завод» «Канатка» (Харків), одеської фабрики технічних тканин «Джутарка» (Одеса), орган парткому, дирекції, завкому та профспілки заводу «Серп і молот» «Молотарка» (Харків), орган парткому, завкому і дирекції заводу ім. Ворошилова «Ворошиловець» (Дружківка), газета кондитерської фабрики «Октябрь» (Харків), газета заводу імені Січневого повстання «Червоний січнівець» (Одеса), газета «Стахановка» харківської панчішної фабрики (Харків), газета «Мартен» заводу «Більшовик» (Київ), «Плуг Жовтня» – орган партбюро, завкому та ЗК ЛКСМУ заводу ім. Жовтневої революції (Одеса), «Сталева голка» – орган ЗПК, ФЗК, дирекції швейної фабрики ім. Тінякова (Харків), газета «Шахтарка» колективу Харківського машинобудівного акціонерного товариства «Світло шахтаря» (Харків), газета київської тютюнової фабрики «За соціалістичну працю» (Київ), газета заводу ім. А. Марті «Мартиец» (Миколаїв), газета металургійного комбінату ім. Ф. Дзержинського «Знамя Дзержинки» (Дніпродзержинськ), «Ленінська

кузня» – газета трудового колективу заводу «Ленінська кузня» (Київ), газета акціонерного товариства «Луганськтепловоз» «Октябрьский гудок» (Ворошиловград), «Ударник» – газета заводу ім. Петровського (Днепропетровськ), «Поліграфіст» – орган партбюро, фабкому та дирекції книжкової фабрики Політвидаву при ЦК КП(б)У (Київ), «Трибуна січнівця» – газета київського електро-вагоноремонтного заводу (Київ), «Рубанок» – орган партбюро, фабкому та дирекції меблевої фабрики ім. Боженка (Київ), «Стахановець кондитор» – орган партбюро, фабкому та дирекції кондитерської фабрики ім. К. Маркса (Київ) тощо.

Друга світова війна перервала активний процес розвитку багатотиражних газет, деякі з тих, що виходили у першій половині 1941 р., відновилися у 1944 р., але більшість – після війни, – у 1947 р. або вже у 1950-ті; частина видань назавжди зникла. Новий етап перебудови видавничої справи почався по закінченні війни, преса в Україні за короткий проміжок часу відбудувала поліграфічну базу. У 1949 р. на повну потужність запрацювали Київська книжково-журнальна фабрика, Харківська книжкова та Київська поліграфічна фабрики, в обласних і районних центрах з’явилися нові друкарні. У повоєнний період преса не тількине втрачала, а навіть нарощувала свій ідеологічний вплив і спрямування.

5.3. Офіційна преса радянських виправно-трудових таборів

Досліджуючи багатотиражну пресу, а надто – 1930-х років, неможливо оминути величезний масив газет радянських виправно-трудових таборів. Вважаємо за доцільне проаналізувати це специфічне явище, адже ці газети є різновидом багатотиражної преси. Таборова преса, зокрема, газети ГУЛАГу – свідоцтво про один з найтрагічніших періодів історії СРСР. Проблема людської несвободи, втілена у системі радянських таборів, знайшла відображення у масиві таборової преси, покликанням якої нібито було перевиховання в’язнів, а насправді вона являла собою додатковий інструмент тиску на них. Для

істориків, які досліджують радянський період історії, преса, що виходила у таборах ГУЛАГу є джерелом знань про радянську репресивну систему, яка почала формуватися з перших років встановлення радянської влади.

Історіографія дослідження ГУЛАГу в аспектах радянської каральної системи та її нормативне забезпечення насьогодні дуже значна, однак для нас важливий аспект розвитку преси. Питання преси радянських виправно-трудових таборів глибоко вивчала А. Ю. Горчева, яка написала монографію «Преса ГУЛАГа (1918–1955)», в якій дослідила та в цілому розкрила основні етапи розвитку таборової преси періоду політичних респресій в СРСР [215; 216]. В Україні питання політичних репресій всебічно досліджувалося, починаючи з 90-х років XX ст. і триває до сьогодні. Ці дослідження представлені значною кількістю друкованих видань та ресурсів Інтернет [122; 317].

Друковані періодичні видання радянських виправно-трудових таборів і надалі називатимемо «газети ГУЛАГу», адже ГУЛАГ – загальновживана абревіатура російської назви «Государственное управление лагерей». У літературі, у тому числі науковій, часто використовуються російські назви каральних органів радянського періоду: «ЧК», «чекіст», «МГБ», «ВОХР», «НКВД» тощо. Письменник А. Кокотюха у своєму романі «Червоний» з цього приводу зазначає: «залишаємо за собою право писати назву лиховісного органу держбезпеки, не перекладаючи абревіатуру українською мовою, а прямо так, як її запам’ятали – НКВД, МГБ. Це звучить лиховісніше, безнадійніше, страшніше…» [324, с. 26].

Незабаром після жовтневого перевороту 1917 р. паралельно з діяльністю Наркомату юстиції почала формуватися система місць ув’язнення при Всеросійській надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (далі за російською абревіатурою – ВЧК), призначена для боротьби з активними політичними опонентами радянської влади. В Україні існувала подібна організація з подібними завданнями, поставленими перед нею – Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), створена у грудні 1918 р. у Харкові. Надалі формування органів державної безпеки УСРР-УРСР відбувалося за аналогією з

РРФСР. Підрозділи ВУНК активно прислужилися справі перемоги більшовиків в Україні.

Початок червоного терору проти контрреволюції проявився одразу після встановлення радянської влади в РРФСР. Показовою є риторика тогочасної преси, яка формувала у пересічного пролетаря чи селянина відчуття оточення ворогами. Закликами до жорсткого терору рясніють видання для чекістів, котрі виходили і в центрі, і на місцях майже в усіх повітах. Так, «Еженедельник Чрезвычайных Комиссий по борьбе с контрреволюцией и спекуляцией» (1918) закликає до фізичного знищення «ворогів пролетаріату» та його диктатури: «Прислухайтесь до стогону наших братів на Україні, у Прибалтиці, у Фінляндії – всюди, де перемогли послідовники Керенського – Краснови і Скоропадські. Як розгулялася там кривава стихія… Відкинемо всі ті довгі, безплідні і пусті слова про червоний терор, необхідність якого давно передчувається робітничою масою. Пора, поки не пізно, не на словах, а на ділі провести найнещадніший, злагоджено організований масовий терор. Принісши смерть тисячам бездіяльних білоручок, непримиренних ворогів…, ми врятуємо мільйони трудящих, ми врятуємо соціалістичну революцію» [258, с. 3]. У цьому ж номері «Еженедельника» надруковано «Наказ про заручників», надісланий телеграфом для поширення у Радах усіх рівнів народним комісаром внутрішніх справ Петровським. У наказі є такі слова: «Жодних коливань, жодної нерішучості в застосуванні масового терору» [258, с. 6].

У 1920-х–1930-х рр. у всіх регіонах СРСР виходили періодичні видання ОДПУ, НКВС типу бюлетенів чи вісників. Якщо на початку свого існування ці видання публікували документи центральної влади, а також неофіційні і різні приватні матеріали, то з 1930-х років преса НКВС стала доступною лише для обмеженого кола осіб. Наприкінці 1990-х років ця преса все ще перебувала у фондах спеціального зберігання і була недоступною для дослідників.

Перший потік ув’язнених ринув у табори у 1918 р. Спочатку це були представники «пануючих класів», духовенство, інтелігенція, «непмани», «буржуазні націоналісти», релігійні діячі, «шкідники», «вороги пролетаріату».

Надалі сталінські політичні репресії набули масового характеру і починаючи з 1927 р., після перших політичних процесів в умовах прискорення радянських реформ та укріплення ідеології сталінізму, репресивна машина охопила усіх «ворогів народу», з розгортанням колективізації – «розкуркулених» селян, а також колишньої більшовицької верхівки та представників різних політичних партій, діячів науки, культури; тривали пошуки троцькістів, бухаринців та інших партійно-політичних діячів, які масово поповнювали табори.

Спочатку керівництво тюрем і таборів примусових робіт (перебували у віданні НКВС, в Україні підпорядковувалися республіканському НКВС) не перешкоджало виходу газет і журналів, існуванню культурного життя і самодіяльних культурних заходів у цих установах. Становище почало змінюватися з 1922 р. – року появи Головліту і від циркуляра до циркуляра, які штампував цей орган, поступово погіршувалося; особливо жорсткими умови перебування у тюрмах і таборах стали після передачі культурно-просвітницької роботи з-під відома Наркомоса до Наркомюсту і, згодом – до НКВС. В Україні на початку 1920-х рр. до системи республіканського НКВС входили табори примусових робіт, а загальні місця ув’язнення підпорядковувалися НКЮ. Статистична звітність у 1920-х рр. щодо місць ув’язнення і всього, що з цим пов’язане, з України та деяких інших республік до Москви не надсилалася і тому можна говорити про дещо менший тиск з боку союзного керівництва. Таке становище існувало лише до жовтня 1934 р., коли вийшов наказ НКВС СРСР «Про передачу виправно-трудових установ НКЮ союзних республік до НКВС СРСР» [226].

На початку 1920-х рр. в’язні могли самостійно організовувати і випускати свою пресу, щоправда, відповідальними редакторами призначалися працівники культурно-виховних відділів, до цих відділів надходили і заявки на видання газет, котрі потім розглядалися Головлітом [215, с. 24]. Відмови траплялися, але спричинені вони на перших порах економічними труднощами – нестачею паперу або засобів тиражування; у той же час для випуску стіннівок перешкод не виникало [215, с. 25]. Відповідальними за випуск були також і працівники

обласних відділів виправно-трудових робіт. На той час у газетах для ув'язнених не існувало розрізнення політичних в'язнів та карних злочинців. Тематика публікацій тюремної і таборової преси початку 1920-х років – туга за рідними, за свободою, мрії про вільне життя, спогади про революцію тощо. Однією з кращих у той час тюремних газет за версією журналу «Журналіст» (1925), була Одеська «Жизнь заключенного». У журнальній рецензії на газету відзначено оформлення, стиль матеріалів, якість поетичної творчості в'язнів.

Такий стан речей тривав до середини 1920-х років. Спочатку в РРФСР (з 16 жовтня 1924 року), а потім в УСРР (з 27 жовтня 1925 року) було встановлено нове радянське виправно-трудове законодавство, почалося приймання усе нових й нових нормативних актів, які адресувалися адміністрації виправно-трудових установ. Основними видами місць позбавлення волі стали будинки ув'язнення, виправно-трудові будинки, трудові колонії, ізолятори спеціального призначення, перехідні виправно-трудові будинки тощо. Прийняті впродовж 1928–1929 років нормативні акти радянського уряду зафіксували початок періоду ГУТАБу – Головного управління виправно-трудових таборів (рос. ГУЛАГ), правовою основою функціонування якого стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 6 листопада 1929 р. «Про зміни статей 13, 18, 22, 33 Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік», у якій ішлося про нову міру соціального захисту – позбавлення волі у виправно-трудових таборах (ВТТ) віддалених місць СРСР. «Положення про виправно-трудові табори ОДПУ СРСР», прийняте 7 квітня 1930 р. постановою РНК СРСР, закріплювало правові норми щодо регламентації режиму утримання в'язнів: підстави і порядок прийому засуджених, порядок роботи і умови проживання відповідно до режиму, окремі питання медичного обслуговування, заходи заохочення і стягнення тощо [122, с. 21–22]. Прискорення становлення нового виправно-трудового законодавства диктувалося політичними причинами.

У зв'язку з новим законодавством та політичною ситуацією, змінюється й характер матеріалів, що публікувалися у газетах. У дозволених багатотиражних газетах виправно-трудових таборів ОДПУ різко обмежуються

тематика матеріалів. Вже у 1927–1928 рр. з'являється все більше заборон на видання газет і журналів, жорсткішими стають умови отримання дозволів, на перший план виходить «класовий підхід» до авторів; загальний інтелектуальний рівень видань падає, зникає індивідуальність матеріалів. Основним змістовним наповненням газетних шпальт стає радянська пропаганда.

На початок 1930-х рр. репресивна машина в СРСР запрацювала на повну; ув'язнений знеособлюється і перетворюється на знаряддя безкоштовної примусової праці, яка починає включатися у плани п'ятирічок [215, с. 33].

У 1930-ті рр. преса для ув'язнених – додатковий важіль політичного тиску, добровільне співробітництво освічених в'язнів з газетами закінчилося. Назавжди змінилася і тематика публікацій: замість щирих і відвертих дописів шпальти газет заполонили бравурні тексти про досягнення соціалізму в країні, про «перековку» ув'язнених, самовіддану їх працю та щасливе життя у таборах. Відомі радянські письменники, такі, як М. Горький, В. Шкловський, у пресі писали про тисячі людей, яких нібито перевиховали табори примусових робіт, які на «великих будівництвах комунізму», таких як Біломорканал та канал Москва-Волга, стали справжніми радянськими людьми. У 1934 р. навіть вийшла відома колективна монографія «Біломорсько-Балтійський канал імені Сталіна: історія будівництва. 1931–1934 рр.» Серед авторів – М. Горький, В. Шкловський, Вс. Іванов, В. Інбер, В. Катаєв, М. Зощенко та інші тогочасні відомі письменники.

Для будівництва каналу Москва–Волга ім. Й. Сталіна у 1932 р. створено табірне об'єднання ОДПУ-НКВС «Дмитлаг» («Дмитровлаг» – Дмитрівський виправно-трудовий табір), де виходило до десятка журналів і газет, у тому числі, мовами народів СРСР. Серед таких газет – україномовна «За нову людину». Газета «Більшовицька зброя» 12 квітня 1937 р. написала про завершення будівництва теплоходу «Йосиф Сталін» – флагманського судна флотилії каналу Москва-Волга; також повідомляється про готовність інших кораблів цієї «серії»: «В'ячеслав Молотов», «Клим Ворошилов», «Михайло

Калінін». Усі вони мали вирушити з Горького, пливти вверх по Волзі, дійти до входу у канал і першого травня прибути до Москви [620]. Не без використання примусової праці ув'язнених, постало і одне з наймасовіших «великих будівництв комунізму» – Дніпробуд.

У цей період з'являється неологізм «перековка» і одразу ж газети з однойменною назвою. Перша «Перековка» (1930) – газета будівництва Біломорсько-Балтійського каналу – родоначальниця таборової преси СРСР. У цей час використовувалися усі засоби емоційно-психологічного впливу на ув'язнених. Так, додатками до основної газети виходили брошури серії «Бібліотека "Перековки"» та «Музична бібліотека "Перековки"», вірші, прозу і музику для яких писали «каналоармійці» – ще один тогочасний неологізм. В Україні також була своя «Перековка» – орган Донецького обласного відділення виправно-трудових робіт (Сталіно, 1934).

Ступінь романтизації важкої та виснажливої праці і художньої вартості текстів і музики видань «Бібліотека "Перековки"» та «Музична бібліотека "Перековки"» можна уявити за таким показовим прикладом як «Пісня про бетон» авторів-каналоармійців – композитора П. Рогова і поета А. Молькова, що вражає як картиною, змальованою у вірші, так і її художнім втіленням:

«Пыль цемента вуалеткой, дымкой на ветру,
Громыхают вагонетки, крепнут жилы рук.
Засияют зданий кручи под оркестров звон
Так рождается могучий голубой бетон».

У пісні «Тридцатипятники» О. Розанова і В. Калентьєва у віршованій формі розповідається про долю її авторів: «Сюда от невзгод и несчастья земли кривые дороги нас привели…» і далі з наростаючим оптимізмом повідомляється про поступове перевиховання табірників завдяки будівництву каналу:

«Когда перед нами, горя и звеня, упала завеса грядущего дня,
Нам новая жизнь впереди открывалась, добытая в честном труде.
Мы стали героями стройки канала из вредных ненужных людей» [507].

Щодо музичного супроводу, то він відповідає текстам. Ноти серії «Музыкальная библиотека "Перековки"» зберігаються у відділі музичних фондів НБУВ. На обкладинках зазначено, що це спільне видання державного музичного видавництва «Музгиз» та культурно-виховного відділу «Дмитлагу» НКВС СРСР. Ці серіальні видання виходили нумерованими випусками і розповсюджувалися по всіх виправно-трудових установах, у тому числі розташованих на території України. Видання серії «Библиотека "Перековки"» і «Музыкальная библиотека "Перековки"» є джерелом, в якому зафіксований специфічний бік життя країни у 1930-ті роки [405].

У 1930-х рр. проводилися різні заходи, де обиралися «кращі газети» для ув’язнених – огляди, конкурси тощо. Відзначалося, що основні теми, які висвітлювались на сторінках цих видань – виконання промфінплану, міжнародна і внутрішня політика СРСР, боротьба з класовими ворогами, колективізація, важливість індустріалізації та великих будов соціалізму, державна позика тощо.

Наприкінці 1930-х рр. погляд на перевиховання в’язнів змінюється: відтепер засобами виправлення визначено не культурно-виховну роботу з ув’язненими, а працю і політичну грамоту. У таборовій пресі стверджується, що для ув’язнених нагальними завданнями і пекучими темами є соціалістичне змагання і плани п’ятирічок. Якщо в 1920-ті рр. на ці газети існувала підписка, на початку 1930-х тюремна і таборова теми з’являлися регулярно в офіційній пресі, то після 1937 р. всі матеріали про табори примусових робіт, тюрми, про життя і працю ув’язнених стали цілком таємними. Про значення, яке надавалося таборовій пресі і її важливість свідчить той факт, що у 1936 р. в умовах браку паперу і скорочення низки багатотиражних газет, Головліт санкціонував вихід все нових і нових табірних газет – видань зростаючої мережі радянських виправно-трудових установ.

Після більшовицького перевороту надзвичайно зросла кількість дітей-сиріт і безпритульних. За даними В. Виноградової-Бондаренко в Україні у 1919–1920-х рр. на 7 млн. 600 тис. дітей припадало 950 тис. безпритульних,

тобто 1/8 частина [170, с. 9]. У 1921 р. РНК УРСР та ВУЦВК прийняли рішення про реєстрацію усіх безпритульних дітей у республіці і відправку їх до дитбудинків чи колоній. На початку 1920-х рр. своїм позитивним досвідом відзначилися дитячі «комуни», якими керувало а управління. У колоніях-комунах діяли школи, майстерні, деякі з них спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції. З усіх тогочасних дитячих виправних закладів комуни позитивно вирізнялися тим, що крім притулку, дітям надавалася можливість навчатися ремеслу, відвідувати школу і бути поза кримінальним середовищем.

Починаючи з середини 1930-х рр. система дитячих виправних закладів змінюється. З 1935 р. всі колонії передаються до відома НКВС, а в 1943 р. створюється окремий підрозділ НКВС – відділ дитячих колоній. Дитяча праця поступово перетворюється на джерело дешевої робочої сили [216, с. 87, 93]. Попит на неї значно збільшився у роки війни, у дитячих виправних закладах виготовлялися боєприпаси, тому час від часу траплялися випадки загибелі підлітків від вибухів. У дитячих колоніях функціонували виробничі майстерні, на них поширювалися п’ятирічні плани, розроблялися індивідуальні плани, існували свої ударники. Основним контингентом колоній були діти репресованих батьків або засуджені за вчинення злочинів. Масштаби репресій постійно зростали, відповідно збільшувалась кількість дітей, які перебували у спеціальних дитячих закладах. Наголошувалося, що метою фунуціонування дитячих колоній і таборів є перевиховання правопорушників і виховання «нової радянської людини».

Як і видання для дорослих в’язнів, дитячі рясніли гаслами, зведеннями, нормами видобутку, результатами соцзмагання, портретами вождів, віршами про «щасливе дитинство» на кшталт таких: «Наш любимый Сталин лучше всех на свете, крепко любят Сталина маленькие дети» (вірш з альбому Будинку дитини ВТК-4 Житомирської області) [215, с. 80]. Серед пресових видань дитячих трудових колоній – газета «Молода комуна» – орган Чигиринської дитячої трудової колонії імені Г. Ф. Гринька. У липневому номері газети за

1924 р. зазначено, що набирали і друкували її вихованці закладу: Василь Маслаков, 15-ти років, Онопрій Кулик, 15-ти років, чотирнадцятирічний Олександр Кончаківський та дванадцятирічний Василь Хоменко під керівництвом такого собі І. Хребтова; випускала газету редколегія, її наклад – 100 примірників. Газета змістовна, з неї можна дізнатися, що вихованці колонії зайняті, здебільшого, на сільгоспроботах: «Життя колонії проходе під ясно виявленим сільсько-господарчим уклоном і такі випадки», як сінокіс, жнива, огороди не носять епізодичного характеру, а щось звичайне і необхідне» [403]. У газеті зазначається, що після закінчення «зимового триместру» на педраді колонії «на весняний триместр» заплановано зібрати сіно з 10 десятин, обробити 5 десятин городу, прополоти соняшник, кукурудзу і баштан, побудувати кузню і майстерні, прокласти дорогу на сінокіс, зробити вулики, зібрати врожай у садку. У газеті доволі поетично описано, як підлітки працювали на сінокосі, брали участь у жнивах, збирали городину, купалися після роботи у річці. Серед подібних періодичних видань, що виходили в Україні – «К труду : газета правонарушителей Украины» (1932), «Дзержинец» (1931–1941) – газета комітету ЛКСМ і Ради командирів трудової комуни НКВС УРСР імені Ф. Дзержинського. Обидві виходили у Харкові. Комуна імені Дзержинського існувала з 1927 р. і відома тим, що вісім років нею керував А. С. Макаренко, там вироблялися знамениті фотоапарати «ФЕД», електросвердла та ін. продукція. Незважаючи на успішний досвід дитячих комун у боротьбі з безпритульністю по всьому СРСР, майже всі вони пізніше були розгромлені, а їх організатори репресовані.

У 1939 р. черговим циркуляром Головліту заборонялося будь-яке згадування про місця ув’язнення. У ці часи таборова і вільна преса за своїм ідеологічним забарвленням мало чим відрізнялися, одна і друга використовували однакові стереотипи та пропагандистські гасла. У цей час влада мала необмежені можливості контролю над вчинками і думками громадян, впливу на їх свідомість. На початку 1940-х рр., у зв’язку із початком війни, секретність стає тотальною. Багатотиражні газети дозволяється

випускати лише за дотримання таких умов: «1. Не дозволяється зазначати ні прямо, ні побічно, якій установі або будівництву належить видання, не дозволяється зазначати місцезнаходження, наклад, друкарню, адресу. 2. Текст не повинен містити жодних даних, за якими можна встановити характер, обсяги і результати праці, забороняється називати імена керівників… 3. Забороняється передруковувати матеріали місцевих газет і навпаки» [215, с. 55].

Навесні 1941 р. до всіх редакцій таборових газет надійшов лист «Про перебудову багатотиражних газет політвідділів таборів і будов НКВС», складений на основі партійної постанови щодо покращення роботи фабрично-заводських газет від 23 січня 1941 р. [215, с. 57]. Постанова стосувалася багатотиражних газет взагалі, а текст листа «пристосовував» її до преси таборів. Основний посил – перебудова роботи багатотиражок: не передруковувати загальні статті з центральних газет, а висвітлювати виробничі плани на місцях; склад редколегій формувати з «перевірених осіб, затверджених на засіданні політвідділів». Після цього листа у газетах з’явилося ще більше цифр, відсотків та інших показників, зазвичай неправдивих. Разом з тим, газети мали стати «рупором антифашистської пропаганди».

Після виходу указу Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний тиждень і про заборону самовільного виходу робітників і службовців з підприємств і установ» (від 26 червня 1940 р.), який разом з постановою ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільно-соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 р., указом Президії ВР СРСР «Про скасування умовно-дострокового звільнення для засуджених, що відбувають покарання у ВТТ НКВС СРСР» від 15 червня 1939 р. забезпечено «законні» підстави для постачання у табори безкоштовної робочої сили [301]. Незважаючи на величезні потоки ув’язнених, журналістських кадрів для газет бракувало, стіннівки і багатотиражки не відрізнялися змістовністю та навіть грамотністю. Втім, у деяких таборах до підготовки газет залучалася репресована професура, але це явище не стало розповсюдженим. Незважаючи

на проблему з кадрами, у таборах у цей період випускалися тисячі газет, вони були перенасичені політичною пропагандою.

У 1941 р. вийшла постанова «Про роботу багатотиражних газет таборів і будов НКВС в умовах воєнного часу», де підкреслено, що основною є партійно-політична агітаційна робота, роль первинних партійних організацій у керівництві цією роботою підноситься на новий рівень. У документі також зазначено, що багатотиражні газети повинні допомогти керівництву і політвідділам таборів «мобілізувати маси на більшовицьке виконання важливих оборонних господарських завдань» [215, с. 59]. У 1943 р. – нова постанова «Про посилення партійного керівництва багатотиражною пресою таборів і будов НКВС». Зміст цієї постанови – калька тих, що призначалися для вільної преси: просторікування про те, що преса є гострою партійною зброєю, що компартія закликає перетворити газети на центр політичної роботи в масах, що багатотиражна преса таборів за роки війни зросла кількісно і якісно тощо. Зазначається, що керівники політвідділів повинні опікуватися багатотиражними газетами щоденно, а багатотиражна преса повинна щоденно керувати стінгазетами.

Регулярно проводилися наради редакторів багатотиражних таборових газет. Ці наради були всесоюзними, лише за роки війни їх проведено не менше трьох. Усі вони також повторювали роботу подібних заходів, що проводили партійні організації на волі. Редакторам цих специфічних періодичних видань ставилося в обов’язок пам’ятати про численних іноземних шпигунів, які нібито дізнаються таємниці саме з багатотиражних газет. Показово, що довгий час обласні, крайові, районні та багатотиражні газети радянським законодавством заборонялося вивозити за кордон. Ю. Шевельов у своїх спогадах пише, що це не випадковість, адже, наприклад, районна газета, «у певному сенсі – права рука НКВД/КГБ. У ній не знайдеш міжнародних новин, культури, літератури. Вона вся призначена підстьобуванню "трудового ентузіазму", стахановщини, підвищеним удоям, збільшеним урожаям, висуванню догідних і нападам на менш догідних. У тридцяті роки вона ще викривала куркулів і т. зв.

підкуркульників, поняття, під яке підводилися всі ті, хто насмілювався критично мислити, незалежно висловлюватися, ухилятися від партією поставлених завдань, хоч би ті особи з жадним куркулем ніколи нічого спільного не мали. Районова газета тридцятих років була ще одним – колективним – наглядачем у війні партії з селянством» [645, с. 271].

Керівництво таборів вимагало від ув'язнених не тільки обов'язкового читання преси але й зворотнього зв'язку. Для цього організовували так звані «дієві пости» для перевірки реагування на публікації. Всі таборові газети чи не в кожному номері публікували дописи про ентузіазм ув'язнених на «будовах комунізму», їх прагнення до виконання планів, «перековку» тощо; частою темою ставав позитивний вплив партійних і профспілкових організацій, навколо яких нібито гуртувалися табірники; мусувалася і тема класових ворогів. Звичайно, всі ці публікації викривлено зображували дійсність, адже таборові журналісти не мали змоги писати правду.

Окремої уваги заслуговують листи правопорушників до редакцій газет. Наприклад, у № 4 «Перековки» за 1934 р. у рубриці «Нам пишуть» читаємо уривки з листів (без підписів, лише тексти): «…До цього часу ми не мали у таборі радіоточки. Тепер ми вже придбали радіоапарат і днями встановимо його. Будемо слухати Москву», «…для ознайомлення правопорушників з міжнародним і внутрішнім становищем у нас проводяться голосні читки газет три рази на декаду. Цей досвід цілком себе виправдав», «Нами було організовано 5 суботників на заводі и 3 суботники по благоустрою нашого табору. Кілька днів назад був суботник на користь оборони країни». Під заголовком «Вчимося» правопорушники Ворошилівського табору пишуть, що у них добре поставлена робота по «марксо-ленінському вихованню», організовано дві школи політграмоти, де навчаються 90 осіб; у таборі регулярно проводяться політгодини на злободенні теми. Лише на вивчення рішень XVII з'їзду компартії відведено 50 занять, якими охоплено 100% правопорушників [407].

На території України у 1930-ті рр. численні газети для ув'язнених виходили в Артемівську («Ударник–алебастровець»: багатотиражна газета партосередку, профкому та політосвітвідділу Артемівської промколонії та будинку попереднього ув'язнення. Артемівськ, 1934), Дубовій Балці («За руду»: газета політвідділу 8-ї поправно-трудової будівеьної колонії НКЮ. Дубова Балка, 1933), Запоріжжі («Трудова перековка»: орган політосвітвідділу 2-ї Будколонії ПТУ. Кам'янське ; Запоріжжя, 1934), Києві («За темпи»: щодекадна газета позбавлених волі з трудящих Київ. промколонії та будинку поперед. ув'язнення; «За зразковы шляхи»: газета Ошрсдору НКВД по Київ обл. Київ, 1936), Кривому Розі («Шлях до комунізму»: орган Криворізької ПТ с-г колонії ім. тов. Михайлика. Кривий Ріг, 1933, 1934), Луганську («За перевиховання правопорушників»: листівка «Луганської правди» та політвідділу Луганської промколонії ПТУ. Луганськ, 1933), Маріуполі («За соціялістичний труд: щодекадна газета партосередку профорганізації та управління 4-ї будколонії УПТУ–НКЮ. Маріуполь, 1932), Мелітополі («До нового життя» : орган політрсвітнього відділу Мелітопольської промколонії ПТУ. Мелітополь, 1931–1934), Одесі («Голос прмколонії»: п'ятиденна газета тимчасово відокремлених від суспільства в Одеській промколонії. Одеса, 1930), Сталіно («Путь к исправлению»: орган политотдела Сталинского ИТУ промколонии и ДПЗ. Сталино, 1934), Харкові («На вірну путь»: двотижнева газета Харківської промколонії та БПУ. Харків, 1931, 1932; «Дзержинец»: орган парткома, завкома, ком. ЛКСМУ трудкоммуны НКВД УССР им. Дзержинского. Харьков, 1936, 1938)), Херсоні («Поляківець»: шестиденна газета політосвітчастини Херсонської поправно-трудової сільгоспколонії № 1 ім. Полякова. Херсон, 1932) та ін. містах.

Лексика офіційних таборових видань та їхні назви відображали ідеологічний зміст і були суворо регламентованими, як і лексика та назви решти багатотиражних газет, однак ще більше уніфікованими. В СРСР існувало безліч «Перековок», в Україні наймасовіша з них виходила на Донбасі, у Сталіно. У вихідних даних зазначено, що ця газета – орган Донецького обласного відділу

виправно-трудових робіт, її періоичність – тричі на місяць, починаючи з 1934 р. Тематика матеріалів, що їх друкувала газета, типова для тогочасної преси – як вільної, так і таборової. Перша сторінка першого номера «Перековки» – заклики до виконання завдань XVII-го партз'їзду, організація соцзмагання, цитати Сталіна за темою і його ж величезне фото. Далі – розповіді про те, як в'язні колонії стали чесними ударниками, як їм добре живеться у таборі і як цінують вони турботу партії і уряду щодо їх перевиховання – «перековки». Наприклад, у дописі «Я стал примерным, передовым» «колишній правопорушник Куліш» розповідає, як він у таборі перетворився на зовсім іншу людину, як його зачислили на профтехкурси, де він разом з рештою ударників, «про яких говорив товариш Сталін на XVII з'їзді», чесно працює і т. ін. Такий собі Мидевич у дописі «Я відчуваю, як перерождаюсь» розповідає, як він виправляється завдяки адміністрації табору, її чуйному керівництву, роз'ясненням щодо соціалістичного будівництва тощо. У наступному номері – статті про весняний засів, про соцзмагання серед бюро виправно-трудових робіт, рапорти про успіхи і ударну працю. У подальших числах газети під гаслом «Вище класову пильність» публікуються статті і дописи, що викривають «куркулів», симулянтів, бюрократів; чимало матеріалів присвячено «хоробрим солдатам революції» – переможцям Колчака і Врангеля тощо. Назви газет, що випускалися у радянських таборах однотипні, найчастіше це – «На вірний шлях», «На вірну путь», «Путь к исправлению», «До праці», «За нову людину», «Шлях до комунізму», «Шлях перевиховання», «На варті», «На страже». Після війни і, особливо, після смерті Сталіна, назви замінили на більш нейтральні типу «Вперед», «За метал» тощо.

Серед тюремної і таборової преси – газета політвідділу Сталінської ВТУ «Путь к исправлению» (виходила у Донецькій області), у Дніпропетровську і області виходили «Заклик до праці» – газета Дніпропетровської промколонії (1928–1933), «Трудовая перековка» – газета політосвітвідділу 2-ї будколонії ПТУ (Кам'янськ, 1934) і «Ударник» – газета політосвітвідділу ЗіновПТУ (Зінов'ївськ, 1934). У колоніях Мелітополя

друкувалися газети «До нового життя» (1931), «За нову людину» (1932); випускалися також листівки та одноденки, «прив'язані» до певних подій, наприклад, до перевиборів культурно-політичної частини (КПЧ) тощо. В Одесі та області у 1920–1930-х рр. друкувалися «Життя замкненого» (1925), «Голос заключенного» (1928), одна з найстаріших тюремних газет – «До верстата» (1921–1933), деякі журнали; у Вінниці – «Голос ударника» (1931), у Кривому Розі – «Шлях до комунізму: газета ПТ колонії ім. тов. Михайлика» (1933), у Дніпропетровську – «До виправлення» (1931–1933), в Амур-Нижньодніпровському – газета 1-ї трудколонії «До виправлення» (1931–1932); у Черкасах – «Шлях до виправлення» (1934). Назви Харківських і Херсонських газет подібні до решти аналогічних видань: це все ті ж «Голос заключенного», «Путь исправления», «На вірну путь», «На вірний шлях», «Будівельник», «Темпы ударника» тощо.

Окрім газет для ув'язнених у таборах видавалися і газети для охоронців. У той час ця періодика була засекреченою, доступу до неї в'язні не мали. Основні публікації – про політичну грамотність, дотримання уставу з несення служби, виконання наказів. У цих газетах так само відчувається показний ентузіазм: готовність до подвигів, виконання обов'язку, прагнення до вивчення праць класиків марксизму-ленінізму. Після смерті Сталіна ці газети отримали статус звичайних виробничих і тепер основні їх матеріали стосувалися соцзмагання, «стаханівських вахт» тощо. Як і решта багатотиражок, вони виходили на двох або чотирьох сторінках.

Періодичні видання ВНК, ОДПУ, НКВС, ВОХР типу бюлетенів чи вісників почали виходити одразу після жовтневої революції 1917 р. У 1920-ті та 1930-ті роки на території України деякі газети з їх числа видавалися у Харкові: «Вестник советской юстиции», «Геть злочинність» – часопис управління ВТУ УРСР, «Допровский работник» (з грифом «виключно для працівників ВТУ»), «До праці» : орган управління поправно-трудовими установами УСРР (почала виходити 1925 р., у 1926 р. – під назвою «Долой преступность», газета була єдиним виданням для виправно-трудових установ,

що розповсюджувалася не лише на території України, а всього СРСР (у 1930 р. газетою організовано збір коштів на літак під назвою «Виправно-трудові установи УРСР»), «Виправно-трудовий робітник» : газета управління поправно-трудових установ УСРР, «За перевиховання правопорушників»: листівка «Луганської правди» та політвідділу Луганської промколонії ПТУ (Луганське, 1933); у Дніпропетровську виходив «Бюллетень Днепропетровской прокуратуры» (з грифом «тільки для працівників прокуратури»).

Серед газет для особового складу ВОХР – запорізька «На посту», артемівська «На страже»; виходили в УСРР-УРСР газети для слідчих, для працівників міліції, НКЮ, наприклад, «Червона варта» : орган політвідділу Полтавського оперативного сектора Р. С. міліції, партколективу та профкому міліції (Полтава, 1931–1932), «Міліціонер Кременчуччини» : орган політчастини, партосередку та профбюро міліції (Кременчук. 1933), «Міліціонер Прикордоння»: орган політвідділу Вінницького обласного управління Р. С. міліції (Вінниця. 1931–1934), «За перебудову слідчої роботи» (Харків, 1934), «Поправно-трудовий робітник»: газета Управління поправно-трудових установ Наркомюсту УСРР (Харків, 1930–1931) тощо.

На всіх виданнях таборової преси ставився гриф «Не підлягає розповсюдженню». На місці гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», характерного для всієї радянської преси, друкували таке: «Праця в СРСР – справа честі, справа слави, справа доблесті й геройства».

Бібліографію таборових газет скласти досить складно, адже вони цілеспрямовано знищувалися, відомими є факти, коли ці видання спалювалися «за непотрібністю зберігання», велика їх частина не має вихідних даних, у тексті немає назви табору чи будівництва і тому важко з точністю визначити, чи це є таборова газета; небагато таких газет і в архівах. Найповніші ж списки газет радянських таборів, імовірно, зберігаються у фондах Головліту [216, с. 57].

Висновки до п’ятого розділу

1. Характеризуючи розвиток багатотиражної преси кінця 1930-х–1941 рр., можна стверджувати, що процес розвитку її змісту та структури відбувався відповідно до подальшого зміцнення тоталітарного режиму та встановлення тотального контролю держави над ЗМІ. Це визначало зміст та адресність багатотиражних газет. Ідеологічна концепція ролі низової преси як інструменту виховання та організації трудових колективів знизу, психологічного сприйняття радянських реформ, розвитку політичної та економічної стратегії комуністичної партії, реалізації курсу на підсилення впливу компартії та радянського уряду, знаряддя агітації на підтримку індустріалізації, колективізації, перебудови вищої професійної освіти та науки, – викликав підсилену увагу ВКП(б) та, відповідно, КП(б)У до низової преси як інструмента формування свідомості мас.

2. У зазначений період діяла жорстка вимога абсолютної підтримки лінії компартії, пропаганди комуністичної ідеології та рішень партії і уряду, що впроваджувалися насильницькими методами. Посилення ідеологічного тиску на пресу супроводжувалося значним зростанням функції масової агітації та пропаганди, яку виконувала в у той час преса, зокрема, й багатотиражна. Це позначилося на значному збільшенні кількості газет, переформатуванню їхнього змісту. Хоча статистика кількості багатотиражних газет України за цей період не може бути абсолютно достовірною, але відомості за каталогами, що збереглися у фондах бібліотек, можуть показувати реальні цифри. За 1930-ті роки порівняно з 1920-ми чисельність багатотиражних газет всіх типів значно збільшилася, збільшилися обсяги інформації, розширилася тематика публікацій, підвищився загальний професійний рівень авторів і, найважливіше – значно зросла аудиторія читачів, охопивши найширші верстви населення.

Окрім приналежності до певної професійної групи, врахування її особливостей і матеріального виробництва, ці газети не мали принципової різниці в ідеологічному контексті. Вони всі займалися пропагандою і

навіюванням тези про успіхи у справі побудови соціалізму, публікували партійні та урядові документи в аспектах розвитку певної галузі, підтримували та роз'яснювали успіхи колективізації, індустріалізації, пролетарської та селянської трудової культури, досягнення в освіті, підтримували «чистки» та боротьбу з «ворогами народу», «шкідниками» і «саботажниками», обґрунтовуючи політичні репресії в Україні загостренням класової боротьби, і тим самим чітко виконували покладені на них функції.

3. Газети в абсолютній відповідності до функцій пропагандиста та організатора, у своїх матеріалах всіляко підносили значення своєї роботи для побудови міцної держави. Для фабрично-заводських газет аспекти внутрішнього життя стосувалися удосконалення організації праці та соціалістичного змагання, ударництва та розвитку стаханівського руху, підтримки внутрішньої державної позики, виконання планів п'ятирічок, боротьби за якість продукції, підтримка винахідництва і раціоналізаторства, покращення умов праці, побуту, охорони праці, розвитку професійної підготовки і підвищення кваліфікації, а також виробничої дисципліни, критики недбалого ставлення до праці.

Для сільськогосподарських газет та «малих форм», характерних для цього виду видань – додатків, звернень, листків, притаманною є агітація, що спрямовувалася на формування у селян впевненості у перевагах організації колгоспів, суцільної колективізації, впровадження руху ударників. Для цього пропагувалися різні засоби заохочення, такі, як участь у «зльотах ударників», з'їздах колгоспників, сільськогосподарських виставках. Просвітницький і, головне, пропагандистський вплив с/г виставок на широкі маси селянства найяскравіше проявилися у 1930-ті роки. Всесоюзна сільськогосподарська виставка 1939 р., яка за задумом організаторів мала перетворитися на постійно діючу школу обміну науковим і практичним досвідом у галузі сільського господарства, фактично стала засобом наочної пропаганди курсу держави на утвердження колгоспного ладу, послужила поштовхом до організації подібних заходів на місцях, охоплюючи пропагандою досягнень найширші маси

населення, адже число учасників і відвідувачів виставок сягало мільйонних показників.

Делегатами с/г з'їздів обиралися, здебільшого, звичайні колгоспники, які, надихнувшись почутим і побаченим, ставали затятими прихильниками колгоспного ладу, активістами-ударниками праці, організаторами соцзмагання на селі. Звичайно, ці та інші заходи, котрі організовувала держава, знайшли найширше висвітлення у пресі. Колгоспні газети, що були чи не найдоступнішими з усіх засобів масової інформації (розповсюджувалися безкоштовно, майже всі україномовні), окрім текстових матеріалів, вміщували на своїх сторінках численні фото колгоспників і колгоспниць на виробничому тлі і в побуті, друкували вірші і тексти пісень, рекламу оптимістичних кінофільмів 1930-х років.

4. У 1930-х – на початку 1940-х років збільшилася кількість не лише професійних багатотиражок. В умовах розгорнутої «розбудови соціалізму» широко почала використовуватися цілісна система різноманітних видів видань інформаційно-агітаційного характеру, які виконували функції багатотиражної преси, співіснуючи з нею і виконуючи функції друкованої агітації, призначеної для всіх верств населення. Серед таких видань – усілякі «сторінки», додатки, звернення, листівки – особливий тип видань, що друкувалися у різноманітній періодиці і набули поширення саме у той час. Основна їх функція – оперативно-ситуативний вплив, підсилення агітації за «диктатуру пролетаріату» та сталінської тези про «посилення класової боротьби по мірі побудови соціалізму».

5. 1930-ті роки – час остаточного встановлення тотального контролю держави над ЗМІ. На підприємствах та інших установах діяли редакційні колегії, які контролювалися парткомами, відбувався жорсткий відбір кореспондентів, увійшло у практику укріплення пропаганди завдяки участі у підготовці матеріалів дирекції підприємства чи установи, керівників середньої ланки тощо. У той же час низова преса, яка відігравала роль засобу офіційної пропаганди і агітації, маніпулювання свідомістю мас, була трибуною для

тисяч радянських громадян, які працювали у різних сферах економіки, освіти, військової справи тощо. Для більшості працівників газета їхнього колективу залишалася єдиним джерелом новин. Цим пояснюється популярність багатотиражних газет, визначається їхня роль у розповсюдженні інформації.

6. Багатотиражна преса відігравала роль нижчої, але надзвичайно ефективної ланки ідеологічного впливу і формування суспільної думки, адже охоплювала майже усе населення країни. Разом з тим, вона виконувала й функцію згуртування колективу, залучала широке коло читачів і дописувачів, які працювали у цій сфері, була близькою до кожного працівника, оскільки висвітлювала повсякденне життя окремого підприємства, установи, ідейно об'єднувала колективи, організовувала на виконання економічних та політичних завдань, декларувала високу значимість людини праці як основної рушійної сили у справі будівництва соціалізму, проголошувала гасло провідної ролі народних мас в історії країни. Особливість багатотиражних газет полягала й у тому, що всі події загальносоюзного і республіканського значення на їх сторінках здобували місцевий акцент, всі масштабні державні плани набували конкретного змісту, втілюючись у конкретні плани кожного окремого підприємства.

Тогочасними багатотиражними газетами активно підтримувалася ідея професійного ентузіазму, віддіаності своїй справі і колективу. Разом з тим, багатотиражна преса контролювалася та інструктувалася партійними органами не менше, ніж «велика», адже займала важливе місце у суспільному житті всього СРСР і України. Слід спеціально підкреслити, що саме у цей період закладено і такі функції багатотиражної преси, як інформативна, виховна, освітня, розважальна, регулятивна, що знайшли свою найбільшу реалізацію вже у 60–80-х роках XX ст. У досліджуваний період також розвивалися і поступово закріплювалися основні журналістські жанри, представлені у багатотиражній пресі: інформаційний (репортаж, замітка), аналітичний (стаття, огляд, кореспонденція), художньо-публіцистичний (оповідання, фейлетон, поезія).

7. Водночас, існуючи у рамках єдиної системи ЗМІ СРСР, багатотиражна преса України не могла виступати і не виступала механізмом чи засобом повноцінного відтворення життя підприємства, установи, навчального закладу як автономного феномена, адже культивувала, насамперед, ідеологічну складову. Пропагуючи трудові звершення в ім'я партії і держави, радянська багатотиражка не могла у повній мірі продукувати цінності, притаманні кожному окремому підприємству, оскільки такі цінності у той час могли існувати лише у взаємодії з системою цінностей, нав'язуваних комуністичною ідеологією, співпадали з цією системою і впроваджувалися через багатотиражні газети на всіх рівнях аж до найменших за чисельністю колективах.

8. Окремий сегмент багатотиражної преси – газети виправно-трудових таборів. Це дуже специфічний вид преси, котра мала чітке розмежування на газети для ув'язнених, у тому числі, дітей, та для працівників охорони. Ці два потоки друкованої пропаганди ніколи не перетиналися і не змішувалися, видання для ВОХРу були суворо засекреченими, в'язні ніколи не мали до них доступу. Цинізм полягав у тому, що у всіх таборових газетах основною темою, як і у «вільній» пресі, була ударна праця, трудові перемоги, життя у «найвільнішій у світі соціалістичній країні», але при цьому багатомільйонна армія в'язнів працювала безкоштовно і примусово, зусиллями репресивних органів позбавлена не лише свободи, але й можливості отримати хоча б невеликий відсоток достовірної інформації із своїх газет. Основні завдання преси для ув'язнених в лексиці 1930-х років втілилися у понятті «перековка». Це поняття за ідейним змістом охоплює усі багатотиражні газети, бюлетені, вісники, які готувалися як адміністрацією виправно-трудових таборів та їх органів управління, так і самими в'язнями.

Процес розвитку преси для ув'язнених умовно можна поділити на два періоди. Перший охоплює 1920–1925 рр., коли відомості про місця позбавлення волі і кількість засуджених ще не перетворилися на державну таємницю, отже, незважаючи на те, що офіційні дані часто не відповідали

дійсності, частина правдивої інформації все ж потрапляла по обидві сторони табору, зворотній зв'язок між в'язнем і життям за межами табору зберігався, умови утримання в'язнів були наближеними до міжнародних норм. Цим спричинені більш-менш ліберальні умови для випуску газет і журналів, активна участь у їх роботі самих в'язнів; деякий час навіть існувала підписка на таку пресу. У матеріалах газет містилися роздуми, спогади про життя на волі, мрії про звільнення. У цей час лексика «збагачується» такими словами, як «перековка», «лагкор», «камкор», «тюркор».

Становище змінилося у другій половині 1920-х років, коли розпочався другий етап розвитку преси виправно-трудових установ. З'явилася жорстка цензура, заборона на видання газет у тій чи іншій установі, обмежено наклади, освічених в'язнів усунуто від участі у підготовці матеріалів, різко знизився інтелектуальний рівень дописів – шпальти газет заполонила пропаганда. На початок 1930-х рр. преса таборів остаточно перетворилася на ще один офіційний інструмент політичного насилля. У ці роки держава докладала величезних зусиль задля приховування як примусової праці ув'язнених, так і наявності самих таборів; від 1939 р. абсолютною таємницею оголошувалися будь-які відомості щодо місць позбавлення волі та їх преси.

Газети для працівників охорони виходили з обов'язковим грифом секретності, яким заборонялося виносити газети за межі табору. Керівництво країни всіляко приховувало будь-яку інформацію щодо місць ув'язнення, зокрема, й відомості щодо величезної кількості охоронців, для яких видавалися десятки газет, адже завдяки газетам, співставивши цифри, можна було дізнатися про існування цілої армії охоронців, які стерегли мільйони ув'язнених.

За своєю тематикою ця періодика – також видання пропагандистського штибу: гасла і заклики до ударної праці та виконання патріотичного обов'язку, славослів'я на адресу вождів; містилися у газетах і специфічні матеріали щодо політичної підготовки, чіткого виконання наказів, дотримання вимог «класового підходу» до ув'язнених, до їх класифікації (розмежування карних

злочинців, до яких ставлення було лояльним і тих, хто опинився у таборі за політичними мотивами).

У роки Другої світової війни таборова преса значно виросла кількісно, її пропагандистський потенціал запрацював на повну потужність. Таким чином, багатотиражна преса виправно-трудових таборів у 1930-х – на початку 1940-х років відбивала всі загальні риси, притаманні радянській періодиці зазначеного періоду.

9. Одним з ефективних прийомів, використовуваних у 1930–1940-х роках, стало прикрашання життя, романтизація праці, яка проявлялася в публікаціях матеріалів, у відгуках, малюнках, поезіях, що сприяло активному розвитку основ культу особистості. Багатотиражна преса займала своє місце у цій системі естетизації та створення радянської міфології. М. Попович у своїй праці «Нарис історії культури України» зазначав, що тоталітарний комуністичний режим створив певний тип культури, яка за своєю сутністю була мілітарною; все духовне життя суспільства відігравало роль пропагандистської прикраси тоталітарного режиму [469, с. 625]. Ханс Ґюнтер – знаний німецький славіст, автор праць про радянську культуру, в одній із своїх статей писав, що у тоталітарному суспільстві відбувається тотальна естетизація політики, театралізація і ритуалізація життя, а вершиною цих тенденцій є масові свята і демонстрації, прикрашені знаменами, гаслами, плакатами, скульптурами задля створення «фікції монолітного стрункого світу» [230]. Багатотиражна преса стала частиною цієї культури.

10. Важливим черговим пропагандистським прийомом формування такого феномену, як багатотиражна преса, стало насадження уніфікованих, ємних та привабливих для пересічного працівника відповідної галузі назв. Так, з’являлися численні та однотипні назви багатотиражних газет, в яких відбивалося відчуття робочого прориву, містилася агітація за реформи та культурні цінності радянської влади. Назви сотен газет починалися закликом «За…»: «За комуну», «За більшовицького педагога», «За комуністичну зміну», «За комуністичну освіту», «За кращий урожай», «За суцільну колективізацію»,

«За техніку» тощо. Виходили десятки «Колгоспників…»: «…Васильківщини», «…Кахівщини», «…Обухівщини», «Колгоспних праць», «Колгоспних шляхів» тощо. і т.д. Одним з популярних термінів стало слово «шлях»: чимало «Ленінських», «Сталінських» шляхів, а також «Шляхів винахідника», «…електрика», «…залізничника», «…до комуни», «…Ілліча» і різні «Штурми»: «Штурм за вугілля», «Штурм за хліб». Популярними були назви, що починалися зі слова «Прапор»: «Прапор комунізму», «Прапор селекціонера».

11. Загалом радянську дійсність 1930-х років можна охарактеризувати як «біполярне» існування (за висловом мистецтвознавця Олексія Роготченка), де панував чіткий поділ на друзів і ворогів, «біле і чорне», своє і чуже. До першої категорії належали такі чесноти, як відданість компартії, звеличення її вождів, любов і повага до героїв, переможців і ударників праці, до другої – ненависть і нетерпимість до ворогів, якими у той час призначено куркулів, священників, митців з «неправильною» позицією у творчості, звинувачуваних у «формалізмі», аполітичності, безідейності, «низькопоклонстві перед Заходом», «українському буржуазному націоналізмі» тощо. У результаті аналізу газетних публікацій доведено, що у 1930–1940-х рр. в СРСР затвердився «особливий місцевий різновид радянського тоталітаризму» [506, с. 14], під пресом якого існували всі інституції у державі і який впливав на усі сфери суспільного і культурно-мистецького життя в країні. Ці тенденції яскраво проявилися в усіх видах багатотиражних газет, як і всієї радянської преси.

12. Стисла характеристика періоду 1920-х – 1941 рр. дає підстави стверджувати, що у 1920-ті рр. закладено фундамент, у 1930-ті – сформовано основні ідейні «навантаження» і принципи агітаційної, пропагандистської та інформаційної функцій багатотиражної преси, які продовжували розвиватися і надалі, як в усьому СРСР, так і в Україні. Перебуваючи під суворим ідеологічним контролем, багатотиражні газети не мали широких можливостей для висвітлення внутрішнього життя і діяльності свого колективу.

ВИСНОВКИ

Відповідно до визначеної мети, поставлених завдань, сформульованої наукової проблеми, дослідження багатотиражних газет як феномена радянської преси, дозволило зробити такі висновки.

1. Багатотиражні газети – комплекс радянських масових видань, що виникли у радянські часи як низова преса і виходили на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах, військових частинах, установах, громадських організаціях типографським, літографським або іншими розмножувальними способами. Термін «багатотиражна преса», який є скоріше традиційним терміном, що визначає тип газет, аніж таким, що відбиває кількісні параметри накладів цих видань, виник внаслідок переростання з практики виготовлення стінних газет – малотиражних або й взагалі створених в єдиному екземплярі. Порівняно із стіннівками, виробнича газета з накладами 5–10 тис. примірників автоматично сприймалася як багатотиражна. Разом з тим, неоднозначність цього терміну викликала й побутування паралельних термінів, зокрема, «низова», «мала», «виробнича» тощо. Можливим, і таким, що відповідає суті явища, є термін «локальна преса», адже відбиває і розкриває проблему мікросоціуму, яким є виробничий, студентський або будь-який інший колектив. Однак, саме термін «низова», який використовувався в офіційних публікаціях, на нашу думку, найточніше розкриває зміст багатотиражної преси, що виходила на низовому рівні організації виробництва, структури державних установ, громадських організацій. Разом з тим, термін «низова» є ширшим, адже до цієї ланки належать, окрім багатотиражних, і районні газети. Нині для характеристики преси виробничих колективів, установ, навчальних закладів загальновживаними є терміни «багатотиражна преса», «багатотиражні газети».

На відміну від «великих» газет, багатотиражні відображали не лише «лінію партії», формування соціалістичної свідомості та засоби підвищення

ефективності праці, а й факти внутрішньої діяльності колективів. Увага зверталася на формування психологічного клімату в колективі, відпрацьовувалися засоби згуртування членів колективу на засадах спільної праці, заохочувалося творче самоствердження авторів публікацій шляхом підтримки руху робсількорів, організації спільної праці, відбувалося стимулювання як окремих робітників, так і груп всередині колективів, що надавало значимості їх трудовій діяльності. Завдання багатотиражної газети – зацікавити, захопити читацьку аудиторію, допомогти ввібрати і сприйняти пропаганду, маскуючи її агітаційну сутність. У той же час вся багатотиражна преса була не тільки засобом формування суспільної думки і думки окремої особистості, але й до певної міри їх виразником.

2. Історіографічний аналіз засвідчив, що тематика досліджень історії преси 20-х – початку 40-х років XX ст. в Україні пов’язана з історичним періодом формування тоталітарної системи в СРСР, яка поширювалася на всі республіки, які входили до його складу. Пресознавчу літературу про досліджуваний період умовно можна поділити на дві групи: наукові та публіцистичні праці, створені до початку 1990-х рр., що характеризують ідеологічні аспекти преси, роль і вплив партійного керівництва на її розвиток і ті, що з’явилися у період незалежної України. Радянський період пов’язаний з ідеологічними обмеженнями, що примушувало дослідників історії преси утверджувати значення партійно-урядової преси та партійно-радянської публіцистики, спиратися виключно на директивні позиції історико-партійного підходу, що призводило до ігнорування реалій умов розвитку та змісту газетної періодики. Дослідження преси радянського часу були поставлені на службу політичного та публіцистичного спрямування преси як засобу впливу на масову свідомість.

У незалежній Україні починається об’єктивне вивчення історії газетної періодики, історія преси розглядається критично. Опрацьовується нова періодизація історії України, дослідники переглядають змістовну частину історії періодики, виникає новий вид багатотиражної преси, який отримав

визначення як «корпоративна преса». Періодика розглядається як самостійний об'єкт досліджень, а не лише як допоміжний ілюстративний матеріал. На сучасному етапі вже сформовано новий погляд на значення преси для історичного дослідження, визначений у новому багатотомному серійному виданні «Україна крізь віки» (досліджуваний період представлений у т. 10–12), фундаментальній «Енциклопедії історії України», що видається Інститутом історії України НАН України з 2003 р., у численних нових дослідженнях, присвячених перегляду попередніх концепцій. З цих нових позицій розглядається й історія багатотиражної преси України, яка визнається окремим явищем в історії преси.

Впродовж 1920-х років відбувалося становлення радянської влади. Автори тогочасних праць про періодику – більшовицькі керівники, партійні і державні функціонери – представники більшовицької влади та її ідеологи, – публікували короткі екскурси в історію радянської преси, описували засоби боротьби органів влади з небільшовицькими виданнями. Такі публікації були відображенням боротьби проти антибільшовицьких сил у політичному сенсі та сприяли перетворенню преси на монолітну партійну літературу. У роботах, присвячених пресі, у періодиці в популярній формі викладено погляди керівників держави на свободу слова, роль газет у перемозі більшовицької революції тощо. Разом з тим, тогочасним пубілкаціям притаманні певні прояви об'єктивності. Але це тривало недовго. Встановлення більшовицької ідеологічної монополії спричинило докорінні зміни в усіх сферах життя країни, у політичній та економічній структурі суспільства.

У 1930-ті рр. наступає час «Великого перелому», що супроводжується перемогою сталінських концепцій «соціалістичного будівництва», починаються політичні процеси, які знищили свободу слова. Відтоді і до 1960-х років історіографія питання практично відсутня. Усі роботи присвячені висвітленню ролі преси у політичній боротьбі, відбувається повна історіографічна уніфікація. Після «Краткого курса ВКП(б)» (1938) вивчається виключно історія партії більшовиків і більшовицької періодики, далека від

об’єктивності. Висвітлення історії розвитку преси розглядається лише з позицій партійності, в контексті дискурсу побудови соціалізму та комунізму. Така концепція домінувала аж до 1990-х років. Під цим кутом розглядався і період 1917–1941 рр.

Починаючи з 60-х років XX ст. з’являється значна кількість статей та публікацій, які також базуються на проблематиці партійного керівництва пресою та організації трудових мас на побудову соціалізму; у цей період розглядаються окремі види більшовицьких видань, але багатотиражна преса не стала об’єктом вивчення, оскільки вважалася другорядною. Лише в деяких, скоріше публіцистичних, статтях висвітлювалися окремі питання ролі багатотиражної преси у розвитку економіки, досвіду функціонування окремих видів видань та конкретних газет тощо.

Об’єктивне вивчення історії преси починається у незалежній Україні, усталюється нова періодизація історії України, дослідники переглядають змістовну частину історії періодики, ґрунтовно заповнюються білі плями історії української національної преси, дослідження якої заборонялося у попередні роки, поступово відтворюється цілісна картина історії періодичної преси, але ці проблеми розглядаються в контексті історії журналістики та культурології. Історичні праці, які виникають у цей період, присвячені найактуальнішому для української незалежності періоду – українського державотворчого процесу 1917–1921 років. Однак, досліджуючи пресу, вчені лише побіжно торкалися питань багатотиражних газет, які вважалися другорядними, «малими» у справі політичній боротьбі на відміну від великих, центральних. Отже, в історіографії газетної періодики багатотиражна преса вивчалася фрагментарно, а українських досліджень, присвячених теоретичним і практичним проблемам виникнення, розвитку і функціонування багатотиражної (низової) преси й досі немає. Разом з тим, газетні фонди бібліотек містять значну кількість цих газет і вони потребують вивчення та наукової оцінки.

3. Для багатоаспектного вивчення багатотиражної преси у ході дослідження залучено комплексну джерельну базу, де основною групою джерел є самі багатотиражні видання, що виходили у 1917–1941 роках на території радянської України і які виявлялися за каталогами, бібліографічними працями та довідниками, літописами періодичних видань, статистичними збірниками, електронними інформаційними ресурсами. Багатотиражні газети відображали всі події і заходи, що відбувалися як в країні, в республіці, так і на окремо взятому підприємстві, колгоспі, установі, ВНЗ і в цьому полягає їхнє значення як джерела.

Основний джерельний масив зберігається в газетних фондах НБУВ, які є найбільшими в Україні за обсягом (кількість фонду на кінець 2021 рр. склала 256 тис. 859 річних комплектів газет, більше 30 млн номерів). Із загальної кількості опрацьованих багатотиражних газет (12 115), переглянуто понад 5 тис. (5 025 найменувань) цих видань періоду 1917–1941 років, а також друковані стінні газети, бюлетені, листівки, звернення, додатки, «газети в газеті», спецвипуски, одноденні, цехові, бригадні газети тощо. Газети згруповано за окремими сегментами: фабрично-заводські (з підгрупою шахтних, транспортних, промислових трестів і союзів), навчальних закладів (ВНЗ, технікумів, ФЗД, ФЗУ), установ (у тому числі виправно-трудових), кооперативів, громадських організацій, профспілок, військових частин, політвідділів МТС, колгоспів, побіжно радгоспів.

Як джерельна база багатотиражні газети мають комплекс загальних властивостей, за якими ці видання як масові джерела визначаються як єдине ціле, але водночас вони утворюють складну підсистему, структура якої побудована на відмінностях у часі виникнення, специфіці трудових колективів, задіяних у різних галузях промислового виробництва, сільського господарства, освіти, культури, діяльності профспілкових організацій та громадських об’єднань. Багатотиражні газети характеризуються також нестабільністю назв, залежністю від адміністративно-територіального поділу, характеру виробництва, підпорядкованості тощо. Є також інші складності,

викликані анонімністю авторства статей, відсутністю відомостей про особу, яка писала статтю, зміна мови назв газет та/або зміна мови викладу матеріалів, періодичності. Проблеми виникали у процесі атрибуції самої газети як окремого виду, пов'язані зі зміною її статусу, застосування однакової назви для багатотиражних газет різного профілю, походження. Труднощів додавали численні перейменування міст і сіл, присвоєння імен радянських діячів тощо. Особливу складність має атрибуція колгоспних та радгоспних газет через їхню кількість, нестабільну періодичність, повторюваність назв; крім того, вони могли мати вигляд додатків, сторінок, листків, звернень тощо.

Важливою групою джерел стали чинні закони України, правові та нормативні, партійні та урядові документи 1917–1941 рр. щодо організації та функцій преси, розвитку робсількорівського руху, політики українізації, цензурного контролю за діяльністю преси тощо. Значний компонент складають документи архівів ЦДАГО України та ЦДАВО України, що стосуються преси в цілому та багатотиражних газет зокрема. Вивчалися також сучасні історичні праці окремих вчених та колективів, спогади та щоденники сучасників. Для розкриття історико-бібліографічного аспекту дослідження здобувачка спиралася на державні стандарти в галузі бібліографічного опису, методичні матеріали щодо особливостей газетного описування тощо.

4. Методологія даного дослідження зумовлена специфікою багатотиражної преси як історико-бібліографічного джерела, об'єкта бібліотечно-бібліографічного пресознавства та засоба масової інформації, агітації, пропаганди і комплексного історичного джерела, що поєднує у собі декілька функцій і має характерний зміст: відображає методи державно-партійного впливу на свідомість робітників, селян, військових, студентів, представників інтелігенції, а також на трудові відносини у колективі; фіксує факти повсякденного життя, в яких знайшли відображення всі тогочасні проблеми і події – від побутових до загальнополітичних. Використовувалися спеціальні методики джерелознавчого, бібліографічного та історіографічного аналізу.

Бібліотечна діяльність та наукові ретроспективні дослідження преси сьогодні розглядаються як галузь знань про пресу, інструмент формування газетних фондів у бібліотеках у тісному зв'язку з процесом розвитку доступу до фондів та обслуговування ними, створення друкованого та електронного науково-довідкового апарату на газетні видання тощо. Тому застосовано методологію, що базується на *системному підході*, який передбачає вивчення об'єкта у його цілісності. Основними науковими принципами, на які спиралася авторка дослідження, є *принципи історизму, об'єктивності, комплексності* джерельної бази. У процесі дослідження використано методи *структурно-функціонального і причинно-наслідкового аналізу, аналітичний, поблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, джерелознавчий, бібліогафічний, класифікації, систематизації, бібліографічно-описовий, теоретичного узагальнення*. Одним із застосованих важливих методів є *класифікація.* Для нашого дослідження ми використовували різні класифікаційні ознаки: а) за походженням: як джерела, пов'язаного з різними адміністративними, громадськими та партійними установами регіонального та місцевого значення, з галузями промисловості, сільського господарства, освіти, культури тощо; б) за призначенням (профілем): фабрично-заводські, навчальних закладів, установ, кооперативів, профспілок, військових частин, політвідділів МТС, колгоспів, радгоспів; в) за хронологічною ознакою, що характеризує час виникнення багатотиражних газет та періодизацію їх розвитку. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1917–1941 роки, що розглядаються як цілісний період, в якому виокремлено 1917–1921, 1920-ті – початок 1930-х, другу половину 1930-х – 1941 р. Інші використані засади класифікації надали можливість охарактеризувати типи, види, підвиди та групи видань за складом і змістом газет, соціальною приналежністю (робочі, селяни, «народна інтелігенція»), що має виражений політичний характер, а також за мовою видання, географічною або регіональною локалізацією, змістом основних матеріалів, за деякими спеціальними ознаками тощо. Слід врахувати, що вітчизняні вчені, зокрема, Ю. С. Ганжуров, М. М. Романюк,

Г. Я. Рудий, Л. В. Сніцарчук та ін. розвивають засади пресознавства як окремої історичної дисципліни і пропонують обґрунтоване бачення предмету пресознавства, що передбачає й бібліотечну та бібліографічну складову, в тому числі, систему опрацювання газетних фондів, нові методики атрибуції газет та вдосконалення бібліографічних стандартів, створення бібліографічних покажчиків, електронних каталогів, цифрових ресурсів. З розвитком процесу інформатизації, трансформацією функцій та завдань бібліотек у галузі формування фондів та організації доступу до всіх видів інформаційних ресурсів, зокрема і періодики, актуалізуються питання, пов'язані з визначенням місця газетних видань у системі формування інформаційних ресурсів наукових бібліотек, з'ясуванням особливостей функціонування масиву газет в умовах впровадження нових інформаційних технологій та інтенсифікації інформаційних обмінів у суспільстві.

Історико-бібліографознавчі дослідження багатотиражних газет мають свій конкретний аспект – визначення повного бібліографічного репертуару газетної періодики, повноту науково-бібліографиічного опису, створення електронних каталогів та баз даних періодики, цифрового ресурсу, друкованих покажчиків, однак такі дослідження практично відсутні. Впродовж останніх трьох років (2019–2021 рр.) у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського у відділі пресознавства в рамках виконання наукової теми «Атрибуція та експертиза як складова досліджень книжкових та інших видів бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики» тривало дослідження багатотиражної преси. Практичним втіленням наукової роботи у цьому напрямку став електронний каталог «Газети України 1816–2016 років у фондах НБУВ», що охоплює різноманітний репертуар газетної періодики України і є вагомим внеском у справу створення бібліографічного реєстру вітчизняних періодичних видань, а також серія друкованих наукових каталогів та бібліографічних покажчиків газет України, які містять і багатотиражні видання. Нині продовжується дослідження цієї проблематики в аспекті комплексних історичних, бібліографічних та джерелознавчих досліджень

вітчизняної газетної періодики, де значне місце приділяється атрибуції газет, історії розвитку преси та контенту газетної періодики, встановлюються походження, назви, підпорядкування, дати виходу газети, редакції тощо, складається зведений бібліографічний опис.

У ході дослідження проведено роботу з пошуку і відбору видань за певними критеріями, розробленими на основі класифікаційної схеми, за якою всередині даного виду газет виокремлено групи видань, що мають спільні риси. Найхарактернішою такою рисою є *профіль* видань. За цим критерієм найчисленнішою серед багатотиражних газет виявилася група фабрично-заводських газет з підгрупою шахтних, транспортних, промислових трестів і союзів (4 442), колгоспних газет виявлено 3 063, радгоспних – 868, газет політвідділів МТС – 1 276, навчальних закладів – 776; досліджено також газети виправно-трудових установ, кооперативів, профспілок, військових частин. Численну групу склали підвиди багатотиражок – листівки, «блискавки», бюлетені, видання виїзних редакцій. Загальна кількість газет становить понад 15 тис., з них 12 тис. 115 газет зберігаються у фондах НБУВ; їх відбір здійснено відповідно до хронологічного принципу, застосованого у процесі дослідження. Отже, з загалу багатотиражних газет для обстеження відібрано ті, що вкладаються у рамки чітко окресленого періоду (1917–1941 рр.), всього 5 025 назв багатотиражних газет.

5. Для характеристики якісно-змістового складу газет розроблено модель опису та методику експертного аналізу публікацій газети. Задля отримання коректних результатів, чітко визначений фізичний обсяг матеріалів було розподілено за певними тематичними напрямками. Розроблена методика опрацювання газетних матеріалів включала поєднання описових методів інтерпретації джерел і окремих елементів контент-аналізу, що знайшло схематичне відображення у вигляді блоків, за якими характеризувалися матеріали газети. Усього виокремлено сім таких блоків. Перші три блоки – тематичні і об’єднують у собі висвітлення газетою суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя країни. Наступні два блоки

містять оціночні характеристики: масштаб проблем, відображених у публікаціях, їх експертну оцінку на предмет інформаційної насиченості; ще два блоки присвячені авторам і жанрам публікацій. Всередині кожного блоку загальну тематику розбито на категорії, котрі деталізують масштаб висвітлюваних проблем, основні жанри, визначають авторів. Завдяки отриманим даним з'явилася можливість надати експертну оцінку якісного (змістовного) складу матеріалів. З метою упорядкування даних, їх структуризації, розроблено спеціальний бланк у вигляді таблиці, що заповнювався на основі фіксації усіх смислових категорій і одиниць рахунку проаналізованого документа. Після того, як всі необхідні дані внесено до таблиці, здійснювалася обробка зафіксованих одиниць рахунку. Відповідно до завдань дослідження встановлювалися залежності (зв'язок) між певними одиницями, наприклад, тематикою публікації і масштабом її проблемності і значимості (загальносоюзного, республіканського, місцевого рівнів тощо) задля визначення динаміки розвитку, або навпаки, регресу тематичної структури потоку інформації. За результатами отриманих даних формулювалися висновки, що розкривають і підсумовують ключові питання дослідження: багатотиражні газети 1917–1941 рр. чітко відповідають профілю та своїй специфіці, адже більшість публікацій присвячувалися життю підприємства (від 70 до 85% від загальної кількості матеріалів). Переважання статей, так чи інакше пов'язаних з виробничою тематикою, є природним, адже основна мета багатотиражної газети – висвітлювати події з життя свого підприємства. Другий висновок стосується підвищення чи зниження значимості тем залежно від хронології виходу газети.

Всім радянським багатотиражним газетам притаманні специфічні лексика і пафос, конструювання позитивного образу реальності. Застосування спеціального аналізу та порівняння з іншими джерелами надали можливість відокремити реальні події виробничого процесу від пропагандистських гасел і отримати достовірну інформацію щодо діяльності кожного окремого підприємства чи установи, які мали свою газету.

6. З'ясовано історичні умови виникнення, розвитку, функціонування багатотиражних газет, проведено джерелознавчий аналіз їхніх різновидів, виявлено характерні особливості змісту публікацій у 1917–1921 рр. У цей період (за Центральної Ради, Гетьманату, УНР, більшовицької влади) виникає величезна кількість малотиражних газет, адже у 1917–1921 рр. преса з її пропагандистським потенціалом стає одним з дієвих засобів політичної боротьби. У 1917–1921 рр. з'являються «провісники» багатотиражної преси, цей період стає етапом зародження, становлення і побутування її первинних форм. Найбільш широкого розповсюдження у той час набули бюлетені (переважно, військові), специфікою яких є оперативне повідомлення, що містить коротку інформацію з питань, що входять до сфери інтересів та повноважень органу, що їх видає. Як правило, бюлетені друкували інформаційні відомства міністерств і армії УНР, органів влади Гетьманату, виконкоми рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, кооперативні і професійні спілки, українське телеграфне агентство тощо. За нашими підрахунками, у 1917–1921 роках виходило понад 90 різних бюлетенів. Цікавим явищем цього періоду стало існування і розповсюдження таких форм газет, як усні, «живі», світлові, що пов'язано з пошуком різних форм залучення неписьменних працівників до читання газет. Це підтверджує визначений курс на масовість і розгортання агітаційної роботи серед «відсталих» верств населення.

За будь-якої влади преса відігравала роль рупора тієї чи іншої партії, політичної сили, була знаряддям пропаганди і агітації. Це стосується періодичних видань доби Центральної Ради, Гетьманату, УНР, денікінського режиму. Найсприятливіші умови для свободи друку склалися у добу Центральної Ради; суворий адміністративний контроль і політична цензура існували в період Гетьманату і Директорії, але найжорсткіші обмеження свободи слова діяли за денікінського режиму і радянської влади.

Більшовицька влада з перших днів свого існування почала створювати розгалужену систему своїх періодичних видань, забезпечувати нормативне

регулювання їх діяльності, визначати завдання центральних і місцевих видань, структуру аудиторії партійної преси, характер і функції масового друку. Поступово були закриті всі газети, що перебували не на більшовицькій ідеологічній платформі. Поява більшовицьких газет є характерною для періоду 1917–1921 рр. як відповідь на складну суспільно-політичну ситуацію, коли існувала необхідність залучення до більшовицького руху основних мас населення в умовах протистояння багатьох політичних та військових сил. Сутність таких видань – орієнтація на масовість і розгортання агітаційної роботи серед найширших верств населення.

7. Багатотиражна преса як специфічний вид радянської газетної періодики відлік часу свого існування розпочинає з 1920-х років. У цей період формуються її основні функції, засади діяльності, пов’язані з намаганням охопити масового читача через залучення до співпраці звичайних робітників підприємств, колгоспів, установ, навчальних закладів, створення і поширення масового руху робітничих і селянських кореспондентів (робсількорів). У 1920-ті – на початку 1930-х років відбулося відчутне кількісне зростання газетної періодики усіх рівнів – від центральної до низової. Так, у 1925 р. в СРСР виходило 1 120 газет разовим накладом 8 млн примірників, у 1928 р. – майже 2 000, разовий тираж складав у 9,5 млн примірників, у 1932 р. налічувалося вже 7 500 газет. Такі цифри свідчать про місце і роль, яку газети відігравали у системі політичних інститутів як засіб пропаганди. Певною мірою кількісний стрибок у системі періодики стався завдяки заснуванню багатотиражних газет, особливо, фабрично-заводських, що з’являлися одночасно з будівництвом і введенням в експлуатацію промислових підприємств згідно з курсом на індустріалізацію. Відбулася ієрархічна структуризація газет, наприклад для великих підприємств – загальнозаводська або шахтна і цехові, бригадні. Так, у 1932 р. тільки на заводі «Більшовик» виходило 86 газет – одна загальнозаводська і 85 бригадних і цехових.

Кількісне зростання преси пов’язане з чітким завданням охопити усі верстви масового читача газетою як знаряддям більшовицької пропаганди та

агітації і одночасно спонукати колективи та окремих їх учасників на організацію праці та її підкоренню завданням індустріалізації, колективізації, розвитку соцзмагання, виконанню планів першої п'ятирічки. У цей період видається значна кількість офіційних документів партійно-урядового характеру, які жорстко регулювали діяльність усіх друкованих органів, в тому числі, й багатотиражні газети, що є свідченням значення, якого надавало керівництво держави пресі як знаряддю пропаганди і формування комуністичної ідеології. Постанови, циркуляри, рішення були орієнтовані на посилення партійного керівництва пресою, що передбачало включення редакторів до партійних комітетів, створення відділів і підвідділів друку для керівництва пресою і контролю над нею; постійно посилювалася цензура, яка забороняла складні політичні теми, пов'язані із деструктивними процесами, що відбувалися у сільському господарстві та промисловості.

Характерною особливістю цього періоду є існування сотень видань, які можна вважати різновидом багатотиражної преси – одноденних газет, екстрених випусків, друкованих стіннівок, спецвипусків, що повідомляли про проведення виборів, конференцій, видатних і локальних подій суспільного життя, діяльності товариств і комітетів (ліквідації неписьменності, допомоги голодуючим), будинків санітарної просвіти, відділів охорони здоров'я тощо. Ці підвиди друкувалися малими тиражами і виходили як додатки до багатотиражних газет. Кількість таких додатків до однієї газети великого підприємства доходила до десятка. Так, газета колективу заводу «Ленінська кузня» з однойменною назвою, у 1920-х – на початку 1930-х років мала 9 додатків. Втім, найчастіше у цей період додатків було 3–4, переважно, у вигляді «сторінок»: «Комсомольських», «Літературних», «Технічних», «Сторінок молоді». Додатки до газет мали кожна свою спрямованість. Так, «Технічні сторінки» широко висвітлювали питання популяризації та пропаганди технічних знань, винахідництва і раціоналізаторства, оволодіння технікою, тому, незважаючи на потужну ідеологічну складову, вони відіграли

позитивну роль у питаннях самоосвіти, підвищення рівня технічної грамотності робітників, переважно, молоді.

Для організації агітації, здебільшого, у насильницьки створених колгоспах, розповсюдженим явищем стала робота виїзних редакцій «великих» газет. У 1920-х роках колгоспні газети ще не набули поширення і лише наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. вони почали активно розвиватися, що напряму пов'язано з політикою насадження колективізації.

Цей період, закономірно, характеризує неякісний друк (папір, шрифти, фарби), спричинений економічними труднощами. Формулюються й уніфіковані вимоги до специфіки сприйняття тексту: короткі та помітні заголовки, чіткі тексти окресленої тематики, однотипна структура розміщення матеріалів: огляд справ на виробництві, дописи робкорів на різні теми, здебільшого, про життя окремих цехів, робітничі досягнення, критика недоліків, питання побуту і дозвілля працівників, гумор, сатира, вірші тощо.

У 1920-ті роки відкриваються великі «народні» ВНЗ – інститути народної освіти (ІНО), а на початку 1930-х – інститути соціального виховання (соцвиху) та професійної освіти для підготовки кадрів у промисловості, створені на базі вже існуючих вищих навчальних закладів, реорганізовані і перейменовані. Відповідно – 1920-ті роки – час заснування газет вищих навчальних закладів. Спочатку задля якнайширшого охоплення колективів ВНЗ, вирішено, щоб у кожному з них обов'язково випускалася стінгазета (загальноінститутська і факультетські) та поступово навчальні заклади налагодили випуск багатотиражних газет. Тематика публікацій «вузівських» багатотиражок відповідає основним партійним постулатам і формулює рубрики, що впродовж наступних років стали типовими: «партосвітня робота», «марксо-ленінська методологія», настанови для молоді тов. Сталіна, партійні чистки студентських і викладацьких кадрів, комсомольський запал у навчанні, заохочення до вступу у лави комсомольської організації і компартії. Разом з тим, суто інститутські справи теж знаходили своє відображення у пресі: організація робфаків, діяльність наукових гуртків, виробнича практика,

результати сесій, культмасова робота на факультетах, а також дружні шаржі, листування, реклама про вихід книжок і підручників тощо.

На початку 1930-х рр. значно зросла кількість україномовної преси. Так, у 1932 р. вона досягла 87,5 % від загальної кількості газет. Більшість таких газет призначалася для селян, які розмовляли українською задля посилення впливу на цю величезну аудиторію. На офіційному рівні цей процес підтримувався і підкріплювався чинністю політики українізації. З 1937 р. почалося поступове повернення до російської мови.

Багатотиражні газети 1920-х – початку 1930-х років у даному дослідженні розглядаються як масові періодичні видання. У цей період вони визначилися із структурою, формою, галузевою специфікою, адресним інформуванням: виходили газети будівельників, друкарів, гірників, комунальників, деревообробників, цукровиків, металургів, медиків, текстильників, працівників торгівлі і харчової промисловості, місць позбавлення волі, а також газети виборчкомів, профспілок, шкіл, військових частин тощо. Незважаючи на галузеву специфіку, газети вже мали типову організацію, підходи до змісту публікацій, що базувалися на дотриманні єдиної ідеологічної спрямованості. Отже, у 1920-ті – на початку 1930-х років більшовицька влада, розуміючи потенціал багатотиражної преси, всебічно її підтримувала, допомагала її розвитку, створюючи для цього найсприятливіші умови.

8. Характеризуючи розвиток багатотиражної преси кінця 1930-х – початку 1940-х років, в умовах посилення сталінського режиму та встановлення тотального контролю держави над ЗМІ можна зробити висновок, що ідеологічна концепція ВКП(б) та, відповідно, КП(б)У щодо ролі низової преси як міцного важеля виховання та організації трудових колективів знизу, психологічного сприйняття радянських реформ, розвитку політичної та економічної стратегії комуністичної партії, реалізації курсу на підсилення впливу компартії та радянського уряду, підтримки проведення індустріалізації, колективізації, перебудови вищої професійної освіти та науки тощо, – остаточно перетворює низову пресу на розвинутий інструмент

формування свідомості мас у період побудови соціалізму. Встановлюється жорстка вимога абсолютної підтримки лінії компартії, пропаганди комуністичної ідеології, рішень партії і уряду. Це позначилося на значному збільшенні кількості газет, переформатуванню їхнього змісту. За 1930-ті роки порівняно з 1920-ми чисельність багатотиражних газет всіх типів значно збільшилася, збільшилися обсяги інформації, розширилася тематика публікацій (у цей період на перших сторінках багатотиражок з'явилися міжнародні, всесоюзні, республіканські новини), підвищився загальний професійний рівень авторів, суттєво зросла аудиторія читачів, охопивши найширші верстви населення. Найбільше фабрично-заводських багатотиражних газет у зазначений період виходить у великих містах і промислових центрах – Донецьку, Дніпропетровську, Києві, Харкові.

Газети в абсолютній відповідності до функцій пропагандиста та організатора у своїх матеріалах всіляко підносили значення своєї роботи для побудови міцної держави в рамках своєї галузі. Курс на висвітлення певної тематики виглядав таким чином:

– для фабрично-заводських газет – на удосконалення організації праці та соціалістичного змагання, ударництва та розвитку стаханівського руху, підтримки внутрішньої державної позики, виконання планів п'ятирічок, боротьби за якість продукції, покращення умов праці, побуту, розвитку професійної підготовки і підвищення кваліфікації, а також виробничої дисципліни, критики недбалого ставлення до своїх обов'язків. Діяльність цих видань з самого початку зумовлена вимогами партійного керівництва вивести виробничу пропаганду на загальнодержавний масштаб, що випливало із загального курсу на індустріалізацію.

– для сільськогосподарських газет та «малих форм» – на формування у селян впевненості у перевагах організації колгоспів, суцільної колективізації, впровадження руху ударників. Для цього пропагувалися різні засоби заохочення, такі, як участь у «зльотах ударників», з'їздах колгоспників, всесоюзних сільськогосподарських виставках, які мали перетворитися на

постійно діючу школу обміну науковим і практичним досвідом у галузі сільського господарства і стати засобом наочної пропаганди курсу держави на утвердження колгоспного ладу, адже число учасників та відвідувачів з'їздів і виставок сягало мільйонних показників.

Ці заходи знайшли найширше висвітлення у багатотиражній пресі, яка стала чи не найдоступнішою з усіх засобів масової інформації (газети розповсюджувалися безкоштовно, орієнтувалися на мовний аспект, вміщували на своїх сторінках численні фото робітників та колгоспників на виробничому тлі і в побуті, друкували вірші і тексти пісень, рекламу кінофільмів. У досліджуваний період також розвивалися і поступово закріплювалися основні журналістські жанри, представлені у багатотиражній пресі: інформаційний (репортаж, замітка), аналітичний (стаття, огляд, кореспонденція), художньо-публіцистичний (оповідання, фейлетон, поезія).

1930-ті роки – час встановлення тотального контролю держави над ЗМІ. На підприємствах та інших установах діяли редакційні колегії, повністю контрольовані партійними комітетами, відбувався жорсткий відбір кореспондентів; задля укріплення пропаганди увійшло у практику залучення до участі у підготовці матеріалів дирекції підприємства чи установи, керівників середньої ланки тощо. У той же час низова преса, яка відігравала роль засобу офіційної пропаганди і агітації, маніпулювання свідомістю мас, була трибуною для тисяч радянських громадян, які працювали у різних сферах економіки, освіти, у військовій сфері, невпинно зростала роль цих газет у розповсюдженні інформації, адже для більшості працівників газета їхнього колективу залишалася єдиним джерелом новин.

Тоталітарна система у 1930-ті рр. викликала послаблення зворотнього зв'язку газет з читачами, не використовувалися ефективні і популярні у попередній період методи масової роботи, змістовне наповнення матеріалів стало остаточно заідеологізованим, вихолощеним. Багатотиражні видання, майже всі з яких у 1920-ті рр. існували як газети робітників та службовців, у

1930-ті перетворилися на органи адміністрацій, партійних комітетів, комсомолу, профспілок.

Отже, поставлену партійним керівництвом мету перед багатотиражною пресою, в цілому досягнуто завдяки системній політиці, організації процесу виготовлення газет та впровадження контрольних функцій, дозволу на обмежену демократію стосовно внутрішніх справ. Вона стала надзвичайно ефективною ланкою ідеологічного впливу, формування суспільної думки, організації мас на ефективність виробництва, адже охоплювала майже все населення країни і одночасно виконувала функцію згуртування колективу, залучала широке коло читачів і дописувачів, була близькою до кожного працівника, оскільки висвітлювала повсякденне життя окремого підприємства, установи, декларувала високу значимість людини праці у справі будівництва соціалізму, професійного патріотизму, проголошувала гасло провідної ролі народних мас в історії країни. Усі події загальносоюзного і республіканського значення на їх сторінках здобували місцевий акцент, всі масштабні державні плани набували конкретного змісту, втілюючись у конкретні плани кожного окремого підприємства. Водночас, багатотиражна преса не могла виступати механізмом чи засобом повноцінного відтворення життя підприємства, установи, навчального закладу як автономного феномену, не могла у повній мірі продукувати цінності, притаманні кожному окремому підприємству, оскільки такі цінності у той час могли існувати лише у взаємодії з системою цінностей, нав’язуваних комуністичною ідеологією, співпадали з цією системою і впроваджувалися через багатотиражні газети на всіх рівнях аж до найменших за чисельністю колективах.

Окремий сегмент багатотиражної преси – газети виправно-трудових таборів. Це дуже специфічний вид спеціальної преси, котра мала чітке розмежування на газети для ув’язнених, у тому числі, дітей, та для працівників охорони. Ці два потоки друкованої пропаганди ніколи не перетиналися і не змішувалися, видання для ВОХРу були суворо засекреченими, в’язні ніколи не мали до них доступу. Цинізм полягав у тому, що у всіх таборових газетах

основним лейтмотивом як і у «вільній» пресі, була «перековка», пов'язана з ударною працею, трудовими перемогами, життям у «найвільнішій у світі соціалістичній країні», але при цьому багатомільйонна армія в'язнів працювала безкоштовно і примусово, зусиллями репресивних органів позбавлена не лише свободи, але й можливості отримати хоча б невеликий відсоток достовірної інформації із своїх газет. Основні завдання преси для ув'язнених в лексиці 1930-х років втілилися у понятті «перековка».

Процес розвитку преси для ув'язнених умовно можна поділити на два періоди. Перший охоплює 1920–1925 рр., коли відомості про місця позбавлення волі і кількість засуджених ще не перетворилися на державну таємницю, отже, незважаючи на те, що офіційні дані часто не відповідали дійсності, частина правдивої інформації все ж потрапляла по обидві сторони табору, зворотний зв'язок між в'язнем і життям за межами табору зберігався, умови утримання в'язнів були наближеними до міжнародних норм. Деякий час навіть існувала підписка на таку пресу.

У другій половині 1920-х років розпочався другий етап розвитку преси виправно-трудових установ. З'явилася жорстка цензура, заборона на видання газет у тій чи іншій установі, обмежено наклади, освічених в'язнів усунуто від участі у підготовці матеріалів, різко знизився інтелектуальний рівень дописів – шпальти газет заполонила суцільна пропаганда. На початок 1930-х рр. преса таборів остаточно перетворилася на ще один офіційний інструмент політичного тиску і насилля. У 1930-х роках табори значно поповнилися великою кількістю політичних в'язнів, від 1939 р. абсолютною таємницею оголошувалися будь-які відомості щодо місць позбавлення волі, розповсюдження преси, яка там побутувала. За своєю тематикою ця періодика містила гасла і заклики до ударної праці та виконання патріотичного обов'язку, славослів'я на адресу вождів, дотримання вимог «класового підходу» до ув'язнених тощо. Таким чином, багатотиражна преса виправно-трудових таборів у 1930-х – на початку 1940-х років відбивала всі загальні риси, притаманні радянській періодиці зазначеного періоду.

У багатотиражних газетах публікувалися матеріали про політичні процеси, виявлення «шкідників», «саботажників», «куркулів», але залишалися за межами обговорення усі проблемні питання, що супроводжували насадження більшовицької ідеології та репресивного механізму влади: селянський опір насильницькій колективізації, виправно-трудові табори, виселення до Сибіру, Голодомор, депортація народів напередодні війни та інші злочини; таким чином народні маси ізолювалися від інформації, яка надала б розуміння політичної ситуації та розкрила злочинні засоби ліквідації засад опозиційного руху. Натомість одним з ефективних прийомів, використовуваних у 1930–1940 х роках, стало прикрашання життя та романтизація праці, яка проявлялася в публікаціях матеріалів, у відгуках, малюнках, поезіях, що сприяло активному розвитку основ культу особистості. Багатотиражна преса займала своє місце у цій системі естетизації та створення радянської міфології, театралізації і ритуалізації життя, масових свят і демонстрацій, нової лексики, привабливої для пересічного працівника відповідної галузі. З'являлися численні однотипні назви районних і багатотиражних газет, в яких відбивалося відчуття робочого поривання, містилася агітація за реформи та культурні цінності радянської влади. Назви сотень газет починалися із заклика «За…»: «За комуну», «За комуністичну зміну», «За комуністичну освіту», «За кращий урожай», «За суцільну колективізацію», «За техніку», містила назви «шлях», «штурм», «прапор», що використовувався в усіх галузях.

Радянську дійсність 1930-х і пізніших років можна охарактеризувати як «біполярне» існування (за висловом мистецтвознавця Олексія Роготченка), де панував чіткий класовий поділ на друзів і ворогів, «біле і чорне», своє і чуже. До першої категорії належали такі чесноти, як відданість компартії, звеличення її вождів, любов і повага до героїв, переможців і ударників праці, до другої – ненависть і нетерпимість до ворогів, – «ревізіоністів та буржуазних націоналістів», «куркулів», священників, митців звинувачуваних у «формалізмі», аполітичності, безідейності тощо. Отже, у 1920-ті рр.

закладено фундамент, у 1930-ті – сформовано основні ідейні «навантаження» і принципи агітаційної, пропагандистської та інформаційної функцій багатотиражної преси.

9. Феномен такого явища як радянська багатотиражна преса характеризується тим, що вона слугувала формуванню радянських ідеологічних засад в усіх галузях економічної, політичної і культурної діяльності держави шляхом організації трудових колективів на виконання поставлених владою завдань із застосуванням гнучкої системи впливу на масову свідомість. Ця форма керування свідомістю була встановлена в результаті пошуків ефективних методів залучення населення до процесу прискорення економічного розвитку в найскладніший економічний та політичний період утвердження радянської влади на рівні трудових колективів та соціальних груп. Зміст багатотиражної преси визначався їхнім статусом як видань, що виходили на виробництві і для потреб виробництва. З усіх функцій багатотиражної преси виокремлюються три головні, які є видоутворювальними і які переважали на практиці: 1) інформаційне обслуговування виробничої діяльності, 2) ідеологічний вплив, 3) згуртування колективів на рівні повсякденних справ, пов’язане з природним бажанням людей володіти інформацією про свою сферу діяльності, отримувати позитивні емоції, відчуття сенсу життя, що стало вагомим психологічним фактором активної участі працівників у виробничому процесі. Ці функції багатотиражної преси тісно перепліталися, діяли в комплексі і, залежно від ситуації, об’єднувалися.

Функції багатотиражної преси, що пройшли випробування в 1920–1930-х роках і стали фундаментальними для цього виду видань, проявили життєздатність і в роки війни, і в повоєнний час, і після засудження культу особи Сталіна. До 1990-х років багатотиражні газети продовжували розвиватися в тих самих межах і досягли свого розквіту в 1960–1980-х роках. І, хоча у ці десятиліття преса залишалася під суворим ідеологічним контролем,

багатотиражні газети мали ширші можливості для висвітлення внутрішнього життя і діяльності свого колективу.

У багатотиражних газетах у повному обсязі зафіксована історія вітчизняних підприємств, установ, навчальних закладів, внутрішнє життя колективів, біографії тогочасних героїв, збереглися описи подій та рідкісні фото, що не увійшли до офіційних матеріалів і звітів підприємств та установ. У цьому також полягає значення багатотиражної преси 20–30-х років XX сторіччя як «низової» преси, повсякденного джерела з історії системних засобів мобілізації робітників, селян, військових, освітян для роботи в промисловості та сільському господарстві, освіті та культурі, які закладали справжні чи уявні успіхі побудови соціалізму ціною примусової праці широких мас населення.

Незважаючи на фактори, що впливали на специфіку газет, їх об’єднувала основоположна для всієї радянської преси «ідейно-політична» лінія, накреслена компартією. Вони всі займалися пропагандою успіхів у справі побудови соціалізму, публікували партійні та урядові документи в аспектах розвитку певної галузі, підтримували та роз’яснювали успіхи колективізації, індустріалізації, пролетарської та селянської трудової культури, досягнення в освіті, ігноруючи у той же час фатальні зміни в країні, підтримували «чистки» та гоніння на «ворогів народу» і чітко виконували покладені на них функції. Суспільно-політичне тло, створене тогочасними ідеологами, формувало жорстко контрольовані вимоги, в яких існувала преса у радянські часи. У загальноідеологічному контексті були сформульовані й існували основні принципи радянської преси: принцип партійності, «високої ідейності», правдивості, масовості, критики і самокритики преси, контролю за діяльністю організацій та установ, показова боротьба з «бюрократизмом, тяганиною, зневагою до потреб трудящих» тощо. Але подвійність стандартів викривляла ідейну основу цих принципів, що декларувалися у пресі.

Отже, історію розвитку багатотиражної преси 1917–1941 рр. у ході проведеного комплексного дослідження розглянуто як цілісний безперервний

процес, незважаючи на політичні, економічні, культурні відмінності його етапів. У зв'язку з цим можна стверджувати, що становлення, розвиток і функціонування багатотиражних газет нерозривно пов'язані з історією країни, її економікою, культурою, видавничою справою. У результаті проведеного дослідження стало можливим зробити висновок, що багатотиражні газети досліджуваного періоду абсолютно інтеґровані у загальний контекст радянських засобів масової інформації.

Результати дослідження, отримані внаслідок комплексного історико-бібліографічного та історико-джерелознавчого дослідження багатотиражної преси України 1917–1941 рр. і в контексті вивчення історії газетної періодики, дають підстави стверджувати, що бібліотечне пресознавство в аспектах специфіки бібліотек та їх участі у сучасних наукових та соціокультурних комунікаціях, стає органічною часткою науково-дослідної роботи наукових бібліотек. Це передбачає не лише виявлення та науковий опис газетної періодики на засадах джерелознавчої атрибуції та експертизи видань і складання бібліографії їх видів та різновидів (в тому числі й різновидів багатотиражних газет) як компонента національно-державної бібліографії, а й розробку методологічних засад дослідження бібліотечних фондів, встановлення принципів історичної та бібліографічної типологічної та родо-видової класифікації газет за різними ознаками (за профілем, походженням, адміністративно-територіальними ознаками, мовою, спрямуванням, хронологією тощо), дослідженням змісту та ролі преси у суспільно-політичному, освітньому, культурному житті країни.

Отже, потенціал газет, зокрема й багатотиражних, як історичного джерела з роками підвищуватиметься: у них зафіксована історія вітчизняних підприємств, установ, навчальних закладів. У багатотиражних виданнях час «розбитий» по днях і годинах, на їхніх сторінках представлений «пантеон» тогочасних героїв, збереглися рідкісні фото та описи подій, що не увійшли до офіційних матеріалів і звітів підприємств та установ; у цьому і полягає роль багатотиражної преси 20–30-х років XX сторіччя. У бібліотекознавчому

аспекті розробляються критерії віднесення певних видів газет до унікальної спадщини, які підлягають особливій охороні та вивченню. Завершенням такого дослідження має стати повноцінне історико-бібліографічне дослідження із розкриттям потенціалу преси як багатоаспектного історичного джерела та підготовка видання бібліографічних довідників, підготовлених на засадах електронних технологій. З огляду на сучасні завдання створення цифрового ресурсу, робота бібліотек з організації фонду та електронного науково-пошукового апарату, цифрового ресурсу стає дедалі актуальнішою, і тому сучасна науково-дослідна робота національних академічних бібліотек НАН України поглиблює дослідження бібліотечних фондів на засадах системного аналізу та синтезу як зовнішнього описування, так і вивчення походження, змісту бібліотечних джерел в їх історичному контексті, інформаційного потенціалу та складової репертуару національно-державної бібліографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), м. Київ

Фонд 169. Видавництво «Всеукраїнський пролетарій» – орган ЦК КП(б)У і Всеукраїнської ради професійних спілок. Харків, 1926–1930. 511 арк.

Опис 1.

1. Спр. 182. Листування відділу об'яв в справі «Дніпрельстану» з робкорами. Українізація. Листування з Полтавським представництвом. 1929 р. 92 арк.

Фонд 176. Видавництво журналу «Шляхи індустріалізації» при Українській економічній нараді.

Опис 1.

2. Спр. 91. Статті до збірника «Дніпрельстан». 1932 р. 279 арк.

Ф. 555. Комітет у справах друку при Раді Народних Комісарів УСРР

Опис 1.

3. Спр. 125. Відомості про випуск газетної та журнальної продукції в УСРР у 1929 р. та книжкової продукції у 1931 р. 76 арк.

4. Спр. 292. Накази комітету в справах друку при РНК УСРР. 1932 р. 77 арк.

Ф. 1738. Бюро Українського друку при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті. Харків, Київ.

Опис 1.

5. Спр. 33. Інформаційні повідомлення про декрети Раднаркому УСРР, внутрішнє становище країни і події за кордоном. Оперативні зведення РОСТА про стан на фронтах. 1919 р. 92 арк.

6. Спр. 61. Листування з центральними установами України про доставку інформації. Січень-березень 1919 р. 122 арк.

7. Спр. 62. Листування з місцевими установами про доставку інформації, по фінансовим та організаційним питанням. Січень-квітень 1919 р. 311 арк.

Опис 2.

8. Спр. 14. Зведення відділу інформування РНК УСРР при Бюро Українського Друку. 23 квітня 1919 р. 192 арк.

Ф. 2695. Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки працівників машинно-тракторних станцій та наймитства (ВУК МГС та наймитства)

Опис 1.

9. Спр. 198. Справа організації випуску польової газети. 1931 р. 37 арк.

Опис 2.

10. Спр. 1. Всеукраїнський комітет МТС і наймитства. Протоколи загальних зборів МК. 1933 р. 61 арк.

Фонд 2847. Центральний комітет профспілки працівників машинно-тракторних станцій Півдня та Центру

Опис 1.

11. Спр. 271. Матеріали культмасової роботи по машинно-тракторних станціях Півдня та Центру. 1936 р. 197 арк.

Фонд 2848. Центральний комітет професійної працівників машинно-тракторних станцій Півдня

Опис 2.

12. Спр. 151. Плани і директиви культвідділу з питань культурно-масової роботи. 1939 р. 21 арк.

Фонд 2853. Центральний комітет професійної спілки зернових радгоспів СРСР

Опис 1.

13. Спр. 643. Постанова ВЦРПС і президії ЦК РЗР щодо культроботи. 1939. 10 арк.

14. Спр. 644. Директиви ЦК зернорадгоспів щодо культмасової роботи. 1939 р. 166 арк.

Фонд 2854. Центральний комітет Всесоюзної професійної спілки працівників бурякорадгоспів СРСР

Опис 1.

15. Спр. 217. Річний звіт з культмасової роботи за 1936 р. ЦК бурякорадгоспів. 1936 р. 29 арк.

16. Спр. 456. Матеріали з культмасової роботи в радгоспах. 1937 р. 261 арк.

Фонд 4605. Головне управління з охорони військових та державних таємниць в печаті Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі (Головліт УРСР)

Опис 1.

17. Спр. 1. Штатний розпис Головного управління у справах літератури та видавництв в Українській РСР (Головліту УРСР) і обллітів, кошториси витрат по центральному апарату і місцевим органам цензури на 1941 р. і документи до них. Список співробітників органів цензури республіки.

Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО), м. Київ

Фонд 1. Центральний Комітет компартії України (документи відділів ЦК КП(б)У. 1918–1991 рр.)

Опис 6

18. Спр. 238. Протоколи №№ 92–96-а, 97 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 1932 р. 210 арк.

Опис 20.

19. Спр. 2493. Циркулярні листи ЦК КП(б)У про завдання преси у республіці, створення нових газет і журналів, виписки з протоколів Оргбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У, листування з партійними органами, Наркомпросом, видавництвами газет і журналів про стан видавничої роботи, перспективах її розвитку, партійного керівництва пресою. 1927 р. 232 арк.

20. Спр. 2699. Виписки з протоколів засідань Політбюро і Секретаріата ЦК КП(б)У, довідки партійних і радянських органів, листування з видавництвами і редакціями газет щодо роботи преси, характер друкованого матеріалу, розширення накладів газет і створення нових редакцій, підготовка до Всеукраїнської наради робкорів, фінансове і матеріальне забезпечення та ін. організаційні і поточні питання. 1928–1929 рр., 152 арк.

21. Спр. 4184. Постанова і циркулярні листи ЦК КП(б)У міським і районним парт. комітетам, редакціям газет щодо перебудови роботи редакцій газет, створення при міськкомах і райкомах партії комісій з керівництва робсількорівським рухом, висвітлення у пресі діяльності партійних осередків, участі преси в марксистсько-ленінському вихованні трудящих. Циркулярний лист відділу культури і пропаганди ЦК ВКП(б) про піднесення ролі газет і якості друкованих матеріалів. 1931 р. 170 арк.

22. Спр. 4185. Доповідні записки, довідки позаштатних інструкторів сектору преси культпропвідділу ЦК КП(б)У про стан сількорівського руху, роботу редакцій газет. 1931 р. 79 арк.

23. Спр. 4186. Доповідні записки, довідки партійних і радянських органів листування з видавництвами і редакціями газет щодо роботи преси. Стенограма Всеукраїнської наради редакторів газет при культпропвідділі ЦК КП(б)У. 1931 р. 242 арк.

24. Спр. 4417. Відомості міськкомів, райкомів КП(б)У, редакцій міських і районних газет про наявність багатотиражних і стінних газет, кількості робсількорів. Частина 1 (райони на А–М). 1931 р. 123 арк.

25. Спр. 4418. Відомості міськкомів, райкомів КП(б)У, редакцій міських і районних газет про наявність багатотиражних і стінних газет, кількості робсількорів. Частина 2 (райони на М–Я). 1931 р. 135 арк.

26. Спр. 6841. Постанови Оргбюро ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, листування ЦК КП(б)У з ЦК ВКП(б), обкомами, міськкомами партії, радянськими, господарськими органами, видавництвами газет і журналів, у тому числі мовами нац. меншин України, забезпечення їх папером, про журналістські кадри, роботу газетних видавництв, тематичної спрямованості періодичної преси, передплаті. Списки районних щоденних і багатотиражних газет УРСР. 1936 р. 143 арк.

27. Спр. 7515. Директивні листи відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У агітвідділам окружкомів партії і редакціям газет про завдання партійної пропаганди у справі розкриття правого ухилу. Списки друкованих стінних і багатотиражних газет. Б/дат. 40 арк.

Центральний Державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМУ)

Фонд 277. Борисов Валентин Тихонович

Опис 3.

28. Од. зб. 42. Щоденник В. Т. Борисова з нотатками про перебування на Дніпрельстані бригади АПМУ. Рукопис. 7–19 лютого 1932 р.

Архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Опис 1.

29. Од. зб. 86. Звіт про роботу бібліотеки за 1923–1924 роки. 52 арк.

30. Спр. 50. Правила внутрішнього розпорядку бібліотеки, проекти правил і інструкцій відділів. 1922 р.

Закони, постанови, розпорядження, накази

31. Декрет о печати. 27 октября (9 ноября) 1917 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении*. М. : Мысль, 1972. С. 58.

32. Декрет СНК о Революционном трибунале печати. 28 января (10 февраля) 1918 г. *Издательское дело в первые годы советской власти*. М., 1972. С. 17–18.

33. Закон Ради міністрів Української Держави «Про утворення фонду Національної бібліотеки Української держави». 2 серпня 1918 р. *Бібліотечний вісник*, 1993. Вип. 3/4. С. 12.

34. Постановление президиума ВЦИК о Российском телеграфном агентстве (РОСТА) от 7 сентября 1918 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* : сб. док. и материалов. М., 1972. С. 62–63.

35. Закон о печати. *Киевкое эхо*, 1919. 29 авг.

36. Закон про пресу. *Робітнича газета*. Київ, 1919. 1 лют.

37. О Главполитпросвете и агитационно-пропагандистских задачах партии. Резолюция X съезда РКП(б) 15 марта 1921 г. *КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) /* под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 2 : 1917–1922. М., 1983. С. 357–360.

38. О единстве партии. Резолюция X съезда РКП(б). 16 марта 1921 г. *КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) /* под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 2 : 1917–1922. М., 1983. С. 334–337.

39. О программе местной газеты. Циркуляр ЦК РКП(б) от 4 апреля 1921 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* : сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 67–71.

40. Об обращении серьёзного внимания на периодическую печать. Письмо ЦК РКП(б) 8 ноября 1921 г. *Советская печать в документах*. М. : Госполитиздат, 1961. С. 41.

41. Об усилении местной периодической печати. Резолюция совещания секретарей обкомов, облбюро і губкомов РКП(б) 27–29 декабря 1921 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* : сб. док. и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 75–78.

42. Про боротьбу з неписьменністю. Постанова РНК УСРР від 21 трав. 1921 р. *Вісті ВУЦВК*, 1921. 12 черв.

43. О печати и пропаганде. Резолюция XI съезда РКП(б). 27 марта – 2 апреля 1922 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 2 : 1917–1922. М., 1983. 1917–1922. С. 523–528.

44. О плане местных газет: письмо ЦК РКП(б) от 7 июня 1922 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* : сб. док. и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 84–87.

45. О периодической печати. Циркуляр ЦК РКП(б). 20 ноября 1922 г. *О партийной и советской печати* : сб. документов и материалов. М. : Правда, 1954. С. 243–245.

46. По вопросам печати, пропаганды и агитации. Резолюция XII съезда РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред.

А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 3 : 1922–1925. М., 1984. С. 100–114.

47. Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвиткові української мови. Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 1 серпня 1923 р. URL: http://litopys.org.ua/ukrmova/um120.htm#

48. Главнейшие очередные задачи партии в области печати. Постановление ЦК РКП(б) от 6 февраля 1924 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 100–103.

49. О партийном строительстве. Резолюция XIII партконференции. 18 января 1924 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А.Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 3 : 1922–1925. М., 1984. С. 290–291.

50. О печати. Резолюция XIII съезда РКП(б), 23–31мая 1924 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) /* под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 3 : 1922–1925. М., 1984. С. 254–261.

51. О формах связи газет с рабочими и крестьянскими читателями. Постановление оргбюро ЦК РКП(б) от I дек.1924 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 122–123.

52. Об усилении партийного руководства печатью и работой издательств. Постановление ЦК РКП(б) от 22 февраля 1924 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 105–106.

53. Про завдання радянської партійної преси. Із резолюції Всеукраїнської наради працівників друку 23 січ. 1924 р. *Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927* : зб. документів і матеріалів / редкол.: Ю. Кондуфор, В. Кузьменко та ін. Київ : Наук. думка, 1979. С. 210.

54. О рабселькоровском движении. Постановление оргбюро ЦК РКП(б) от 1 июня 1925 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М., 1983–1990. В 16 т. Т. 3: 1922–1925. М., 1984. С. 397–399.

55. Про заходи термінового проведення повної українізації партійного апарату. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. URL: https://w.histrf.ru/articles/article/show/ukrainizatsiia.

56. Об очередных задачах партии в области рабселькоровского движения. Постановление ЦК ВКП(б). 27 августа 1926 г. *КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 4. 1926–1929. М., 1984. С. 57–59.

57. Об улучшении партруководства печатью. Постановление ЦК РКП(б) от 3 октября 1927 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении :* сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 155–156.

58. О сельском хозяйстве Украины и о работе в деревне. Резолюция Пленума ЦК ВКП(б). 10–17 ноября 1929 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1984. Т. 5. 1929–1932. С. 42–48.

59. О социалистическом соревновании фабрик и заводов. Постановление ЦК ВКП(б) от 9 мая 1929 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении :* сб. док. и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 167.

60. Об отображении в печати соцсоревнования. Постановление ЦК ВКП(б) от 9 мая 1929 г. *Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения : вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций совещаний ЦК и ЦКК ВКП(б)*. 3-е изд., пересмотр. и доп. М. ; Л., 1931. С. 302.

61. О контрольных цифрах народного хозяйства на 1929/30 годы. Резолюция пленума ЦК ВКП(б). *КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А.Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е

изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 5 : 1929–1932. С. 7–18.

62. О кадрах газетных работников. Постановление ЦК ВКП(б). 11 ноября 1930 г. *Советская печать в документах*. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1961. С. 251–252.

63. Об освещении работы машинотракторных станций (из постановления ЦК ВКП(б) от 16.Х.1930 г. *Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения : вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций совещаний ЦК и ЦКК ВКП(б)*. 3-е издание, пересмотр. и доп. М. ; Л., 1931. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/directivy-vkpb--prosvescheniya_1931/go,494;fs,1/

64. О партийно-массовой работе и подготовке кадров на Харьковском тракторострое в связи с подготовкой пуска завода. Постановление ЦК ВКП(б) 21 марта 1931 г. *КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. В 16 т. Т. 5 : 1929–1932. М., 1984. С. 270–272.

65. О перестройке рабселькоровского движения. Постановление ЦК ВКП(б). 16 апреля 1931 г. *КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М., 1983–1990. В 16 т. Т. 5 : 1929–1932. М., 1984. С. 285–288.

66. О сельской районной и низовой печати. Постановление ЦК ВКП(б) от 18 янв.1931 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* : сб. док. и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 172–174.

67. Об издании «Истории заводов» (из постановления ЦК ВКП(б) от 10 октября 1931 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* : сб. док. и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 410.

68. О перестройке литературно-художественных организаций. Постановление ЦК ВКП(б). 16 апреля 1932 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/1932.htm

69. О фабрично-заводской печати. Постановление ЦК ВКП(б). 19 августа 1932 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении :* сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С.183–184.

70. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціялістичної) власности. Постанова ЦВК та РНК СРСР. 7 серпня 1932 р. URL: http://www.territoryterror.org.ua/uk/archive/photo-archive/photo/?pictureid=577

71. О газетах политотделов МТС (из постановления ЦК ВКП(б) от 15 июня 1933 г. «О работе политотделов МТС, о колхозной ячейке и о взаимоотношениях политотделов и райкомов». *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 187.

72. Про обов'язкове постачання зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. *Комунар*, Городня,1933. 25 січня.

73. О внесении изменений в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик. Постановление ЦИК СССР. 1 дек. 1935 г. *Правда*. М., 1935. 5 дек.

74. О фабрично-заводских газетах «Камский бумажник и «Ленинец». Постановление ЦК ВКП(б) 19 мая 1936 г. *КПСС о средствах массовой информации и пропаганды*. М. : Политиздат, 1979. С. 164.

75. Об освещении в газетах партийной жизни. Постановление ЦК ВКП(б) от 15 марта 1938 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении :* сб. док. и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 191–192.

76. О фабрично-заводских газетах. Постановление ЦК ВКП(б) 23 янв. 1941 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении* : сб. документов и материалов. М. : Мысль, 1972. С. 207.

77. Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури». З постанови ЦК КП(б)У від 24.08. 1946 р. *За радян. кадри*, 1946. 16 вересня.

78. Про бібліотеки і бібліотечну справу. Закон України від 27 січ. 1995 р. № 32/95-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text.

79. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні. Закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-XII. *Відомості Верховної Ради України*, 1993, № 1, ст.1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text

80. Про інформацію. Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*, 1992, № 48, ст. 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text

81. Про науково-технічну інформацію. Закон України від 25 червня 1993 р. № 3322-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3322-12#Text.

82. Про обов'язковий примірник документів. Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 595-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-14#Text

83. Про внесення змін у додаток 1 і 2 до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 р. № 608. Розпорядження Президента України від 02.12.2003 р. № 396 / 2003-РП. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3962003-rp-1383

84. Про надання Центральній науковій бібліотеці імені В. І. Вернадського статусу національної : Указ Президента України від 5 квітня 1996 р. № 244/96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244/96#Text

85. Про внесення змін у додаток 1 і 2 до Постанови Кабінету Міністрів України від 10.05.2002 р. № 608. Постанова Кабінету Міністрів від 24.03.2004 р. № 387 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/387-2004-%D0%BF#Text

86. Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів. Постанова Кабінету Міністрів від 10.05.2002 р. № 608 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/608-2002-%D%BF#Text

87. Наказ НБУВ № 15-осн від 29 березня 2016 «Про зміни в організації праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». *Поточний архів НБУВ.*

88. Наказ НБУВ № 57-осн від 03.08.2016 р. «Про внесення змін до структури та штатного розпису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». *Поточний архів НБУВ*.

Державні стандарти

89. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Бібліографічний запис, бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання. Методичні рекомендації з впровадження / уклали: Галевич О. К., Штогрин І. М. Львів, 2008. 20 с.

90. ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ : ДП УкрНДНЦ, 2016. 38 с.

91. ДСТУ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 16 с.

92. ДСТУ 3582:2013. Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). На заміну ДСТУ 3582–97. – Чинний від 2014–01–01. Київ, 2014. 15 с.

93. ДСТУ 2394-94. Інформація та документація. Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів. Терміни та визначення. Київ : Держстандарт України, 1994. 89 с.

94. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006**.** Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання / Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Чинний від 2007-07-01]. Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 47 с.

95. ДСТУ 7093:2009. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Скорочення слів і словосполук, поданих іноземними європейськими мовами (ГОСТ 7.11–2004 (ИСО 832:1994), MOD; ISO 832:1994, MOD). Чинний від 2010–04–01. М. : Стандартинформ, 2005. 87 с.

Опубліковані джерела та література

96. Авдеев В., Добрынин О. Газета на производстве. История возникновения и организации хозяйства фабрично-заводской печати г. Ленинграда. Ленинград : Облиздат, 1931. 24 с.

97. Агуф М. Преса УСРР до XV роковин Жовтня. Харків : Пролетар, 1932. 165 с.

98. Азархіна Р. Кущова нарада редколегій стінгазет. *Більшовицька зброя*, 1937. 6 берез.

99. Александров А. Руки прочь от рабкора! *Коммунист*, 1924. 21 нояб.

100. Алексеева М. И. Газета в зеркале социологического анализа. Ленинград : Лениздат, 1970. 33 с.

101. Алексеева Е. Фабрично-заводская печать – острое оружие Коммунистической партии в борьбе за развитие социалистического соревнования и стахановского движения в годы второй сталинской пятилетки (на материалах фабрично-заводских газет Ленинграда) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Ленинград, 1953. 22 с.

102. Алферов В. Н. Возникновение и развитие рабселькоровского движения в СССР. М.: Мысль, 1970. 304 с.

103. Андреева О. В. История книжного дела в документальных источниках и материалах периодической печати : учеб. пособие. Моск. гос. ун-та печати им. И. Федорова. М. : МГУП, 2011. 230 с.

104. Арендт Х. Джерела тоталітаризму: спільний видавничий проект телеканалу «1+1» та вид-ва «Дух і літера» / пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. Київ : Дух і літера, 2005. 584 с.

105. Артем’єв Г. Художнє оформлення великотиражок. *Пролетар. правда*, 1930. 5 лют.

106. А. П. Багатотиражки до весняної сівби. *Пролет. правда*, 1930. 15 лют.

107. Бабикова С. О. Педагогический потенциал вузовской газеты в профессиональном становлении будущих учителей : автореф. дис. … канд. пед. наук. Екатеринбург, 2000. 23 с.

108. Бабійчук Р. Українська радянська культура за 40 років. *Укр. рад. культура* : зб. ст. Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1957. С. 7–39.

109. Бабко Ю. В. Друга конференція КП(б) України. URL: https://leksika.com.ua/15070520/ure/druga_konferentsiya_kpb_ukrayini

110. Бабюх В. А. Діяльність політичної цензури як форма ідеологічного контролю в Україні (1920–1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* : зб. ст., 2007. Вип. 34. С. 12–23.

111. Бабюх В. А. Політична цензура 1920-х – 1930-х рр. в Україні: функції, форми та нормативне забезпечення. *Український історичний збірник*, 2006. Вип. 9. С. 211–222.

112. Багрій І. Блок визначення тематики формату УКРМАРК. *Бібліотечний вісник,* 2003. Вип. 5. С. 23–31.

113. Баратов. Белая пресса за границей. *Красный журналист*, М., 1921. № 7/8/9. С. 465–467.

114. Баришпільський Б. Бійтеся відстати від життя (до перебудови роботи київських фабрично-заводських газет). *Пролетар. правда*, 1930. 4 берез.

115. Баришпільський Б. До перебудови вишівських багатотиражних газет. *Пролет правда*, 1930. 30 берез.

116. Баришполец А. Т. Подпольная печать большевиков Украины периода гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Киев, 1972. 23 с.

117. Белков А. К. Красноармейская и партизанская печать. История партийной и советской печати : учебно-метод. пособие (1917–1945 гг.). М. : Мысль, 1975. 207 с.

118. Білозуб В. Розвиток видавничої справи в республіці. *Українська радянська культура* : зб. ст. Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1957. С. 212–242.

119. Більшовицька зброя, 1937. 12 квіт.

120. Біплян. Партколективи не допомагають багатотиражкам. *Пролет. правда*, 1930. 15 лют.

121. Ближе к рабкору. *Коммунист*, 1925. 5 мая.

122. Богатирьов І. Г., Богунов С. О., Дука О. А., Зінченко С. А. [та ін.]. Пенітенціарна система України: історія та сучасність : видання до 15-ї річниці утворення центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань / за заг. ред. О. В. Лісіцкова. Київ : Держ. пенітенціарна служба України, 2013. 268 с.

123. Богданов В. Многотиражная газета в колхозе. Сталинград: Книжное издательство, 1957. 19 с.

124. Богданов Н. Б., Вяземский Б. А. Справочник журналиста. Л. : Лениздат, 1961. 670 с.

125. Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. : автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2002. 20 с.

126. Большевистская партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март–ноябрь 1917 г.) : библиогр. указ. М. : Госполитиздат, 1957. 69 с.

127. Большие дела маленьких газет : [сборник статей] / сост. Ф. Стржижовский. М. : Московский рабочий, 1957. 204 с.

128. Бородин Н. С чем мы приходим к чистке партии. *Панорама*, 1934. 6 марта.

129. Боротьба з протиукраїнською агітацією. *Республіканець*, 1919. 11 січ.

130. Будников В. П. Большевистская печать и Великий Октябрь на Украине. Харьков: Харьковское обл. изд-во, 1958. 176 с.

131. Будников В. Большевистская печать Октябрьской революции в советской историографии. *Вопросы истории*. 1963. № 8. С. 115–126.

132. Бутник-Сиверский Б. С. Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918–1921. М. : Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1960. 696 с.

133. Буценко Я. Перша ластівка. *Пролет. правда*, 1930. 5 лют.

134. Быстрянский В. Газета в буржуазном и пролетарском государстве. Пг.: Госиздат, 1921. 75 с.

135. Ваколюк В. С. Большевистская военная печать в борьбе за солдатские массы в трёх российских революциях. Киев : Вища школа, 1984. 182 с.

136. Ваколюк В. С. Военная печать большевиков в борьбе за солдатские массы в трех российских революциях : автореф. дис. … д-ра ист. наук. Киев, 1984. 48 с.

137. Вакульчук О. А. Багатотиражна преса України 1917–1941 років: становлення, розвиток, контент : монографія / О. А. Ваульчук ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. Київ, 2021. 536 с.

138. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження / О. Вакульчук, Л. Дубровіна. *Український історичний журнал*. Київ, 2022. Число 1. С. 170–179.

139. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 67–82.

140. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети як комплексне історичне і бібліографічне джерело і засіб комунікації. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2020. Вип. 26. С. 224–238.

141. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети України у системі радянської преси (1920 – початок 1930-х рр.). *Наук. праці Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського* : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. Київ, 2020. Вип. 57. С. 342–354.

142. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Наук. праці Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського* : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. Київ, 2020. Вип. 60. С. 337–346.

143. Вакульчук О. А. Газети вищих навчальних закладів України (1920 – початок 1940-х рр.) як об’єкт історії газетної періодики. *Sciences of Europe*. Praha, 2021. VOL 3, No 67. S. 21–26.

144. Вакульчук О. А. Електронні бібліотечно-інформаційні ресурси багатотиражної преси як складової газетної періодики України. *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського* : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. Київ, 2021. Вип. 61. С. 226–235.

145. Вакульчук О. А. Заснування багатотиражної преси як окремого виду газетної періодики у період 1917–1921 рр. *Evropský filozofický a historický diskurz* [*European philosophical and historical discourse*]. Praha, 2021. – Svazek 7, 1 vydání. S. 60–66. [2021. Volume 7, Issue 1. P. 60–66].

146. Вакульчук О. А. Інструментальна музика в українських нотних виданнях 1923–1934 років : монографія. Київ : НБУВ, 2011. 215 с.

147. Вакульчук О. А. Історіографія багатотиражних газет 1920–1940-х років як складової радянської періодики. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2021. Вип. 27. С. 211–220.

148. Вакульчук О. А. Особливості науково-інформаційного та бібліографічного опису радянських багатотиражних газет. *Бібліотечний вісник*, 2021. Вип. 1. С. 56–64. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2021_1_9

149. Вакульчук О. А. Офіційна преса радянських виправно-трудових установ (1920– початок 1940-х рр.). *Бібліотечний вісник*, 2021. Вип. 2. С. 69–79.

150. Вакульчук О. А. Робсількорівський рух у системі діяльності багатотиражної преси України (1920 – початок 1930-х рр.). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* Київ, 2020. № 4. С. 71–78.

151. Вакульчук О. А. Розвиток багатотиражних газет України як масового виду первинної преси (1930-ті рр.). *Наук. праці Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського* : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. Київ, 2020. Вип. 58. С. 363–376.

152. Вакульчук О. А. Становлення і розвиток багатотиражних газет України (1920 – початок 1930-х рр.). *Sciences of Europe*. Praha, 2021. Vol. 1, No 70. S. 18–24.

153. Вакульчук О. А. Стінні газети як різновид радянських багатотиражних видань (20–30 рр. XX ст.). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* Київ, 2020. № 1. URL: http://journals.uran.ua/bdi/article/view/205451.

154. Вакульчук О. А. Фабрично-заводські, колгоспні і газети політвідділів МТС як різновиди радянських багатотиражних періодичних видань (1930-і рр.). *Sciences of Europe*. Praha, 2021. Vol. 3, No 68. S. 28–33.

155. Вакульчук О. А. Українські газети 1917–1921 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Місце і роль бібліотек у формуванні інформаційного простору* : матеріали Міжнар. наук. конф. Київ : НБУВ, 2014. С. 111–114.

156. Вакульчук О. А. Формування системи науково-інформаційних ресурсів на газетні фонди НБУВ. *Зб. пр. Наук.-дослід. ін.-ту пресознавства*. Вип. 5 (23) / НАН України, Львівська нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів, 2015. С. 237–245.

157. Варецкий Б. И. У истоков советской печати. М. : Мысль, 1985. 159 с.

158. Варнеке О. Українська періодична преса в Одесі 1917–1921 років. Записки українського бібліографічного товариства в Одесі / за ред. Б. Комарова, П. Маркова, Л. Ніринської, С. Рубінштейна, М. Слабченка. Одеса, 1929. Ч. 2/3. С. 103–116.

159. Вартанов Г. Жовтневих днів рядки живі. Преса більшовиків України в 1917 р. Київ, 1966. 48 с.

160. Вартанов Г. И. Рабкоровское движение на Украине после XX съезда КПСС (1956–1961 годы) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Киев, 1964. 20 с.

161. Варшавчик, М. Историко-партийное источниковедение. Киев, 1984. 291 с.

162. Васильєв В. Ю. Стахановський рух. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ, 2012. Т. 9 : Прил – С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. 944 с. : іл.

163. Верменич Я. В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1993. 24 с.

164. Верстюк В. В. Українська революція 1917–1921. *Енциклопедія історії України*: Україна – Українці. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_revoliutsiia_1917

165. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронол. довід. Київ : Наук. думка, 1995. 687 с.

166. Віддання під воєнно-польовий суд співробітників «Киевское эхо». *Слово.* Київ, 1919. 26 листопада (9 груд.).

167. Відомості ЦСУ СРСР про розвиток газетної мережі і збільшення тиражу по республікам Союзу РСР за 1923–1927 рр. *Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927* : зб. документів і матеріалів / редкол.: Ю. Кондуфор, В. Кузьменко та ін. Київ : Наук. думка, 1979. 665 с.

168. Військкорія спецчастин росте. *Пролетар. правда*, 1930. 10 січ.

169. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.) : історико-бібліогр. дослідж. / наук. ред.-консультант М. М. Романюк. Львів, 2002. 480 с.

170. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні у 1920-х рр. XX ст. : автореф. дис. … канд. пед. наук. Київ, 2001. 21 с.

171. Воробьев В. П. Роль вузовской многотиражной печати в формировании активной жизненной позиции студенческой молодёжи (по материалам БССР. 1976–1985 гг.). : автореф. дис. … канд. филол. наук. Киев, 1987. 23 с.

172. Воробьёва И. Я., Самошенко В. Н. Многотиражка как исторический источник (по м-лам газеты «За передовую технику». *Советские архивы*. М., 1970. № 6. С. 54–62.

173. Вронська Т. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941–1947 рр.). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. Київ, 1998. Вип. 2. С. 163–183.

174. Всем бюро рабкоров, всем рабкорам. *Коммунист*, 1924. 20 апр.

175. Всеукраинское совещание редакторов. *Коммунист*, 1925. 5 февр.

176. Вычуб Г. С. Многотиражная печать. БСЭ. М., 1974. Т. 16. С. 376.

177. Вычуб Г. Многотиражная печать в системе советской прессы (к истории возникновения, развития и функционирования : автореф. дис. … канд. ист. наук. М., 1972. 19 с.

178. Гаврилин А. Бороться с преследователями рабкоров. *Коммунист*, 1925. 5 мая.

179. Газета, у якої можна вчитися. *Більшовик*, 1935. 14 січ.

180. Газети Радянської України 1917–1920 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ УРСР) : бібліогр. покажч. / уклад.: Л. В. Пахуча (керівник роботи), О. С. Лук'янчук, І. В. Сіра. Київ, 1979. 195 с.

181. Газети Радянської України 1921–1925 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ УРСР): бібліогр. покажч. / уклад.: Л. В. Пахуча (керівник роботи), О. С. Лук'янчук, І. В. Сіра ; наук. ред. В. А. Рубан. Київ, 1981. 229 с.

182. Газети Радянської України 1926–1929 рр. у фондах ЦНБ АН УРСР : каталог / уклад. : Л. В. Пахуча (керівник роботи), О. С. Лук'янчук, І. В. Сіра ; наук. ред. В. А. Рубан. Київ, 1985. 305 с.

183. Газети у фондах наукових бібліотек м. Львова (1990–2000 рр.) / уклад. Ю. О. Романишин (кер. проекту) та ін. ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів, 2004. 191 с.

184. Газети України 1816–1916 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / уклад.: О. С. Залізнюк, І. М. Швець ; ред.-бібліогр.: Л. А. Білименко, С. В. Дригайло ; комп'ютер. технологія К. В Лобузіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2019. 312 с.

185. Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / авт-уклад.: О. А. Вакульчук (кер.), О. С. Залізнюк ; ред-бібліографи: О. О. Стиркул, І. М. Швець ; НАН України, Нац б-ка У. ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2014. 436 с.

186. Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог. у 2 ч. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; авт.-уклад.: Т.О. Борисенко, О. С. Залізнюк, О. С. Лук'янчук; ред. кол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2004. Ч. 1. 853 с.

187. Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог : у 2 ч. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; авт.-уклад.: Т. О. Борисенко, О. С. Залізнюк, О. С. Лук'янчук ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2004. Ч. 2. 986 с.

188. Газети України 1935–1940 років у фондах НБУВ : Каталог. : У 2 ч. / уклад.: О. А. Вакульчук (кер.), О. С. Залізнюк, К. В. Лобузіна, О. С. Лук'янчук, Н. Ф. Самохіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ, 2012. Ч. 1. 570 с.

189. Газети України 1935–1940 років у фондах НБУВ : каталог. У 2 ч. / уклад.: О. А. Вакульчук (кер.), О. С. Залізнюк, К. В. Лобузіна, О. С. Лук'янчук, Н. Ф. Самохіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ, 2012. Ч. 2. 662 с.

190. Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / авт.-уклад.: Н. Ф. Самохіна (керівник), Т. О. Борисенко, О. С. Залізнюк, О. С. Лук'янчук ; ред.-бібліогр.: Н. Ф. Криворучко, О. С. Лук'янчук ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2009. 504 с.

191. Газети України 1946–1950 років у фондах НБУВ : каталог / авт.-уклад. О. А. Вакульчук (керівник), О. С. Залізнюк ; ред.-бібліогр.: О. О. Стиркул, І. М. Швець ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2012. 436 с.

192. Газети України 1951–1955 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / авт.-уклад.: О. А. Вакульчук (керівник), О. С. Залізнюк ; ред.-бібліогр.: О. О. Стиркул, І. М. Швець ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ, 2013. 500 с.

193. Газети України 1956–1960 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог / авт.-уклад.: Н.М. Носкіна (керівник), С. В. Дригайло, Д. Г. Захаров, С. М. Малюк ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: О.С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2017. 984 с.

194. Газетно-книжковий технікум. *Комуніст*, 1930. 29 черв.

195. Газеты и книги на Украине. *Коммунист*, 1925. 5 мая.

196. Газеты СССР 1917–1960. Библиографический справочник. В 5 т. Т. 2. А–И (краевые, губернские, областные, окружные, районные, городские, транспортные и др. газеты). М. : Книга, 1976. 565 с.

197. Газеты СССР 1917–1960. Библиографический справочник. В 5 т. Т. 3. К–О. М. : Книга, 1978. 613 с.

198. Газеты СССР 1917–1960. Библиографический справочник. В 5 т. Т. 4. П–Я. М. : Книга, 1980. 491 с.

199. Газеты СССР 1917–1960. Библиографический справочник. В 5 т. Т. 5. Вспомогательные указатели. М. : Книга, 1984. 261 с.

200. Гай-Нижник П. Німецька цензура в Українській Державі (мовою документів 1918 р.). *Україна дипломатична–2007*. Наук. щорічник. Вип. VIII. Київ, 2007. С. 254–266. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/126doc.php

201. Галушко М. Українські часописи Станіславова (1879–1944 рр.) : історико-бібліогр. дослідж. / наук. ред.-консультант М. М. Романюк. Львів. 2001. 304 с.

202. Галушко М.В. Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886–1944) : історико-бібліогр. дослідж. / відп. ред. Л.В.Сніцарчук ; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Львів : ЛНБ ім. Стефаника НАН України, 2008. 352 с.

203. Галькевич Т., Донець О. Український друкований плакат 1950–1964 рр. з фондів НБУВ : каталог. Вип. 1. Київ : НБУВ, 2014. 424 с.

204. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.) : монографія. Вінниця : Діло, 2009. 370 с.

205. Ганжуров Ю. С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси (газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України 1956–1964 рр.). Київ : Оріяни, 1999. 149 с.

206. Гафнер В. А. Партийно-советская печать как инструмент политической борьбы в советском обществе 1920-х годов : автореф. дис. … канд. ист. наук. М., 2000. 26 с.

207. Гелис И. Памятка мопровцу-рабкорую М. : Изд-во ЦК МОПР СССР, 1931. 47 с.

208. Генератор, 1930. 29 лист.

209. Герман І. Запорізька преса 20–40-х рр. ХХ ст.: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 2003. 20 с.

210. Главнейшие очередные задачи партии в области печати. Из постановления ЦК РКП(б) от 6 февраля 1924 г. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении :* сб. М. : Мысль, 1972. С. 100–103.

211. Голдобин А. Крымроста. *Красный журналист*. М., 1921. № 7/8/9. С. 542–544.

212. Горев Б. Заводские газеты как источник для истории заводов. *История заводов*. Вып. 3. М., 1932. С. 156–157.

213. Горова С. В. Періодичні електронні видання в системі бібліотечних інформаційних ресурсів (на базі аналізу інтернет-видань кінця XX – початку XXI ст.) : автореф. дис. … канд. наук із соц. комунікацій. Київ, НБУВ, 2012. 19 с.

214. Горовий В. М. Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс : монографія / В. М. Горовий ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : [НВЦ НБУВ], 2010. 356 с.

215. Горчева А. Ю. Пресса ГУЛАГа (1918–1955). М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. 152 с.

216. Горчева А. Ю. Пресса ГУЛАГа. Списки Е. П. Пешковой. М. : Изд-во Моск. ун-та, 2009. 224 с.: ил.

217. Горяева Т. М. История советской политической цензуры 1917–1991 гг. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2000. 40 с.

218. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. Монография. М. : Росс. Полит. Энцикл., 2002. 400 с.

219. Грабельников А. А., Минаева О. Д. История русской периодической печати (1703–2003) : библиогр. справ. : в 2 т. М. : РИП-холдинг, 2004. Т. 2. 268 [1] с.

220. Грамен. Устная газета. От теории к практике. *Красный журналист.* Москва, 1921. № 7/8/9. С. 498–502.

221. Григорьянц Т. С. Организация газетного фонда Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина и его использование. *Газет. фонды б-к. Совершенствование организации и повышение эффективности использования* : сб. науч. тр. М., 1980. С. 69–78.

222. Гриневич Л. Хроніка колективізації та голодомору в Україні 1927–1933. – Т. ІІ: Початок форсованої колективізації, розкуркулення та масова депортація. Війна селянства проти радянської влади (липень1929 – вересень 1930). Кн. 1 / НАН України, Інститут історії України, Укр. наук.-дослід. та освіт. центр вивч. Голодомору; Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. Київ : HREC PRESS, 2016. 693 с. : іл.

223. Гринюк П. Партийно-советская печать Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926–1929 гг.) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Киев, 1968. 20 с.

224. Губа П. І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. : дис. д-ра іст. наук. Київ, 2006. 479 с.

225. Губа П. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.). *Український історичний журнал*, 1999. № 4. С. 29–41.

226. ГУЛАГ. 1917–1960. Россия. XX век. Документы / сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; науч. ред. В. Н. Шостаковский. М. : МФД, 2000. 888 с.

227. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960 / сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред. В. Н. Шостаковский. Международный фонд «Демократия». М., 2000. (Россия. XX век. Документы) http://resource.history.org.ua/item/0009961

228. Гур'єв Б. Огляд стінних газет. *За радянські кадри*, 1946. 18 травня.

229. Гутковський В. В. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.) : автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002. 18 с.

230. Гюнтер Х. Железная гармония (государство как тотальное произведение искусства). *Вопросы литературы*, 1992. № 1. С. 27–41.

231. Ґабор В. В. Закарпатська україномовна преса 20–30-х рр. XX ст. у контексті національного відродження краю : автореф. дис. … канд. філол. наук. 10.01.08. Київ, 1997. 20 с.

232. Ґабор В. В. Українські часописи Ужгорода (1867–1944) / наук. ред.-консультант М.М.Романюк. Львів : ЛНБ ім. Стефаника, НАН України, 2003. 564 с.

233. Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати (20–30-ті рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 1992. Вип. 2. С. 79–91.

234. Данильский. От Агитиздата. *Известия=Вісти*. Киев, 1920. 21 янв.

235. Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. 626 с.

236. Делій К. Перевірка особового складу студентів. *За масову комосвіту*, 1935. 23 квітня.

237. Дергачева Л. Д. Очерки источниковедения отечественной периодической печати XVIII–XX веков. М. : [б. и.], 2012. 175 с.

238. Джерелознавство історії України: довідник / редкол.: Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська, Я. С. Калакура (заст. голови), С. Ф. Павленко, А. Г. Слюсаренко, П. С. Сохань ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки ; НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1998. 212 с.

239. Директивы ЦК ВКП(б) по вопросам просвещения : вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций совещаний ЦК и ЦКК ВКП(б) / сост. А. Я. Подземский ; под ред. И. А. Давыдова и И. Г. Клабуновского. 3-е изд., пересмотр. и дополн. М. ; Л.: ОГИЗ, 1931. 495 с.

240. Добош І. Історія української журналістики Закарпаття 20–30-х років XX ст. Івано-Франківськ, 1995. 164 с.

241. Дояр Л. В. Книги і періодика України в історичному контексті: 1917–1928 роки : монографія / за заг. ред. М. І. Сенченка ; Книжк. палата України. Київ : Ліра-К, 2021. 224 с. : іл.

242. Дояр Л. В. Книги і періодика України в історичному контексті: 1929–1941 роки : монографія / за заг. ред. М. І. Сенченка ; Книжк. палата України. Київ : Ліра-К, 2021. 226 с. : іл.

243. Дзялошинская М. И. Профилирование и кооперация отраслевых многотиражных газет как фактор оптимизации их деятельности : автореф. дис. … канд. филол. наук. М., 1986. 20 с.

244. Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. Київ : Наук. думка, 1967. 174 с.

245. Дмитрієнко М. Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. Київ : Наук. думка, 1980. 303 с.

246. Добко Т. Довідково-бібліографічні ресурси: формування, використання, організація доступу / Т. Добко, В. Шкаріна. *Бібліотечний вісник*, 2018. Вип. 6. С. 57–59.

247. Довідка відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про видання підпільних і партизанських газет на тимчасово окупованій території республіки. *Культурне будівництво в Українській РСР*. Червень 1941–1950 : зб. документів і матеріалів. Київ : Наук. думка, 1989. С. 43–44.

248. Донецкий пролетарий, 1918. 10 янв.

249. Дрегало А. Многотиражная газета и её корреспондент в системе массовых коммуникаций : автореф. дис. … канд. филос. наук. Л., 1977. 19 с.

250. Дригайло С. В., Носкіна Н. М. Преса в Українській державі П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): правові, політичні та соціально-економічні умови існування. *Бібліотека. Наука. Комунікація : 100-річчя Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* : матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 2018. С. 555–558.

251. Дригайло С. В., Носкіна, Н. М. Проблеми формування фонду газет НБУВ у світлі закону «Про реформу державних комунальних засобів масової інформації». *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*. Київ, 2019. Т. 2. С. 200–204.

252. Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.: історико-бібліогр. дослідж. / наук. ред.-консультант М. М. Романюк. Львів. 2001. 364 с.

253. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищнко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 1998. 337 с. : табл.

254. Дужче вогонь проти правого і «лівого» опортунізму та примиренства. *Пролет. правда*, 1930. 28 листоп.

255. Ельворті, ПАО (Червона Зірка) URL: https://traktorist.ua/brands/elvorti

256. Ежегодник периодических изданий СССР за 1938 год.: 6-й год издания. Всесоюзная книжная палата. М. : Изд-во Всесоюз. книж. палаты, 1939. 311 с.

257. Ежегодник периодических изданий СССР за 1939 год. Ч. 2. Газеты. М. : Изд-во Всесоюз. книж. палаты, 1940. 392 с.

258. Еженедельник Чрезвычайных Комиссий по борьбе с контрреволюцией и спекуляцией. М. : Иногород. отд. Всеросс. Чрез. Ком., 1918. № 1, 22 сент. 31 с. URL: http://istmat.info/node/25313

259. Ейзенберг Д. Викривлення в кредитуванні колгоспів. *Комуніст*, 1930. 7 червня.

260. Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989–1990. 334 с.

261. Жирков Г. В. Журналистика сталинской эпохи: 1928–1950-е годы. М. : Флинта : Наука, 2017. 497 с.

262. Жирков Г. В. Советская крестьянская печать – один из типов социалистической прессы. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. 179 с.

263. За ББК, 1936. 23 лют.

264. За більшовицький фільм, 1933, № 11–14, 16, 18–20.

265. За більшовицькі бібліотечні кадри, 1936. 23 лют.

266. За керівництво заводською друкованою газетою. *Комуніст*, 1929. 13 серп.

267. За комуністичні кадри, 1936. №№ 14–39.

268. За масову комосвіту, 1935. 5 трав.

269. За перелом в соцсоревновании. *Трибуна обувщика*, 1929. 15 дек.

270. За прикладом Москви збільшимо нашу роботу. *Микулицьке життя*. Київ, 1929. № 1.

271. За радянські кадри, 1946. 16 вересня.

272. Завьялов Г. П. Стенная и многотиражная печать. Алма-Ата : Казах. гос. изд-во, 1957. 60 с.

273. Закріплення радянської влади в Україні (1929–1938). URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/ЕНП/page14.html

274. Замечания по газетам политотделов МТС Крымской АССР. 10 июня 1934 г. № 7. Симферополь: Политсектор МТС НКЗ Крым. АССР, 1934. 14 с.

275. Затонский В. Еще раз о национальном вопросе. *Коммунист*, 1924. 5 сент.

276. Збірники законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/col/col0000017619

277. Збудували новий млин. *Більшовицька зброя*, 1937. 22 жовтня.

278. Звіт НБУВ за 2016–2018 рр. URL: http://www.nbuv.gov.ua/taxonomy/term/46

279. Згуртовані єдиною волею боротьби за генеральну лінію партії, пролетарі заводів. шахт, залізниць України рапортують XVI з'їздові ленінської ВКП(б). *Комуніст*, 1930. 26 черв.

280. Земляний А., Смородін М. Про пресу: Марксистсько-ленінська хрестоматія. Харків : Пролетар, 1932. 263 с.

281. Иванова Г. М. История ГУЛАГа 1918–1958. М. : Наука, 2006. 438 с.

282. Иванова Л. Д. Исторические особенности деловых корпоративных СМИ конца XIX начала XX века. *Вопросы истории и теории журналистики*: межвуз. сб. / ред.-сост. Л. Д. Иванова. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013. С. 62–70.

283. Играев Б. А. Журналистика в годы Великой Отечественной войны : учеб. пособие по истории отечественной и региональной журналистики 1940–1945 годов. Тул. гос. ун-т, 2016. 176 с.

284. Идём от победы к победе. Письмо Никиты Изотова. *Прапор соціалізму*, 1934. 10 лип.

285. История партийной и советской печати : учеб.-метод. пособие. Вып.1 (1917–1945 гг.). М. : Мысль, 1975. 208 с.

286. История промышленных и сельскохозяйственных предприятий в Украинской ССР (1946–1986 гг.) : научно-вспомогат. библиогр. указ. Киев, 1987. 293 с.

287. История советской политической цензуры. Документы и комментарии / сост. Т. М. Горяева. М. : Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1997. 672 с.

288. Іванов В. Ф. Досвід контент-аналізу : моделі та практики : монографія. Київ : Центр Вільної Преси, 2003. 200 с.

289. Іванов В.Ф. Контент-аналіз: Методологія і методика дослідження: навч. посіб. Київ : ІСДО, 1994. 112 с.

290. Іванов В. Ф. Техніка оформлення газети: курс лекцій. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. 222 с.

291. Ізюмов В. І. Проблема української державності у 20-ті рр. XX століття (історіософічний та політологічний аспекти). *Наук. праці іст. ф-ту ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. 8. С. 71–78.

292. Ільїнков Д. Дніпровський алюмінієвий завод (ДАЗ). *УРЕ*. Т. 3. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1979. С. 395.

293. Інформаційна діяльність міністерств уряду УНР. *Збірник праць кафедри укр. преси*. Львів, 2001. Вип. 4/6. С. 645–649.

294. Інформаційні ресурси відділу пресознавства. URL: http://www.nbuv.gov.ua/node/3813

295. Історична довідка «Становлення промисловості Донеччини. Металургійна галузь. 1800–1940 рр.» URL: https://dn.gov.ua/ua/news/stanovlennya-promislovosti-donechchini-metalurgijna-galuz-1800-1940-rr

296. Історія партійно-радянської преси України: підручник / за заг. ред. А. З. Москаленка. Київ, 1989. 359 с.

297. Історія української музики : в 6 т. Київ : Наук. думка, 1992. Т. 4. 1917–1941. 615 с.

298. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / редкол.: П. П. Гудзенко, М. Д. Березовчук, В. О. Горбик. В. М. Довгопол, С. В. Кульчицький [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 6. 543 с.

299. І. Ф-с. Ігнорують стінгазету. *Пролетарська правда*, 1930. 5 лют.

300. Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.). *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту*, 2014. Вип. XXXVIII. С. 213–225.

301. Казначеєва Д. В. Історико-правовий аналіз виникнення та розвитку інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. *Вісн. кримінолог. асоц. України*, 2015. № 1. С. 79–91.

302. Кайнара А. М. Рабселькоровское движение на Украине в 1933–1937 годы (историко-партийный аспект) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Киев, 1991. 20 с.

303. Как должны работать газеты политотделов. Замечания по газетам политотделов МТС Крымской АССР. 10 июня 1934 г. № 7. Симферополь, 1934. 16 с.

304. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. та ін. Історичне джерелознавство : підруч. для студентів іст. спец. ВНЗ. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

305. Календар чистки радапарату. *Пролетарська правда*, 1930. 16 груд.

306. Камчугова И. Д. Партийно-советская печать Украины в системе социально-экономических отношений 20–30-х гг. : автореф. дис. … д-ра ист. наук. Киев, 1991. 38 с.

307. Каравашкова С. В., Чернущенко П. А. Рабселькоровское движение. *БСЭ*. М. : Гос. науч. изд-во «Большая советская энциклопедия», 1975. Т. 21. С. 320.

308. Каталог періодичних видань України на 1931 рік. Харків, 1931.

309. Кауфман С. Ударницы свекловичных плантацій. *Правда*, 1935. 2 сент.

310. Киевский пролетарий, 1929. 4 мая.

311. Київський політехнік, 1927. 7 листоп.

312. Київські газети 1941–1991 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. / авт.-уклад.: О. А. Вакульчук (кер.), О. С. Залізнюк, І. М. Швець ; ред.-бібліогр.: Л. А. Білименко, С. Ю. Трашкова; комп’ютер. технологія К. В. Лобузіна ; НАН України, Нац. б-ка України

ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2017. 612 с.

313. Київські газети 1838–1940 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. / авт.-уклад.: О. С. Залізнюк ; ред.-бібліогр. І. М. Швець ; комп'ютер. технологія К. В. Лобузіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2015. 608 с.

314. Кирієнко О. Ю. Цензура в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 10 : Т–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2013. 688 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura_v_ukrajini

315. Кисиль. Есть 100 процентов. *Перековка*, 1934. 21 квітня.

316. Кіпіані В. Історія від двох істориків. Україна у вогні минулого століття. Постаті. Факти. Версії. Харків, 2015. С. 3.

317. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Дрогобич: Коло, 2020. 300 с.

318. Клименко О. М. «Історія фабрик і заводів»: на прикладі УСРР 1930 х рр. *Наукові записки НаУКМА*. Історичні науки. Том 3. Київ, 2020. С. 30–39.

319. Климов А. Продовольче забезпечення робітників промисловості Донбасу у 1928–1935 роках. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31995/29-Klimov.pdf.

320. Ко всем партийным организациям. Об очистке партии. *Правда*, 1921. 27 лип.

321. Ковш М. Дружно і швидко проведемо передплату. *Більшовицька зброя*, 1937. 2 лип. Спецвип.

322. Кожний робітник, кожний трудящий повинен бути позикодержцем. *Прапор селекціонера*. Охтирка, 1934. 22 квіт.

323. Козлов В. Н. КПСС – организатор и руководитель массовой партийной печати. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1978. 167 с.

324. Кокотюха Андрій. Червоний : роман. Харків, 2016. 315 с.

325. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті рр. XX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2003. 22 с.

326. Комаренко Т. О. Інститути народної освіти. *Енцикл. історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е– Й. С. 504.

327. Коммунист, 1921. 1 сент.

328. Коммунист, 1925. 5 мая.

329. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. 16 т. Т. 1 : 1898–1917. 1983. 683 с.

330. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А.Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. 16 т. Т. 2 : 1917–1922. 1983. 606 с.

331. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А.Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. 16 т. Т. 3 : 1922–1925. 1984. 494 с.

332. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. 16 т. Т. 4 : 1926–1929. 1984. 575 с.

333. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А.Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. 16 т. Т. 5. : 1929–1932. 1984. 446 с.

334. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред.

А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. 16 т. Т. 6 : 1933–1937. 1985. 431 с.

335. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Изд-во полит. лит., 1983–1990. 16 т. Т. 7 : 1938–1945. 1985. 574 с.

336. Комуніст, 1930. 16–18 лип.; 20–23 лип.

337. Комуніст, 1939. 18 верес.

338. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конфернцій і пленумів ЦК. В 2 т. Київ.: Політвидав України, 1976. Т. 1. 1918–1941. 1007 с.

339. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / [В. Ф. Солдатенко, С. С. Діброва, В. П. Замковий та ін. ; за ред. Ф. М. Рудича та ін.]. Київ : Україна, 1991. 477 с.

340. Конвейер, 1929, 29 марта.

341. Коновець О. Ф. Науково-просвітницька преса України XIX – першої третини XX ст. Історія. Теорія. Практика : автореф. дис. … д-ра іст. наук. Київ, 1994. 39 с.

342. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ : Хрещатик, 1992. 120 с.

343. Копотиенко И. И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917–1926 гг.). Днепропетровск, 1978. 84 с.

344. Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини XX ст. Львів, 2002. 215 с.

345. Коцур В. П. Партійно-радянська преса початку 20-х рр. *Український історичний журнал*, 1990. № 10. С. 46–54.

346. Коцюба Є. О., Хоменко О. О. Колекції оцифрованих газет: аналіз міжнародного досвіду та особливості організації в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (2015). URL: http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/610.

347. Кошелівець І. Літературний процес дещо з віддалі. Париж, 1991. 94 с.

348. К. П. І., 1929. 20 груд.

349. КПРС в резолюціях і рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1954 / пер. з 7-го рос. вид. Київ : Держполітвидав України, 1954. Ч. 3. 655 с.

350. КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. М. : Политиздат, 1979. 590 с.

351. Кращі стінгазети університету. *За радянські кадри*, 1946. 14 берез.

352. Кривуленко В. Заводські друковані газети. *ЛіМ*, 1929. 23 лют.

353. Круглов А. А. В. И. Ленин и становление советской прессы. М. : Мысль, 1973. 238 с.

354. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина Х1Х – перша чверть ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1996. 29 с.

355. Крупський І. В. Роль газети «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) у боротьбі трудящих за перемогу і зміцнення радянської влади на Україні (1918–1925 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 1983. 22 с.

356. Кузин В. И. Газета – орган партийного комитета. Л. : Лениздат, 1971. 213 с.

357. Кузнецов И. В. История отечественной журналистики (1917–2000) : учебный комплект (учеб. пособие. Хрестоматия). М. : Флинта : Наука, 2003. 640 с.

358. Кузнецов И. В. Советская индустриальная пресса периода первых пятилеток. Из опыта большевистской и советской печати / под ред. Н.М. Тобольцевой. М. : Изд-во МГУ, 1988. С. 73–83.

359. Кузнецов И., Попов Н. Советская печать в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Московского ун-та.* Серия Журналистика. 1975. № 2.

360. Кузня освіти 1929, № 1–5 (жовт.–груд).

361. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / редкол.: Ю. Кондуфор, В. Кузьменко та ін. Київ : Наук. думка, 1979. 665 с.

362. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941 : зб. документів і матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР ; АН УРСР, Ін-т історії та ін. ; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1986. 414 с.

363. Кульчицький С. В. Індустріалізація. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=13372.

364. Кульчицький С. В. Колгоспи. *Енциклопедія історії України*: Т. 4 : Ка – Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2007. 528 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kolgospy

365. Кульчицький С. В. Підсумки «навздогінної модернізації». Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя : кол. монографія. Київ, 2012. – С. 86–96. URL: http://resource.history.org.ua/publ/jittia_2012_2_86

366. Кульчицький С. В. Радянська влада. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2011. С. 620–621.

367. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ : Темпора, 2013. 504 с.

368. Куницын Г. И. Ленин о партийности и свободе печати. М. : Политиздат, 1971. 280 с.

369. Лан Г. Виправдовують себе (великотиражки Петрівки). *Пролетарська правда*, 1930. 5 лютого.

370. Лан Г. Мартен на селі. *Пролетарська правда*, 1930. 10 січ.

371. Левенштам М. З. Деякі підсумки колгоспного будівництва на Україні. *Комуніст*, 1930. 7 черв.

372. Ленин В. И. О характере наших газет. *Правда*, 1918. 20 сент.

373. Лист селькорові про участь у конкурсі на краще проведення Сталінського походу. Редакція г. «Соцнаступ», м. Павлоград, січень 1935 р. 14 с.

374. Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. Україна: ХХ століття. У 2 кн. Київ : Альтернативи, 2002. Кн. 1. 1007 с.

375. Лівшиць Й. Організатор боротьби за соціалістичну першість. *Пролетарська правда*, 1932. 16 квіт.

376. Лісовий П. М. Комуністична преса Закарпаття 20–30-х років : монографія. Львів, 1982. 142 с.

377. Літопис періодики УРСР. 1934 р. Харків : Книжк. палата, 1935. 129 с.

378. Лобузіна К. В. Технології організації знаннєвих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності : монографія / Катерина Лобузіна ; відп. ред. О. С. Онищенко ; Нац. акад. наук. України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2012. 249, [1] с.

379. Лоза Галина. Студентська преса Київського політехнічного інституту (1923–1937). *Вісн. Книжк. палати*, 2011. № 7. С.1–3.

380. Лозовицький О. Засоби масової інформації. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) [та ін.]. Київ : Парламент. вид-во, 2011. С. 265–266.

381. Лубкович И. М. Воздействие печати на сельскую аудиторию и пути повышения его эффективности : автореф. дис. … канд. ист. наук. Киев, 1982. 19 с.

382. Луганская правда, 1930. 13 апр.

383. Луганська правда, 1930. 22 квіт.

384. Лущік. Не цікава стінгазета. *Більшовицька зброя*, 1937. 27 лют.

385. Магай И. Ф. Функции советской печати : автореф. дис. … канд. филолог. наук. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. 26 с.

386. Маковійчук І. М. Радянська преса – могутній засіб комуністичного виховання і організації мас в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах Української РСР : автореф. дис. … д-ра іст. наук. Київ, 1984. 47 с.

387. Максименко. Вітаємо цехові стінгазети. *Тяговик*, 1929. 7 листоп.

388. Максимов. Газета на заводе. *Красный журналист*. М., 1921. № 7/8/9. С. 568–570.

389. Марочко В. І. Машинно-тракторні станції. *Енциклопедія історії України*. Т. 6 : Ла – Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2009. 790 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mashynno_traktorni_stantsii

390. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939): матеріали до бібліографії / передмова М. Вальо / НАН України, ЛНБ ім. Стефаника. Львів, 1998. 298 с.

391. Матвиенко С. С. Партийная и советская печать как орудие социалистического строительства (1926–1932) : учеб. пособие. Алма-Ата: КазГУ, 1975. 181 с.

392. Меньшой А. Газетная кампания. *Красный журналист*, 1921. № 7/8/9 (1 июля). 434–446.

393. Метод контент-анализа прессы. Массовая информация и общественное мнение молодежи / В. Л. Оссовский и др. ; отв. ред. В. О. Оссовский ; АН УССР, Ин-т философии. Киев : Наук. думка, 1990. С. 93–106.

394. Методичний посібник з бібліографічного опису (ДСТУ ГОСТ 7:1:2006) / [авт.-уклад. Н. А. Рибчинська ; кер. проекту Л. І. Ільницька ; відп. ред М. М. Романюк] ; Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, Від. наук. бібліогр. Львів : ЛННБУ ім. В. Стефаника, 2010. 72 с.

395. Мирослав Романюк: Бібліографічний покажчик / уклад. Л.В. Сніцарчук; передм. В. А. Качкана; відп. ред. Л. І. Крушельницька ; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики ; Львів, 2002. 140 с.

396. Мишанський В. Стінгазета виходить щодня. *Робітнича газета*, 1961. 14 березня.

397. Мишурис А. Л. История партийной и советской печати : учеб.-метод. пособие для студентов-заочников IV–VI курсов фак. и отд-ний журналистики гос. ун-тов. 2-е изд., испр. и доп. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. 80 с.

398. Мишурис А. Л. Ленин и развитие печати советского государства : автореф. дис. … д-ра ист. наук. М., 1970. 45 с.

399. Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія : спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії : навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.

400. М. М. По столбцам стенгазет. *Коммунист*, 1924. 7 сент.

401. Многотиражные газеты союзных республик (на русском, украинском и белорусском языках) в Газетном фонде Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Т. 1–5 : каталог газет [с … по 1975 г.] / Гос. публичная б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Газет. отдел ; ред. Т. С. Григорьянц. Л. : [б. и.], 1979.

402. Мовчан О. М. Робсількорівський рух. *Енциклопедія історії України*. Т. 9 : Прил – С. Київ, 2012. С. 247–248.

403. Молода комуна, 1924, 12 лип.

404. Молчанов Л. А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (октябрь 1917–1920 гг.). М. : Издатпрофпресс, 2002. 272 с.

405. Музыкальная библиотека «Перековки», 1936. Вып. 1–18.

406. Мукомела А. И. Становление типа массовой крестьянской газеты на Украине (1921–1925) : автореф. дис. … канд. филол. наук. Львов, 1978. 27 с.

407. Нам пишут. *Перековка.* Сталино, 1934. 21 апр.

408. Нарис історії України. XX століття : навч. посіб. / ред. В. А. Смолій. Київ : Генеза, 2002. 472 с.

409. Наука України: доступ до знань (Науковці України). URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/Sci_Lib_UA

410. Науково-дослідний центр періодики (1993–2003 рр.) : у 2 т. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики ; уклад. М. М. Романюк ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. Львів. 2003. Т. 1 : Наукова діяльність: покажчик видань. 332 с.

411. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського в науково-інформаційному просторі (2000–2018) / В. Горовий, Ю. Половинчак, К. Лобузіна [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019. 398 с.

412. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: розвиток національної бібліографії, біографічних досліджень та науково-бібліографічної діяльності (2002–2018) : монографія / О. В. Бугаєва, Т. В. Добко, С. С. Кіраль [та ін.] ; наук. ред. В. І. Попик ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадского. Київ, 2019. 171 с.

413. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002) : [монографія] / Л.А. Дубровіна, О. С. Онищенко, В. М. Горовий [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ, 2019. 436 с.

414. Невідкладні завдання у готуванні до хлібозаготівель на Україні. З розмови нашого московського кореспондента з головою правління Союзхліба тов. Нуріновим. *Комуніст*, 1930. 4 лип.

415. Недопитанський М. Молодіжна преса як фактор соціалізації: тенденції, проблеми, тематика (1985–1990) : автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 1994. 19 с.

416. Не менее, чем на месячний заработок. *Перековка*, 1934. 21 апр.

417. Неурядова Преса України. Напрямки, адреси, телефони / упоряд.: Довгич В., Журавський В. Київ, 1991. 64 с.

418. Нефоросний О. Велике Запоріжжя. *Шляхи індустріалізації*, 1932. № 9/11. С. 49–50.

419. Низовій фабрично-заводській пресі – міцне партійне керівництво. *Пролетарська правда*, 1931. 27 жовт. С. 3.

420. Никитин П. Е. Газеты политотделов МТС в борьбе партии за укрепление колхозов (1933–1934) : авторефер. дис. … канд. ист. наук. Л., 1953. 23 с.

421. Нова піч на Сумському хлібозаводі. *Більшовицька зброя*, 1937. 18 лип.

422. Нове міністерство. *Республіканець*, 1919. 11 січня.

423. Н. Н. К вопросу о размещ. военной промышл. в СССР. *Война и революция*. М. : Военный вестник, 1927. Кн. 9. С. 57–82.

424. Новицкий К. (К. Петровин). Школа журнализма. Институт журналистики. *Красный Журналист*. Москва, 1921. С. 603–608.

425. О внесении изменений в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик. Постановление ЦИК СССР. 1 дек. 1935 г. *Правда*. М., 1935. 5 дек.

426. О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении : сб. док-в и м-лов. М. : Мысль, 1972. 634 с.

427. О партийной и советской печати : сб. док-в и м-лов. М. : Правда, 1954. 691 с.

428. От редколлегии. *Генератор*, 1928. 29 апреля.

429. Овсепян Р. П. История новейшей отечественной журналистики (февраль 1917 – начало 90-х годов) : учеб. пособие. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. 208 с. URL: http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook723/01/part-004.htm

430. Окороков А. З. Октябрь и крах русской буржуазной прессы. М. : Мысль, 1970. 413 с.

431. Олтаржевський Д. О. Корпоративні медіа та сучасне інформаційне суспільство. *Бібліотечний вісник,* 2010. Вип. 12. С. 51–57.

432. Олтаржевський Д. О. Корпоративні медіа: теорія і практика : навч. посібник. Київ : Центр вільної преси: Рябіна, 2012. 60 с.

433. Олтаржевський Д. О. Корпоративні медіа як новітній різновид ЗМІ. *Вісник Киї. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*, 2014. № 21. С. 28–29.

434. Олтаржевський Д. О. Українська корпоративна періодика: сьогодення і майбутнє. *Наукові записки ін-ту журналістики*, 2010. Т. 40. С. 177–181.

435. Омельчук В. Национальная библиография Украины. *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития*. Киев, 2000. С. 186–195.

436. Омельчук В. Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки. *Бібліотечний вісник,* 1995. Вип 5. С. 1–13.

437. Остапенко, Н. Ф. Роль массовых крестьянских газет украинской ССР в пропагандистской подготовке сплошной коллективизации сельского хозяйства 1926–1929 гг. : автореф. дис. … канд. филол. наук. Киев, 1982. 24 с.

438. Павлюк І. З. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939): анот. покажчик / відп. ред. М. М. Романюк ; НАН України, ЛНБ ім. Стефаника, НДЦ періодики. Львів ; Луцьк, 1997. 179 с.

439. Павлюк І., Мартинюк М. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся. Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2005. 428 с.

440. Пам’ятка редактору та члену редколегії бригадної та колгоспної стінгазети. Красноград [Харк. обл.], друкарня г. «Соцперебудова», 1936. 7 с. С. 1–2.

441. Пам’ятка учасникові рейду по перевірці реагування на скарги робітників і колгоспників та на робсількорівські матеріали. Видання газети «Робітник Кременчуччини». Кременчук, 21 грудня 1934 р. 13 с.

442. Папакін Г. «Чорна дошка» : антиселянські репресії (1932–1933) : [монографія] / відп. ред Г. Боряк ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Ін-т історії НАНУ, 2013. 442 с.

443. Партийное строительство, 1941. № 3. С. 60.

444. Партийный комитет и пресса. Формы и методы партийного руководства средствами массовой информации и пропаганды. Киев : Политиздат Украины, 1978. 168 с.

445. Партия и рабкоры. *Коммунист*, 1924. 21 ноября.

446. Парткомітет, дирекція, профком. *Укіжовець*, 1932. 21 січ.

447. Пархітько О. В. Одеська періодична преса періоду визвольних змагань : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2005. 20 с.

448. Пастушенко О. В. Книга і періодика в дисертаційних дослідженнях назалежної України: соціокомунікаційний аспект : монографія / Олена

Пастушенко ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2016. 564 с.

449. Перековка. Сталино, 1934. 21 апр.

450. Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст.: матеріали до бібліографії / за ред. М. М. Романюка. Львів. 1998. Т.1. 328 с. ; 1999. Т. 2. 360 с. ; 2000. Т. 3. 324 с. ; 2001. Т. 4. 324 с. ; 2003. Т. 5. 388 с.

451. Периодическая печать. *БСЭ*. Т. 32. М. : Гос. науч. изд-во «Большая советская энциклопедия», 1955. С. 483.

452. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917 рр.) / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна. Львів ; Київ, 1995. 154 с.

453. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.) : покажчик : указатель. Т. II / А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. Київ : Темпора, 2011. 128 с. : іл.; Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.) : покажчик : указатель. Т. III. (російськомовні видання) / А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. Київ : Темпора, 2011. 792 с. : іл.; Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.) : покажчик : указатель. Т. IV / А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. Київ : Темпора, 2011. 208 с. : іл.

454. Періодичні видання Подільської губернії (1838–1917 рр.) / уклад. Н.М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, В. В. Фінклер, О. Д. Школьна. Львів ; Київ, 1999. 70 с.

455. Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1838–1917 рр.) / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, В. В. Фінклер, О. Д. Школьна. Львів ; Київ, 1996. 126 с.

456. Періодичні видання УРСР. 1917–1960. Газети. Розділ другий: обласні, міські та районні газети: бібліогр. довід. Харків : Ред.-видавн. від. КП УРСР, 1965. 575 с.

457. Петров В. Газета трудового коллектива как исторический источник (на материалах газеты «Кировец». *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т. 21. Л., 1990. С. 66–73.

458. Петров Е. Печатная газета в колхозах. *Советская печать*, 1957. № 8. С. 81–83.

459. Печать в СССР за сорок лет. 1917–1957. Стат. материалы. М., 1957. 144 с.

460. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса. *Архіви України,* 2011. № 4 (274). С. 132–145.

461. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент. *Архіви України,* 2011. № 1. С. 108–122. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/26427/

462. Пиріг Р. Я., Бойко О. Д. Формування Білого руху та гетьманська Українська Держава. *Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.* У 2 кн. Кн. 2. Київ : Наук. думка, 2012. 460 с.

463. Плакат із зібрання «Український друкований плакат XX ст. з фондів відділу образотворчих мистецтв НБУВ».

464. П. Л. Заводские многотиражки. *Киев. пролетарий*, 1929. 4 мая.

465. По вопросам печати, пропаганды и агитации. Резолюция XII съезда РКП(б). 17– 25 апреля 1923 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)* / под общ. ред. А.Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп. и испр. М. : Политиздат, 1984. Т. 3. 1922–1925. С. 100–114.

466. Позняков О. П. Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2002. 20 с.

467. Помінов. Бути бібліотекарем – почесне і велике звання. *За масову комосвіту*, 1935. 9 жовтня.

468. Попов П. По-большевистски руководить низовой печатью. *В помощь районной газете и многотиражке*, 1937. № 3. С. 16–18.

469. Попович М. М. Нарис історії культури України. Київ : «АртЕК», 1999. С. 625, 651. 728 с : іл.

470. Поход против селькора. *Коммунист*, 1925. 24 февр.

471. Правда, 1935. 1 янв.

472. Преса колись і тепер. *Правда Диканщини*, 1933. 5 трав.

473. Преса Української РСР 1918–1975. Наук.-стат. довід. Харків: Ред.-видавн. від. Книжк. палати УРСР ім. І. Федорова, 1976. 222 с.

474. Преса Української РСР 1918–1980. Стат. довід. Харків: Ред.-видавн. відділ Книжк. палати УРСР ім. І. Федорова, 1981. 217 с.

475. Прийти до чистки партії з великими перемогами на наших ланах. *Прапор селекціонера*. Охтирка, 1934. 9 трав.

476. Припинити відступ вугільного Донбасу! *Комуніст*, 1930. 16 лип.

477. Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення: збірник матеріалів і документів. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1974. 692 с.

478. Про проект Національного формату представлення бібліографічних даних УКРМАРК. *Бібліотечний вісник,* 2003. Вип. 5. С. 19.

479. Про роботу газет політвідділів МТС. Всім начальникам політвідділів МТС та редакторам газет. 30 липня 1934 р. Дніпроптровськ: Політсектор МТС ОблЗУ Дніпропетровщини, 1934. 16 с.

480. Пролетарська правда, 1930. 30 берез.

481. Пролетарська правда, 1931. 25 берез.

482. Пролетарська правда, 1931. 27 жовт.

483. Пролетарська правда, 1931. 7 серп.

484. Пролетарська правда, 1931. 8 серп.

485. «Пролетарська правда» на штурм проривів. *Пролетар. правда*, 1930. 16 груд.

486. «Пролетарська правда» на штурм проривів. *Пролетар. правда*, 1931. 6 груд.

487. Пустынин М. Устная должна быть и световой! *Красный журналист*. Москва, 1921. № 7/8/9. С. 505–508.

488. Пятый съезд советов СССР. URL: https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/094/640.htm

489. Рабинович С. Е. Армейская печать и борьба за армию в 1917 г. *Война и революция 1917–1927*. Кн. 10/11. М., 1927. С. 109–128.

490. Рабселькоры – в передовые шеренги бойцов за большевистские темпы. Выступление Секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постышева на Всесоюзном совещании рабселькоров. *Правда*, 1931. 16 февр.

491. Рабселькоры – ударники социалистического наступления. Выступление тов. Ярославского на Всесоюзном совещании рабселькоров. *Правда*, 1931. 16 февр.

492. Радченко С. С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918–1925 гг. Киев : Вища шк., 1989. 336 с.

493. Радянський водомір викликає. *Пролетар. правда*, 1930. 30 берез.

494. Резолюція загальних зборів Корсунського р-ну Черкаського округу Київської губернії про посилення селькорівського руху на селі. 17 січня 1925 р. *Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 : зб. док. і матеріалів*. Київ, 1979. С. 375.

495. Реєнт О. П. Карткова система. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=10176

496. Результаты работы рабкоров. *Коммунист*, 1924. 20 нояб.

497. Рекорд забойщика Стаханова. *Правда*, 1935. 2 верес.

498. Рескін М. Б’ємо на сполох. *Пролетар. правда*, 1930. 30 берез.

499. Речь товарища Молотова о новой Конституции. *За більшовицький транспорт*, 1936. 3 грудня.

500. Решения партии о печати. М. : Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941. 236 с.

501. Робітнича газета. Київ, 1919. 1 лют.

502. Робкор. Без догляду. *Пролетар. правда*, 1930. 4 берез.

503. Робкори і селькори – активні помічники партії у готуванні до виборів у Верховну Раду. *Більшовицька зброя*, 1937. 20 жовт.

504. Робсількори вчаться. *Комуніст*, 1965. 4 берез.

505. Ровна. На нашому факультеті. *За ББК*, 1935. 7 листоп.

506. Роготченко О. О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. Київ : Фенікс, 2007. 608 с. : іл.

507. Розанов А. Тридцатипятники : для голоса с ф.-п. *Музыкальная библиотека «Перековки»*. № 3. Музгиз. Культурно-воспит. отд. Дмитлага НКВД СССР, 1936.

508. Романів, Вершініна. Заочний факультет журналістики. *Комуніст*, 1930. 8 лип.

509. Романів П. Форми й методи роботи преси за реконструктивного періоду. Харків, 1931. 124 с.

510. Романовский Н. В. Современная социология: детерминанты перемен. *Социологические исследования*. М., 2009. № 12. С. 26–35.

511. Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини (1918–1940 рр.). Львів : Фенікс, 1996. 196 с.

512. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.): іст.-бібліогр. дослідж. Львів, 1996. 238 с.

513. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : історико-бібліогр. дослідж. У 3 т. Т. 3. Кн. 1. 1920–1928 рр. Львів : Світ, 2003. 909 с.

514. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : історико-бібліогр. дослідж. У 3 т. Т. 3. Кн. 2. 1929–1939 рр. Львів : Світ, 2003. 928 с.

515. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.): історико-бібліогр. дослідж. Львів : Фенікс, 1999. 428 с.

516. Романюк М. М., Галушко, М. В. Схема повного бібліографічного опису періодичного видання / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Львів, 1994. 23 с.

517. Романюк, М. М. Загальна і спеціальна бібліографія : навч. посіб. для студентів спец. «Видавнича справа та редагування» / НАН України, ЛНБ

ім. В. Стефаника, НДЦ періодики, МОН України, Укр. акад. друкарства, Каф. вид. справи і редагування. Львів, 2002. 104 с.

518. Романюк М. На шляху створення репертуару української періодики (Науково-дослідному центру періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України – 9 років). *Українська періодика: історія і сучасність*: доп. та повідомл. Сьомої всеукр. наук.-теорет. конф. (Львів, 17–18 трав. 2002 р.) / за ред. М. М. Романюка. Львів, 2002. С. 14–18.

519. Романюк М. М. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми. *Видавнича галузь і кадри*: досягнення, проблеми, перспективи: наук.-практ. зб. / упоряд. Е. І. Огар. Львів : Аз-Арт, 2002. С. 9–19.

520. Романюк М. Українське пресознавство на порозі XXI ст. Львів, 2000. 110 с.

521. Роскошный А. П. Партийное руководство рабселькоровским движением. Донецк: Донецкое книжное изд-во, 1962. 39 с.

522. Роскошный А. П. Рабкоровское движение Донбасса в годы первой пятилетки : автореф. дис. … канд. ист. наук. Харьков, 1965. 20 с.

523. Рубан В. А. Становлення української радянської преси (1921–1925 рр.). Київ, 1963. 195 с.

524. Рубан В. А. Украинская советская газета. Проблеми становления и развития (1917–1925 рр.) : автореф. дис. … д-ра филол. наук. Киев, 1968. 48 с.

525. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Альтернативи, 1999. 345 с.

526. Рудий Г. Я. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури, 1917–1920 рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 442 с.

527. Рудий Г. Я. Газетна періодика Києва 1919 р. як джерело вивчення соціально-економічного, міжнародного, культурно-освітнього розвитку України за денікінського режиму. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 2017. Вип. 21. С. 330–346.

528. Рудий Г. Я. Матеріали періодичної преси 1917–1940 рр. як джерело до вивчення культурної спадщини України. *Історія України: маловідомі імена, події, факти* : зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип. 33. С. 294–309.

529. Рудий Г. Я. Монументальна політика в Україні 1930 рр. у висвітленні української періодики. *Університет.* Київ, 2010. № 3. С. 46–51

530. Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело. *Бібліотечний вісник*, 2008. Вип. 1. С. 29–35.

531. Рудий Г. Я. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) : автореф. дис. … д-ра іст. наук. Київ, 2004. 33 с.

532. Рудий Г. Я. Періодична преса як джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави (1918) : автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 1995. 22 с.

533. Рудий, Г. Я. Преса України : газети 1917–1920 рр. : бібліогр. покажч. Київ, 1997. 97 с.

534. Рудий Г. Я. Преса України 1917–1940 рр. як джерело вивчення охорони історико-культурної спадщини. *Зб. праць Наук-дослідного центру періодики ЛННБ ім. В Стефаника*. Львів, 2007. Вип. 18. С. 175–192

535. Рудий Г. Я. Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 501 с.

536. Рудий Г. Я. Преса Української держави, 1918: питання освіти, науки, культури. Київ, 1996. 178 с.

537. Самотій Р. Студентська преса під німецькою окупацією: досвід видавничої діяльності пресового бюро товариства політехніків «Основа» : *Зб. праць Наук.-дослідного центру періодики ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 86–102.

538. Сегеда С. П. Формування типу військового видання в період українського державотворення 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису «Стрілець») : дис. … канд. філол. наук. Київ, 1999. 180 с.

539. Селькор Гончаров. Колгоспники вносять готівкою. *Більшовицька зброя*, 1937. 2 лип. Спецвип.

540. Сергеев А. И. В. И. Ленин – основатель печати нового типа. *Учёные записки кафедр общественных наук вузов Ленинграда. История КПСС.* 1985. Вып. 24. С. 179–184.

541. Сергеев А.И. Роль партийно-советской печати в идейно-политической борьбе с мелкобуржуазными партиями (ноябрь 1917–1920 гг.). Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. 159 с.

542. Сергейчук И. Н. Пресса советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов как источник по истории Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (25 октября – март 1918 г.) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Киев, 1986. 16 с.

543. Серобаба В. Я. Общественные начала в печати Донбасса. Донецк: Донбасс, 1964. 176 с.

544. Сидоренко Н. М. Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження : автореф. дис. … д-ра філол. наук. Київ, 2000. 34 с.

545. Сидорова Т. И. Корпоративная пресса России. Опыт исторического анализа. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/korporativnaya-pressa-rossii-opyt-istoricheskogo-analiza

546. Симон Петлюра на сторінках українських газет 1917–1920 років : матеріали до біобібліографії / авт.-уклад.: О. А. Вакульчук (кер.), Т.О. Борисенко, О. С. Залізнюк, Н. М. Носкіна ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. Київ : НБУВ, 2015. 384 с.

547. Симутіна Алла. Українські газети Львова напередодні другої світової війни: етично-світоглядна проблематика на тлі доби. *Зб. праць Наук.-дослід. центру періодики ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України*. Львів, 2003. Вип. 11. С. 634–647.

548. Сирота Л. Газета «Ленінська молодь»: особливості проблематики публікацій 1940–1941 рр. *Зб. праць Наук.-дослід. ін-ту пресознавства* / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства ; відп. ред. М. М. Романюк. Вип. 1 (19). Львів, 2011. С. 85–101.

549. Сіваков А. За прикладом Москви збільшимо нашу роботу. *Микулицьке життя.* Київ, 1929. № 1.

550. Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы. Киев : Наук. думка, 1986. 138 с.

551. Сланская М. Д. К истории возникновения многотиражных газет на заводах и стройках Советской страны (1922–1930). *Вестник МГУ. Серия Х. Журналистика*. М., 1971. № 5. С. 21–31.

552. Сланская М. Д. Печать – дело партийное. Из опыта партийного руководства многотиражными газетами Москвы. М., 1978. 160 с.

553. Сланская М. Д. Формирование и деятельность многотиражной печати в годы 1-й пятилетки (по материалам газет новостроек тяжелой индустрии СССР : автореф. дис. … канд. ист. наук. М., 1972. 17 с.

554. Слезин А. А. Рабселькоровское движение: неизвестная грань. *Вестн. Тамбов. гос. техн. ун-та*. 2002. Т. 8. № 3. С. 544–548.

555. Слободянюк Р. Д. Партийная публицистика на Украине периода гражданской войны : автореф. дис. … д-ра ист. наук. Киев, 1984. 48 с.

556. Смирнов В. П. Ленинские принципы партийного руководства печатью. М. : Мысль, 1975. 174 с.

557. Смирнов С. Производственная газета. *Красный журналист*. М., 1921. № 7/8/9. С. 451–454.

558. Смирнова Е. Г. Отраслевая многотиражная печать: исторический опыт и особенности развития в условиях перестройки (на материалах газет водного транспорта : автореф. дис. … канд. ист. наук. М., 1990. 27 с.

559. Сніцарчук Л. В. Українська преса Галичини (1919–1939 рр.): політико-правові умови функціонування, тенденції розвитку, організаційно-

журналістська практика : автореф. дис. … д-ра наук із соціальних комунікацій. Київ, 2010. 25 с.

560. Сніцарчук Л. В. Українська преса у міжвоєнній Галичині: періодичність як індикатор інтенсивності комунікації. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець–Подільський, 2011. Вип. 25. С. 401–405.

561. Сніцарчук Л. В. Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30 рр. XX ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості. Львів. 2011. 240 с.

562. Советская печать в документах. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1961. 558 с.

563. Солдатенко В. Ф. Большевистская пресса Украины 1917–1918 гг. : историко-библиогр. обзор. Киев : Вища шк., 1979. 207 с.

564. Солдатенко В. Ф. Большевистская пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917–март 1918 гг.) : автореф. дис. … д-ра ист. наук. Киев, 1981. 52 с.

565. Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарского интернационализма. – Киев : Вища шк., 1977. 181 с.

566. Солдатенко, В. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ : Либідь, 1999. 684 с.

567. Солдатенко Ф. Кращі ланкові. *Більшовицька зброя*, 1937. 8 берез.

568. Солощенко Н. В. Многотиражная печать как источник по изучению процесса формирования «нового человека» в советской промышленности первых пятилеток. *Исторический журнал: научные исследования*. М., 2019. № 3. С. 106–117. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29991

569. Солощенко Н. В. Отраслевая газета прищевой промышленности СССР в 1928–1937 годы как исторический источник: к вопросу о методике анализа содержания. *Исторический журнал: научные исследования*. М., 2020. № 2. С. 63–71. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=32033

570. Солощенко Н. В. Проблемы советской пищевой промышленности в 1933 г. в отражении заводской печати (контент-анализ многотиражных газет «За боевые темпы» и «Наша правда»). *Историческая информатика*. М., 2017. № 4. С. 78–100. URL: https://e-notabene.ru/istinf/article_24841.html

571. С. П. Роботу великотиражних газет – на політичну височінь. *Пролетар. правда*, 1930. 16 листоп.

572. Список періодичних видань Української РСР. За даними на 1 травня 1959 р. Київ : Київ. обл. кн.-газет. вид-во, 1959. 158 с.

573. Справа газети – справа партосередку. *Пролетар. правда*, 1931. 17 квіт.

574. Стан заводських газет у Донбасі. Із постанови ЦК КП(б)У. *Пролетарська правда*, 1930. 4 травня.

575. Стан низової преси та робселькорівського руху на Київщині. *Пролетарська правда*, 1930. 4 травня.

576. Старкова И. Стенные газеты как форма проявления и средство развития социальной активности молодежи Удмуртии в 20-е гг. XX в. *Учёные записки Казан. гос. ун-та.* Том 151. Кн. 5. Ч. 2. Казань, 2009. С. 191–200.

577. Стенная газета. Сборник статей. М. : Политиздат, 1973. 128 с.

578. Степанчук Ю. С. Діяльність громадських і політичних об’єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук, 2006. Черкаси. 21 с.

579. Степанчук Ю. С. Періодичні видання як історичне джерело у дослідженні суспільного життя УСРР у 20-х роках XX століття. *Історична пам’ять*, 2012. Вип. 28. С. 155–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2012_2_18

580. Степанчук Ю. С. Робселькорівський рух в умовах формування тоталітарної системи в Україні. *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*, 2003. № 493 : Держава та армія. С. 175–182.

581. Степанчук Ю. С. Формування громадської думки в радянській Україні за допомогою органів низової преси в 20-х – початку 30-х рр. XX ст. *Наук. зап.*

[*Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія*, 2013. Вип. 21. С. 34–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2013_21_9.

582. Стонов Д. Совпечать и компартия. *Красный журналист*. М., 1921. № 7/8/9. С. 455–459.

583. Сурай Ю. Большевистская военная печать в борьбе партий за слом старой армии и создание вооруженных сил социалистической революции (март 1917 – март 1918 гг.) : автореф. дис. … канд. ист наук. Одесса, 1979. 22 с.

584. Сухотерин Л., Юдинцев И. Информационная работа в государственном аппарате. М. : «Европа», 2007. 480 с.

585. Теория и практика советской периодической печати: учеб. пособие для вузов / Бекасов Д. Г., Горохов В. М. и др. ; под ред. В. Д. Пельта. М. : Высш. шк., 1980. 376 с.

586. Техническая пропаганда многотиражными газетами : [сборник] / Госстрой УССР, Науч.-исслед. ин-т строит. производства, Отд. науч.-техн. информации и справ. фонда. Киев, 1967. 34 с.

587. Тимошик М. Тенденції розвитку молодіжної преси України на сучасному етапі. *Українська журналістика і національне відродження* : зб. наук. пр. Київ, 1992. С. 31, 32.

588. Типология периодической печати : проблемы и тенденции развития типологической структуры современной периодики / под. ред. Я. Н. Засурского. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. 137 с.

589. Типология периодической печати : учеб. пособие для студентов вузов. М. : Аспект-Пресс, 2007. 236 с.

590. Трачук Т. Розвиток журналістської освіти в Україні. URL: https://express-text.at.ua/publ/rozvitok_zhurnalistskoji_osviti_v_ukrajini_tetjana_trachuk/1-1-0-3

591. Трикотажниця, 1981. № 1, 28; 1982. № 41.

592. Укіжовець, 1932. 23 трав.

593. Украинские курсы журналистики. *Коммунист*, 1925. 24 февр.

594. Україна крізь віки. У 15 т. Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с.

595. Україна крізь віки. У 15 т. Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.

596. Україна крізь віки. У 15 т. Т. 12. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.

597. Україна крізь віки. У 15 т. Т. 13. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / за заг. ред. В. Смолія; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.

598. Україна крізь віки. У 15 т. Т. 14. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 2000. 260 с.

599. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я.В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2003. 392 с.

600. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1916. У 4 вип. Вип. 1–4 / НАН України, НБУВ ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омельчук ; уклад.: М. Д. Бойченко, Л. В. Лісовська, Л. С. Новосьолова та ін. Київ, 1996–2001.

601. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : історико-бібліогр. дослідж. / уклад. : М. В. Галушко, М. М. Романюк (кер. проекту), Л. В. Сніцарчук ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Львів : Оріяна-Нова, 2007. Т. 1 : 1812–1890 рр. 560 с. ; 2009. Т. 2 : 1891–1905 рр. 480 с. ; 2011. Т. 3 : 1906–1910 рр. 496 с. ; 2014. Т. 4 : 1911–1916 рр. 568 с.

602. Українська радянська культура : зб. статей. Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1957. 223 с.

603. Українська революція і державність (1917–1921 рр.) : наук.-бібліогр. видання / В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська ; відп. ред. Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ : НБУВ, 2018. 817 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003117.

604. Українське пресознавство на порозі XXI століття / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Львів, 2000. 110 с.

605. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: кол. монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 786 с.

606. Умови конкурсу на кращу газету. *За більшовицького педагога*, 1933. № 19.

607. Усенко І. Українська Радянська Соціалістична республіка. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2011. С. 732–733.

608. Ученова В. В. Партийно-советская печать восстановительного периода (1921–1925). М., 1964. 36 с.

609. Федорина М. П. Партійно-радянська преса як джерело з історії розвитку соціалістичного змагання та поширення передових методів праці в сільському господарстві (1922–1937) : автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 1972. 22 с.

610. Федоришин П. Преса і українська державність 1917–1920 рр. Тернопіль, 1996. 186 с.

611. Федоришин П. Українська журналістика періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. : автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 1996. 18 с.

612. Федотова Оксана. Політична цензура в УСРР–УРСР: практика обмеження друкованої продукції. *Вісн. Книжк. палати*. 2012. № 2. С. 45–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2012_2_14

613. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.) / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : Парламент. вид-во, 2009. 350 с.

614. Федченко П. М. Преса та її попередники : Історія зародження й основні закономірності розвитку. Київ : Наук. думка, 1969. 351 с.

615. Фельдман. Стенгазета помогла. *Коммунист*. Харьков, 1925. 5 мая.

616. Фельдштейн М. М. Передмова. Література періодики УРСР. Київ, 1935. С. VII.

617. Феоктістов О. Шкідливе конспектування. *За більшовицького педагога*, 1933. № 22.

618. Феоктістов О. Як конспектувати читане. *За більшовицького педагога*, 1933. № 18.

619. Филов, В. Фабрично-заводская печать в третьем году пятилетки. М.–Л., 1931. 48 с.

620. Флотилія теплоходів для каналу Москва-Волга. *Більшовицька зброя*, 1937. 12 квіт.

621. Фонди наукової бібліотеки: стан та перспективи розвитку. *Матеріали республік. міжвідом. наук. конф*. Харків, 1993. 81 с.

622. Хейфец Л. Про газету «Калений утюг» і «нотації» бюра партколективу. *Пролетарська правда*, 1930. 15 лют.

623. Хидекели А. В. Печать Советской Украины в борьбе за образование Союза ССР на завершающем этапе объединительного движения (1922–1924 гг.) : автореф. … канд. ист. наук. Киев, 1972. 41 с.

624. Хідекелі А. В. Слово дружби і братерства: монографія. Київ : Наук. думка. 1975. 188 с.

625. Хідекелі А. В. З історії партійної та радянської преси України в період утворення СРСР. *Український історичний журнал*, 1970. Вип. 8. С. 34–41.

626. Хідекелі А. В. Участь партійно-радянської преси України в розробці і пропаганді конституційних основ державного устрою СРСР (1923–1924 рр.). *Український історичний журнал*, 1972. № 3. С. 31–41.

627. Хлевнюк О. Был ли крамольным «Съезд победителей». URL: https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2019/02/07/793604-sezd-pobeditelei

628. Холявка А. Про що і для кого писали робкори. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2882-anastasiya-kholyavka-provladna-amatorska-presa-u-kolektsiyakh-miskogo-mediaarkhivu

629. Цветков В. П. Коммунистическая партия – организатор и руководитель движения рабочих корреспондентов в первые годы индустриализации страны (1926–1929 гг.) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Харьков, 1969. 21с.

630. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Путівник / упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій та ін. ; редкол.: Р. Пиріг (кер.), Г. Боряк, та ін. Київ, 2001. 494 с.

631. Цифрова бібліотека історико-культурноі спадщини. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB

632. Цукерник. Представники з-ду «Комунар» з комбайном у Москві. *Комуніст,* 1930. 29 черв.

633. Цьох Й. Т. Виникнення радянської преси на Україні. Лекції з курсу «Історія партійно-радянської преси України». Львів: Вища шк., 1974. 28 с.

634. Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України (роль друкованої пропаганди в ідеологічні й діяльності КПЗУ). 1919–1939 рр. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. 266 с.

635. Цьох Й. Т. Комуністична преса в Західній Україні (1919–1932). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. 85 с.

636. Цьох Й. Т. Партійно-радянська преса України в період зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства і посилення оборони країни (1937–червень 1941): навч. посібник. Львів.: Вища шк., 1976. 43 с.

637. Чекмарьов А. О., Костенко Л. Й., Павлуша Т. П. Національна система електронних бібліотек / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1998. 50 с.

638. Чемякин Ю. В. Корпоративные СМИ России: основные исторические этапы и современные тенденции развития. *Вопросы истории и теории журналистики*: межвуз. сб. / ред.-сост. Л. Д. Иванова. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. С. 126–140.

639. Черняков Б. Окупаційна преса райхскомісаріату Україна (1941–1943 рр.). *Зб. пр. наук.-дослід. центру періодики.* Львів, 2003. Вип. 11. С.135–159.

640. Чернущенко П. А. Стенная газета. *БСЭ.* М. : Большая советская энциклопедия, 1975. Т. 24. С. 483.

641. Четвертий Міжнародний конгрес україністів : Історія / ред. С. Кульчицький, В. Даниленко. Одеса, Київ, Львів, 1999. Ч. 2 : XX ст. 634 с.

642. Чоп В. Н. Газети махновського руху. *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту*. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 239–258.

643. Шандра В. А. Газета, пропаганда, жизнь: вопросы теории и методики. М. : Мысль, 1982. 143 с.

644. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Мюнхен: Сучасність, 1987. 294 с.

645. Шевельов Ю. В. Я – мене – мені… (і довкруги) : Спогади. 1. В Україні. / передм. С. Вакуленко ; упоряд. С. Вакуленко, О. Савчук. Харків : Вид. Олександр Савчук, 2017. 728 с. ; 248 іл.

646. Шевцова Світлана. Українізація по-московськи: пряник, що став батогом: URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2575613.)

647. Шипилев. Вивершили передплату на позику. *Більшовицька зброя*, 1937. 2 лип. Спецвип.

648. Шпакович К. В. Культурно-освітній розвиток УСРР 1920-х рр. (за матеріалами Харківської періодики) : автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2016. 20 с.

649. Щільніше зімкнемо ряди навколо партії Леніна і її ЦК. *Пресу в маси*, 1932. 8 січ.

650. Юрко А. И. Становление партийно-советской прессы (октябрь 1917–1918 гг.). Саратов. 1965. 64 с.

651. Юров Ю. Твоя заводская газета. М., 1960. 117 с.

652. Яворська О. Як ми реалізуємо виводи комісії чистки. *Поліграфіст*, 1934. 5 січ.

653. Я–Й. В помощь редактору стенных газет. *В помощь районной газете и многотиражке,* 1937. № 2. С. 29.

654. Я. К. Кого й за що преміювали. *Пролетарська правда*, 1930. 10 січ.

655. Яковлев Я. Колхозное движение и подъём сельского хозяйства. XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. М. : ОГИЗ, 1931. С. 579–597. URL: https://dlib.rsl.ru/01000708908

656. Якубова Л. Д. Україна й українці у постімперську добу (1917–1939) / [Л. Якубова (керівник авт. кол. та ін.)] ; відп. ред. Валерій Смолій ; НАН України ; Ін-т історії НАН України. Київ : Академперіодика, 2021. 617, [126] с., 6 іл. (Україна. Нариси історії).

657. Ярмиш Ю. Неформальна студентська преса. Стіннівки 50-х рр. *Освіта*, 1997. 28 трав.–4 червня.

658. Ясинський Я. Робкори не завжди ведуть вперед. *Пролетар. правда*, 1930. 4 берез.

659. Ясь О. В. «История фабрик и заводов». *Енциклопедія історії України*. Т. 3 : Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. С. 637–640.

660. Gronow, J. Caviar with champagne: common luxury and the ideals of the good life in Stalin’s Russia. Oxford; New York: Berg, 2003. 256 p.

661. Lenoe, M. Closer to the Masses: Stalinist Culture, Social Revolution, and Soviet Newspapers. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2004. 326 p.

662. National Digital Newspaper Program: URL: https://www.loc.gov/ndnp/

ДОДАТКИ

Додаток А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Вакульчук О. А. Багатотиражна преса України 1917–1941 років: становлення, розвиток, контент : монографія / О. А. Вакульчук ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2021. – 536 с. – ISBN 978-966-02-9645-9 (друк.); ISBN 978-966-02-9646-6 (електрон.). – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004099. – Назва з екрана.

Рец.: Омельчук В. Ґрунтовне історико-бібліографічне дослідження багатотиражної преси України 1917–1941 років. Рец. на кн.: Вакульчук О. А. Багатотиражна преса України 1917–1941 років: становлення, розвиток, контент : монографія / О. А. Вакульчук ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2021. – 536 с. // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 3. – С. 118–120.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України, зарубіжних виданнях, у тому числі, включених до наукометричних баз

2. Вакульчук О. А. Формування системи науково-інформаційних ресурсів на газетні фонди НБУВ / О. А. Вакульчук // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – Вип. 5 (23) / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2015. – С. 261–267.

3. Вакульчук О. Пресознавчі дослідження в наукових бібліотеках України / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2017. – № 6. – С. 60–61.

4. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості / О. А. Вакульчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2018. – Вип. 22. – С. 67–82.

5. Вакульчук О. Інтеграція друкованих і електронних бібліографічних ресурсів у формуванні репертуару періодики / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – 2018. – № 6. – С. 55–56.

6. Вакульчук О. Багатотиражні газети України у системі радянської преси (1920-ті – початок 1930-х рр.) / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2020. – Вип. 57. – С. 342–354.

7. Вакульчук О. Розвиток багатотиражних газет України як масового виду первинної преси (1930-ті рр.) / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2020. – Вип. 58. – С. 363–376.

8. Вакульчук О. А. Багатотиражні газети як комплексне історичне і бібліографічне джерело та засіб комунікації / О. А. Вакульчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2020. – Вип. 26. – С. 224–238 (*Web of Science*).

9. Вакульчук О. А. Стінні газети як різновид радянських багатотиражних видань (20–30 рр. XX ст.) / О. А. Вакульчук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – Київ, 2020. – № 1. – С. 150–158.

10. Вакульчук О. А. Робсількорівський рух у системі діяльності багатотиражної преси України (1920 – початок 1930-х рр.) / О. А. Вакульчук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – Київ, 2020. – № 4. – С. 71–78.

11. Вакульчук О. Багатотиражні газети у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2020. – Вип. 60. – С. 337–346.

12. Вакульчук О. Особливості науково-інформаційного та бібліографічного опису радянських багатотиражних газет / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 1. – С. 56–64.

13. Вакульчук О. Багатотиражна преса України 1920 – початку 1930-х років: вплив суспільно-політичної ситуації на особливості розвитку, зміст, умови функціонування / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2021. – Вип. 62. – С. 355–366.

14. Вакульчук О. А. Історіографія багатотиражних газет 1920–1940-х рр. як складової радянської періодики / О. А. Вакульчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2021. – Вип. 27. – С. 211–220 (*Scopus*, *Web of Science*).

15. Вакульчук О. Електронні бібліотечно-інформаційні ресурси багатотиражної преси як складової газетної періодики України / О. Вакульчук // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – Київ, 2021. – Вип. 61. – С. 226–235.

16. Вакульчук О. Офіційна преса радянських виправно-трудових установ (1920– початок 1940-х рр.) / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 2. – С. 69–79.

17. Вакульчук О. Джерельна база досліджень багатотиражних газет України 1917–1941 років / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2021. – № 4. – С. 60–70.

18. Вакульчук О. Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження / О. Вакульчук, Л. Дубровіна // Український історичний журнал. – Київ, 2022. – Число 1. – С. 170–179 (*Web of Science*).

Здобувачу належать матеріали, присвячені класифікації багатотиражних газет, аналізу тематичної складової публікацій.

19. Вакульчук О. А. Газети вищих навчальних закладів України (1920 – початок 1940-х рр.) як об’єкт історії газетної періодики / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 3, No. 67. – S. 21–26.

20. Вакульчук О. А. Фабрично-заводські, колгоспні і газети політвідділів МТС як різновиди радянських багатотиражних періодичних видань (1930-ті роки) / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 3, No. 68. – S. 28–33.

21. Вакульчук О. А. Заснування багатотиражної преси як окремого виду газетної періодики у період 1917–1921 рр. / О. А. Вакульчук // Evropský filozofický a historický diskurz. – Praha, 2021. – Svazek 7, 1 vydání. – S. 60–66. [European philosophical and historical discourse. – Praha, 2021. – Vol. 7, Iss. 1. – P. 60–66].

22. Вакульчук О. А. Становлення і розвиток багатотиражних газет України (1920 – початок 1930-х рр.) / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 1, No. 70. – S. 18–24.

23. Вакульчук О. А. Цензурний контроль преси в Україні (1917–1921 рр.) / О. А. Вакульчук // Sciences of Europe. – Praha, 2021. – Vol. 2, No. 72. – S. 35–40.

24. Вакульчук О. Багатотиражні газети України 1950–1990-х років: особливості функціонування, зміст / О. Вакульчук // Бібліотечний вісник. – Київ, 2022. – № 2. – С. 60–69.

Публікації, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

25. Вакульчук О. А. Київські газети 1838–1960 рр. у фондах НБУВ: формування колекції, використання у бібліотечно-інформаційній практиці, підготовка до оцифрування / О. А. Вакульчук, О. С. Залізнюк // Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2013 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада директорів наук.

б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН ; редкол.: В. І. Попик та ін. – Київ : НБУВ, 2013. – С. 250–253.

Здобувачу належать матеріали щодо характеристики різновидів газет, що виходили у Києві впродовж зазначеного періоду, розкриття їх потенціалу як складника цифрових бібліотечно-інформаційних ресурсів.

26. Вакульчук О. А. Українські газети 1917–1921 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: перспективи створення електронної колекції / О. А. Вакульчук // Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 21–23 жовт. 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 111–114.

27. Вакульчук О. А. Науковий каталог «Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» як джерело інформаційного забезпечення користувачів / О. А. Вакульчук // Бібліотека. Наука. Комунікація : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовт. 2015 р.) : у 2 ч. Ч. 2 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2015. – С. 240–243.

28. Вакульчук О. А. Створення електронних бібліотечно-інформаційних ресурсів на газетні фонди НБУВ: актуальні завдання, пріоритети, перспективи / О. А. Вакульчук // Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації : матеріали ІІ Всеукр. наук. конф. (28–29 жовт. 2016 р.) : у 2 ч. Ч. 2. – Дніпро, 2016. – С. 243–244.

29. Вакульчук О. А. Основні напрями роботи відділу пресознавства / О. А. Вакульчук // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2017. – С. 594–597.

30. Вакульчук О. А. Перспективи комплексного розвитку друкованих і електронних бібліографічних ресурсів періодики / О. А. Вакульчук // Бібліотека. Наука. Комунікація. 100-річчя Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 листоп. 2018 р.) /

НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2018. – С. 527–530.

31. Вакульчук О. А. База даних «Багатотиражні газети України у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1922–2002 років) у системі науково-інформаційних ресурсів НБУВ / О. А. Вакульчук, Л. А. Білименко // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовт. 2019 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2019. – Т. 2. – С. 180–184.

Здобувачу належить теоретична частина, де охарактеризовано багатотиражні газети України, які зберігаються у фондах НБУВ, розкрито особливості їх науково-бібліографічного опису і створення науково-інформаційних баз даних.

32. Вакульчук О. А. Харківські газети 1818–2019 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) як історичне джерело / О. А. Вакульчук, О. С. Залізнюк, І. М. Швець // Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнт-орієнтованість» : матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 24–25 жовт. 2019 р.) : у 2 ч. Ч. 1 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. держ. акад. культури, Харків. обл. від-ня (філія) ВГО Укр. бібл. асоц. ; [редкол.: В. Д. Ракитянська (голова) та ін.]. – Харків, 2020. – С. 25–40.

Здобувачу належать матеріали щодо вивчення багатотиражних газет Харкова відповідно до наукової теми відділу пресознавства «Історичні і бібліографічні дослідження газетної періодики України: атрибуція, історія, контент».

33. Вакульчук О. А. Науково-дослідний відділ пресознавства НБУВ: напрямки роботи, здобутки, перспективи розвитку / О. А. Вакульчук // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку : матеріали II Міжнар. наук. конф. (27–28 берез. 2020 р., м. Дніпро). Ч. II. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро : СПД «Охотнік», 2020. – С. 309–310.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження:

34. Вакульчук О. А. Розвиток пресознавчих досліджень у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / О. А. Вакульчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – Вип. 8(26). – Львів, 2018. – С. 162–170.

35. Вакульчук О. А. Анотований бібліографічний покажчик «Симон Петлюра на сторінках українських газет 1917–1920 років : матеріали до біобібліографії» у системі бібліографічних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / О. А. Вакульчук // Українська біографістика = Biographistica Ucrainaca : збірник наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Вип. 14. – Київ : НБУВ, 2016. – С. 310–324.

36. Вакульчук О. А. Діяльність спеціалізованих відділів у галузі комплектування, наукового опису та обліку документів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002) : монографія / Т. Д. Антонюк, Т. І. Арсеєнко, Н. П. Бондар, О. А. Вакульчук [та ін.] ; ред. Л. А. Дубровіна. – Київ : НБУВ, 2019. – С. 125–127. – ISBN 978-966-02-9077-8. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003589. – Назва з екрана.

Здобувачу належить частина розділу 2.1.3 щодо діяльності відділу газетних фондів НБУВ (з 2016 р. – відділу формування і використання газетних фондів) у галузі комплектування, обліку, бібліографічного опрацювання газетних видань.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Хід і результати дослідження доповідалися автором на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: «Інноваційна модель наукової бібліотеки XXI століття» (Київ, 9–10 жовтня 2012 р., форма участі – наукова доповідь), Міжнародній науковій конференції «Адаптація

завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів» (Київ, 8–11 жовтня 2013 р., форма участі – наукова доповідь), Одинадцятій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 29–30 листопада, 2013 р., форма участі – наукова доповідь), у роботі круглого столу «Якісна трансформація сучасної бібліотечної професії» (Київ, 23 квітня 2013 р., форма участі – наукова доповідь), Міжнародній науковій конференції «Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору» (Київ, 21–23 жовтня 2014 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез), Науковій конференції за міжнародною участю «Періодичні видання у бібліотеках як інститутах національної пам'яті» (Львів, 15–16 травня 2014 р., форма участі – наукова доповідь), Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація» (Київ, 6–8 жовтня 2015 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез), Науково-практичній конференції «Фонди періодичних видань бібліотек вищих навчальних закладів України як засіб формування і збереження національної ідентичності» (Львів, 15 травня 2015 р., форма участі – наукова доповідь), II Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації» (Дніпро, 28–29 жовтня 2016 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез), Науково-практичній конференції «Просвітницька діяльність бібліотек вищої школи: проблеми, пошук, перспективи» (Кам'янець-Подільський, 20 квітня 2016 р., форма участі – наукова доповідь)», Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2017 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез), Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Київ, 6–8 листопада 2018 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез), Дванадцятій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 30 листопада – 1 грудня 2018 р., форма участі – наукова доповідь), Міжнародній науковій

конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху» (8–10 жовтня 2019 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез), XXII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Короленківські читання 2019. Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість» (Харків, 24–25 жовтня 2019 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез), II Міжнародній науковій конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (Дніпро, 27–28 березня 2020 р., форма участі – наукова доповідь, публікація тез).